

821/474/06

Musona Zepherus

TP2

1805. 10. 10.

Микола Зернявський

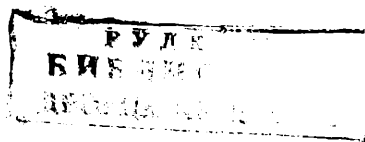
ТВОРИ
В ДВОХ
ТОМАХ

ВИДАВНИЦТВО ХУДОЖНЬОЇ

Микола Зернявський

ТОМ
ДРУГИЙ

ЛІТЕРАТУРИ «ДНІПРО» КИЇВ—1966

14196

04

У2
Ч-49

*Упорядкування, підготовка текстів
та примітки*
В. КОСТЕНКА

КИЇВСЬКА КНИЖКОВА ФАБРИКА

7—33

76—66

Оповідання

БОЖА КОРОВКА

Образок

Далеко геть розкинувся старий панський сад і по долині, і по узгір'ї. Не на одні гони простягся він понад глибокою та спокійною річкою. А біля саду стоїть старий панський будинок. Неначе скирта поміж копицями, визначається він з-поміж убогих мужичих хат, що розкинулись геть попід горою, або немов горда біла лебедина прибилась до сірих гусей та й стала поодаль.

Збудований у старовину, коли давні запорозькі займанщини оддавались під селитьби сербам та волохам, він здається справжнім палацом перед будівлями нашого часу. Високо він стоїть на кам'яному фундаменті, з мезоніом і двома ганками, що пишаться рядами білих мурованих колон.

Але на всій будівлі уже помітна печать занепаду.

Залізна покрівля красилась невідомо коли, бильця ганків на мезоніні порозхитувались, і весь будинок давно вже дожидає повапнення. Величезний табун диких голубів, подібних до горлиць, оселився під покрівлею мезоніна й цілі дні крутиться над будинком. Гомін крилатих жильців весь день стоїть над кам'яницею й повиває будинок якоюсь тихою стародавньою поезією. Широкий панський двір густо заріс високим бур'яном. Тут вільно росте і полинь, і деревій і панує похотлива на резеду, опорошена своїм цвітом, мов борошном, лобода. Де-не-де гордо стоять колючі, широколисті, червоноголові будяки, і часом трапляється блакитна зірка петрового батога.

Скрізь, і на панському саду, і на будинку, і на всьому дворі, ясно визначаються і достатки старого часу, і

занедбаність, а може, й убогість — теперішнього. Великий сад, великий будинок, кам'яні стайні, бази, возівні та інше — все те, занехаяне й занедбане, стоїть і валиться без ніякого догляду й порятунку. На широкому дворі не помітно ніякого життя. Стара вербова колода, що лежала біля колодязя ще десять літ назад, і тепер лежить на тім самім місці, обгорнута буйною лободою. Стежки через двір теж заростають: місце під ними більше потрібне тій самій лободі, ніж людям. Бо нікому ходити по тих доріжках... Живі істоти тільки й вештаються побіля пекарні. Там осередок життя цього великого, напівзамерлого двору. Але і в тому вештанні виразно визначається риса байдужності й лінощів. Нікуди поспішались, нічого хапались. Тільки в обід молода слугівниця, Пашка, хутко-хутко перебігає босими ногами з горниць до пекарні і також хутко повертається до горниць, несучи, вся залита сьйвом сонця, страву на обід старій пані. Пані любить за обідом порядок і не любить дождитися зміни страв.

Лінощі оновивають увесь панський двір. Навіть два двірські пси, і ті живуть цілком у їх обіймах. Щодня лежать вони перухомо біля пекарні й дрімать, зовсім так, як колись у блаженні старі часи дрімало наше родовите та гоноровите, напоєне й нагодоване, старе панство. Іноді тільки паймит, візник Остап, заспаний і скуйовджений, вештається біля стайні, чухає свою дебелу потилицю й лається, докоряючи «каторжну роботу», що за нею ніколи бідному чоловікові й виспатись добре. Але, знаючи його звичай, треба тільки дивуватися,— як може чоловік так багато спати? Хропе він всю ніч і потім куняє до обід і спить, зарившись в сіно й скинувши чоботи наполовину — щоб і душно не було, й мухи не кусали голих ніг,— аж до полудня.

Любить добре виспатись і ключниця Олексіївна. Та й хто таки, справді, не любить поспати? І яка була б ціна нашого життя, коли б не можна було хоч половину його проспати?..

Так думає й сама пані, Тетяна Африканівна Куширева. І щодня після обід забиваються щільно віконниці її опочивальні, затикаються всі щілини, куди б ухитрився проскочити денний світ, виганяються всі до однієї мухи, і Тетяна Африканівна, попоївши за обідом сама собі,— бо вона одинока вдова,— доброго борщу, чого-

небудь печеного, закусивши холодним, червоно-сахаристим, що, буває, аж репне під ножем, кавуном та пахучою жовтом'ясою динею, лягає спочивати. Ляже й засипає безтурботним, солодким сном.

І все її життя було таким солодким сном. Тільки й горя вона зазнала, як умер її чоловік. Але й те лихо пролинуло над нею, як який великий чорний птах, ввійнуло над її головою чорним холодним крилом й попливло геть по синьому небу, втопаючи десь у блакитному сьйві...

Так минули роки, однакові, рівні й певні, як і сам її спокій. Сонце вставало щодня над стайнею і день у день погасало за садом. І сама пані, лягаючи у постіль після обід, була впевнена, що, заснувши, прокинеться через дві години.

Так було й сьогодні.

Тетяна Африканівна прокинулась години за дві перед заходом сонця, напилась холодної води з льодом, вийшла на ганок і сіла на своєму звичайному кріслі, на звичайному своєму місці. В руках у неї якесь плетіння — плете вона комусь на подарунок,— а біля ніг уже сидить вірна ключниця Олексіївна.

Олексіївна служила своїй пані ще за панського права. Правда, тоді пані Тетяна Африканівна не була панією, а була стрункою, вродливою, веселою панночкою, а сама Олексіївна була тільки палко-чорноокою, смуглявою Катькою. Вона була молодша од пані. І все її життя минуло біля пані. Без пані не було б і Олексіївни, а може, без Олексіївни не було б і пані такої, як вона єсть. Їхнє життя непомітно, але міцно, було зв'язане. Так блідолиций місяць навіки зв'язаний з гордою землею і ввесь свій вік ходить навколо неї, а вона буцім і не помічає його... Але й земля без місяця була б не та.

І ось вони, як щодня, сидять удвох на ганку. Пані на кріслі, Олексіївна на кам'яних східцях ганку. Перед ними розкинулось усе село. Тепер саме гарман. Люди молотять хліб. Все село покрите стогами, стіжками й скиртами пшениці, жита й інших хлібів. Молотьба саме у розпалі. Торохтять по твердих токах важкі кам'яні котки, рівно, гучно лопотять ціпи й гудуть віялки, викидаючи з своїх пельок хмари полови й пилу...

Чудова картина великої народної праці!..

Але ця картина така звичайна для Тетяни Африканівни і Олексіївни, що вони її мов і не помічають. Всю свою землю пані віддає здавен мужикам за гроші, цілком всій громаді, і зовсім не цікавиться тим, як люди добувають собі хліб.

— Душно сьогодні,— каже Олексіївна.

Пані мовчить, затопивши очі у своє плетіння й одноманітно перебираючи голками. А сонце спускається все ближче до саду. Теля, що забрело у панський двір, безпечно пасеться собі у бур'яні. Голуби кружляють понад будинком і голосно буркочуть над вікном на виступі.

— А що,— чи не чути чого нового?— питає перегода пані.

— Ні, не чуть нічого,— одмовляє Олексіївна.— Казала Пріська, що неначе у Кошеля теля сказилось,— Хаврощенкова собака покачала... Та не знаю, чи правда, чи так люди балакають.

— Ну? Оце лихо!.. Це не гаразд. Ти наших, гляди, не вели пускати в череду. Краще їх у сад пустити. Та приглядайся, чи не сказився, бува, наш Бровко?.. Бо щось він цілі дні все спить, а вночі вие,— каже, злякавшись, пані.

— Ні, то він, мабуть, за день пересипає... Не візьме його мара!..

А Бровко з Терзаєм тим часом порозкидались собі й сплять мов убиті.

Ім байдуже, що вже скоро й вечір надворі і що треба б таки хоч трохи й похазяйнувати,— чуже теля з якого часу пасеться у бур'яні...

Але ось Бровко й прокинувся, блимнув своїми рудими очима, ухопив зубами себе за хвоста і почав завдавати трусу якимось своїм ворогам, що, не вважаючи на його похилі літа і зовсім невойовничу вдачу, не давали йому спокою. Попоклацавши зубами і завдавши страху кому треба, він важко позіхнув, неначе й справді що велике зробив, або було у його на собачім серці яке важке лихо, і він його збувся. Позіхнув, блимнув очима і знов скорився непереможному напливові собачих снів і мрій.

Але тепер недовгий був його сон і неприємний просип.

Сонце сідало нижче й нижче. Пані сиділа й копир-

сала голками, Олексіївна пригадувала ще якої новини, як із стайні, хитаючись спросонку, вийшов Остап. Зупинився на дверях, почував ногу вище колін, труснув чуприною і тільки що хотів був пустити п'ятерицю в потилицю, як очі його побачили приблудне теля. Він одразу ожив. Схопив у руки дві каменяки й гукнув хрипким спросоння голосом:

— Цю-цю! Бровко! Терзай!.. Туй-во!..

Але собаки не озвались на його поклик. Гаряча душа Остапова не стерпіла такої зневаги, і він, широко розмахнувшись, шпурнув каменякою в собак. Каменяка влучила в Терзая. Той спросонку залементував на весь двір і, підгорнувши хвоста, кинувся не до теляти, а геть за очі.

— А, клятї, туй-во!.. туй-во!.. кусі!..— кричав Остап, шпурляючи камінням в теля і побіг за ним аж до воріт.

— Чого він, дурний, ганяється? — каже пані.

— Та так, мабуть, переспав, то сердитий.

— А чие теля?

— Здається, Лепетюкове.

— Ну, й нехай би попаслось...

— От піди ж із ним!.. То слова від його не допитається, ледве язика повертає, а то, бач, як розходився!..

Розмова знов поривається. Остап, вигнавши теля, вертається до стайні й починає виводити коней, щоб вести їх до води. Разів зо три наважується він сісти верхи на гнідого високого коня, але той не дається. Остап лається й смикає за поводи. Залізні удила бряжчать і б'ють коня по щелепах. Він високо задирає голову й одступає назад. Поповозившись кілька часу з непокірним гнідим, Остап таки сідає на нього й починає настьобувати йому кінцем повода боки. Кінь стає на дибки, потім раптом кидається вперед. Дві других коняки, жахаючись, тягнуться на поводах і трохи-трохи не стягають Остапа на землю. Він лютує й лається. Нарешті виїздить із двору.

Тепер у дворі знову тихо. І пані так само сидить з Олексіївною на ганку, так само, на тім самім місці, де вона сиділа щолїта уже кілька десятків років. І тепер, як і щороку, та половина її обличчя, якою вона сидить до сонця, і та рука, що при плетінні буває зверху, загорїли далеко більше того боку обличчя й тієї руки, що бувають у холодку.

— Попенята уже йдуть купатись,— каже згодом Олексіївна.

— Нехай би самовар ставили,— одмовляє пані й підводить від роботи очі, щоб подивитись на попенят.

Йй видно, як із полового двору вийшло троє хлопців: старший — худий і довготелесий, двоє менших — одутлуваті й кривоногі. Шкутильгаючи кривими ногами, вони плентаються через майдан до річки.

— Учаться вже всі,— промовляє Олексіївна й, підперши щоку, хитає головою.

Сонце зовсім спустилось до саду. Чути, як до села наближається череда. З другого краю села чути отару. Робота на селі трохи притихла.

Пані й ключниця мовчать.

Кожна з їх має свої думки, але вони рідко ними поділяються. І ті думки рідко коли виходять поза межі свого села.

А попенята спустились з кручі до річки, пройшли геть берегом поїд нею, вийшли на широку піщану косу, що мов на долоні видно її з панського ганку. Три їх постаті чудово відбиваються на білому піску. Ось двоє побігли наввипередки... Ось один випередив другого... Той силується наздогнати попереднього... простягає руку, щоб ухопити його за сорочку. Коли попередній разом ухильнувся вбік, підставивши ногу задньому, і той з розгону вривається головою в білий сипкий пісок... А старший, не халапуючись, одноманітно махаючи й руками й ногами, йде до берега. Роздягається і з розгону кидається у воду. Уже всі троє в воді... Вони плавають і пірнають, мов вутята. Бризкаються й кричать... А на другому березі річки сидить якийсь дідок, мабуть, безрідний дід Пилип, і надить рибу. А нижче од місця купання шумлять і виблискують своїми чорноедвабними крилами водяні млини-байдаки. На березі стоїть повозка...

Все те бачить Тетяна Африканівна і згадує,— як то гарно колись, коли вона була молодою, було купатись! Отак-о, як і попенята, й вони колись з Катериною плескалися й хлюпалися отам у прозорій, теплій воді, на чистому, білому пісочку... Плескалися...

— Самовар поданий,— несподівано каже, з'явившись у дверях з кімнати, босонога слугівниця Пашка.

І пані бере своє плетіння, важко підводиться зі сво-

го важкого старосвітського крісла й тихою старечою ходою йде до кімнати.

В залі на круглому, червоного дерева, столі стоїть самовар, сушики і все інше, однакове щодня; пані так любить; це її звичка. Вона повагом наливає сама собі чаю у свою чашку, що куплена була колись у Парижі, на виставці, ще за життя її чоловіка, і не поспішаючи п'є його.

День закінчився. Находить вечір. Потім нечутно заступить ніч, а там знов день... І так багато років живе стара пані. Всі її поважають, і вона нікому й ніколи не зробила свідомо зла. Діти її, які були в неї, уже давно повиходили в люди й живуть своїми сім'ями по інших краях. Вже й вони повбирались в літа. А вона яка була десять літ назад, така й тепер — спокійна, рівноважна й незлослива. Селяни, стріваючись з нею в цвинтарі, бо вона більше ніде не буває, скидають шапки й низько кланяються. Піп кожную службу виносить їй сам на таці проскурку і виявляє їй всяку пошану. Але мовити — робить він це собі не без користі: йому незрідка дещо перепадає...

Тільки один довготелесий попович, один на все село, і то треба думати що ніяк, а єдино тільки, як каже його батько, «по своїй дурості бурсацькій» — насмілюється глузувати з старої пані.

— Дивіться, — іноді каже він братам після обід, — уже виповзла на світ «божа коровка», — можна йти купатися. Шукайте рушника та мила...

— Дурно! — осік його раз, почувши ті слова, батько. — Смієшся ти з Тетяни Африканівни, а чия на тобі, бовдюряці, сорочка?.. Того не знаєш!

Син перемовчав. Але в душі він дивується батьківській логіці: «Божа коровка й єсть, більш нічого — що тут такого, щоб лаятись? А що ситцю подарувала на сорочки, то то її діло... не прохано!..»

І так живе на світі, у теплому затишку, стара пані, — тихо, смирно, не роблячи ніяких голосних діл, а як умре, то не кине на світі аніякого сліду.

СОБАКА

I

Це було влітку.

Я їхав по одній з південних степових залізниць. Стояла спека, і вагони були розпечені так, що до їх залізної шкарубини не можна було доторкнутись. Вони мляво котились по гарячих рельсах серед пригнічених південним варом степів. Ми наближались до станції, де було треба простояти годин п'ять, як не більше. Заспані, стомлені спекою, пасажири заворушилися, зашепотілись і почали збирати своє подорожнє збіжжя. Поїзд ішов тихо, одноманітно стукаючи по зчепках рельсів. У відчинені вікна забивало димом і пекучим, сухим повітрям. Всіх оповило одно бажання — скоріше вибратися з вагонів. Нарешті свиснув паровоз, загук стрілочник, і перегодом поїзд важко підсунувся до невеликої жовтенької степової станції.

Збилася товкотнеча, яка звичайно буває по станціях у перші хвилини, коли тільки що стане поїзд. Бліді або занадто червоні пасажири, більше селяни й німці-колоністи, товпились до дверей станції, мабуть, не менше, ніж грішні душі мусять добиватись до райської брами. Вони штовхали одне одного клунками й чомоданами, сердились і на ходу сперечались, а паровоз обгортав своїм чорним димом і їх, і червоноголового сивого начальника станції, подібного до білого ведмедя.

Чи то була примха сліпої долі, чи такий смак начальства, але на ведмедів були схожі всі начальники станцій на цій степовій лінії...

Дим обгортав і облизував маленьку станцію, заглядав їй у вікна і, хвилюючи й лягаючи до землі, летів у степ. А там, зараз біля станції, колосувалися золоті ниви, а далі зеленіла балка з молодим ліском, і з неї визирав чорний димар водокачки.

Там був ставок.

Я похопився зайняти собі місце в кутку зали й почав звідтіля роздивлятись публіку, що заповняла цей зал. Люди були все мені не знайомі. Найбільше було маріупольських греків-комерсантів з своїми товстими рівними носами, кріпкими лобами, густими чорними бровами, обведеними понад неначе сонними, але хитрим, очима. Було два-три жиди й один старий, голений, з одвислим підборіддям (волоом) і по-старечи зігнутим попереком німець-колоніст.

Я сидів і через те, що нічого було робити іншого, оглядав цю публіку.

Всі вдавали, що їм тепер кращого й не треба, що вони тут неначе дома. Одні обідали, розщібнувши свої жилетки, розставивши широко ноги й об'язавшись звертками, неначе справді сиділи де-небудь у себе дома, в Маріуполі, чи що, з своїми жовтими, мов достигла диня, жінками й замураною діворою. Другі порозлягались на дерев'яних канапах з гербами залізниці, і на виду у них неначе було написано: гарно, просто так, як дома!.. Деякі силкувались читати; інші пробували заснути, але ні в тім, ні в другім їм не таланило. Старий німець сидів на стільці біля кафельної груби й пильно смоктав свою люльку, попльовуючи ліворуч від себе й після кожного разу поглядаючи своїми тьмяно-олив'яними очима перед себе, де сиділа якась замучена й засмоктана панночка, мабуть, з гурту непорочних, але зовсім незабланих весталок...

Один товстий грек розщібнув жилета, засунув свої пухлі руки під пояс штанів і важно, мов султан по гаремі, ходив по залі, ніскільки не зважаючи на те, що тут же сиділи дами.

«Для дам есть особий комнат!..» — каже він і собі, і всій публіці і своїм обличчям, і всією своєю зневажливою й задоволеною постаттю.

Розглядивши всіх, я вже був хотів і собі щось робити, коли в одчинені двері з платформи вбігла біла собака — вижел і за нею ввійшов ще молодий чоловік

високого зросту, з сірими ясними очима, маленькою русавою борідкою й загорілим, але все-таки білим обличчям. Я зразу впізнав його. Але коли наші очі зустрілись і він мене теж упізнав, ми якось разом, мов умовившись, удали, що не пізнаємо один одного. Мабуть, ні мені, ні йому не схотілося признатись першому.

То був Андрій Петрович Донченко.

Увійшовши в зал, він озирнув його оком і сів біля столу, сміливим рухом обпершись на його правицею так, що мені не було видно його обличчя. На ньому було легке сіре убрання, лакировані чоботи й англійська кепка.

II

З Донченком я познайомився назад тому років зо три. Діло було під Новий рік. У одного орендаря зібралась компанія. Був і я. Там нас і познайомили. Чув я про нього дещо й раніш, але бачитись не доводилось. Наші знайомі нишком підсміювались з нього й розказували про нього всякі історії такого змісту, що їм можна було вірити й не вірити. Запевне я знав, що він у минулу весну, як ішли по Дінцю плоти, пристав до плотовщиків і проплив з ними в Ростов. Звідти, пішки по березі моря, він пройшов до Криму. Дійшов він до Севастополя, заробляючи хліб роботою по пристанях. В Севастополі його захопила зима. Порт замерз, і він сидів без роботи й грошей. Батько його — селянин, але чоловік дуже заможний, що нажився побіля великих панів, — довідавшись про це, вислав йому грошей, щоб він їхав додому. Він приїхав. Потім було чути, що він стрілявся. Злі люди казали, що то були штуки. Буцімто він на взір прострелив собі на боці шкіру, одтягнувши її від ребер... Що тому спричинилося, — ніхто певне не знав. Казали, що він не ладнав з батьком, вимагав у нього грошей, а той не давав. Я вірив і не вірив усьому тому, що чув, і мені самому хотілося докладно дізнатись всієї історії його життя. Серед тієї дрібноти, між якої він вештався, він здавався чоловіком видатним і оригінальним.

З першого слова у першій нашій розмові він не припав мені до вподоби. Його тон, гордий, зневажливий, його гострі й незрідка безпідставні присуди відхиляли

од нього. Опріч того, я бачив у йому велику прихильність до чарки. Але коли ми розбалакались, він пом'якшав.

Од нього я дізнався, що він учився в гімназії, дійшов до восьмого класу й кинув її, не захотівши кінчати курсу й добиватись «атестату зрілості». Це йому здавалось «гідкою зневагою»... В ті часи він поклонявся Писареву й поважав його за найвищий авторитет, за альфу й омегу хисту й інтелігентного лицарства. В його розмові проблискував гострий розум, молода самонадія молодої людини, що виросла з міцного, ще непорушеного коріння нашого селянства. Але він шукав популярності, хизувався перед своїми знайомими, й ці риси його вдачі одних знайомих просто відхиляли від нього, в серцях других викликали образу й обурення.

«Мужик, а туди ж несеться!.. Знаємо ми,— казали вони,— добре, як його батько ще прикажчикував у панів Бучацьких... Мужик мужиком був! Та й тепер — мужлай, хоч і розжився з панського добра. А синок — теж мужлай, хоч і в гімназії був, хоч і зодягається «помодному»...»

Донченко все це добре знав і ще більше дратував дрібне самолюбство дрібного підупалого панства. Він почував у собі силу і, на жаль, виявляв її тільки в тому, чим він мусив би гордувати.

Після того вечора ми з ним не бачились, і я тільки чув про його оргії й гульбища — то з якимись студентами, то з парубками й дівчатами того села, де він жив. Потім чув, що він нездужав, покаювся, став вести трохи не чернече життя і навіть поступив кудись на службу. А потім знов стало чути, що він знов узявся за гульню та байди. До того ж ще приточився його роман з якоюсь дівчиною-селянкою.

На тім чутка й кінчилась. Я на кілька часу від'їздив з тих країв і було зовсім забув про нього, як доля раптом звела нас.

III

Мені хотілося побалакати з ним, і я підійшов так до столу, щоб стати біля нього. Тільки я взявся був за стільця, як він повернувся в мій бік, мов ждав, що я підійду, і, мигцем глянувши на мене, хотів був несві-

домо простягти руку і щось промовити, але вдержався й став рукою, простягнутою до мене, обсмикувати вокзальну скатертину.

— Здорові були! Ми з вами, здається, знайомі,— сказав я йому.

Він в одну мить хотів був удати, що він не впізнає мене, але почервонів і промовив:

— Здрастуйте! Пригадую... Чи не в Яцури бачились?

— Еге ж!

— Здається, Новий рік зустрічали?..

— Еге. Просперечались тоді весь вечер.

— Так, так... пригадую.

Ми скоро розпитались, хто куди їде, й розбалакались. Йому треба було проїхати кілька станцій вкупі зо мною. Він їхав гостювати до якогось свого товариша. Поїзда нам треба було дождатись довго, і я нараяв піти з вокзалу в степ, а потім — у балку до водокачки. Я там бував уже не раз. Донченко згодився.

Ми вийшли зі станції. Донченко гукнув Діанку, свою собаку, й та весело вдарилась у високі, уже пополовілі жита. Вона утопала в морі жита й тільки іноді мов виринала з нього, підстрибнувши за зляканим птахом.

Було дуже душно. Повівав палючий вітерець і навівав солодкі пахощі недостиглого жита. Ми йшли межею до балки. По межі і в житі росло багато квіток, а коли ми наблизились до узлісся, то їх стало ще більше. Я, радий після городського каміння кожній билинці, нарвав їх собі чималий пучечок і залюбувався їх свіжими ніжними кольорами і пахощами.

Донченко курив папіросу.

— Ви все той же ідеаліст,— сказав він осміхаючись.

— А як же? Хіба любити природу це єсть провинна?.. Ви подивіться тільки на ці квітки! Понюхайте їх!

— Єсть на що дивитись... Діанка!..— гукнув він на собаку, що, сполохнувши перепілку, вдарилась за нею по межі.

Собака припинилась, гавкнула ще двічі услід полохливій пташині, теліпнула довгими вухами й повернула назад.

— Так ви любуетесь квітками? Може, ви втішаєтесь нашим життям?

— Чому ж не втішатись, коли є чим?

— Багато ви бачили доброго?

— Багато не багато, а на довгій ниві, кажуть люди, не без доброго колосу. Є над чим журитись, є що клясти, є над чим працювати, але є й таке, з чого можна радіти. Життя не ціпок, що взявши його за один кінець, та й другого рукою дістанеш.

— Що не ціпок, то не ціпок, але й не квітка.

— Зрозуміло.

Ми замовкли.

Тим часом підійшли до балки. З неї вибивався молодий лісок. Там ми вигляділи собі лощинку на вітрі і розляглись на свіжій, ніким не толоченій траві. Тут траплялося листя полуниці, але ягід не було. Ми лежали в холодку, під молодим, повесні підчищеним дубком. Внизу, в балці, з-за дерев виднівся димар водокачки, й чорний вугільний дим розносився геть у гарячому повітрі. Ставу не було видно. Він був такий малий, хоч і глибокий, що весь ховався в своїх крутих берегах.

Було душно й млосно. Схиляло до сну. Ми довго лежали мовчки. Діанка прилягла біля нас і, виваливши свого довгого рожевого язика, дихала моторно й одноманітно, як машина. Слина в неї текла з рота на траву. Вона то заплющувала очі, то розплющувала й часом несподівано клацала зубами, ловлячи уїдливих мух. Я лежав і думав. Про що думав — не знаю. Але здавалося, що я думав про Донченка: на чому скінчить він, куди приведе його доля?..

Розмова якось не складалася. Ми були мало знайомі й дуже мало було в нас спільного. А з другого боку — південна спека убивала всяке бажання про що-небудь думати, окрім спокою та холодку. Хотілося лягти на спину, заплющити очі й лежати так довго-довго... Хотілося пити...

— Знаєте що, чи ви думали коли, або, може, чули де, чи бачили: що буває з тими, що виходять заміж за нерівень або женяться з нерівнями? — промовив після мовчанки Донченко.

— А що ж буває? Одні нерівні бувають щасливі, а другі — й нещасні. Тут багато залежить від того, хто з ким жениться й чого вони вимагають від шлюбу? Гете, здається, одружився трохи чи не з своєю служницею. Гете геній, а й жив собі й, може, не жалкував. Бо він

од шлюбу, може, нічого іншого й не бажав, як щоб тільки покрити «гріх» або щоб жінка на старості його доглядала. Не знаю, чого він бажав, але він бачив, що брав, і все-таки взяв.

— Гарного мало,— відповів замислено Донченко, гризучи зубами стеблину пирію.

— Хто каже, що багато?.. А буду я шукати в жінці чого другого, то й женюсь інакше.

— Так.

Ми знов замовкли. Мені здавалось, що він не дарма звів розмову на це. Мене забирала цікавість, але ніяково було розпитувати у нього.

Полежали ми ще якийсь час, міняючись незначними словами, і потім повернулись до станції. Деякі пасажирів спали. В вокзалі дуже було накурено, і я вийшов знов надвір, у садок, що був біля станції. Там я й дождався поїзда.

IV

Нарешті він прибув, і ми поїхали далі. Донченко сів у той же вагон, що й я, але в другій половині. Діанка була з ним у вагоні. Публіка нічого не мала проти неї, а кондукторам Донченко дав якусь децицію, й вони теж не турбували її.

Від самої станції знов починався той степ, те «чисте поле», де на великому протязі не зустрінеш ані кущика, ні балки. Спека почала спадати. Ми їхали по прямій, як струна, дорозі. В відчинені вікна залівав дим і пил і примушував насуплюватись і без того похмурих моїх сусід. Я взявся читати якусь книгу. Станція минала за станцією. Дорога з степу повернула на північ і пішла поміж першими узгір'ями Донецького кряжа.

Сонце стало сідати, і з низини, по якій ми тепер їхали і де протікала якась невеличка степова річка, стало подихати прохолодою. Пасажири дивились у вікна й перемовлялись між собою поодинокими словами. Поїзд підходив до станції з буфетом.

— Тут єсть буфет? — спитав, підвівшись, мій сонний сусід, селянський крамар.

— Єсть.

— Треба б чаю випити абощо.

— Можна.

Ми вийшли. На платформі стояв товстий, нерухомий, як кам'яна баба, заспаний підстаркуватий начальник станції. Продавала насіння баба. Біля дзвоника стояв прислужник. Більше не було нікого. Пасажири товпились у станцію. Донченко уже був там. Він стоячи пив гарячий чай, зневажливо поглядаючи навколо себе. Діанка нишпорила по залі. Не встигли ми випити по другій склянці гарячого чаю, як ударили в дзвоника й треба було бігти до вагона.

Згодом поїзд рушив.

Дорога пішла по підгірках. Стали траплятися руді скелі, розриті й розірвані, щоб дати місце дорозі. Поїзд раз і вдруге з свистом влітав у такі щілини, і в вагонах на якийсь час темніло. Я вийшов з вагона на ганок. Наш вагон був самий задній. На ганку було чимало народу. Всі дивились назад, на насип. Там, за поїздом, вибиваючись з мочі, висунувши язика, бігла якась собака.

То була Діанка.

Поїзд ішов на гору не дуже скоро, і так він ішов від самої станції. Бідна Діанка уже гналась версти три. Як казали люди — вона зосталась на станції й не попала на поїзд, але як тільки поїзд рушив, і вона подалась за ним.

На повороті поїзд пішов ще тихше. Діанка зовсім наздогнала його й бігла біля самого ганку вагона, навіть попереджаючи вагон. Кондуктор, присадкуватий, з чорною широкою бородою і з червоним, обсмаженим вітром і спекою обличчям чоловік, звисився з вагона і хотів було ухопити її за ошийника. Але вона ухилилася з-під руки й, трохи одставши, знов стала бігти за вагоном. Видно вже було, що сили скоро покинуть її. Пасажири манили її ближче, але вона не наближалась. Перескочила з середини дороги на бік і почала було бігти понад рельсами, по стежці, протоптаній подорожніми. Але стежка місцями була закидана після ремонту дрібними камінцями, й вони били лапи бідній Діанці.

Вибравшись на гору, поїзд побіг скоріше. Діанка знов зіскочила на насип між рельсів і надолужала з усієї сили, щоб не відстати від нас. Налетів вітрець, підняв було за поїздом куряву й на хвилину закрив од нас собаку. Але поїзд знов узяв управоруч, потім

ліворуч і почав знову підніматись вгору. Діанка знов наздогнала нас.

Бідна собака ледве дихала. Боки у неї позападали, живіт підтягся, очі дивились під колеса, мов неживі. Всім було шкода її. Кожен радив, що б таке зробити, щоб узяти її на поїзд. Кондуктор знов звисився з вагона й ледве-ледве й сам не впав на рельси. Але собака не йшла до нього. Вона уперто бігла за нами, тупо дивлячись посоловілими очима під колеса.

v

— Єжелі б хазяїн клікнул ейо,— сказав якийсь москаль, що стояв теж у гурті.— Собака, звесно, дура: пропадьот, а чужому в руки не дасться.

— Славна собака! — промовив кондуктор, не одриваючи очей від неї.

Коли б, справді, вийшов хазяїн,— може б, вона дала вхопити себе за ошийника або хоч за вуха,— казав підстаркуватий шахтар.

— Не вийде. Сидить там, читає газету...

— От уже верстов п'ять, коли не більше, біжить. Тут прольот дев'ять верст. Он і станцію видно! — сказав ще хтось з гурту.

Справді, не дуже далеко виднілася станція.

Поїзд уже йшов по рівному, обминаючи по кряжу лощину. Сонце сідало за насипом, що ми ним тільки що проїхали, і там, далеко вже, на повороті дороги, бігла Діанка. Її постать виразно вимальовувалась в сьйві заходу сонця. Вона вже ледве бігла. Але наші очі мимохіть стежили за нею.

— Ах поганці! — скрикнув кондуктор.

То Діанці було загородили дорогу ломами робочі, що підправляли насип. Видно було, як вона проскочила проз них і таки не кидала бігти, хоч здалека, за поїздом. Один з робочих, мабуть, молодий, було погнався за нею, схопив грудку чи каменюку й шпурнув у неї. Вона поточилась, але все-таки не кидала бігти. Тільки вона все більш і більш відставала від нас. Деякі пасажири увійшли в вагон. Я все ще стояв на ганку.

— Упала! — крикнув хтось.

— Упала! — гукнули з вікон попередніх вагонів.

І там дивились на Діанку.

— Ні, біжить!

— Біжить!.. біжить!..— підхопило кілька голосів.

Минуло ще трохи години, й кондуктор, що все не одводив очей од Діанки, махнув рукою й, насупивши брови, промовив з досадою:

— Пропаде собака... Чия вона?..

Ніхто не одповів йому, всі стежили за Діанкою. Я оглянувся: Донченка не було між нами.

— Знов упала,— промовив хтось тим часом.

— Тепер, мабуть, не встане вже,— сказав підстаркуватий шахтар, міцніше прищулюючи очі й придивляючись в далечінь.

— Не видно.

— Доки ж їй і бігти?..

— Та хто ж її хазяїн?

— А он там сидить у вагоні, цигарку курить! — сказав старий селянин.

— Добрий!

— Падло прокляте...— одірвав сердито кондуктор і почав гальмувати вагона.

Подали свистка на паровозі. Загук десь недалеко ріг стрілочника. Замелькали по боках червоні товарні вагони — і ми підійшли до великої станції. Я увійшов у вагон і в другій його половині побачив Донченка. Старий сказав правду: він сидів і, курячи, читав газету. Я подивився на нього. Він, здавалось, був зовсім спокійний, наче нічого й не чув про Діанку. Але спокій його був роблений, — він почував себе героєм хвилини...

— А Діанка ваша пропала,— сказав я.

— Не вскочила на станції в вагон. Ну, й нехай пропадає!.. А отут... ви читали?..

І він показав у газеті місце, де великий критик і публіцист газети «Нові брехні» мішав з багном теж великого критика й публіциста газети «Старі брехні, з додатками».

— Правда, здорово?..— питався він.

Я не відповів йому.

Мені гидко було дивитись на нього. Перед очима ще стояла постать бідної Діанки, як вона, вибиваючись з сили, бігла при заході сонця там далеко-далеко по насипу за своїм холодним самолюбом хазяїном...

Поїзд припинився, і я вийшов з вагона, щоб пересісти в другий поїзд.

Донченка я більше не бачив. Чув, що він таки одружився з якоюсь дівчиною-селянкою і що вона скоро ж збожеволіла. Я згадав тоді бідну Діанку. І та безталанна дівоча душа, так як і Діанка, тяглась, мабуть, до нього, і та дівчина цілувала йому руки, заглядала у вічі й загинула, не достукавшись тепла й ласки від його холодного, жорстокого серця.

1891

ПІД ПОХИЛОЮ ВЕРБОУ

На Дніпрі зібралось ціле місто з плотів. Великі й менші, з чепурними «хазяйськими» куренями й зовсім без усякого захисту для людей про негоду плоти щільно позбивались один до одного, міцно взялись якори за береги й нерухомо стояли проти бистої води. А вода проходила мимо з якимось, немов електричним, напруженням, і різала, й лоскотала їхні слизькі боки.

Ждали години, щоб спускатись на пороги. Але цілі тижні вітер дув од моря, збиваючи на порогах велику хвилю, боронив пускати плоти на перлові ревучі хребти їх водобоїв.

Плотовщани-литвини тому й раді були. Чи ждати, то й ждати. Розіклавши на березі вогні, вони лежали й сиділи біля їх цілі дні, байдужно розмовляючи й тягнучи пахучий — на їх смак — дим із своїх люльок. Хмари мошки й комарів мало їм шкодили, та й були то все люди звичні до цієї весняної кари. То був сірий, брудний люд, в обшарпаній, давно не митій одежі, постолах і білих свитках, витканих з білої вовни овець далекої Білорущини. Між їх попадались охочі до пияцтва, й вони несли своєму веселому богові добру данину, користуючися з зайвого часу, тихої години, поетичної обстанови, а найпаче — з того, що місто, й велике місто, було тут же, зараз на горі.

А обстановка була справді поетична. Картина повноводного Дніпра була надзвичайно гарна. Тут, на березі, над водою, стояли велелітні похилі верби та осокори, а там — розвернувся блакитною живою площею Дніп-

ро. Часом геть попід другим берегом пробігав гомінливий маленький пароходик і підіймав обоки себе перловий шум хвилі. Опівдень налетіла була тепла весняна хмара і, покропивши і верби, й Дніпро, й литвинів весняними тепло-блискучими іскрами, полинула далі, за тумануючи на який час живою сіткою ясну далечінь.

* * *

Вечоріло. Під однією вербою, що похилилась своєю вершиною до гори, горів огонь, а біля його сиділа невеличка купка литвинів. Вони сиділи, потупивши погляди своїх тьмяно-олив'яних очей в полум'я палаючих головешок, і мовчали. Їх було троє: маленький дідок, що раз у раз чухав собі спину, молодий парубок — білолиций і білоголовий, — і третій — чоловік років тридцяти п'яти — з рудою кудлатою головою й рябим обличчям.

— А чулі, што бають люди? — промовив дідок, сіпаючи правим плечем. — Плит-та на парогах вчерась разбіло... Яни, значить, на бабайку!.. А йон, лоцман-та, гукає: «Кидай, само пройдя!..» Ан ні прашло — хряснуло об каменя... — Яни, лоцмани, тож багато знають!.. — додав він з перегадом.

Ця сумна звістка, здавалось, мало здивувала рудого кудлатого литвина.

— Што ж, ето буває... — сказав він. — А хіба вчерась вже пускалі плити?

— Пускалі.

Ім обом було байдуже: ну, розбило плота, й розбило. Більш копи лиха не буде... Але молодого хлопця, Петруся, що йшов з плотами тільки перший рік, ця звістка вразила гострим ножем у самісіньке серце.

— А люди ні потоплі? — спитався він у діда.

— Ня чуть. Мабуть, повипливалі.

— А плит-то чій? — знов питає Петрусь.

— Чій же будя — жидовський!.. Всі плити у їх в руках, — промовив дід і трохи перегадя додав, — подкінь-ка чурок, погасне!

Петрусь підкинув дрівець, і огонь заграв веселіше.

Уже зовсім звечоріло. Тепер огні литвинів у темряві удавали фантастичну картину. Здавалось, що то якісь, ще доісторичні люди зібрались тут під велетнями дере-

вами і, розіклавши вогні, розмовляють і правлять свої свята чи тризни.

Плями світла сягали вгору до чорних лапатих гілок, сягали вбік на Дніпро й виблискували червоними смугами по його живому склі.

Ось понад берегом пропливла душогубка й на яку хвилину помаячила під сяйвом на блискучій воді. І зникла. Пірнула знов у темряву. Знову промайнула нижче в освітленій смузі води і знов зникла. На ній вимальовувались дві чоловічі постаті.

Скрізь на березі чути співи й гомін. Десь на далекому плоті хтось тужно грає на ріжок. Чути, як наближається з міста компанія п'яних литвинів. Вони безладно співають й вигукують якусь пісню. Можна пімати тільки слова:

На чужо-ой старане!..

А тут же, десь зовсім близько, виспіває соловей і дрібно розсипає срібно-яскравими перлами своєї все однієї, але чудової пісні кохання...

А на всю цю картину дивиться тисячима очей замислено-поетична українська весняна ніч і ловить кожен згук тисячима вух. А сама мовчить — велична й спокійна у своїй чарівній вроді.

Литвини повечеряли й лягають спати. Огні догорають і погасають. Повечеряв і Петрусь з своїми товаришами, й ті, укрившись свитками, лягли спати.

Вони заснули скоро, але Петрусь заснути не міг. Звістка, що на порогах розбило плота, зворушила всю його душу. Та й не дарма. Тільки торік, на тих самих порогах, утоп його батько... Петрусь добре пам'ятає, як виряджали його на плоти. Ще тільки-тільки річка стала ввходити в береги, тільки що почала визначатися звичайна її течія, як його покликали до жида-орендаря: «Завтра пускають плоти,— збирайся!» Як йому це було не до вподоби, як він лаявся!.. Але нічого не вдієш. Він був у жида в руках, як пташка в клітці... Жид годував і його, і його сім'ю ще з пилипівки. Треба відробляти за набране на відробіток. Треба...

Повернувся додому батько темний, як ніч. Тільки увійшов у хату, почав лютувати й шпурляти все геть від себе. Потім велів жінці зварити картоплі й добути горілки. Заставили якусь одежину й добули горілки. Він

пив її сам, мовчки, не заїдаючи навіть картоплю, й скоро впився. Тоді став веселий. Почав хвалитись,— скільки він світу побачить, які місця... Казав, що не слід журитись, поки він живий та здоровий... Що він привезе всім подарунки... Почав цілувати матір... І потім заплакав. Плакав і тільки вимовляв: «Нічаво... нічаво...»

Він був зовсім п'яний.

Другого дня вранці Петрусь пішов проважати його до плоту. Пліт стояв уже наготові коло річки, на вирубі. Вони сіли в душогубку й попливли по воді, лісом, до вирубу. Батько був сумний і неговіркий. Мовчки гріб веслом, поминаючи кущі та дерева. Приїхали до плоту. Там уже все було наготові. Скоро й рушили в дорогу. Помолились гуртом і пустили пліт з причалу. Він зараз же й пішов плавко за водою. Батько стояв на бабайці і гукнув йому наостанні: «Гляді ж... дома!..»

Ото він чув його голос і бачив його востаннє.

І тепер, після того, як він почув про розбитий на порогах пліт, його молода, палка думка зараз же змалювала йому картину загиби батька. Йому здавалося, що він чує зараз страшний, ревучий гомін порогів, і коли заплющував очі, бачив величезні сірі водянні гори, що клекочуть, і стрибають одна на другу, й шаленно біжать одна за одною невідомо куди. І бачить він на тих горах «плит»... Розбиває його кожна хвиля все більше й більше... Перелякані люди збезглузділи з жаху, упали й повчіплялись руками за мокрі дерева, а другі бігають по плоту й провалюються в щілини проміж розметаних дерев...

Ой, ой, ой, яка страшна хвилина!..

А пороги ревуть, і гудуть, і дзвонять, і стогнуть... А киплячі хвилі ринуть невідомо куди і штовхають бідний пліт і туди, й сюди... І він сам гоїдається увесь, і дрижить, і скрипить...

Але ось... Боже, що це?!

То камінь, сірий, грізний камінь виринає з шуму і бризок... Він рветься до плоту проти води... Розриває хвилі, як гострий плуг ріже землю, й страшенно скоро наближається до плоту...

Тр-р-р-а-х!

І пліт з усього розгону б'ється об той камінь!..

Як тріски, як нікчемні цурки, розлетілись, розірва-

лись, поставали сторч і на хвилину мов зупинились у тім становищі велетенські стовбури столітніх сосен і ялин... Мить — і вони попливли за неситою, шаленою хвилею...

А люди, де вони?

І бачить Петрусь блідого, на смерть переляканого батька. Він ухопився за деревину й силкується удержатися за неї... Він держиться, але тільки мить... Деревина гойдається й крутиться, мов вал у водяному млині... Батько живо-живо перебирає руками, хапається за хвилю... й зникає під кипучою, гримучою водою...

* * *

Підвівся Петрусь... Жене від себе страшну оману... Протирає очі...

І бачить він — лагідний і тихий, як небо, Дніпро. Виблискують на йому, мов на небі, ясні зірки. А далі маячать дерева другого берега, повиті м'якою нічною млою. Погляне вгору — і бачить, як звисла над ним похила верба, мов нахилилась мати й простягає до його свої руки... А крізь віти верби сяють ясні, блискучі весняні зорі. І чує він, як десь недалеко, зовсім недалеко, співає, аж умліває, соловейко.

А ляже, укривється свитою, склепить очі — і знов ревуть, гудуть, дзвонять, бурхають і стогоном стогнуть пороги, і бачить він шалені сиві хвилі й бліде обличчя на смерть переляканого батька...

ЗМІЙ

Сонця вже не видно. Воно потопло в червоно-рожевім полум'ї холодної вечірньої зорі. Темрява нечутно вийшла з таємних нетрів світу й обгорнула все чисто навколо.

Це її царство.

Помалу гаснуть на заході червоні плями вечірнього сьйва. Зловісно темніють хмари, немов догоряють останні жарини від огнища, що в глухому, холодному степу розвела вночі бідолашна людина, щоб перед смертю зогріти свою знесилену, наморену душу.

Вони скоро погаснуть. Вони вже погасають. Небо потемніло. Немає ні зір, ні місяця. Заступає холодна ніч.

Ось прорізав пітьму летючий метеор. Пролинув геть далеко понад обрієм і погас, мов невідома рука кинула ото в воду жменю яскравого приску. Там десь, у світовому просторі, зчинилась дрібна космічна катастрофа.

Темні люди кажуть, що то пролетів змії...

Умить погас одблиск того летючого пожарища, й ніч стала немов ще темніша й холодніша.

Горе тим, у кого під таку добу немає теплого притулку, хто, старий і холодний, не може простягти до теплої груби своїх тремтячих рук, хто, натруджений, не має спроможності лягти в тепле, м'яке ліжко й заснути під захистом генія сім'їл..

В житті кожної людини буває отакий холодний зимовий присмерк. Темрява старості, хвороб і підупаду духу жде кожного з нас. І горе тому, кому в цій темряві не сяє, хоч здалека, огонь братерської любові, горе тим, хто вже кинув у вогнище життя останню трісочку й бачить, як вона горить і догорає, ледве-ледве жевріє і потім береться сивим холодним попелом. Ще хвилинка — і він розвіється геть...

Горе бідним і занедбаним. Горе холодним і голодним. Горе всім старим і підупалим!..

На тому холодному червоному небі гасне не вечірня заграва, а убоге життя безталанних людей. Так... ви погаснете... Ви загубитесь у морі світової темряви, у хвилях забуття... Але не кляніть тих, хто застається отут, на варті життя цієї убогої планети, і хто ще має спроможність зогрівати душу на огнищі життя, кому привітно сяють огні недовгочасного кохання й дружби, хто ще не думає про темряву смерті.

Прийде час — і вони погаснуть.

Погаснуть у холодних обіймах смерті...

Не було в Пустій Греблі такого хлоп'яти, щоб уже бігало на власних ноженятах по брудній селянській вулиці й не знало баби Супрунихи. Її знали всі. Або краще мовити — дратували всі.

Хата бабина стояла з самісінького краю села, аж там, де проходить залізниця й стоїть будка. Стара в неї хата. Половина її, по димар, уже розвалилась, а друга теж туди хилиться. Нема кому тієї вдовиної хати підперти, піддержати, та й ні до чого: бабі все одно. Все остогидло їй, починаючи од її чотирьох малолітніх сиріт-онуків, собак сусідських, — до дяків і попів, до всього світу. Все її дратувало, усе глузувало з неї, мучило її, і все вона прокляла й вилаяла без ліку разів.

Лайка й клятьба була її втіха.

Стара, приглухувата, суха, згорблена, з блискучими злими очима, як мара, проходила вона по слободі й

підбирала де дровинячку, де кіз'як, де ганчірку. Влітку вона щодня проходила ввечері вслід за чередою й великими руками збирала у відра ще теплі товарячі ліпахи. Дома вона з їх робила на зиму кирпич. А діти витикалися з воріт і кричали їй услід: «Супрунихо, тю, тю!..» — й прикладали їй всякі прізвища.

Супруниха лаялась. О, як вона лаялась! В свою лайку вона вкладала всю свою ненависть до людей, виливала весь свій гнів на їх, всю свою злобу і весь пекучий біль од образ життя.

Тією лайкою вона мстилась над усім світом, а може, тільки над своєю долею...

* * *

Наближалось різдво. Снігу було мало, як і завжди буває в тій країні. Земля висохла, вимерзла й репалась від морозу. На полі, на ріллі, вона розпадалася на дрібні крупинки, і вітер розносив той порох геть по ланах, і запорошував ним і той сніг, що де-не-де залягав по стерні.

Стояли добрі морози. На селі топили щоранку печі й щовечора груби. Але баба Супруниха топила піч тільки через день, і в неї в хаті було трохи чим тепліше ніж надворі. Старі у вікнах рами з побитими шибками й позаліплювані чим трапилось понамерзали. Надвір крізь їх не було видно нічого. З їх текли патьоки й замерзали на стінах. Долівка не підміталась ніколи. Велика стара піч куріла. Діти, немиті, нечесані й голодні, пустували і, з голоду та знічев'я, били одно одного, кусались і дрались за уші й волосся. В хаті весь день стояв галас. Замурзані, бліді, худі й дикі Супрунишині онуки були мало подібні до дітей. То були більше якісь звір'ята, дикі й злі, яким ніщо не заважало перекусити одно одному палець, передряпнути щоку і товктись ногами по обличчю у менших за себе.

Батько й мати їхні померли три роки назад. Мати так умерла, а батька завалило в шахті. Його навіть не одкопувано. Дуже глибоко завалило, і всю ту шахту залило водою. Відчитав священник похорон над тією шахтою, немов над могилою, та й годі. Нікому було позиватись з хазяїном шахти, а сам він уважав зайвим

забезпечити сім'ю свого безталанного робітника, коли та катастрофа і без того наробила йому багато клопоту і втрат. Покрутились було біля баби найжджі з повітового містечка «брехунці» — адвокати, — щоб вона доручила їм у суді позивати за сиріт, але нічого не вдіяли. Баба боялась їх і не хотіла увиходити з ними в яку-небудь спілку. Зірвали вони тим часом дещицю з хазяїна шахти, буцімто за мирову з Супрунхою, і злинули геть із села. Так на тім діло й стало. Довелось бабі самій годувати всіх своїх онуків. Чим вона їх годувала і як годувала, те знала вона сама.

Як тільки почало холодати, діти не виходили надвір. Не було в чому. Старший хлопець, Роман, як треба було вийти, вибігав босоніж. І він страшенно кашляв. Менші зовсім не виходили, і все після їх зоставалося в хаті. Баба лаялась.

— У, каторжні, тільки й знаєте, що тріскаєте та паскудите! Народились, вилунки, на мою голову!

А їй треба було тільки почати лаятись, і вона лаялась і лаялась безперестану.

Післязавтра різдво. Баба зранку пішла з дому і не верталась до обіду. В обід вона прийшла. Принесла два сухарі й окраєць житнього хліба. Діти від холоду позаривались у плахиття. Побачивши хліб, вони кинулись до баби. Вона з лайкою й бійкою дала їм їсти. З'їла сама. Не було води, треба було йти по воду. Лаючись і стогнучи, пішла вона до криниці. Принесла води, затопила піч, веліла Романові підкидати кіз'яків, а сама полізла на піч, щоб трохи подрімати.

Спала не довго.

Їй приснилось, що старий її, що вже років з двадцять як помер, запрягає на дворі коняку. «Сідай, — каже, — стара! Поїдемо!..» Дивиться баба й дивується: надворі літо, а він запряг кобилу в сани. А через тини дивляться сусіди, теж уже давно померлі, сміються й кричать: «Сідай, бабо!..» І коняка повернулась і вискаляє зуби, мов сміється, а очі так і грають. Уші прищулила.

Баба злякалась і прокинулась.

Наказавши дітям сидіти тихо, вона вийшла з хати й пішла повз залізницю. Там вона вранці нагледіла дровинячку, що валялась не прибрана. Вона йшла, і все у неї в голові стояв той сон. «Кобила... — думала вона, —

це та кобила, що старий купив колись у Кленовому. Коров'ячку продав, а кобилу купив... Казав, що в цигана. Ще від неї було й лоша. Вовк погриз улітку. Прибігло додому... кров тече... само труситься... А кобила ірже до його. Так і здохло,— черва завелась».

Баба йшла далі й знов думала: «А сусіди?.. всі вже померли, всі... Де ж тая дровинячка? Неначе тут десь бачила. Чи з того боку чавунки?.. Треба туди сходити».

І знов плетуться думки у неї в голові. «Охрім був... добряча така людина... Везе якимсь снопи. Пострічались, а він і каже: «Та й молодиця, любо подивитись: як мак на городі!..» І я йому: «Та й козак: як у толоці буряк!..» — Сміється»...

І Супруниха собі осміхнулась. Давно те так було. «Тоді ще Охрім був рудий-рудий, а як ховали, то був сивий тобі, сивий... Повзуниха,— думає далі баба,— пообіщала четвертину сала на різдво. Треба надійти».

І думки її повились, потекли, чіпляючися одна за одну, в'ючись понад її убогим життям, як восени дим понад залитою дощами, чорною й холодною землею. Невеселі думки. Четверо онучат — треба їх якимсь прогудувати старій і хворій бабі!

* * *

Починало вечоріти, як поїзд № 3, засвітивши ліхтарі на паровозі, мусив вирушати з станції Крутої. Машиніст вилпив у буфеті й закусив. Горілка й закуска підбадьорила його, й коли він прийшов до паровоза, то почував себе добре й навіть весело. Ударив утретє дзвоник, затурчав обер-кондуктор, і поїзд, свиснувши, рушив у степ, хукаючи густими клубами білої пари.

Минули водокачку й полинули-понеслись по рівній лощині, поминаючи будки й будочних сторожів із згорнутими короговками. Вітер дув назустріч, свистів і відносив геть у простір і дим з паровоза, і ті іскри, що часом вилітали з його димаря й летіли яку хвилину вкупі з димом. Вони летіли й погасали. А поїзд гурчав, стугонів, торохтів і, вигинаючись на узгір'ях, мов величезний змій, хутко котився по холодних рейках.

Машиніста змагав сон. Горілка додавала тепла, і

він, одійшовши у затишок, дрімав. Йому це не первина. Кочегар порався біля печі. До станції було далеко.

— Спустимось у лощину,— даси свистка,— сказав машиніст.

Кочегар не відмовив нічого. Він сам добре знав своє діло й ображався, що йому роблять загад у такій дрібниці: відоме діло, що перед кожною слободою треба подавати свистка. Це знає кожен неук. А він їздить не перший рік і сам уже б давно зміг стати за машиніста.

Проїхавши кілька верстов горою, поїзд почав спускатися в лощину. Темніло. Далеко спереду наліворуч блимали вогні. Там було село й шахти. Село простяглось понад річкою; крайні хати його підходили аж під гору, до залізниці. Вони мріли у п'ятмі, мов стоги, і, здавалось, ішли назустріч поїздові.

Коли поїзд зовсім наблизився до села, кочегар дав свистка. Звук голосно розлігся понад селом і відгукнувся на другому кінці його, теж під горою. Кочегар зачинив піддувало, і поїзд, поминувши вітряки, подався поза городами.

* * *

«Треба неодмінно, не гаючись піти до Повзунихи»,— думала Супруниха, йдучи повз залізницю, і їй, голодній, намореній, ввижалась та четвертина сала, що їй пообіцяла дати Повзуниха. «Де ж тая дровинячка?.. Мабуть, по той бік, біля Ковалевого городу...»

І Супруниха піднялась на насип.

Ковалів город був далі, й треба було пройти ще з півгону. Спуститись з насипу в тім місці, де баба зібралась на нього, було незручно, дуже круто й слизько, й вона мусила йти далі просто насипом. Думки її снувались недбало й без ладу. Думала про ту дровинячку, що бачила коло Ковалевого городу. То, мабуть, був шматок старої люшні, а може, й полудрабка. Здається, на ньому була смола... І чом вона не взяла тоді, як його нагледіла? Тепер от іди шукай, може, вже хто другий підняв. Смеркло. Гляди, ще й не побачиш. А ноги болять, мов не свої, ледве-ледве тупотять.

І знов їй згадався її сон. І вона мов перед себе бачить, як їхня сіра кобила повернула з-поза дуги голову,

дивиться на неї й сміється... Така страшна... А очі так і грають... А дід, такий маленький, мов хлопчик, то забіжить з одного боку, то з другого: «Сідай,— каже,— стара!.. Сідай...» І сусіди сміються. Чого вони всі сміються? Адже ж вона нічого такого не зробила, щоб сміятися з неї?..

У баби важко стиснулось серце. Так їй стало себе жалко, так важко на душі.

* *
*

Ковалів город уже був недалеко, і тільки що баба налагодилась сходити з насипу, як щось разом різко-різко засвистіло, загуло й земля під нею задрижала. Вона з жахом обернулась назад... Просто неї дивилось троє страшних блискучих очей. Сяйво від їх падало на насип і рейки... І рейки блищали одліском того сяйва і мов тяглись до неї, як довгі руки якого страховища, щоб захопити її, не дати утекти.

Вона мов скам'яніла... Ноги не двинулись, щоб переступити рейки. Серце перестало битись... І поїзд — вона з переляку навіть не догадалась, що то він — з розгону наскочив на неї, збив, і підібгав під себе, і, обпікши парою, клацаючи, почав жувати її...

У неї в очах так і zostались ті страшні три ока й блискучі холодні руки...

* *
*

Поїзд зупинили. І коли стали шукати баби, то знайшли її усю порізану, покручену, без ніг і голови.

Поїзд кілька часу стояв коло села, випускаючи клубки диму і іскор. Село дивилось на нього й дивувалось. І здалека з гори на нього дивилась у вікно молоденька панночка, що приїхала додому на різдво зі школи. Вона дивувалась, чому то поїзд припинився там, і любила хвилями диму й пари. Їй здавалось, що то зупинився там страшний змій, про якого вона чула колись стільки казок, що той змій стоїть і дивиться, виглядає собі здобичі. Горять у нього очі, а іскри й дим

летять від його подиху понад селом... Їй боязко й гарно. І здається їй, що вона — царівна, що той змії мусить ухопити її на свої міцні крила й занести геть у незнані краї...

Коли трохи згодом поїзд пішов далі й заховався за косогором, то їй зробилось сумно, що її зваблива мрія не справдилась... А на насипові в той час стояли люди й дивились на криваві останки безталанної людини. Кров на рейках і на землі вже застигла... Там дійсно пролетів змії, тільки він підхопив на свої крила не молоденьку романтичну панночку, а стару безпривітну бабу Супруниху й кинув на цім світі чотирьох ненагодованих і не пригрітих сиріт...

* *
*

Погасла остання іскра вечірнього саява. Немає й сліду від неї. Ніч, холодна, безпросвітна ніч, обгорнула все навколо.

Ніч навіки обгорнула й бідну бабу Супруниху...

О, не проклени нас, безпривітна душе, блукаючи по безоднях світу, сумуючи і згадуючи своє між нас бідування!

Ні, проклени нас, безталанна душе, нас — нагодованих і зогрітих, нежалісливих і безжурних! Бо маємо очі і не бачимо людського лиха, маємо уші і не чуємо людського стогону!..

КІНЕЦЬ ГРИ

I

Був гарний, тихий і ясний літній вечір. Пісок, що на ньому стояла станиця, помалу остигав у сиво-блакитній теплій млі. Сади стояли нерухомі, мов зачаровані, а під станицею, на лузі, срібним поверхом виблискувало велике тихе озеро. Далі темнів ліс. За ним протікала чимала тиховодна річка, а над нею вже з другого боку, на українській стороні, ледве-ледве вимальовувались у млі контури гори, мов кристатий хребет велетенського сивого зубра.

На майдані, коло білої мовчазної церкви, стояв дім доктора. Майдан той був місцем для погуляння станичної інтелігентної молоді. Закохані пари тихо ходили вздовж його, немов зачаровані тіні плавали у прозорій, привабній млі ночі. Вони то виринали з тієї мли, то знов потопали. З лугу доносились свіжі болотяні пахощі, й було чути крик гусей, і ледве мріли вночі білими плямами їхні табуни. А з вікон докторського дому падали ясні пасма світла, перекидалися через кущі бузка, що ріс під вікнами, й простягались далі до церкви.

В станиці всі знали, що то в доктора грають у карти,— то була звичайна річ. Але завжди, коли стрівалось двоє знайомих станичників і один з їх питав другого: «Ну, що — сьогодні грають у доктора в преферанс?» — то ті два добродії, напевно, гидко посміхались і розуміли під тією грою зовсім інше.

Вечір плив непомітно. Картярі й сьогодні, як завжди, були зайняті своєю роботою, а Катерина Іванівна, жінка докторова, то підсідала до кого-небудь з їх, то

розпещено-лінивою ходою виходила до їдальні або на ганок і тихо обходила з надвучичного боку свій дім по хистких, стареньких балясах, захованих од вулиці кушами бузка.

Вона нудилась. Цей палкий вечір, як і завжди, дратував її. Коли зайшла одинадцята година, вона пішла укладати дітей спати. Найменша дитина — хлопчик — уже спала. Панночки, Зіна й Дуня, ще не спали й не хотіли спати.

Зіні було років з вісім, а Дуні шість. Зіна була худенька, струнка дівчинка з темними замисленими очима й тонкими рисами обличчя, а Дуня — товста, важкенька й дуже смішлива. Обидві дівчинки ще не хотіли спати, але Катерина Іванівна звеліла їм роздягатись і лягати. Вони лягли й довго розмовляли на своїх ліжках і стрибали по їх у самих сорочечках, мов білі метелики. Їхня кімната була зараз біля докторського кабінету, і крізь його їм було видно й залу, й гостей у ній, і було чути їхню розмову.

— Зіно, Зіно! — гукав іноді доктор. — Ти б спала! Вже час...

— Так ще не хочеться, таточку! — відмовляла вона йому й заривалася з головою під подушку, й виглядала звідти до Дуні, а та, ставши голими дебелими ноженятами на свою подушку, підстрибувала на ній, махаючи руками, мов хотіла полетіти. І їм обом було дуже весело.

Діти не боялись доктора, а любили його, бо він був добрий і ласкавий до їх. Матері вони трохи побоювались, але знали, що коли в їх у домі гості, то вона нічого не робитиме. Та вона й була тепер у їдальні й не бачила, що вони виробляють.

Тим часом доктор вийшов з хати на ганок і пройшов по балясах до вулиці. Там він припинився біля куша бузка та жовтої акації. Він стояв, тер собі долонею чоло і вдихав своїми недужими легенями вечірне повітря. Йому сьогодні не щастило в грі, партнери дратували його своєю недотепністю і дурістю, і він був роздратований. Він радий був би зараз кинути ту гру й своїх гостей і піти геть і від їх, і від самого себе, — таким гидким здавалось усе оте...

Перегородом він увійшов у кімнату й сів на своє місце. Партнери в картянім запалі нічого не помічали, але

в доктора помітно тремтіли руки, й він був чимсь схвилюваний. На його блідому обличчі мимохить часом з'являлася зловісно-саркастична усмішка, а в очах перебігали затаєні вогники... Але він завжди вмів панувати над собою.

Його схвилювало те, що, стоячи на балясах, він мимохить почув деякі уривки з розмови своїх гостей. Вони говорили поміж себе про його, й ті їхні слова, що долетіли до його вуха, глибоко його вразили. А коли він пройшов далі й вийшов на вулицю, то знов таки почув чийсь нахабний голос:

— О, у хохла сьогодні преферанс!.. Який то буде козир?.. Ха-ха-ха!..

Докторові ту ж мить пригадалась недавня розмова, коли один з станичан вияснив слово «преферанс» від латинського граефего — вважаю за краще, даю перевагу — і як усі тоді гидко сміялись і дивилися на нього, доктора, та його жінку... Тепер він пригадав те, й той спогад мов ножем гострим полоснув його по серцю...

Гра йшла далі. Катерина Іванівна входила й виходила до їдальні, де вона готувала вечерю, а гості були захоплені своєю роботою. Вони сиділи у великій кімнаті, що виходила вікнами до вулиці.

II

У карти грали: засідатель. Кіндрат Іванович Мажний — товстий, уже не молодий, угодований чоловік, з невеличкими масними карими очима, здивовано піднятими бровами й задертим догори носом, гоструватим, мов перевернений черевом уверх вареник; учитель — молодий ще чоловік, з довгим чорно-блискучим волоссям і такими ж чорними та блискучими очима, й син одного станичного крамаря, Крушак, — високий і сухий рудий чоловік, років двадцяти п'яти, з лакейськими манерами та гордо поставленою на плечах, мов дерев'яною, головою. Четвертий ігрець був сам господар, доктор.

Його давно вже мучили злі сухоти. Останні роки він не жив, а доживав. І саме його обличчя, інтелігентне й колись чепурне, обведене гарною м'якою бородою й буйним волоссям, але без краплі крові під блідою,

змарнілою шкірою, свідчило, що він давно й тяжко хворіє, що він взагалі — нещасний чоловік.

І то була правда.

Він був жонатий, але своєї сім'ї у нього не було. Жінка його, Катерина Іванівна, хоч жила з дітьми на його кошт і носила його прізвище, зовсім не вважала його за людину достойну її й ніколи не була йому справжньою дружиною, хоч мала трое дітей. Діти всі були різноманітні й ні одне з їх не було похоже на доктора.

Це була темна й сумна історія. Для кожного, хто знайомився з ними, було дивно: що звело до купи цих людей? Доктор, цілком порядний і достойний чоловік, і Катерина Іванівна — Мессаліна самого невисокого коліна — з нахабно закрученим волоссям, безсоромним поглядом і дражливими гидкими рухами усього її здорового, випеченого тіла.

То була загадка людського серця, яких не мало трапляється в житті й повз які байдуже проходить нецікава й тупа більшість людської громади. У загадці тій таїлась глибока драма, але не всі дійові особи чули серцем ту драму й розуміли її.

То була сумна студентська історія.

Петро Петрович вже кінчав університет, як вона несподівано закрутила його, й тільки він зрозумів, що з ним сталось, коли тікати було нікуди. Він уже був одружений і мусив спокутувати чужі гріхи...

У його був товариш, Гальчун, — безжурна й небагата натура. Жили вони на одній квартирі. У хазяйки була дочка, Катруся. Вона була весела й смілива. Почасту сама заходила до їх у кімнату й довго сиділа у їй, сміючись та шебечучи й граючи очима. Петрові Петровичеві здавалось, що вона закохана в нього. І вона одного разу, нишком, у тій самій кімнатці поцілувала його... Після того йому здавалось, що він і сам закоханий у неї. Відтоді справно ходив на відчити, а Гальчун, ледар з натури, більше валявся на своєму ліжкові дома. Так минула зима. Тут весела Катруся чомусь зробилась така сумна-сумна. Саме під той час і Гальчун кинув квартиру й Катруся приходила в кімнату до його самого, а її мати кожного разу теж, слід за нею, заглядала туди. Одного разу вона дала йому зрозуміти, що їх відносини з дочкою — ненормальні і що треба, щоб зряту-

вати перед знайомими добру славу її дочки, йому щось зробити. І Катруся тоді так сумно невинно дивилась на його, так благали його її звабліві, мов у сирени, очі, що він добре зрозумів бажання й матері, й дочки і став одній зятем, а другій чоловіком.

Після шлюбу він догадався, чого втік Гальчун... Тоді він взагалі багато дечого зрозумів, але йому вже тікати було нікуди. Та й натурою своєю він не такий був, щоб міг тікати: тяжкий дарунок долі прийняв відкритими грудьми. Віра в людей і жалість до їх згубили його. Найголовніше — жалість. Його альтруїстична вдача примушувала його ставити на перше місце не свої бажання, не своє щастя, а бажання та щастя інших. А ті інші брали з його все, що могли, без жодної вдячності. Й навіть не помічали, що відбирають у нього його душу, його життя.

Що було далі, після їх шлюбу, те знав тільки він сам. Але коли, через кілька років після того, його побачила рідна мати, то вона не вимовила ні слова, тільки обхопила руками його голову й облила все його буйне і вже тоді завчасу засріблене волосся гіркими материнськими сльозами. Серце матері без слів прочуло все лихо, та вона, знаючи синову вдачу, не сказала йому ні слова. Тільки коли держала на своїх тремтячих грудях його голову й її гарячі сльози котились у його по щоках, то то був час, коли цей безталанний чоловік уже безповоротно упевнився, що він безнадійно нещасна, пропаша людина...

Але він терпів твердо все, що випало на його долю, бо не мав ні сили, ні волі круто повернути своє життя, і те терпіння потроху, але напевне, пропалювало йому груди.

Тепер уже він був безнадійний. Блуканина за шматком хліба для сім'ї загнала його у цю глушину, і єдине його задоволення, єдина втіха в житті були книги та карти. Але його мозок так знесилів з хвороб і тяжких обставин життя, що в останні часи він кинув читати і тільки грав у карти. Це помагало йому хоч трохи забуватись.

В станиці Закотній він оселився ще недавно, але Катерину Іванівну вже й тут усі знали.

Це страшенно мучило доктора.

Після свого шлюбу він мандрував з нею, як вічний

жид, з одного місця до другого, шукаючи нових людей, щоб не знали його та його жінки. Але досить йому було де-небудь оселитись, Катерина Іванівна зараз же заводила знайомості, збирала у себе гостей і починала співати їм свій репертуар. Вона співала відомі некра-совські вірші:

Еду ли ночью по улице темной...

а після того переходила на

Когда утром или поздней ночью...

Коли вона доспівувала до слів:

Помолись, милый друг, за меня!.. —

то тут вона робила завжди такий вираз очима, що слухачі, а у їх виключно бували всі чоловіки і все відомого, по смаку господині, розбору, — що слухачі робились її невірниками й вона добивалась того, чого бажала.

Далі все йшло вже своєю чергою. У доктора збиралась молодь, і коли він зачував виклик Катерини Іванівни:

Помолись, милый друг, за меня!.. —

то його усього щось мов пересмикувало, і через рік, а то й через півроку він виїздив з того місця, і його проводжали насмійками та глузуванням.

Чи він же любив свою жінку? Ні, він не любив її, але він не мав сили порвати з нею всякі відносини: йому жалко було і її, і дітей. Найголовніше дітей. Він любив їх, і вони любили його. І він тяжко сумував, що сухоти п'ють його кров і нахиляють до землі і що нікому буде довести до пуття тих безневинних і безтурботних янголят, отих дітей.

Багато вже місць перемінив він і тепер заїхав у Донеччину. І тут, минуло ще тільки п'ять місяців, як він оселився в Закотній станиці, а вже Катерина Іванівна давно відспівала всі номери свого репертуару. І все вже давно велось по попередньому шаблону...

III

Кінчалась одинадцята година. Гра затяглась. Учитель надобривав своїми давно всім відомими приказками; Крушак, сидячи рівно й нерухомо, як авто-

мат, щоразу одноманітно стукав щиколотками по взятках і кутив папіросу за папіросою, не випускаючи її ні на хвилину з рота. Обличчя його, холодне та бліде, було нерухоме, й тільки іноді він прищулював ліве око, як дим від папіроси заходив у його. Засідатель пихтів і сопів. Його після чаю дуже розпарило, і він радий був би зовсім скинути свій кітель, але при дамі було ніяково. Йому не щастило. Він невпопад «купував» і «вістував» і ставив реміз за ремізом. Це його дратувало, і його масні очиці миготіли негарним блиском, а щоки, і без того червоні й повні, мов ще більш поналивались. Він безперестанку витягав з кишені хустку й витирав піт. Але це мало йому допомагало.

— Отак-так його!.. Не ходи без матусі!..— аж захльобуючись від картярного запалу, вигукував учитель, ремізячи засідателя.— Становте, Кіндрате Івановичу, новенький ремізець!.. От сюди!.. От сюди,— там вже місця немає!.. Ха-ха-ха!..

— Ги-ги-ги!..— сміявся Крушак.

Засідатель пихтів і товстими, масними пальцями записував реміза.

Катерина Іванівна підійшла до нього.

— Що, не щастить?.. Зобиджає Кузьма Петрович?.. Ну, підждіть — ми їм зараз віддячимо! Ану, здавайте!..

Вона зовсім близько підсіла до засідателя, так що їхні коліна стали рядом одно біля одного. Кіндрат Іванович з несподіванки був спершу трохи одхилив своє, але Катерина Іванівна посунула своє ще ближче і стиха наступила своєю ногою йому на ногу.

Огневі мурашки побігли по ситій широкій спині засідателя. Обличчя його ще більш почервоніло, й він увесь якось неначе аж осів на місці.

Грали далі. Катерина Іванівна брала живу участь у грі. Вона висмикувала з рук у Кіндрата Івановича карти, робила за його вихід, брала взятки, а він тільки сопів й пихтів під вагою того чуття, яке тепер усього його обгортало. Доктор усе те бачив... Тільки він навмисне навіть і не дививсь на жінку, бо не мав ні сили, ні влади зупинити її, ні збити бучу. Його тільки усього мов корчі поводили та на блідих його щоках запалали червоні плями.

— Та не так, та не так же!.. Жир козир... З туза ходіть!.. О, який же ви!..— вигукувала Катерина Іванівна, і ніби за тим, щоб висмикнути з пухких і дебелих пальців Кіндрата Івановича того туза, вона ще ближче присувалась до нього. Права рука її ловила туза, а ліва під столом упиралась на сите, гаряче коліно засідателя. І він чув її руку, вона пекла його коліно, і по всьому його тілі від тієї руки розливавсь огонь.

Та рука лоскотала його тепер вогке, розпалене коліно і щипала його, силячись відтягти пальцями його товсто підіслану салом шкіру.

Крушак і вчитель кілька разів переморгнулись. Все те їм уже давно було знайоме. І вони насмішкувато поглядали на Кіндрата Івановича, що тепер сидів червоний і розпечений і вже зовсім нічого не тямив у грі. Йому було ще впервину...

Катерина Іванівна смикала його до себе за полу кітеля й ногою давала йому щось знати, але він ніяк не міг зрозуміти, чого вона добивається від нього. Він раніше чув дещо про неї, але до цього часу не йняв віри. Тепер він упевнився. Але, як чоловік немолодий, він не сподівався собі такої оказії й ніяк не міг прийти до пам'яті. Така історія з ним траплялася вперше. У нього була жінка й трое дітей. Старша дочка, така ж товста й обрубкувата, як він сам, уже кінчала гімназію.

А Катерина Іванівна смикала й тягла до себе. Він думав, що вона хоче, щоб він теж наступив їй, як вона йому, на ногу і вже був поставив свій чобіт на носок її черевика, але вона живо висмикнула з-під його лапи свою ногу і з досадою штовхнула його нею, а сама, міцно здавивши рукою його коліно й потягнувши його до себе, підвелась.

— Ну, як же у вас душно!.. Піти на ганок, чи що...

Вимовляючи ці слова, вона повела віями, показуючи Кіндратові Івановичеві на двері.

Тепер він зрозумів її бажання. Але він вагався. Все було так несподівано. А Катерина Іванівна, стоячи на балясах, уже співала впівголоса:

Когда утром иль позднею ночью,
Пред иконой головку склоняю...

Учитель теж показував йому очима на двері.

Кіндрат Іванович роздав у свою чергу карти, підвівся з місця й, чіпляючись своїми дебелими ногами за стільці, пішов до дверей.

Доктор гостро подивився йому вслід і роздратовано пересунув свої ноги під столом. Коли б у нього малась сила, то він ухопив би за товсті в'язи того кабана і так би й брязнув його спиною об землю!.. Але немає в нього ніякої сили... І він тільки стиснув зуби й залишився на місці. Ще одна крапля отрути упала йому на серце, й воно, хоч давно вже все наскрізь було пропалене тими краплями, ще раз болюче стислось у його в грудях. Він тяжко й надовго закашлявся.

Гра йшла далі. Доктор бачив, що його партнери навмисне затягають її. І він добре розумів їх гру. А на балясах тим часом чути було неясну розмову Катерини Іванівни й засідателя. Але згодом вона зробилась тихшою. Вони одійшли далі од вікон на другий бік дому, де було темніше. Доктор увесь тремтів.

— Дуню, Дуню, дивись!..— доносився до зали притишений голос Зіни.— Ти спиш?.. А я ось як...

— Хі-хі-хі!..— сміялась собі в руки Дуня.

Діти й досі ще не спали.

Доктор хотів гукнути на засідателя, щоб він ішов до карт, але не гукнув. Йому надмірно важко й гидко було зробити це. Він одхилився на спинку стільця. У грудях йому спирало дух. Кров стукала у виски... Слух, надзвичайно напружений, ловив кожен шелест за стіною...

Учитель і Крушак, зглянувшись один з одним, усилювались не поривати гри й розмови. Очі їх сяли затаєними нечистими думками. Доктор ледве сидів на стільці.

— Гоп!..— скрикнула Дуня, і було чути, як гупнуло об ліжку її товстенке тільце.

«Дуню, серце... годі вам...» — хотів був гукнути до дітей доктор і закашлявся.

— Кахи!.. Поздо-ровля-аємо!! — несподівано ту ж мить почувся під самим вікном чийсь роблено-пахабний голос.— Цілуйтесь!..— І хтось голосно зареготався і дико завив по-котячому.

Ту ж хвилину щось важко затупотіло поза домом на балясах.

— О, будьте прокляті!..— простогнав доктор і схопивсь як опечений.

Карти й свічки полетіли з столу, й він з широко розплющеними очима, блідий як полотно, не пішов, а якось, мов не своїми ногами, побіг, увесь тремтячи, геть від столу. Партнери думали, що він побіжить надвір, туди, де почувся тупіт. Але він зразу повернув до свого кабінету, мов його щось кинуло туди. Перелякані було їх обличчя розплились у веселу усмішку... Вони зглянулись один з одним, і вчитель дошкульно ушипнув Крушака за бік, як ту ж мить в домі щось дзвінко лягнуло і щось повалилось на поміст, чіпляючись за стільці.

Учитель і Крушак оніміли. Вони не могли зрозуміти, що зчинилося. Їм здалось, що хтось стрелив у їх надголовою.

Коли вони отямилися з несподіванки, і вбігли знадвору Катерина Іванівна, а за нею переляканий, сполотнілий Кіндрат Іванович, то, взявши світло, всі вони побігли до кабінету. Там неясно було чути якесь метушня й дитинячий голос.

Вбігши, вони побачили зараз тільки Зіну. В одній сорочечці, вона схилилась над чимсь. То вона обвила шию Петра Петровича своїми тоненькими голими рученятами, силуячись підвести голову його з помосту.

— Тату!.. Таточку!.. Дорогий мій!..— вимовляла вона, уся тремтячи й плачучи.— Тату! Тату!..— кричала вона дедалі, то дужче й голосніше.— Тату!..— скрикнула вона гостро й злякано, підвівши собі на коліна голову Петра Петровича і побачивши при світлі кров. І заридала, і забилася в корчах, притуливши свою голову до його голови.

Він не озивався.

По блідому його обличчю з невеличкої ранки на чолі бігла кров, переливаючись через тремтячі тоненькі рученята Зіни, і червоними плямами розходилась по її білій сорочечці... Вона розпливалась і по некрашеному, щілястому, немитому й неметеному помості.

І поміст своїми брудними устами жадібно пив гарячу кров...

Гра скінчилася.

ВОДА ПРИБУВАЄ

I

Ми стояли над річкою. Коло нас на невеличкому піскуватому острові мальовничими купами стояли вози й повозки з мішками зерна й борошна. Коло їх вештались люди, а праворуч і ліворуч — шуміла вода.

Вода ці дні прибувала.

Непомітно підходила вона з півночі, несучи в собі велике напруження й силу. З поверху її лоно було ясне й лагідне, тільки круглясті чорторії, що закручувались по її бистрині, давали знати про те, скільки енергії таїться в ній. Течія її прудко ринула по піскуватому дні, поміж низьких берегів, то розбиваючись на кілька рукавів, то знов сполучаючись в досить широку річку.

Вона йшла з далекої півночі на ясний південь.

Але люди, ще з давніх часів — за гетьманщини, а може, й раніш,— спостерегли непереможність її бажання тепла й світла, за якими вона йшла на південь, і поклали, своїм звичаєм, взяти за це з неї чинш.

«Коли ти така міцна, коли ти така енергійна й коли ти так бажаєш того тепла й світла, то дай нам, темним і кволим, хоч частку твоєї сили і енергії»,— сказали вони. І підстерегли її, мов печеніги Святослава, у тісному місці саме поміж островів, межі лозами, і заступили дорогу.

«Стій! роби на нас, а то не дамо тобі пропуску!..» — «Не буду я робити на вас!..» — одмовляє вона, і напружується, і піднімається вгору, на їх загату, реве, мов роздратований звір, і проривається крізь заставу, рвучи й краючи об неї своє ясне, повне життя й сили лоно...

А вони, оті хижі людиці, раді, що зчинили таке з нею, що розбили на частки її силу. Понаставили на всіх її протоках нікчемних халуп, наладили по прудководолах дерев'яних іграшкових кіл і засіли, щоб брати з неї мито...

Нічого вони не візьмуть з неї. Бо вона рве загату, вертить ті коліщата, реве і пиниться у справедливим роздратуванні, а далі... далі знов зливається докупи, загоює всі свої рани і йде, міцна й блискуча, як і до тієї нікчемної хижацької залоги.

Вона йде своїм шляхом, а люди, раді, що украли в неї частку її сили, що передали тую силу через коліщата важким кам'яним жорнам, сидять над ними і день і ніч, запорошені борошном, і добувають собі з тієї крадіжки чужої сили шмат хліба.

Вона гордує ними і навіть не помічає їх. Але вони завсігди чують її силу і гнів й самі дрижать, і тремтять їх халупини, дрижить уся хибка справа.

II

Ми стояли на початку греблі. Ціла низка водяних млинів, мов поплавці на волоці, дугастою петлею перегачувала Сейм. Більш як два десятки водяних кіл пінили наелектризовану криштальночисту його воду і прудко крутились, маючи своїми чорноєдвабними боками в дощі перлових бризок.

Вода, блискуча й рухлива, як живе срібло, зупинена кріпкою греблею, угамувала свій хід попереду неї і, краючись на десятки пасм, потиху підходила тими пасмами до самої греблі, йшла повз неї і потім, зустрівши проход, прудко вривалась в лотоки.

По берегах Сейму скрізь вгору росли вітласті верби й купи лози. Далі за ними білили хати й церкви славного колись міста Батурина. А ще далі, на ріжку гори, мріли руїни палацу останнього гетьмана України Кирила Розумовського...

Сонце давно звернуло з півдня і вже наближалось до обрїю, обливаючи рожевим сяйвом і млини, і Сейм, і Батурин, і руїни палацу. Вони, оті руїни, здавались золотими, мов нагадуючи про те, що багато золота і праці народної змарновано на їх будівлю...

— А вода все прибуває,— каже Максим, старий козак, з яким ми раніш познайомились у Батурині, а тепер зустрілись коло млинів і розбалакались.— Здосвіта прибуло на три вершки. Мабуть, десь упали великі дощі... Тепер-то людям дощу тільки подай,— саме в пору!..— додає він перегодом.

І ми знов замовкли, як мовчали кілька хвилин і перед тим. Дивимось на воду, як вона прудко кидається в лотоки, ще прудчіше летить по лотоках і аж стрибає пінястою хвилею на чорні кола. Тут вона чиста й прозора, як сльоза, а вище греблі стала вже зовсім рожева, і на їй, мов іскри, раз по раз вилискують срібні скалки. Тепер май, і то безперестанно скидається дрібна молода риба.

III

Чудова картина і шум води мов зачаровують нас обох на якийсь час. Але думки спуються далі в голові в Максима, і він, розігрітий попередньою розмовою, починає далі:

— Я кажу дітям: дивіться, діти, живіть тісно, та щільно, та обережно, то вас лихо і не візьме. Дедалі, то все важче та тісніше стає людям жити. Ви й не помітите, як те лихо підійде. От і в писанії сказано: «Прийдуть на вас глад, і хлад, і тіснота, і не можна буде і ступня вільно ступити!» Як убережетеся, то гаразд буде, а житимете необережно, не дружно, то пропадете!.. Лихо, як оце вода, прибуває — хто його знає відкіля...

І Максим дивиться вгору по річці, мов сподіваючись, що вода сама скаже йому, відкіля вона йде й відкіля береться лихо.

Але вода нічого не каже, і він прижмурює свої старечі очі й спотиху хитає головою.

— Я оцю тісноту ще тридцять літ назад бачив і казав, як воно буде. Так і сталося,— говорить він, мов сам до себе.— Раніш, було, йдеш мимо панського двору, то пан і гукає: «Максиме Петровичу, Максиме Петровичу!.. А зайдіть сюди... Здорові були!..» Підійдеш: «Здрастуйте й вам».— «Чи ви вже знайшли де собі земельки, чи, може б, у мене виорали собі?.. Дам я зерна,

дам землі,— орить собі дві десятини, мені — одну». — «Та я вже й так набрався, пане!..» — «То я накину по мірці зерна на десятину...» От і береш, було. Єсть над чим і робити, єсть з-за чого й клопотатись. А тепер ти прийдеш до пана, кланяєшся: «Чи не дасте, пане, хоч десятинки земельки?» — «Ге,— каже,— уже Пилип та Кузьма забрали,— немає вільної». Прохаєш, кланяєшся: «Та, може, ще яка хоч завалюча десятинка зосталася... Будьте ласкаві» — «Ну,— каже,— як виореш три десятини, засієш своїм зерном, скосиш і звезеш мені дві десятини, а собі одну, то бери!..» Отаке-то...

— Що ж, і берете?

— Беремо, бо нікуди подітись. Он Мурасиха — так тій оброби за десятину дві десятини, висій своє зерно, та ще й з своєї десятини звези копи до неї в клуню, змолоти, віддай їй половину, третину соломи, та тоді вже забирай своє зерно та останні кулі й їдь додому! Он як у нас!

— Невже правда?

— Авжеж, що правда. Старий я, щоб брехати!.. — одмовляє з ледве помітною образою Максим, стукає ціпком по греблі й дивиться старими, але ще добре зрячими очима в далечінь по річці.

— Тут така петля, що вже й не вискочиш з неї,— каже сперегодом він.— Єсть у нас такі дурні,— думають, що як оце наїхали з губернії якісь паничі, статисти, чи що, так буцім нарізка буде... «І не думайте,— кажу їм,— і не сподівайтесь! Ніколи цього не буде. Хто собі ворог? Ніколи пани у панів не одберуть землі». Та й землі то в наших панів зосталось тепер мало,— все в руках у козаків та в мужиків. Народу намножилось — от що, от де біда!.. Нікуди людям подітись. «Це,— кажу,— коли б у государственному совіті чи у государственному сенаті пани-господа зговорились: «Дамо мужикам та козакам землю, яка єсть зайва, а нам нехай банк гроші виплатить...» Ото так. А то, кажу, ніколи в світі того не буде!..

— А от у нас там,— каже, хвилину помовчавши, Максим,— єсть козак, Йовпл Бузун... чули, може?..

Максим глянув на мене й усміхнувся, таке, мов, чудернацьке ім'я у того Бузуна!

— Так от Йовпл і гною цієї весни на поле не вивозив. Люди й купували у його, так ні: «Не продам,— ка-

же,— може, нарізка буде,— свою земельку вигною».— «Дурню,— кажу,— хіба ж можна, щоб у одного чоловіка одібрати землю, а другому дати ні за що ні про що?.. Тільки купити можна, по согласії... А так не можна ж». А дехто вірить. «Ні,— кажу,— не може того бути».

IV

Максим, здається, цілком певен, що того не може бути. Над цим питанням він, як видно, довго думав і, дійшовши до своєї думки, стоїть на ній твердо. Він навіть ніби трохи вихваляється нею. І тепер він насмішкувато дивився в далечинь, а на його старому, але вродливому ще й досі обличчі грало вечорове сяйво сонця.

Я не хотів з ним сперечатись. Все одно він зостався б при своєму.

— Ану, господа, дайте дороги! — обернувся до нас якийсь селянин, ведучи до греблі за вуздечку свою, запряжену в навалену мішками повозку, конячку.— Но!..

Ми одходимо на край греблі.

— Но-но!.. Лякаєшся!.. — звертається він знов до своєї мишастої й проводить її далі.

Максим дивиться йому вслід, розгладжує рукою сиві вуси й починає знов:

— Тільки й може мужикам допомогти банк. О, то добра штука!.. От і в нас, у Підтоках, купила казна тисячу десятин лісу й дала нам на виплату... Зрубаєм, скільки по закону слід, і щороку заплатимо скільки там упаде того викупу. Так на тридцять вісім літ... Оце так добре. Всі ми на тім лісі поправились. Оббудувались, обгородились... Хазяїнами стали. Хоч би й я... О, мене тепер і не пізнаєш!.. То жив у хижі — ні сісти тобі, ні лягти... Бідував увесь свій вік. А тепер — ге! — така в мене хата, й комора, й винбар, і клуня, що ну!.. Перше — треба тобі ціпа чи бича,— плати п'ятака. Треба пужална,— плати... От за цей ціпок — і за той плати. Треба було бідному чоловікові чи три, чи й п'ять копійок дати.

І Максим показує свій ціпок з ліщини і копирсає його своїм товстим нігтем.

— Тепер!.. Тепер у нас зовсім не те!.. От коли б скрізь, по всіх волостях так зробили.

— А може, й зроблять?

— Навряд щоб зробили... Клопотати треба.

Максим спинається підборіддям на ціпок і дивиться на воду.

Вона зробилася вже аж червона і понялась ледве помітним синім одблиском. По їй виразно, сталевими смугами визначаються стрижні, де вода бере напрям до лотоків. Скидається проти сонця тисячами скалок срібнолуска цьогорічна рибна молодь. На березі й на греблі, далі од нас, сидять рибалки, пильнуючи своїх поплавців. А над річкою скиглить і має рожевими проти сонця крилами пара білих чайок. Далі на горі, мов у вогні, червоніє Батурин...

— Світле місто Батурин,— каже, теж на його дивлячись, Максим.— Світле воно для панів, гарне!.. Тут не жити їм, раювати: широко, просторо!.. А мужикам — о, як тісно!.. От їздили вже з його в Томське й на Амур, та назад і повертались... Скрізь тісно, скрізь важко жити. Поки доїдеш,— втратишся, а там голими руками за землю приходиться братись. У кого було тисячі по дві, по три, ті добре посправлялись, а то... горе!.. Те саме, що й тут. Нема свого — прийдеш до кого другого: «Пусти, чоловіче добрий, хоч за харч робитиму!»

— Та я так думаю,— знов каже, помовчавши, Максим,— що як у кого єсть три тисячі, то йому й тут добре буде. А бідному, тому скрізь скрутно. Скрізь стало важко, скрізь стало тісно людям жити. Отже, кажу, що коли б тільки у господарственному совіті чи в господарственному сенаті порішили господа-пани, щоб дати мужикам через банк землю, то ото б гарно було. Вони б за неї втрое виплатили їм!.. Та тільки ніколи цього не буде.

Максим безнадійно махає рукою. Довгий вік він прожив, багато бачив, багато виніс на власному хребті, щоб дурити себе марними надіями.

— А вода-таки все прибуває,— кажу я, постерігши, що поки ми стояли на греблі, вона справді піднялася трохи.

— І вода прибуває, і все горе людське прибуває, і де воно береться, і звідкіля воно підходить — святий його знає!..

VI

Ми ще довго стояли на греблі й розмовляли. Вода ще більше посиніла й почала темніти. Потемнів Батурин, померкли й руїни палацу Розумовського... Тільки млини шуміли, як і раніше, і безперестанно пінили своїми колесами чисту й ясну воду.

1902

VAE VICTIS!..

I

Смеркало, коли скінчилось повечеріє і з церкви почали помалу виходити ченці, послушники і кілька душ мирян.

Було холодно, й кропив дрібний осінній дощ. Тепер він трохи притих, і тільки коли часом зривався вітер, то буйні й холодні краплі злітали з пожовклого листа дерев, що обступали доріжки монастирського подвір'я, і дружно падали додолу. Ченці й миряни щільно закутувались у одіж і похапливо прямували до будинків, де були келії братії й помешкання для богомольців.

Нарешті з церкви вийшов ігумен і з ним ризничий. Обидва високі й огрядні у чорних кереях і високих клубуках, вони, не хапаючись, ішли до свого помешкання по широкій середній алеї, про щось розмовляючи. Коли вони підходили до будинку, де жив ігумен, і коли той, прощаючись з ризничим, поважно кивав йому клубуком, до його підійшов, низько уклоняючись, увесь мокрий молодий послушник і подав пакунок.

— Пошта,— сказав він.

Ігумен взяв пакунок, розгорнув папір і мовчки передивився адреси листів, що були прислані до монастиря.

— Оці два віддай епітимістам! — сказав він, оддаючи назад два листи послушнику, і, повернувшись, пішов у будинок.

Послушник зняв шлика, труснув мокрим волоссям, що спускалося йому на плечі, й подався у другий край подвір'я.

— Олексію!.. А, Олексію! — покликав його з другої алеї старий, сухий і згорблений, увесь сивий, з великими навислими бровами чернець. — А йди лишень сюди!..

Старий стояв і, хитаючи головою туди й сюди, мов гадюка, що пливе по воді, чекав послухника. Той щось пробубонів стиха, але повернув і пішов до старого.

— З пошти приїхав? — запитав він, вдивляючись олив'яними сльозливими очима в Олексія.

— Еге.

— А це листи кому?

— Єпітимістам.

— Ану, покажи.

І старий взяв листи тонкими кощавими пальцями і, шамкаючи щось беззубим ротом, перевертав їх з боку на бік, мов вишукуючи в їх щось небезпечно, щось таке, що треба знайти і знищити.

Але такого нічого не знайшлось, і він ткнув їх послухникові.

— Еге, листи!.. Не втерплять, щоб не писати! І в монастир!..

Олексій узяв листи од Пафнутія, так звали старого, й подався своєю дорогою, з ненавистю шепочучи:

— У, іроче, і тут тобі треба! Коли вже ти здохнеш!..

Дощ знову припустив. Дмухнув вітер і хряснув монастирськими ворітьми, що саме в тій хвилині зачиняв на ніч воротар.

Пафнутій припинився на дорозі й довго стояв під дощем, дивлячись на браму й на воротаря й вороже хитаючи головою.

Подекуди по келіях заблимало світло. Смеркало. На монастирському подвір'ї було зовсім тихо, тільки під довгою повіткою, у однім кінці його, було чути гомін. То біля своїх возів та коней розмовляли богомольці-селяни. Коні гучно жували сіно й часом порскали.

Пафнутій пішов у той край.

Олексій знов перебігав двір з одного ряду будинків до другого. Він шукав штрафованого воропанівсьго попа, щоб передати йому листа. В келії, одведеній під єпітимістів, його не було, — кудись пішов.

Олексій шукав його по всьому монастирю і нарешті дізнався, що той пішов до о. економа.

Тепер Олексій біг туди.

— Молитвами святих отець наших, господи Ісусе Христе, сине божий, помилуй нас! — вигукнув він тонким завченим гласом установлене вітання, увійшовши в сіни помешкання о. економа й стоячи під дверима його келії.

— Амінь! — почувлося відтіль.— Увійходь.

Олексій одчинив двері й увійшов.

У келії були: сам господар її, монастирський економ о. Помпей, середнього зросту товстий чернець з повним спокійним обличчям і блискучою широкою лисиною, й сухий, безгрудий, молодий ще воропанівський батюшка о. Сергій. Він усе кашляв і кривився, мов його що м'яло. І гість, і хазяїн сиділи біля столу й збирались пити чай.

Олексій уклонився їм низьким поклоном, передав листа о. Сергієві і вийшов знов з келії.

О. Сергій якимось несміливо взяв в руки вогкого, заляпаного дощем листа, підніс його до світла й слабозорими очима подивився на напис.

Рука була знайома.

Він осміхнувся кривою болісною усмішкою й положив листа біля себе на стіл, не розриваючи конверта.

— Що ж ви не читаете? Рвіть та читайте! — промовив ласкаво о. Помпей, помітивши на обличчі о. Сергія знайому усмішку, від якої йому самому завше ставало якось ніяково, мов починало що ссати за серце.

— Нічого, ще встигну, — одповів о. Сергій з тією самою усмішкою, дивлячись кудись в куток, і глибока морщина біля правого його рідкого русявого вуса зробилась ще глибшою й кривішою, і Помпею на хвилину здалось, що саме в їй, у тій морщині, й боляче о. Сергію.

— Ну, то будем чаювати.

Помпей білою пухкою рукою посунув склянку чаю до о. Сергія, кинув цукру в свою склянку й почав його розмішувати. Тільки його брала цікавість, що-то за лист лежить на столі і чом його не хоче читати о. Сергій.

— Вибачте, мені треба на хвилину вийти, дещо сказати людям. Я зараз вернусь,— сказав він, устаючи з-за столу.

— Нічого, йдіть...

— Я зараз прийду! — І Помпей вийшов з келії, думаючи, що його гість не хоче читати листа при чужій людині.

І він не помилився.

Як тільки Помпей вийшов із келії, о. Сергій, хвилину прислухавшись до його важкої ходи, узяв у руки листа й розірвав конверта. Він хутко пробіг очима листа, й бліде його обличчя зробилось мов ще бліднішим, й знову на ньому зачорніла та глибока морщина біля правого вуса, яка так угрущала Помпея.

— І тут не кидають — у цій могилі! — з притиском сказав він, важко підвівся, мов розбитий, із свого місця, постояв хвилину, мов вагаючись, і підійшов до невеличкої шаховки, що чорніла в кутку келії.

Він одчинив дверці тієї шаховки, узяв відтіль якусь посудину — одну більшу, другу меншу, — налив з однієї в другу раз і випив, налив удруге й випив. Хвилину знову вагався, ніби прислухаючись, чи не йде Помпей, і випив утретє. Тоді причинив дверці шаховки, пішов і сів на своє місце.

Коли ввійшов Помпей, то він зразу помітив, що листа на столі немає і що його гість був біля шаховки.

— Вибачте, отче, я трошки випив, — хитнув головою в куток о. Сергій і винувато осміхнувся.

— Нічого, на здоров'я!..

— Нашо мені здалось те здоров'я, коли на світ дивитись гидко. Ех, отче Помпею, важко жити на світі й гидко дивитись на людей і на вчинки людські!.. Вириють вони могилу для свого брата, шпурнуть його туди живого, кидають у ту могилу камінням та ще й заглядають: чи попав камінь у його, чи боляче вдарив?..

— Це ви про листа?

— Та вже ні про що друге! — гірко мовив о. Сергій і закашлявся.

Помпей похитав головою:

— В миру живуть люди, мирські й діла творять.

— А ви думаете, у вас краще?.. Ви певні, що оце зараз не стоїть Пафнутій у вас під дверима й не прислухається до нашої розмови, щоб завтра піти з доносом до ігумена?

— Ну, зараз-то його немає, ще десь понадвір'ю, мабуть, вештається, а іншим часом, то — справді, — і Помпей покрутив головою, прижмуривши око.

— А ви думаєте, відкіля береться його прозорливість? Оце тепер, там під повіткою, мужики з Перещепиної, то він біля їх десь у п'ятні стоїть, прислухається. А завтра як підуть питати поради святого старця, то старець їм такої закрутить, так їм розкаже про все, що їх турбує, що вони в ноги йому кланятимуться, як святому. І скрізь по селах будуть трубити його славу.

— Бог з ним, отче, не чіпайте його й не согрішайте: перед богом кожен дасть одповідь за себе. Немає-бо людей, щоб не були грішні! — заспокоював Помпей о. Сергія.

Але той не скорявся. Лист збентежив усю жовч, що зібралась у його серці, а горілка піддала сміливості йому, хоч він завжди був чоловіком боязким. Помпей добре його взнав за ті півтора місяця, що він пробув на послушанні в монастирі, і тепер збагнув, що, мабуть, дуже поганого листа приніс сьогодні Олексій отій бідній, знівеченій життям людині, коли вона насмілюється так казати про Пафнутія, що панував над усім монастирем, якого боялись всі, од ігумена до останнього послушника.

— О, я знаю, що він корисний для монастиря,— казав далі о. Сергій,— хто про те каже! Але ж це чистий...

І він сказав таке слово, що Помпей аж підскочив із свого місця.

— Цс!.. цитьте! — жахливо прошепотів він, озирючись на двері, і в ту саму хвилину хтось досить сміливо постукав у двері келії.

О. Помпей на хвилину мов стерявся, але скоро оправився й спокійним голосом гукнув:

— Увійходьте!

Двері одчинились, і в келію увійшов другий монастирський епітиміст — священник Аркадій Завадовський.

Як тільки він переступив поріг, то зразу здалось, що келія полюднішала й зробилась меншою, бо о. Аркадій був чоловік високого зросту, з відкритим обличчям, з вільними розкидистими рухами всього тіла й буйним, як у Авессалома, волоссям. З-під густих, трохи навислих над прямим носом брів у його дивились великі сірі очі, і здавалось, що з них іде якесь проміння. Вигляд тих очей був гострий, мов у дуже нервової або дуже талановитої і енергійної людини.

— Це казна-що,— ви сидите самі тут, а мене не покликали!.. Та ви на суху? — іронічно запитав він, підходячи до столу й бачачи на йому тільки чай.— Ану, отче економє, чи не добудете ви чого-небудь до чаю. Дайте горілки!.. Це ні на що не похоже, це не монастир, а тюрма,— змінив він одразу тон, мов демено хід човна.

— А що таке?

— Як — що таке? Запруть чоловіка в оцій хурдизі, а там дома сім'я умирає. Нікому поради дати, нікому за доктором послати, бо нічим і заплатити. У-у-у! — застогнав він, хапаючи себе за груди,— надало мені оцю хламиду на себе натягти!..

І він рвонув на грудях своїх рясу, скинув її з себе й шпурнув геть, не дивлячись.

— Дайте горілки!..— гукнув він знов до хазяїна келії, що вже вештався біля шаховки у темному кутку.

— Зараз, зараз!.. Що це ви сьогодні такі стурбовані? — казав о. Помпей, підносячи до столу пляшку й чарки і йдучи до дверей, щоб на всякий випадок взяти їх на гачок.

— Чого стурбований?.. Листа сьогодні мені присла-но. Такого листа, що краще б він десь у дорозі застряв!..

О. Сергій глянув на його й мов хотів сказати очима, що й він має в кишені такого листа, але тільки осміх-нувся.

— Пише жінка, що трое дітей лежать в скарлатині, а одну в понеділок на кладовище однесли. Того й дивись, що другі діти захворіють. А в неї ні хліба, ні то-плива, ні копійки грошей!.. А я тут сиди та додержуй строку, який велемудрій консисторії завгодно було мені призначити!.. Давайте горілки!

Помпей дав йому чарку, і він з розгону, мов вона була порожня, перевернув її собі під вуса, скривився, крекнув і підставив, щоб той налив удруге. Так само він спорожнив і другу чарку й поставив її на стіл.

— Тепер чаю!

Помпей дав чаю, і о. Аркадій, виливши половину склянки в блюдце, почав жадливо пити гарячий напиток.

Тепер графинчик з горілкою стояв на столі і хазяїн і гості, п'ючи чай, часом черкали й по чарці, більше мовчки. Кожен з їх думав про своє, і невеселі були їхні думки.

Коли в келії робилось тихо, то було чути, як надворі шумить дощ, що, здавалось, зарядив на всю ніч, і той шум дощу і вітру так гармонував з настроєм гостей о. Помпея і його самого.

Сум стискав їхні серця.

— Я уявляю собі,— говорив о. Аркадій,— що там тепер робиться в мене дома!.. Піч холодна, нетоплена хата, вимучена, знесилена мати й хворі діти... лежать в жару червоні, непритомні... Нікому їх доглянути, бо й наймички немає. Баба там стара ходить... яка з неї користь! А я тут сиди... А на якого греця я тут, кому потрібний, яке я діло тут роблю?!

— Та, може ж, дома вже й не так погано, як вам здається,— вставив своє слово о. Сергій.— Правда, скарлатина важка хвороба, але, дасть бог, всі одужають.

— Всі одужають... а Шура, моя найкоханіша дитина, одужає? Я б шмат серця свого одірвав, щоб вона була жива, і, може б, вона не вмерла, коли б я був дома.

— Погана, погана справа.

— Слід би вам бути дома,— сказав о. Помпей.— Я так думаю: ідіть ви завтра ранком до ігумена, візьміть у його посвідчення, що ви поводили себе в монастирі пристойно й послухання несли як слід, нехай він пустить вас до архірея. Поїдете ви завтра ранком до архірея й попросите...

— Я й сам знаю, але просить оцього вашого хама, щоб він дав мені похвального листа?.. Ніколи я цього не зроблю. До нього щодня Пафнутій ходить і морочить йому голову. Ще вчора він докоряв мені, що я пізно приходжу до служби. Нізачо я його не прохатиму!

І всі знов замовкли, мов прислухались до дощу.

— Ні, ніякого добра я не знав і не бачив у нашому званні. Як тільки вирвусь із цієї хурдиги,— говорив немов тільки про себе о. Аркадій,— то буду клопотатись, щоб хоч перевестись у воєнні священики. Все-таки там більш волі, все-таки ми там більш на людей похожі. Заберусь куди-небудь у Мевр або в Фергану й візьмусь знов за музику й композицію. Тут же я, в оцій мізерній Нехворощі, по півроку й інструмента в руки не беру. Одстав, обледаців, на чоловіка перестав бути похожим! А там я знов оживу!

І він задумливо дивився через самовар кудись в далечінь, і перед ним проносились осяяна сонцем далека Фергана, смирні й ледачі сарти й веселі офіцерські компанії, а в душі починали зарююватися незнайомі, нові мелодії, широкі й вільні, і йому стало зразу сумно-сумно й жалко свого молодого минулого, свого загубленого життя й талану.

— Вип'ємо! — відповів йому о. Сергій. — За ваше нове життя, воно... ще для вас може бути. А для мене все загублено. Мені залишилося тільки могили ждати собі.

— Чому ж так? Ви ще житимете, ви ще зовсім молода людина.

— Де там мені жити, — з сухотами довго не проживеш! Туберкульоз не шуткує, а певно веде в могилу. Яке вже тут життя, коли...

О. Сергій закашлявся і не міг доказати того, що хотів. Він схопився за груди, мов хотів видавити з їх щось, і очі його з натуги блищали, мов скляні.

— Краще вип'ємо за вашу воєнну кар'єру! — сказав він, оддыхавшись. — Бувайте здорові, бажаю вам усякої удачі!

— Спасибі!

— І я бажаю, — промовив о. Помпей.

— Коли будете десь у Фергані, то зійдіть на саму найвищу гору, на самий що ні на єсть вищий шпиль і згадайте мене, Сергія Вишинського, воропанівського попа: був піп — і немає його, був чоловік — і зник без сліду. А як він любив оті шпилі високі та гори. Як він...

Кашель знов почав його душити.

Було вже під північ. У келії стало душно. Чути було, як надворі шумить вітер, але чи йде дощ, чи вже перестав, — розібрати було не можна.

Помпей і о. Сергій увесь час сиділи біля столу, а о. Аркадій все ходив із кутка в куток келії. Голова його палала і від думок, і від випитого. В роздратованій його уяві, змінюючи одна одну, повставали ясні й палкі картини того життя, якого він так жадав. Він бачив осяяну сонцем Фергану, білі, на сонці мов ще біліші, сорочки солдатів і кітелі офіцерів... Блищать мідяні військові сурми, й гримить оркестр. Він грає його бойовий марш...

Потім йому зараз уявляється, що він чує свій похо-

ронний марш, який вже давно, несвідомо склався у його голові в оцім монастирі. Офіцери несуть труну товариша. Гримить марш, потім затихає. Солдати співають «Христос воскрес...» — значить це вмер хтось на великдень. А він, о. Аркадій, йде перед труною й кадить і теж співає: «Христос воскрес...»

О. Аркадій зупинився біля вікна келії. Воно було зачинене віконницями зсередини, і не було видно, що діється надворі, але він почув, що йде дощ.

І зразу всі думки його одмінили свій хід.

Там, у Нехворощах, умирають діти, вибивається з сили жінка, а він тут марить про якусь Фергану і нічого не робить, щоб допомогти їм, вирятувати із біди.

— Іду, зараз їду! — гукнув він, повертаючись од вікна до світла.

— Це куди? — запитав Помпей.

— В город, до архірея! Скажу, що нехай, що хоче, робить, а пустить мене в Нехворощі!

— На чому ж ви поїдете? Підводи ж нема, та й ніч тепер!

— Чому там ніч, — скоро буде ранок, а немає підводи, то й пішки піду!

І вже він надягав рясу й шукав бриля.

— Прощайте!

— Отець Аркадій, та куди це ви? Пождіть же хоч ранку, заявите ігуменові.

— І без ігумена обійдеться, нехай дрихне собі! Прощайте!

І він хутко вийшов з келії.

II

В кімнаті zostались о. Сергій і Помпей.

Здивовані, вони першу хвилину мовчки дивились один на одного: так несподівано покинув їх третій бесідник. І хоч вони знали характер о. Аркадія, але все-таки не сподівалися такого вчинку. Надворі ніч, дощ; всі виходи з монастиря позамикано, і без дозволу ігумена нікого не випускають. До города, де живе архіерей, добрих дев'ять або й десять верстов; дорога — то лісом, то болотом, а потім по кучугурах піску до річки, а там залізничний міст, через його теж уночі можуть не пусти-

ти... Все це знали і о. Сергій, і Помпей, і їм не вірилось, що о. Аркадій справді здійснить свій намір, що прийшов йому в голову так несподівано, під чаркою.

І вони ждали, що о. Аркадій скоро вернеться знов у келію, але він не вернувся.

— Оце так!.. Надумав і зразу з хати. Тільки навряд щоб владика Мемнон пустив його...

— А може, й пустить.

— Навряд. Не такий він.

О. Помпей потягся й позіхнув. Він уже був не геть від того, щоб роздягатись і лягати спати, але о. Сергій, здавалось, і не думав кидати його теплої кімнати. Тепер він встав зі свого місця й ходив по хаті слідом о. Аркадія й про щось думав.

— Знаєте, про що я думаю,— сказав він перегода до Помпея,— я заздрю о. Аркадієві. Все-таки у його є сім'я, є місце, де він потрібний людям, є у нього характер,— бачите, який він. А головне — є талант. Коли б ви знали, який він музикант! Мені довелось раз його чути, як я ще був семінаристом, а він уже був у рясі, і я сидів і плакав, слухаючи, як плаче скрипка в його руках, уявляючи собі його долю, як вона його скрутила...

— Що ж, кожному своя доля призначена від бога. А у вас хіба немає сім'ї?

— І в мене є, але річ не в тім; нащо одному дається сила, здоров'я, щастя, а другому нічого не дається? Нащо, коли людина почне ліпити своє щастя, як ластівка гніздо, хтось візьме зірве те гніздо й шпурне його геть? Кому потрібні муки мільйонів зовсім, здається, ні в чім не повинних людей? Візьмімо мене. Ви ж мене знаєте.

Помпей хитнув головою, підтверджуючи його слова.

— Був я звичайним хлопцем, добре вчився в бурсі й семінарії... Ніяких провин за мною не було. Кінчив семінарію, думав: піду служити народові, темним людям... Зроблю хоч малу користь їм. Відкрию в парафії школу, буду казати щонеділі проповіді...

О. Сергій засміявся й разом закашлявся, і не можна було розібрати, чи він, властиво, сміється, чи кашляє.

— Ще бувши в семінарії, цілу сотню понавирізував я з усяких збірок тих проповідей та позаводив у палітурки,— говорив він гірко, трохи оправившись від кашлю.— Златоустом думав бути... безсребреником! Хотів

нічого не брати з мужиків за треби. А ось тепер що таке я?.. Самі бачите.

— Що ж, о. Сергію, кожному, кажу, своя доля. Одбудете епітимію, поїдете в свою Воропанівку, там одпочинете, поправите здоров'я й будете жити, бога хвалити!

Помпей говорив це, аби утішити о. Сергія, але й він сам не вірив ні крихти в те, що говорив. І він добре бачив, що цей молодий батюшка зовсім розламана рослина, що в грудях у нього гніздяться сухоти, а в серці якесь важке, непереможне горе. Що саме завдає йому суму, він не знав, і ніяково було зачіпати й роз'ятрювати чужу пекучу рану, але чулось, що горе велике й що недаром ця людина так жадливо п'є горілку, хоч та горілка зовсім не до смаку їй.

— Ні, не буде того, що ви кажете,— сказав о. Сергій, підходячи до столу й наливаючи в чарку останню горілку.— Ніколи не буде! Ви почитайте тільки цього листа й самі побачите, що то марні слова, що то полова... дмухнув вітер і розніс її.

— Ну, навіщо я буду читати чужі листи,— одмовлявся Помпей, хоч у душі йому хотілося знати, що там, у тому листі, написано.— Лучче так скажіть, коли вже на те пішло.

— Ні, ви прочитайте, ви прочитайте, тоді будете сміятись з мене!

І голос Сергія затремтів.

— Боже мене спаси!.. Хіба я думав сміятись з вас?.. Голубчику, ви простіть мене, коли я необережно сказав зайве слово.

І Помпей досить проворно схопився із стільця, не вважаючи на те, що був чоловік досить огрядний, і взяв о. Сергія за руку.

— Бог з вами, що це ви вигадали?.. У мене й на думці ніколи того не було!

— Ну, от прочитайте, тоді й знатимете... все знатимете!

Він сунув у руку Помпея листа, той поклав його на стіл, взяв з вікна окуляри й присів до столу, щоб читати листа.

О. Сергій став проти нього, спершись боком об стіл, засунув руки у кармани підрясника й мов завмер, тільки очима моргав проти світла.

Помпей читав нескоро, мов обмірковував кожне слово.

— У, мерзота!..— пробурчав він у однім місці.

Перевернув листа на другий бік, дочитав до краю, згорнув його, як він був, положив на стіл, накрив рукою і, дивлячись через очки на о. Сергія, промовив:

— Так он воно як!..

— Як бачите.

— І це правда?..

— Правда.

Помпей дивився на о. Сергія широко розкритими очима, мов бачив його вперше.

— Що ж тепер робити,— питався він,— як же тепер бути?

— А нічого не робити,— ждати смерті й умирати.

— Ні, так не може бути, це неправда, ви помиляєтесь!

— Правда, гірка, гола правда! Ви не вірите, то я вам все розкажу. Усе оте настояща правда, що пише писар... Я знаю, що то писар пише, хоч він і руку одминив. Уже, вже, десятий лист він мені такий пише.

— Та невже матушка... того... з отим учителем?

— Правда.

Помпей журливо покрутив головою.

— І ви зрозумійте, що так мене мучать уже три роки. Я вам усе розкажу. Ще я не скінчив семінарії, як уже мене засватали! Бачите, мої батько й мати люди бідні, темні... дяк та дячиха... покладали на мене всі свої надії, хотіли вивести в люди. Вони спали й уві сні бачили мене попом, бо їм здається, що кращого й вищого над попівство нічого немає. Ну не встиг я ото скінчити курсу, як саме під час екзаменів умирає в нашому селі, Веселих Тернах, піп, о. Петро. Нашим зараз і впади в голову думка: от гарно було б, коли б наш Сергій зайняв цю парафію! Але як її добути? З того-то й уся біда зчинилась. Після о. Петра зосталась жінка й три дочки. Дві ще невеликі, а одна старша, саме кінчала вчення в епархіальному. Наші і надумали з удовою: поженимо дітей, ублагаємо архієрея, щоб парафію віддав Сергієві, то буде усім добре — і нашим честь та пошана, й удові з дітьми не треба вибиратись з церковної хати.

Помпей знов сидів й уважно слухав оповідання о. Сергія, а той ходив по кімнаті, згорблений, немов увесь побитий, спиняючись часом, щоб відкашлятись.

У лампі чи догорав гас, чи нагорав гніт, і в кімнаті було темнувато, а знадвору часом доносився шум вітру й то-рохтіння залізної покрівлі.

— Тільки я приїхав додому, як наші й почали мене умовляти: женись та й женись на Оксані! І нашу старість заспокоїш, і сім'ї Дашевських добро зробиш, та й самому буде добре. Одним словом, накрили мокрим рядном, не дали й світу божого побачити. З Оксаною ми були знайомі, але так, щоб почувати симпатію одне до одного, того не помічалось. Чужі були зовсім. А тут почали нас щодня зводити: то у їх чай, то у нас, то у їх вечеря, то у нас. Сидимо, звичайно, увечері в залі, коли, дивись, старі зморгнутья й одне по одному повиходять у другу кімнату, зоставлять нас на самотині.

— Це так звичайно роблять. Стара штука,— вставив слово Помпей.

— А ми сидимо та мовчимо: чужі зовсім між собою. А тут батько й мати щодня пристають: «Сватай Оксану та й сватай! Не упускай часу, бо Дашевська була у архієрея й прохала дати місце її зятеві, і він буцім на це згодився». Отак крутили-крутили, сам батько у старої Дашевської посватав для мене дочку, а та дала слово за Оксану, та через місяць і повінчали нас. Хотів був я просто з-під вінця піти під повітку та надіти петлю на шию, та, знаєте, проклята логіка та філософія: треба, бач, не бути егоїстом, не про своє щастя треба дбати, а про щастя других людей... Треба себе приносити в жертву людям. От і приніс, та не одну жертву, а цілих дві разом! Ех, коли б я знав, що так буде,— говорив о. Сергій, хапаючись рукою за голову,— то я б з-під вінця утік світ за очі.

Йому тепер знов згадалось все минуле, тільки теперішній настрій його усе те обкрасив у чорний колір, не кинув ані одного просвіту. Тепер минуле здавалось йому якоюсь ніччю, в котрій він блукав безсилий і затурбований, і якісь темні, ворожі сили кидали його з одного боку в другий, топтали і рвали його. Як тільки він скінчив семінарію, то уже й не бачив собі ніякої удачі, мов разом хтось одібрав у його й право на неї.

— Тільки женився,— мов самому собі розказував далі о. Сергій,— поїхали з жінкою та з тещею до архієрея прохати Веселих Тернів. Пішла теща сама, думала ублагати владу, а той її, звичайно, прогнав: «Віддала доч-

ку за «кончившого курс», то й буде з тебе! Нехай собі зять шукає другої парафії, а на цю вже є піп. Не стану я передавати парафії родичам, мов яку спадщину!» Вернулась стара в номер, посилає мене. Пішов я — те ж саме, та ще каже: «Що ти за чоловік, який з тебе буде піп, коли ти за бабів ховаєшся, через їх язик та сльози хочеш собі парафію добути!» От як!

— О, владика Мемнон суворий!..

О. Сергій хитнув головою й подивився на Помпея. Той, обпершись ліктем на стіл і схиливши голову на руку, сидів і слухав.

— Вернулись додому. Дома сльози та досада. Приїхав новий піп, виселив з хати тещу. Прийняли її наші. Тіснота така, що ніде повернутися, а тут зима заходить. Послали мене знов до архієрея: «Проси хоч якої-небудь парафії та забирай свою сім'ю на свій хліб». Чуєте? — «свою сім'ю»... Після семінарії ще копійки грошей не заробив, а вже в мене «своя сім'я»!

— А таки справді,— довелось вам того... крутенько.

— Поїхав, ублагав владика, дав він мені парафію в Воропанівці. Забрав сім'ю, поїхали туди... Ще по дорозі чуємо: «Еге-ге! Це та Воропанівка, що все поли мруть!» Отаке! Виграли справу... Теща враз у сльози, а жінка сидить на бричці та насіння лускає. Йї усе одно, куди її не повезуть, сидить, мов дерев'яна!.. Ні до мене, ні до матері. Ніколи я од неї й доброго слова не чув. Приїхали в Воропанівку: Село чимале, люди заможні й хата для священика церковна — гарна: така весела кам'яниця, ще й не стара. Якось і не віриться мені, щоб тут попи мерли... Оселились ми, зібрали потроху хазяйство, не я, а теща та жінка. Я зразу поставив таке правило, щоб брати те, що дають, і люди давали так, що можна було жити. Ну, а теща звикла, щоб як прийде мужик чи сина женить, чи батька ховать, то вже як узяти його за чуба, так щоб і чуб в руках зостався. Чоловік іде од мене, уже умовились про все, а вона у сінях його підстерігає, починає знов умовлятися, починає крутити його й сюди, й туди, поки не викрутить всього, чого їй бажається...

— А ви думаете як? — перебив річ о. Сергія Помпей, і все товсте обличчя його наче засвітилось.— З ними так і треба робити! Я їх добре знаю: як був дяком, то на-терпівся, трохи з голоду не опух був з сім'єю.

О. Сергій глянув на його повне обличчя, й болісна усмішка перебігла по його обличчю.

— Знаєте, кожен дивиться на людей своїми очима й бачить те, що бачать його очі, а в людей очі не однакові. Одному здається, що мужики хама й духовенству не дають тому, що не хочуть давати, а як я їх розумію, то вони мало дають тому, що у їх і самих мало.

— Ні, я з вами в цім не згоден. От хоч візьмемо й тепер, у монастирі...

— Ну, та бог з ними,— перебив його о. Сергій,— кожен робить по своїй совісті. Так ми робили: я роблю одне, а теща з жінкою друге, бо та підлягала під материну волю цілком. Сварився, сварився я з ними, нічого з того не вийшло! Попрікають, що я дяківський син, що звик до хамського життя, а вони...

— Пхе, мов дяки так і не люди! — образився Помпей.

— А вони, бач, звикли до кращого життя. Ну, вийшло, що я стою на своєму, а вони на своєму, й забрали вони в свої руки все хазяйство. Понакупували дорогої меблі, гардин усяких, посуду різного, повдягались у шовки... Чую, вже й фаєтон приторговують, будуть їздити, знайомитись з сусідами, попами, панами та полупанками! У їх ключі, у їх гроші, а в мене ні копійки, хотів був старим послати якусь дещицю, так і того не найшлося: усе забирають у свої лапи...

— Ну, а жінка з вами як?

— А ніяк!.. Мов чужа... Раз у раз з матір'ю, раз у раз з гостями, а до мене рідко й слово скаже. Та мені й ніколи було на перших порах з нею й діла мати, бо все тягався по парафії, по требах. А там підійшла осінь, роботи ще більше підбавилось, бо треба було ще вчити дітей у двох школах. Після різдва я застудився, з місяць пролежав, а потім знов за роботу. А там великий піст, самі знаєте... Великдень... А потім того, тільки поздавали хлопці в школах екзамени, я знов зліг. Покликали доктора, подивився він на мене, вислухав скрізь та й каже мені один на один: «А знаєте, що я вам скажу, батю,— треба вам все кинути та їхати кудись у теплі краї, бо я боюсь за ваши груди!..» Розпитались, аж виходить, що поперед мене на цій парафії три священники від сухот умерли. Всі молоді люди. І видно стало так, що зараза та гніздиться в самому будинку, і в ризах, і в других речах.

О. Сергій зупинився і мов обдивлявся думкою по всіх тих заражених мікробами речах. І перед ним ясно, мов він зараз бачив, виявились одні старі, витерті, чорного блиску, з потемнілим срібним брузументом, ризи воропанівської ризниці. У їх, мабуть, більше всього гніздилось мікробів... О. Сергій аж скривився від гидливості, й мороз пішов у нього по спині. А він же їх спокійно, безпечно одягав, як ховав людей!..

— Як поїхав доктор, то я тільки рукою махнув: усе одно пропадать! Знаю, що од сухот немає рятунку. Не сказав своїм нічого, та й досі не кажу. Тепер-то вони самі бачать...

Новий приступ кашлю схопив о. Сергія і зігнув усього. Нарешті він одкашлявся в хустку і гидливо сховав її в кишеню.

— Ну, як ото поїхав доктор, як подивився я навкруги та розміркував своє становище, то така журба взяла мене, такий сум непроглядний обгорнув мою душу, що й сказати не можна: пропало життя нізащо!..

— А так!

— Було, тікаю з дому, блукаю поза селом... Діло з рук валиться, а тут бачу, що й жінка веремія крутить з земським учителем. А я що можу зробити, як налагодити життя?.. А ніяк! Ну й почав я пити. Вип'ю, то неначе мені легше. Про все забудеш. От і тепер випити-б!..

Він подивився на стіл, але там у графинчику було пусто.

— Можна, отець Помпей, ще трохи добути? — кивнув він головою в куток на шаховку.

— Пізнувато вже, та... трохи можна.

— Ну й дайте!

Помпей встав і пішов, розминаючи на ході ноги, в куток, а о. Сергій на хвилину спинився, мов дожидаючись, поки Помпей увіллє горілки, а потім знов почав ходити по кімнаті.

Коли на столі появилась нова горілка й закуска, то гість і хазяїн знов присіли до столу, й пили, й закусували, й розмовляли, довіряючи один одному своє горе. Помпей розказував про своє життя. Було добре випито.

— Вам-то добре, ви хоч жили!..— вислухавши Помпееву сповідь, говорив о. Сергій.— А я що знав? Там каторга була, а тепер в монастирі мучитись... Та й тут не дають вільно дихати, й сюди листи шлють!.. Думають,

що я нічого не знаю,— очі одкривають... Добре я знав і знаю все, та терплю, бо все одно: не pomoже бабі кадило, коли бабу сказило!

— А за що саме ви до нас сюди попали? — спитався Помпей, бо він і досі наоcтoяще того не знав.

— За пияцтво, отче, за злодійство! — одповів схвилювано зовсім підпилий о. Сергій.— Хотів церкву спалити, хотів село димом під хмари пустити!.. Хотів... Ха-ха-ха! — він махнув рукою й, не домовивши, схилився, мов упав, на стіл руками й головою.— П'яний старі ризи попалив!..— гукнув він тремтячим голосом.— Щоб... щоб і другі, отак, як я, не набирались з них сухот!..

І він заридав. Заридав, тіпаючись всім тілом і все чим далі більше збираючись в одну грудочку. Тепер він здавався зовсім малим.

— Не треба... Не треба так!..— схопився до його Помпей.— Не треба так!..— утiшав він його, мов дитину, і пригортав до свого м'якого й теплого боку.— Буде!.. Нащо плакати?..

Але о. Сергій не заспокоювався.

Лампа підсліпуватим оком дивилась на їх обох і іноді моргала: вона збиралась погаснути.

III

Коли о. Аркадій вийшов од Помпея, то в голові його шуміло, й він з хвилину вагався, чи слід йому зайти в свою келію, щоб узяти на всякий випадок свої папери й деякі речі, чи ні, але махнув рукою: нащо вони йому, адже ж і архіерей, і в консисторії знають його. І він просто пішов у той край двору, де були монастирські стайні. Він там сподівався вибратись з монастиря, бо знав, що через браму виючі нікого не випускають.

Доц то йшов, то буцім переставав і знов починав накрапати. Небо було мутне й темне, без жодного просвіту. Принаймні так здавалось о. Аркадієві після світла в кімнаті. Блимало тільки два ліхтарі монастирських у двох протилежних кінцях його двору. На світло одного з їх і попрямував о. Аркадій.

Підгорнувши своє кучеряве волосся під комір рясн й підібравши поли, він підійшов до стіни біля стаєнь,

знайшов невеличку драбинку, з якою послушник Порфирій світив ліхтарі, підставив її до стіни. Зліз на стіну й на руках спустився на другий бік її. Пустивши держатись за верх стіни, він стрибнув додола, попав на якийсь камінь чи колоду й дуже забився.

Коли він підвівся й оглядівся, то ніч йому здавалась не такою темною, і він побачив, як тут же недалеко чорніє ліс, а під лісом ледве мріє якась худоба. По звуку, як вона рве траву, й по форканню догадався, що то паються коні.

О. Аркадій спершу пішов попід монастирською стіною аж до брами й відтіль вийшов на дорогу. Коли він після трави й бур'яну почув під собою грузьку, розбиту дорогу і з лісу дмухнув холодний вітер і обдав його дощем, то він подумав, чи гаразд він робить, чи не краще було діддатись ранку й найняти собі підводу?

Але тепер уже пізно було розмірковувати й вертатись, і він, натягши тугіше бриля на голову, підібравши до колін поли, рішуче подався по дорозі в ліс.

Тепер уже очі його, звикши до п'ятми, добре розбирали все навколо, і він ішов досить певною й скорою ходою понад дорогою, по траві. Скоро вже він почув, що чоботи його промокли, але не жалкував, що не взяв калош, бо все одно порозгублював би їх по дорозі.

Він ішов і придивлявся навколо. Все було незнайоме і незвичайне, і це його цікавило, бо ніколи йому не траплялось бути при таких обставинах. Просто перед ним чорніла грузька дорога, якої він мусив остерігатись, щоб не загрузнути в болото, а праворуч і ліворуч стояли чорні, неначе живі, лави дубового лісу. І ті лави шуміли й коливали то дужче, то тихше, мов скаржились на вітер або сварились на кого. А дощ теж то припускав, то затихав.

«Ех, життя бідолашне!..— думав о. Аркадій.— Чи сподівався я коли отак тинятись, неначе злодій, по нетрах! Утікати з монастиря, мов острожник, плентатись уночі пішки до архіерея... Що-то ще архіерей заспіває!»

І він собі уявив високу й широку, величну постать архіерея, сивого й поважного, і перед ним свою фігуру у мокрій, закаляній болотом одежі, у таких саме й чоботях,— бліду й понижену. Той сивий і величний грізно дивиться на його й питає:

«Ти чого сюди прийшов? Твоє місце в монастирі».

«Ні, моє місце не в монастирі,— одмовляє він,— а біля хворих і умираючих дітей моїх, в моїй сім'ї холодній і голодній, покинутій!»

«Ти сам її покинув, ти сам її мориш холодом і голодом! Ти понизив свій сан, ти, мов п'яний мужик, кинувся на старшого від тебе!»

«Я не кидався».

«Ти не віриш у бога, ти не йому служиш своєю музикою та співами, а дияволіві!»

«Коли я служу дияволіві і, значить, вірю в його, то як же я можу не вірити в бога?..»

«Ти вольнодумець, ти нігіліст! — гукає архієрей.— Ти не скоряєшся начальству. Я рясу з тебе здійму!»

«Я сам її скину!» — одмовляє о. Аркадій, і серце його тремтить і болісно стукає в грудях, а десь мов у другім поверсі його уяви, в такт того, як стукає його серце, диваються ноги, несвідомо снується мелодія.

У сусіда хата біла,
У сусіда жінка мила,
А у мене ні хатини,
Нема жінки, ні дитини.

— Тьху, брідня яка! — спльовує о. Аркадій, оступившись в якусь яму, повну води, і збившись з такту. — Там діти умирають, а тут «У сусіда хата біла».

Хміль його уже пройшов, і тепер він ідучи обмірковував, як би краще налагодити справу й викрутитись з петлі, в яку завела його доля. Він знов бадьоро ступав по дорозі, а в голові його знов, у такт ходи, одбивались слова пісні:

А у мене ні хатини,
Нема жінки, ні дитини...

Та пісня дратувала його, але вигнати її з своєї голови він не міг: починав іти тихше — й вона задержувала темп, наддавав ходи — й пісня снувалась скоріше.

«Скинеш рясу з мене?.. Скидай! Не пожалкую за нею. Хіба я хотів натягти її на себе? — говорив знов о. Аркадій до того сивого й величного.— Живосилом на мене натягли її! Живосилом утовкмачили у болото попівське, та ще тепер глузують, та ще тепер і жалкують: «Пропав чоловік!» Та ні, ще не пропав... Ще побачимо... Але ж діти!.. «Куди вас подіти?» — прийшли йому на ум вірші Шевченка.

«Куди вас подіти?—питався він знов через хвилину, переходячи на другий бік дороги, де, як здавалось йому, не так було грузько йти.— Куди вас подіти?.. Подінетесь ви самі кудись!.. На цвинтар... Отак, як Шурочка!»

І серце о. Аркадія стисло і защеміло таким жалем, такою тугою, що він зупинився й схопився рукою за груди.

Шура, його любима, найдорожча дитина, вмерла!.. І він силкувався уявити собі її образ, але не міг: той дорогий образ тільки намальовувався й зараз же розливався.

Вона умерла, її немає між живих.

«Лежиш ти, серденько мое, тепер у холодній землі, в глибокій ямі, й заливає твою могилу дощ, осінній дощ! Бідна, бідна моя пташечко, моя кришечко! Догляділи тебе батько й мати!.. Довели до пуття! Зуміли життя тобі дати, та не зуміли зберегти його. Прокляті!..»

Сльози клубком підгорталась під горло о. Аркадія, а думкою він шукав по цвинтарю Шуриної могилки, і йому здавалось, що він знає, де вона саме, та могилка, у якому місці — біля могили Лоначевської. Там гарне, чисте місце. Влітку там росте листя полуниці.

«Моя ягідко!.. Не врятували тебе батько й мати од смерті... Уміли милуватись тобою та втішатись, а тут, як смерть приступила, то й осторонь стали!»

Від скорой ходи й від журби тепер о. Аркадій зразу почув себе слабим і безсилим. Він шукав пенька або колоди, щоб присісти й трохи відпочити, бо й вітер і дощ мов затихли й по землі почав снуватись туман. Угледівши осторонь од дороги щось чорне, о. Аркадій звернув туди. То був старий пеньок, і він сів на нього. Сидів і почував, що він тепер єдина жива душа в цьому лісі, що почав угортатись в пелени туману. Один, як палець!.. І енергія покидала його. Куди йти, по що йти?.. Прохати у архіерея одпуску? А як він не дасть його?.. А хоч і дасть, то що він може зробити дома, коли доктор живе за двадцять п'ять верст, коли ні він сам, ні його попада нічого не тямлять у тім, як гоїти хвороби, отакі як скарлатина або дифтерит!

Що він може зробити?..

І коли о. Аркадій підвів од землі очі й побачив скрізь навколо себе тільки туман і мряку, то розпука враз пустила свої міцні, холодні пазури йому, мов шуліка кур-

чати, у саме серце. Він увесь зігнувся й зібрався докупити від болю й холоду, що його враз обгорнув. І йому здавалось, що коли б він міг узяти з плечей у руки свою голову, то він отак би і вдарив її об цей пень!.. Щоб і сліду її не зосталось!..

Нащо жити, яка є мета в його житті?.. Те життя — блукання без цілі, без дороги, у мряці й тумані ночі. А хіба він того бажав, того шукав, він — «Аркадій прекрасний», як узивали його товариші?

І о. Аркадію знову згадався, як і завжди в важкі часи його життя, один епізод з його минулого — ті часи, коли обставини зламали усі його заміри й повернули на той шлях, що привів його у монастир і на оцей пень.

То його нещасний концерт у Клингороді.

Перший і останній.

Скінчивши курса семінарії, він хотів піти в консерваторію, але батько одмовив йому в підмозі в цій справі. Він не хотів, «щоб його Аркадій, син його, грав по весіллях у жидів!..» Дарма той упевняв старого, прохав його, — батько стояв на своєму, і вони нарешті посварились. Аркадій надумав іти в земські вчителі, перебути в школі рік, зібрати яку копійчину і тоді податися до консерваторії.

Він так і зробив, і місце йому попалося під Клингородом.

Скоро він ознайомився з деким з клингородської інтелігенції, і ті нараяли йому дати концерта в Клингороді. Найшлась акомпаніаторша, теж з учительського кола й духовного роду — дочка протоієрея — благочинного клингородського. Їх звели й познайомили, хоч вони й раніш, ще в губернії, чули одне про одного.

Вони дружно взялись за роботу, й скоро по городу красувались афіші про концерт «молодого скрипача» Аркадія Завадовського.

Концерт був у залі клубу і мав великий успіх. Після першої вже п'єси вся зала плескала у долоні, а після «Легенди» Венявського йому зробили цілу овацію.

Після концерту, ледве він устиг подякувати своїй помічниці, Ганні Петрівні, як його підхопила наелектризована його грою молодь і потягла з собою вечеряти.

Цілу ніч їли, й пили, й говорили промови, й героєм тієї ночі був він, Аркадій Завадовський. Ніч минулась, мов якийсь химерний, чудовий сон.

Опам'ятався Аркадій тільки на другий день під полудень і згадав, що вчора не встиг як слід подякувати Ганні Петрівні за її працю, і йому захотілось зараз же побачити її, побалакати, розпитати, яке враження на неї зробила його гра, ті оплески, словом, все те, що вчора було. Захотілось ще раз пережити вчорашній вечір, розмовляючи з людиною, яка почала його дуже цікавити і симпатію до якої він помічав у собі.

Коли він прийшов до протоієрея благочинного, то побачив, що його там ждали нетерпляче. Ганна Петрівна призналась, що вона не спала всю ніч, переживаючи вчорашній вечір, і вона була така схвильована, екзальтована, така молода і вродлива, що Аркадій мов знов учадів, як учора після концерту.

Його залишили обідати, а після обіду він запрохав Ганну Петрівну прогулятись по городу.

Вона нишком від нього спиталась у матері, і вони пішли.

День був хоч осінній, але чудовий. Повітря було наповнене наркотичними пахощами в'ялого листя міських садів і блищало срібними нитками летючого павутиння.

Вони ходили по городу, як зачаровані, розмовляли й не могли наговоритись, і обом їм було тісно й душно в городських вулицях. І коли Аркадій запрохав Ганну Петрівну проїхатись на звозику в село, де він учителював, подивитись, як він живе, і знов вернутись до вечора в город, то вона, не вагаючись, згодилась на це.

Вони сіли й поїхали.

Ідучи, марили, як удвох підуть до консерваторії, й будуть учитись, і будуть великими музикантами. Приїхали в село. Аркадій показував їй свою школу, ставок біля неї, церкву,— і все було таке гарне, таке вродливе, що очі обох їх не хотіли відриватись од всього того.

Звозику вони пустили на хвилину до його знайомого. Але він не вертався через годину й дві, і вже почало смеркати.

Ганна Петрівна стурбувалась і, коли сонце почало сідати за гору й погасло там, то й вона немов погасла. Тепер вона схаменулась: що вона зробила, що скажуть батько й мати, що будуть говорити знайомі, коли дізнаються, як вона їздила «з молодим чоловіком» удвох до його і завидна не вернулась додому... може, й на ніч там зоставалась?

Аркадій бігав по селу й шукав звощика і ледве-ледве найшов його край села: він був напідпитку й прохав зостатись ще на хвилину, щоб докінчити з кумом справу.

Але Аркадій цього не дозволив, і вони поїхали.

Приїхали в Клингород уже поночі. Їх шукали скрізь по городу і не знайшли, і вже хтось сказав матері Ганни Петрівни, що вони поїхали удвох з якимсь чоловіком за город. Аркадія навіть не попрохали зайти до хати, і що там творилось у хаті, не було відомо нікому, окрім домашніх. Але Аркадій дуже здивувався, коли через тиждень до його в Ступки, де він жив, завітав сам протоієрей, батько Ганнин.

Він як тільки вступив до хати, то зразу ж сказав, чого приїхав. Діло було в тім, «що ви своїм необміркованим вчинком, може, без всякої злої думки, ославили на весь Клингород і його повіт мою дочку; коли ви чоловік чесний, то ви мусите на їй женитись».

Аркадій стерявся з несподіванки, прохав дати часу подумати, хоч тиждень який, і нічого не надумав. Хотів був кинути «і всіх, і вся» й утікти з губернії, але як почув, як батько та мати мучать Ганну Петрівну, як її нікуди не пускають, точать її докорами та всякими натяками, то йому стало жалко її... так жалко, як нікого в світі.

Він махнув рукою на будучину, посватався й одружився.

А так як їм двом нічого було їсти в одній школі, а про консерваторію без копійки грошей — тещь не дав ніякого віна — нічого було й думати, то Аркадій знов скорився волі тещя. Той поворожив уже не в консерваторії, а в консисторії, на Аркадієві опинилась ряска, і він «приложися к праотцем своїм»...

«І так усе в житті робиться: ти хочеш отак робити, а воно он куди повертає!..» — з гірким почуттям думав о. Аркадій, сидячи на пні і почувачути, як холод знов починає брати його крізь намокшу ряску за плечі.

Думка про Фергану, про подорож кудись у далекий край тепер йому здавалась такою чудною, дивацькою, що він навіть дивувався, як вона могла зародитись у його посивілій голові.

— То дурниця, казна-що,— треба дітей та жінку рятувати!

І о. Аркадій разом підвівся з пенька, підібрав знов поли й пішов у той край, де мусив бути город.

Туман стояв, і хвилювався, і то зовсім закривав собою й дорогу, й дерева лісу, то розпливався, і о. Аркадієві видно було й дорогу, й купи мокрих, сумних дубів. Часом на небі показувались і зірки.

Скоро мусив бути світ, але до города було ще далеко. Вийшовши з лісу, ще треба було йти верстов п'ять до мосту через річку по лузі, а потім по кучугурах піску.

Нарешті-таки о. Аркадій вийшов з лісу. Чоло й спина у його були мокрі, а ноги мліли з втоми і грузли в болоті. Біля дороги в тумані паслись коні. Не довго думаючи, як і завжди, о. Аркадій попрямував до однієї коняки.

— Тпру-тпру,— озвався він до неї, беручи за мокрий чуб.

Коняка оторопіла і форкнула.

— Тпру!.. Не бійся, дурна!..— говорив він, глядячи рукою теплу тварину і нахиляючись до пута.

Путо було прядив'яне, і він його живо зняв, накинув коняці на шию, ухопив її за край гриви, стрибнув і опинився верхи.

Коняка кинулась убік, але о. Аркадій сів добре, й скоро він справив її на дорогу і поїхав до мосту.

— От як, по-запорозькому!.. Мов злодій який.

Тепер о. Аркадій почував себе краще і тільки стежив, щоб коняка не завезла його кудись у другий край — праворуч у село, до свого хазяїна абощо. А втома брала своє; хотілось тепла, хотілось спати, і о. Аркадій з задоволенням почував під собою теплу коняку.

«Коли б уже скоріше міст... Коли б уже скоріше!..» — сумно думав він, коли як стій разом з туману перед ним вирнули якісь будівлі.

«Що це таке?.. А, це завод!.. Вже скоро річка».

О. Аркадій звернув трохи з дороги коняку, щоб була од заводських воріт хто не побачив його й не признав за злодія, об'їхав завод лугом і знов виїхав на дорогу.

«Чисто так, як злодій», — думав він.

В тумані жовтими плямами замріли ліхтарі на мосту, і відтіль почувся грукіт і клацання.

То по мосту йшов поїзд.

Ось низка огнів вирнула з мли і з сичанням і торох-

тінням полинула знову у тьму, туди, в той край, куди треба їхати рятувати сім'ю й о. Аркадію.

Він спинив коняку й дивився услід поїзду. Уже миготів тільки один червоний вогник і, блідючи і зменшуючись, ішов у пільму. Затихало й гуркотіння коліс вагонів. О. Аркадій зітхнув і зліз з коняки.

— Спасибі! — сказав він їй, потріпавши по шиї, і, повернувши назад, провів кілька кроків і пустив. — Іди додому! — а сам по насипу почав збиратись на міст.

«Що-то скаже архіерей?» — думав він, ідучи по верхньому поверсі мосту й дивлячись униз на річку.

Води за туманом не було видно, але чулась вона близько, і вже було чути, що тут недалеко город. З вокзалу доносились свистки паровозів, чути було торохтіння коліс по мощених каменем улицах. Ось могутньо загук на якомусь заводі гудок, через хвилину в терцію йому озвався другий. Десь мов далі низьким сиплим басом, неначе спросоння, заревів третій, і їх голоси оддались луною далеко на річці, на островах.

— Це, мабуть, п'ять годин, а може, і шість, — промовив о. Аркадій. — Куди ж я піду?..

І він уявив собі весь план города, широкий його проспект, що тягнеться з долини на гору, а там майдан, собор і архіерейське подвір'я, щоб, як тільки буде можна, досягнути до архіерея, прохати його, щоб дав дозвіл їхати додому. Але коли дійшов до краю моста й поглянув на ту вулицю, по якій йому треба було йти, то вона була така мертва, й непривітна, й така ще темна, що він, не звертаючи, пішов просто на вокзал.

Там хоч є світ, є люди.

IV

Вокзал ще наполовину спав, коли в його увійшов о. Аркадій.

Задихаючись від важкого духу, він пройшов залу третього класу, де по лавах і на долівці лежали й сиділи люди, повиті табачним димом. Не зупиняючись, пройшов він у залу другого класу.

Там було теж душно, але все-таки краще. Було досить світло, і тут о. Аркадій побачив, яким він вийшов зі своєї незвичайної подорожі. З ніг до голови він був

заляпаний болотом, і сонні лакеї дивились на його, мов на яку прояву. Він було почав шукати собі місця, щоб сісти відпочити, але, помітивши ті здивовані погляди, не сідаючи в залі, пішов в уборну.

Там роздягся, роззувся й почав давати собі лад, оскільки це було можна зробити.

«Он як довелось тобі, брате, поратись!..— говорив він до себе в думці, зоскрібаючи з чобота липку грязюку пальцями і підставляючи його під кран в умивальнику.— Отак, отак-о!.. щоб чисто було!.. щоб не сказали люди, що він волоцюга, щоб не сором було перед владикою явитись!» — жартував він.

Вода з крану була ключем на чобіт і звідтіль бризка-ла йому в бороду й очі. Він одвертав обличчя, оддувався і таки доводив чобіт до пуття.

З уборної він вийшов зовсім причепурившись, і тільки руді плями на мокрій рясі свідчили, що він цю ніч був у бувальцях. Він попрохав собі чаю й хліба й жадливо пив той чай і їв той хліб, бо за свою подорож добре виголодався. Все тіло його боліло, і в мокрих чоботях і одежі він тремтів, мов у пропасниці.

Уже зовсім світало, і по вокзальних стінах почали вимальовуватись великі бліді вікна. Денний світ змагався з світом електричним. О. Аркадій підвівся, щоб іти на архієрейське подвір'я, на другий край города. Поки дійде, то й день буде, може, й архієрей почне прийом.

І він пішов.

Дощу вже не було, і туман помалу сплив угору й летів за вітром кудись на захід. Мокрі дерева, з наполовину опалим, помарнілим листям, стояли вздовж проспекту рядами і мов показували о. Аркадію куди йти: отуди-о, спершу низом, а там на гору, де ледве мріє водокачка! Туди тяглись і рельси трамваю, але вагони по їх ще не ходили.

І дивна річ: чим далі від вокзалу йшов о. Аркадій, тим більше він починав боятись іти до архієрея.

«Прожене!.. Прожене не вислухавши!.. Не дасть усього сказати. Йому що? Хіба він знає наше горе? Хіба в його є сім'я, хіба він знає, що таке злидні, що таке не мати шага за душею?»

І о. Аркадій несвідомо полапав свій гаманець у кишені: там було всього-на-всього карбованець і шістьдесят чотири копійки сріблом і міддю. Ото увесь його ка-

пітал. Коли доведеться їхати додому, то ні з чим буде,— десь прийдеться добувати грошей.

«Он які наші статки. А він думає, що ми багаті, що капіталісти!.. Є й між нашим братом, та не всі! Нехай погляне хоч на о. Сергія,— теж піп, золотий сніп!»

При згадці про свого товариша по монастирю досада й злість раптом заворушились у душі о. Аркадія.

«Хіба ви знаєте, кого карати, кого милувати? — доко-рив він в думці усіх тих, що мають владу над людьми.— Хіба ви що думаєте, як підписуєте папери?.. Де там! Самих би посадити у нашу школу!..»

За думками о. Аркадій не помітив, як він пройшов увесь город, вийшов на гору й прийшов до архіерейського подвір'я. Було ще дуже рано, хоч ворота подвір'я були відчинені й звідти виїздив на малій дебелий бричці, запряженій теж невеличкою конякою, товстенький чернець. Конякою правив послушник.

То був архіерейський економ. Він їхав на базар.

І економ, і послушник здивовано дивились на о. Аркадія, чого він тут так рано? О. Аркадій зняв мокрого бриля:

— Що, владика дома?

— Дома,— одповів чернець, киваючи й спиняючи візника.

— Він як... ще спить чи вже встав?

— Уже давно встав, тільки прийом просителів з де-в'яти годин.

— А тепер скільки?

— Та, мабуть, сім.

— Шкода.

— А вам треба до владики зараз? — запитав чернець.

— Та хотілось би зараз побачити.

— То йдіть у сад: владика там моціон робить. Отам біля флігеля хвірточка.

О. Аркадій подякував і пішов до саду.

«Ну, Аркадію, набирайся, брат, духу: або пан, або пропав!»— подумав він, і серце прудко застукотіло у його в грудях, а кров ударила в виски.

Силкуючись бути спокійним, він одчинив хвірточку, увійшов у сад. Од хвіртки йшло кілька вузьких стежок і одна, посередині між ними, широка алея. О. Аркадій пішов по ній.

Скоро він дійшов до такої ж другої широкої алеї, що

перехрещувалась з тією, по якій він ішов. Він подивився праворуч і ліворуч, в таємниці серця боячись зразу побачити владику, але його не було видно.

О. Аркадій хвилину постояв на перехресті й звернув праворуч, де по мокрому піску видно було чийсь сліди. Ця алея упиралась у стіну, а понад стіною знов ішла друга, і в їй ліворуч майнула на самому кінці чиясь огрядна постать, повернула в бокову алею й зникла.

Він!

О. Аркадій пішов у той кінець саду і коли дійшов до місця, де, як йому здалось, він побачив архієрея, та сама огрядна постать чорніла вже на другому кінці алеї.

«А жваво ще ходить влади́ка! — подумав о. Аркадій. — Чи наздоганяти його, чи піти навперейми... Наздоганяти краще, а то десь розминемось».

І він наддав ходи. Знов поворот і знов зникла чорна постать. Тепер о. Аркадій пішов так прудко, як тільки міг. Ось поворот і знов широка алея, попід самим архієрейським домом, але архієрея немає, мабуть, скінчив свій моціон і пішов з саду в хату.

Що його робити?

О. Аркадій спинивсь і замислився: ждати прийому незручно й не скоро це буде; іти до владики чорним ходом, в оті двері, теж незручно: може прогнати. Але може прийняти й неофіційно і, може, запросто вислухає...

«Піду,— що буде, те буде!»

Він підійшов до дому, постояв коло його хвилину, зішшов на невисокий ганок, одчинив двері й увійшов у невеликі сіни. Далі просто були другі двері, і з-за їх долітали голоси.

О. Аркадій спинився. Хтось старий і старший шкилював когось молодшого:

— Оселедець готовий?

— От зараз, тільки поріжу...

— Ач як готовий!.. Давай сюди, сам поріжу! Тобі скільки не говори, ти ніколи не зробиш так, як треба! Не міг у економа взяти для владики кращих оселедців!..

«Це, мабуть, сваряться архієрейські келійники,— подумав о. Аркадій,— піду!»

Він одчинив двері й увійшов у чималу кімнату. Там він побачив тих людей, чії голоси чув із сіней. Старіший,

огрядний сивий чоловік, той, що сварився за оселедця, стояв до дверей спиною і, держачи оселедця руками за голову й хвоста, без хліба вигризав йому товсту, смачну спину просто зубами.

— А самовар готовий у тебе? — незадоволено питає він, не обертаючись назад.

— Шумить, владико святий! — одмовив другий, теж уже з сивиною, невеличкий сухий чоловік.

— Я в тебе питаю, самовар готовий?

— Шумить, владико святий, — говорю.

— От бачиш, до чого ти дожив, — вередливо гримнув, не випускаючи з рук оселедця, старий, — уже кажеш: шумить, владико святий!.. Це на Афоні ти так навчався поводитись з архієреями?..

«Це сам архієрей, — стрільнула думка в голові о. Аркадія. — Оце так ускочив!» — і він хотів був утікати геть із хати, коли архієрей повернувся назад і побачив його.

— Ти хто такий і чого тут тобі треба? — грізно й незадоволено гукнув він, наступаючи на о. Аркадія з недоїденим оселедцем у правій руці.

Це був справді архієрей — грізний і величний, яким його знав о. Аркадій, — хоч і був він одягнений у старенький, засмальцьований каптанець і держав за хвіст оселедця з вигриженою спиною в одній руці, а другою витирав замаслені губи. Обличчя його було червоне — чи з гніву, чи з того, що він тільки що вернувся з свіжого повітря, а гострий погляд сірих очей пронизував усього о. Аркадія.

— Ти чого тут, кажу тобі!

О. Аркадій стерявся. Він спершу хотів був підійти під благословеніє, але, глянувши на руки владики, зостався на місці коло дверей.

— Я... священник, Аркадій Завадовський. Я... Я... у мене нещастя в сім'ї, то прийшов прохати відпуску... дозволу поїхати туди, — затинаючись, говорив о. Аркадій, почувуючи, що не так би слід говорити, й досадуючи за те на себе.

— А відпуск од твого начальства у тебе є? З монастиря?..

— Я несподівано... вночі вибув з монастиря, бо... скарлатина! Ждать не можна.

— Кажу, відпуск є?

— Нема... але...

— Ну, так вертайся в монастир,— роблено спокійно мовив архієрей.— Що ти, порядків досі не знаєш? — гримнув він разом слід за тим. — Нема тобі одпуску й не буде!

— Але ж діти умирають: голодні, холодні, без копійки грошей!

— Діти!.. Ви на дітей все звертаєте, всякі мерзоти робите, а дітьми захищаєтесь. Не буде тобі одпуску! Ідь назад у монастир!

Владика одвернувся, рішуче кинув на тарілку недоїденого оселедця й хотів іти в другу кімнату.

— Ваше преосвященство!.. Окажіть милості! — прохав о. Аркадій, підступаючи ближче до архієрея. — Уже одна дитина... дочка умерла, а троє лежать хворі. Жінка біля їх сама!..

— А, умів рясю з благочинних рвати, а епітимію нести не хочеш?

— Я не рвав рясю з о. благочинного, то неправда! — спалахнув о. Аркадій.

— А, неправда?.. Ну, те консисторія краще знає. Не буде тобі одпуску. І геть звідси! — одрубав владика. — Хіба ти не знаєш порядків, хіба ти не знаєш, де прийомна архієрейська?.. Як мужик ломишся туди, куди не слід.

— Простіть, ваше преосвященство! Тільки нещастя в сім'ї примусило мене... Я можу спізнитись на поїзд. В дев'ять годин...

Архієрей хвилину помовчав, грізно моргаючи очима.

— Нещастя нещастям, а все-таки ти вернешся в монастир, і я тобі побільшу строк епітимії за «самовольну одлучку»,— сказав він спокійно, але твердо.— Йди!

О. Аркадій побачив, що справа його рушилась, і досада й відчай обхопили його.

— Я не піду звідси, поки не буду мати одпуску!..

— Ти, ти смієш мені, своєму архієреєві, це говорити, так розмовляти? Пішов геть відсіля, щоб твого духу тут не було!..— скрикнув архієрей, показуючи на двері, увесь червоний і страшний.

— Я не піду! — уперто стояв на своєму о. Аркадій, мнучи бриля в руках.

— Я рясю з тебе здійму.

О. Аркадій мовчав.

— Я тебе згную в монастирі за твою упертість! Я вижену з тебе її! Я вижену з тебе диявола!

— Ваше преосвященство! — Голос о. Аркадія здригнувся, і з образи сльози підступили йому до горла.— Ваше преосвященство! Не диявол сидить у мені й стоїть на своєму, а горе... нещастя примушує мене гнівати ваше преосвященство. І я, во ім'я того горя, во ім'я милосердя людського, во ім'я дітей, благаю ваше преосвященство, змилуйтесь!.. І у вас була мати...

О. Аркадій несподівано для самого себе впав на коліна, припав головою до долівки й заридав.

— Встань! — сказав владика, одвертаючись до вікна і прудко моргаючи очима. — Ти скільки сидиш в монастирі?

О. Аркадій встав і теж, одвернувшись до дверей, витирав обличчя мокрою й брудною хусткою.

— Півтора місяця.

— Скільки тобі ще зосталось?

— Два тижні.

Надія майнула в душі о. Аркадія, але він, знаючи поводження владика, не йняв їй віри.

Владика мовчав.

— А все-таки я не можу тобі дати відпуску. Це буде потачка всім другим таким, як ти.

І, мов згадавши щось прикре, владика знов насупився.

— І так он в синоді про мою єпархію йде неслава! І так он говорять: «Там владика старий, розпустив духовенство!» Он як! Через вас і нашому братові, архіереям, гризота. Йди в монастир та досиджуй, а тоді вже поїдеш додому.

— А діти, ваше преосвященство? — з відчаєм скрикнув о. Аркадій.

— Що мені діти, — спалахнув знов архіерей, — сам наплодив, то сам і думай про їх! Ви всі тільки й знаєте «діти»! А навіщо наплодив їх стільки, а навіщо рясу з благочинного рвав?

— Ваше преосвященство!

— Чув я це: «ваше преосвященство!» Через тиждень подавай прошеніє з відзвоєю від ігумена, то тоді, може, й пущу. Йди!

Владика повернувся до умивальника, засукуючи рукава підрясника, щоб мити руки.

— Не піду я, — сказав о. Аркадій, знов одступаючи до дверей.

— Ну, як хочеш: не хочеш іти, то будеш сидіти в мо-

настирі увесь строк,— упевнено сказав він і пішов у свої покої.— Самовар подавай! — гукнув він келійникові.

— Зараз, владико святий!

Як тільки зачинились двері за архієреєм, о. Аркадій, мов підбитий, упав на стілець. «Не піду нікуди! — думав він.— Що буде, те й буде! Нехай поб'є, нехай сам вишпурне звідсіль!..»

Келійник одніс самовар і вернувся назад. Пораючись з посудом, він повернув голову до о. Аркадія і стиха сказав:

— Нічого. Пождіть трохи,— владика змилюється. Це з ним буває!

О. Аркадій сидів увесь розбитий, знесилений. За що така наруга, за що така немилість одної людини до другої? І це єпископ, пастир духовний, що мусив би з одного слова зрозуміти чоловіка, прибитого горем, чоловіка з розідраною душею! Падав перед ним на коліна, валявся на долівці, плакав!.. І все-таки милосердіє не прокинулось в його серці.

«Чого ж я ще буду тут сидіти? Чого ждати? Поїду просто додому, — нехай, що хоче, те й робить зо мною!»

— Де владика? — спитав він келійника.

— Отут, у цій кімнаті. Але не ходіть, владика дуже гніватиметься,— боязливо шепнув він о. Аркадію, помітивши, що той хоче йти туди.

— Все одно.

О. Аркадій рішуче одчинив двері і увійшов в архієрейську їдальню. Владика сидів за столом і пив з блюдця чай.

— Ти чого сюди лізеш, непроханий? — грізно гукнув він, підводячись із стільця.

— Я прийшов, ваше преосвященство, ще раз прохати вас! Пустіть мене додому, бо коли не пустите, то не ручаюсь за себе! — твердо сказав він.

— Як це так?

— А так, що я або самовольно утечу додому, або наложу на себе руки.

— А, он який ти... Так ти лякати мене?.. Геть же з моїх очей!! — скрикнув архієрей так, що луна озвалась у вікнах.

Обличчя о. Аркадія пересмикнулось.

— Розідрали ви мені серце! — гукнув він, не чуючи себе і рвучи на собі рясу. — Вирвали ви його з грудей,

то нікого я тепер не боюсь,— бог мені суддя! Та знайте, що він і ваш суддя!

О. Аркадій увесь преобразився, і це був уже не смиренний штрафований піп, а грізний, роздратований лев. Неначе й кучеряве волосся його настобурчилось.

— Бог вам суддя! Прощайте!..

Він повернувся і, не поклонившись і не зачиняючи за собою дверей, вийшов з їдальні архіерейської і з сіней, і, несучи в руці бриля, прудко пішов через сад на подвір'я.

— Чи він п'яний, чи він божевільний?...— питався здивований і оторопілий владика. — Протасій, верни його назад...

Протасій побіг слідом за о. Аркадієм.

— Батюшка! Батюшка!.. — гукав він. — Верніться, владика зволить кликати до себе!

— Геть!.. — не дивлячись, одмахнувся рукою од його о. Аркадій і пішов з двору.

V

Коли о. Сергій прокинувся вже нерано, весь розбитий, з важкою головою, то він зразу не міг пригадати, що з ним і де він. Тільки оглядівшись, він побачив, що лежить у своїй кімнаті на ліжку о. Аркадія й нероздягнений.

Сидячи на ліжку, він пригадував учорашній вечір і ніч і не міг усього гаразд уявити собі. Помпей... о. Аркадій... воропанівський писар, жінка й теща — все те мов щось робило вчора, мов він мав до їх якесь діло, але яке саме — уявити не міг. Здається, плакав...

Коли задзвонили до церкви, то о. Сергій не пішов туди, а ліг на своє ліжко й укритися, як тільки міг, тепліше; його біла пропасниця.

— День!.. День-день! — жалібно вимовляв невеликий монастирський дзвін.

І о. Сергій думав, що справді вже день, хоч і знов похмурий день, а о. Аркадія немає, значить, таки пішов... значить, десь добивається свого, робить своє діло. Не так, як він... пропащий чоловік. Йому нічого не треба робити, на його долю зосталось тільки лежати й умирати. Але ще кінець не скоро. Сухоти — хвороба затяжна.

І він з болем у лобі підняв угору очі й повів ними по стінах.

Біля дверей у кутку погляд його спинився на дебелиму гвіздку, забитому в стіну, щоб вішати одіж.

«Он він, самий підходящий! Взяти пояс, зробити петлю, вільний кінець замотати на гвіздок,— він видержить,— а петлю з пряжкою на шию... І кінець, і капут!.. Зоставайтеся самі, друзі мої і знайомі!.. Мало побув з вами і ще менш добра зазнав од вас,— буде з мене!»

О. Сергій поворухнувся й застогнав, але від чого більше,— чи від болю в тілі, чи від болю в душі,— того б і сам він не сказав.

Він лежав, дивився на гвіздок і уявляв, як на йому висить його тоще тіло. Висить якась нікчемна торбина з бактеріями... «Не руште її, нехай висить, вона була за життя така болюча, що їй потрібний спокій».

І він дивився в куток, на ту торбину, і плакав: «Не руште її!»

— День!.. День-нь!..— скиглив мізерний дзвін.

У кімнату увійшов послушник Олексій, щоб при-
брати її.

— А до церкви що ж і не підете? — питався він, підмітаючи підлогу й дивлячись, як о. Сергій, одвернувшись до стіни, трясеться в пропасниці.

— Не піду. Нездужаю.

— А сьогодні теж увесь день, мабуть, буде дощ.

— Ти б, голубчику, протопив добре грубу, та сходи до о. Помпея, попрохай його зайти сюди.

— Добре. А де ж о. Аркадій?

— Далеко тепер о. Аркадій, у городі, мабуть!

— Он як!.. Коли б же він устиг туди добратись?

— Устиг.

Олексій причепурих кімнату, затопив з сіней грубу й пішов. О. Сергій знов зостався сам. Дзвону вже не було чути, і тільки за вікнами шумів вітер. А може, то так здавалось о. Сергієві, й шуміла кров у його в висках або стугонів огонь у груді.

«Бідолашна ходяча торба з бактеріями! Гидка ти й небезпечна для людей... Кинути б тебе в огонь, щоб і сліду не зосталось!»— думав о. Сергій, стискаючи щелепи.

Так він пролежав, поки вийшли з служби, і почав було дрімати, як почув, що хтось іде до його в кімнату.

«Мабуть, Помпей!»

Але він помилився. У хату ввійшли ігумен і за ним, хитаючи головою, Пафнутій.

О. Сергій підвівся й сів на ліжку.

— Здрастуйте, здрастуйте, отче! — мовив ігумен, озираючись по кімнаті.— А ми з о. Пафнутієм, почувши, що ви нездужаєте, зайшли до вас навістити.

— Спасибі. Сідайте, будь ласка!

Гості сіли. Один товстий і дебелий, мов з чавуну злитий, другий сухий, зігнутий, але обидва вони були владарями монастиря, і їм мусило усе скорятись. Обидва вони були темні, неосвічені люди, один з крамарського, а другий з мужичого роду, і добились становища — той, віддавши на монастир чималу суму грошей, спадщину від батьків-крамарів, і через те доскочивши ігуменства, а другий — виключно своїм життям і поведженням. Про його й далеко від монастиря йшла слава, що це святий чоловік, прозорливець. Обидва вони наскрізь бачили один одного, й ненавиділи один одного, і боялись, і у всіх справах монастирського життя брали участь разом, ніби пособляючи один одному, а на ділі — висліджуючи один одного.

Так іноді в одному ярмі ходять два ревниві воли й завжди потай змагаються один з одним.

— Занедужали? — питається ігумен.

— Та трохи прихватило.

— А о. Аркадій де?

— Одправився в город до владики прохати одпуску додому. В сім'ї не благополучно.

— Коли ж він поїхав? — з робленим здивуванням, поглянувши на Пафнутія, питався ігумен.

— Учора звечора.

— Та він же не питався в мене! І привратник каже, що нікого не випускав з монастиря.

«Ага, голубчики,— подумав о. Сергій,— уже й там були!»

— Нічого не знаю.

— Аки тать внощі,— хитнув головою Пафнутій.

— Дивно мені!.. Заперли ворота,— був чоловік дома, а вранці немає. А що скаже владика? Що подумає про наші порядки?..

Очі Пафнутія зайнялись якоюсь потайною думкою.
— Мирські люди до миру й тікають, бо там гусли, й органи, і плясання... Хе-хе! — сухо і коротко осміхнувся він.

О. Сергій з мукою дожидався, щоб вони скоріше покинули його хату, щоб йому не бачити їх і щоб знов можна було лягти й не держати на плечах важку, мов налиту оливом, голову.

Нарешті незвані гості таки пішли з хати робити допит, — хто випустив з монастиря о. Аркадія, а коли ніхто не випускав, то як він зміг сам вибратись за його стіни.

О. Сергій знов упав на ліжку. Йому хотілось, щоб скоріше прийшов Помпей, але він боявся, що тепер Помпей, бачивши або прочувши, що ігумен з Пафнутієм пішли по монастирю, постережеться зараз прийти до нього.

Але він знов помилився. Скоро щось рипнуло дверима, і до хати увійшов Помпей. У хаті мов світліше стало.

— А я вас ждав.

— Що з вами, занедужали?

— Та єсть трохи... Умирать, мабуть, пора!

— Ну що ви кажете! — засміявся Помпей, і коли о. Сергій поглянув на його, то йому справді здалось, що він говорить дурницю, і туга трохи відлягла в його відсерця.

Помпей ходив по хаті такий свіжий і здоровий і так легко носив на собі чималу вагу років і жиру, що, дивлячись на нього, якось легше стало на серці о. Сергія: старий чоловік, а бач який здоровий та моторний!

— Олексій сказав, що вас пропасниця б'є, то ось вам хіна.

— Спасибі! — сказав о. Сергій, встаючи з ліжка. — Хіна хіною, а може, у вас є що й до хіни?

Помпей зупинився проти о. Сергія і засміявся.

— Хіба хочеться?

І по його обличчю було видно, що в його є те, чого прохав о. Сергій.

— Дайте!

— Ні, спершу хіни випийте, а те потім уже... Бо ще можуть наші з обходу зайти сюди. Шукають, де переліз через стіну о. Аркадій. Що з того, де саме переліз?

Скрізь можна перелізти! Ми, було, в бурсі з третього поверху спускаємось без драбини по карнизах та ринвах.

О. Сергій випив хіни, а потім і того, що приніс Помпей, і світ немов прояснився йому.

З того часу, як він почав уживати горілку,— а це почалось скоро по приїзді на парафію,— він пив її чимало, і чим далі, тим більше. Вона йому давала забуття, давала сон, хоч не давала спокою. І він давно уже знав, що таке за штука похмілля, і держався думки дідів і прадідів, що клин треба вибивати клином, а то чоловікові лихо,— хоч у петлю лізь!

Він разом випив «сотку», що йому приніс Помпей, і обличчя його бліде, аж сине, засяяло усмішкою.

— Отче, друже, пришліть або принесіть більше! Ради спасенія, ради родителів ваших!

— Добре, добре... трохи погодя.

Вони не крились один од одного і знали обидва свої гріхи і що вони не одні в монастирі грішні в тім. У Помпея, як у економа, завжди був запас всяких питків, і він ділився ними з братією. І, знаючи його, треба було дивуватись, чого пішов у ченці цей чоловік.

Був він дяком, мав сім'ю, був з його великий дока в рибальстві, і мало він тямив у сільському господарстві. Зате умів чудово дзвонити у дзвони, розказувати усякі байки і небилиці, кохався у бджільництві й любив випити в підхожій компанії. Повидавав він заміж дочок, оженив сина й слідом за тим поховав жінку. Тоді у йому мов що перевернулось: почав цуратись людей, став журитись, і скінчилось тим, що одного разу увечері виїхав він верхи з свого двору, нікому не сказавши ні слова, й пропав безвісти. Не скоро вже дійшла до сім'ї звістка, що бачили його люди, як він продавав коня на базарі у повітовому місті, а років через три довідались, що він живий і вже давно пробуває в ченцях.

А в ченцях він знов ожив, і хоч попередня веселість цілком уже не вернулась назад, але він був такий ласкавий, привітний до всіх, що всі його в монастирі любили.

Любили його і всі епітимісти, яких чимало перебувало в монастирі і яких монастирське начальство почитало за кару божу для себе й монастиря й ненавиділо всім серцем. Бо все то був народ самодовольний і

неурівноважений, звисока дивився на ченців за їхню неосвіченість і ображав їхню гордість тим, що хоч і був доручений під монастирський догляд, але не признавав ніякого авторитету за монастирським начальством.

Але Помпея епітимісти любили, і він умів з ними поводитись. Ігумен це помітив і мовчки ніби доручив їх йому: нехай він панькається з ними як знає!

Тільки Пафнутій не любив Помпея і скрізь назирав за ним і за епітимістами і, де тільки міг, точив їх, мов шашіль сухарі.

— Як вип'єш, то неначе легше відкашлюватись,— казав о. Сергій, трохи оправившись після приступу кашлю, гірко усміхаючись, як завжди, своїм зламаним, зів'ялим усом.— Ваші-то, ваші, пішли шукати, звідкіль вилетів птах! Шукайте, усе одно не pomoжеться!.. А гарно плюнути б на все оце й податись, куди очі дивляться. У-ух, погано тут!.. А ще краще було б скоріше здохнути!..— додав він.

І мов хмара набігла на о. Сергія. Він одразу потемнів, і пропасниця знов ударила його.

— Отче, принесіть алкоголю!

— Добре, добре. А тепер лягайте та укривайтесь, а то вам холодно. Лягайте, я укрию!

— Укрийте, справді холодно.

Помпей укрит о. Сергія й вийшов з келії. Хмара, що набігла на о. Сергія, зробилась чорнішою, важчою. Холод обхопив його тіло й душу. А надворі знов збиралося на дощ.

Ігумен і Пафнутій обійшли увесь монастир, додивляючись, випитуючи, де міг вибратись з монастиря о. Аркадій, але нічого не дізнались. Ігумен сердився, а Пафнутій був радий, але ні той, ні другий не виявляли того, що було у їх на душі.

Вони вертались з обходу.

— Я думаю, що владика спросить його, де ж одпуск з монастиря? І він мусить сказати, що він утік без одпуску. Тут моєї вини немає ніякої. Живосилом чоловіка не вдержиш!

— А як він скаже, що монастир стоїть без догляду і хто хоче, той вночі і входить і виходить з його?..

— Так це ж неправда! Хто ж це може сказати? Це треба зовсім загубити совість.

— Блюдіте, како опасно ходите: дніе лукаві суть, а люди ще лукавіші.

— А я напишу рапорт його преосвященству, що так і так: священник-епітиміст, Аркадій Завадовський, вночі утік з монастиря, невідомо куди, і ще досі не вернувся. Нехай знає, а я покривати нікого не хочу. Треба й за другим стежити...

— Ні, цей не втече! — якомсь загадково усміхаючись, сказав Пафнутій.

— Хто його знає!

І вони розійшлись. Ігумен пішов до себе, а Пафнутій, не дивлячись на дощ, пішов по двору. Зробивши, мов заець, кілька петель, він завернув в келію о. Сергія.

«О, знов ужака повзе!» — подумав той, побачивши його.

— А я до вас. Дощ іде, а у вас тепленько... Хе-хе!

О. Сергій нічого не сказав, тільки поворухнувся, лежачи, і кашлянув.

— Так, хе-хе, немає о. Аркадія, — говорив Пафнутій, трохи помовчавши й мов дожидаючи, що о. Сергій щось скаже.

О. Сергій мовчав.

— Чого ж тут у монастирі сидіти?.. У нас тихо, сумно, щодня до церкви ходити треба. Устав наш суворий.. А в миру весело, широко там і вільно, що хочеш, роби, куди хочеш, іди. Де ж тут усидіть... у монастирі!

Пафнутій помовчав, мовчав і о. Сергій.

— У монастирі народ темний, неосвічений... Самі мужики. З ними ні про що розмовляти, окрім слова божого, а це у нас не в моді, — ще по семінаріях набридло. Хе-хе...

О. Сергій лежав і думав: «Чого він прийшов сюди, — пиять мене, чи що? Хоч би скоріше убирався геть!» — і поклав мовчати до краю.

А Пафнутій сидів і не думав виходити. Очі його ястрились якимись недобрими, потайними вогниками — «гадючими», як здавалось о. Сергієві, а голова докірливо хиталась і трусилася, і ці її рухи додавали словам Пафнутія якоїсь надзвичайної уїдливості й докірливості.

— Там коні й колісниці... там, хе-хе, попаді молоді, а тут що?.. Га?.. А не чини беззаконій, а не заводь гульбищ з дівками та парубками, не вчи їх, коли ти піп, пісень бісовських! А приїхав благочинний, щоб оброзу-

мити тебе, на добрий шлях наставити, побачив усе твоє зборище, почув, як ти сам тих пісень співаєш, та до дівчат моргаєш, та широкими рукавами над їх головами махаєш, сказав тобі слово, а ти йому два, а ти його за руки та з хати, а ти рясу з його рвати? Он як!.. Ну, і йди в монастир... на смиреніє. На смиреніє духу непокірного!.. А?.. Не подобається?.. Хе-хе!

«Господи, за що він мене мучить? Ще трохи, і я його вижену з хати, як о. Аркадій благочинного з сторожки!»

І справді, в серці о. Сергія збиралась злість і вже не лежала смирно, а мов їй хотілось вирватись наверх.

«Вижену гаспида!»— думав о. Сергій. Але він нікого в житті ще не виганяв, отак він боявся людей, а найбільше людей старих, у собі упевнених. Він і досі почував себе якось мов не за повноправну людину, а мов за хлопця, й боявся старших за себе.

Але Пафнутій сидів і все торочив своє, провадив далі.

— Святі ризи палиш, церкву хочеш спалити, подвір'я церковне димом пустити,— у монастир на смиреніє, на послушаніє, на чорний хліб!—мов шилом шпигав Пафнутій, переходячи від о. Аркадія до о. Сергія, а той уже ледве лежав на ліжку.— А там жінка молода... хе-хе!.. а там...

— Геть, гаде, звідсіль!..— несподівано схопився з ліжка сам не свій о. Сергій.— Геть звідси!— кричав він не своїм голосом, наступаючи на Пафнутія.

— Хто?.. ти?.. мене?..— блідніючи, спитав Пафнутій.

— Я!.. Тебе!.. Геть, кажу, звідсіль!..

— А, не любиш?.. не подобається?..— шипів той, встаючи з стільця і в'ючись усім тілом.— За красуню свою боїшся? Га?.. Женеш?.. Хе-хе!

— Геть звідси, а то я не знаю що зроблю з тобою!

Блідий як смерть, з розкудовченим волоссям і червоними очима о. Сергій був страшний. Руки його тремтіли й готові були вцепитись у Пафнутія і вишпурнути його з хати.

— Піду, хе-хе! Піду, голубчику!.. Не гнів... не гнів-вайся!..— хитаючи головою, мов озираючись, чи ніхто не бачить, як його женуть, кидав слова Пафнутій.

І він зник за дверима.

— О прокляті!.. О мучителі!.. Вимотали ви мені

душу!! — рвучи на собі волосся і тремтячи від гніву, кричав о. Сергій, ходячи по хаті.— О, будьте ви прокляті!!

VI

В обідню пору дощ розгулявся і, то затихаючи, то знов припускаючи, йшов до вечора. По монастирському подвір'ю стояли калюжі. Над ними, поспускавши обважені віти, журливо похитувались мокрі дерева, і дощ збивав з їх останне листя. Важкі, мокрі ворони сиділи й на деревах, і на хрестах церкви й сумно каркали, а проворні чорні як вугіль галки, з сивими ошийниками, моторно нишпорили по низу.

Почало смеркати дуже рано. На дзвіниці тенькнув дзвін, скликаючи ченців до церкви, і ті, товсті й поважні, з клобуками на головах, велично підбираючи поли яс і мантий, ішли до церкви.

Чепурні галки цікаво дивились на їх, згинаючи набік голівки і кліпаючи своїми чорними оченятами, а ворони непривітно каркали їм услід:

— Крав!.. Крав!..

Прудко пробігали послушники у підрясниках, стягнутих ремінними поясами. Їм хотілось скоріше проскочити до церкви, щоб не промочити свого пишного кучерявого волосся.

І в цьому монастирі, як і в багатьох інших, всі послушники запускали собі довге волосся і щодня на ніч заплітали дрібними кісками, щоб воно, як розплести його, було кучеряве. Копиця такого волосся на плечах була так само потрібна послушнику, як коса дівчині...

Пройшов до церкви Пафнутій, пройшов і ігумен.

Почалась відправа повечеря.

О. Сергій знов не пішов до церкви. Він сидів у своїй келії, темний і суворий, мов серце його було налите вщерть тугою й розпукою. Кілька разів після того, як він вигнав Пафнутія, він лягав спати, але не міг зімкнути очей. Мозок не міг заспокоїтись, і в ньому безладно снувались думки, думки одна за одну чорніші й невідрадніші.

Ані іскри світу він не бачив у своїй будучині.

Безжалісна хвороба, безладдя в сім'ї, монастирська покута... А там знов покута за Пафнутія, бо він

буде скаржитись і архіерей дасть віри його скарзі. А там... що таке там?.. Смерть, невблаганна й неминуча смерть.

А після смерті?..

І тут думки о. Сергія спинялись, як морські хвилі біля скель, і змішувались, і він не міг дати їм ладу. Бо в останні часи, найбільше в монастирі, безвір'я заповзло в його душу, і, як мороз квітки, побило, й пов'ялило увесь містичний лад його душі, всі парості віри, що так пишно в ньому розростались у стінах школи. Тепер віра була безсила подати йому рятунок, навіть дати пораду. І це більш усього мучило о. Сергія й лякало, і жаль стискав його серце, жаль за тією вірою, що він мав її й тепер не має, і вже ніколи, ніколи вона не загоїть пекучих ран його душі й не закрие рожевим серпанком чорної, страшної безодні — смерті.

Коли так, то скоріш умерти!

Коли так, то нащо терпіти ці муки, це пониження!

Коли так, то бунт проти всього!..

Бунт... Але во ім'я чого бунт, якими силами його зняти?..

І тут він знов почував під собою страшну безодню і падав у неї.

Бунт — во ім'я людини!

Це во ім'я Пафнутія, во ім'я жінки й тещі, во ім'я писаря і всіх тих, їм же єсть ім'я тьма-тем?..

Ні!

Бунт — во ім'я тих славних і великих, які вели й ведуть людей до кращої долі.

Але хіба та краща доля не омана, хіба то не золотий туман, за яким роззявляє пашу та ж сама безодня — смерть, смерть кожної окремої людини, смерть народів і націй, смерть усього людського роду?

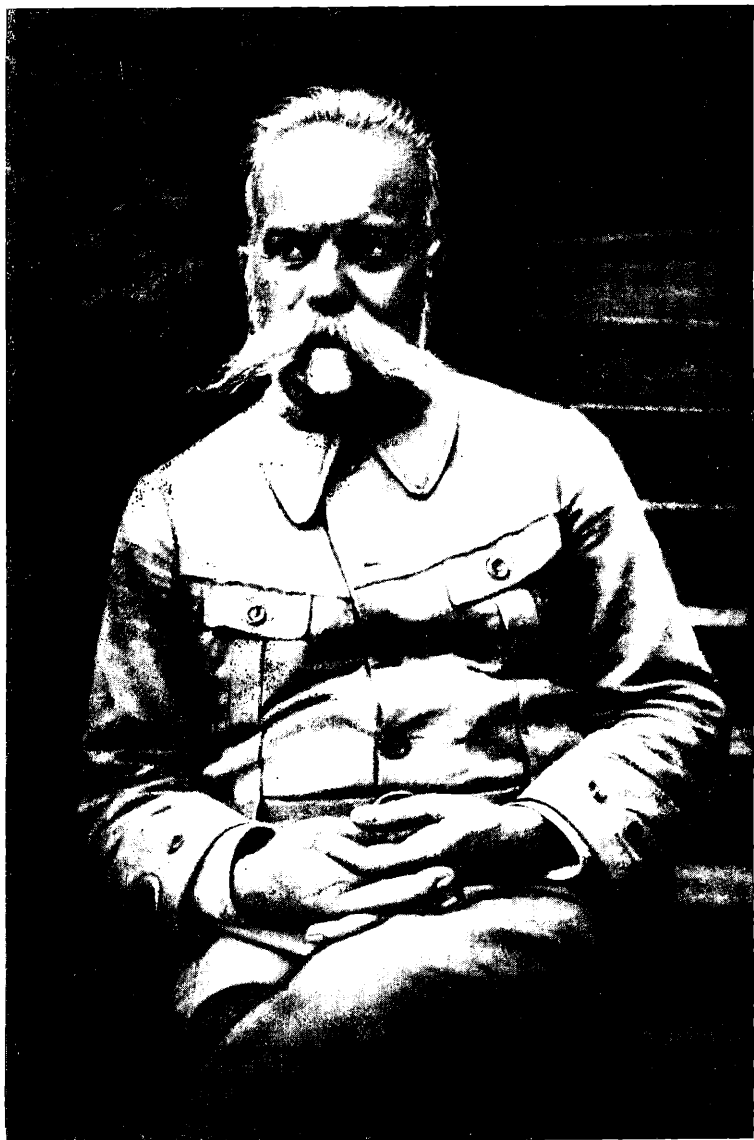
Во ім'я чого ж бунтувати?

Де воно, те ім'я?..

— О боже! — стогнав о. Сергій. — Дай мені віру або знищи мене зовсім, без сліду!..

І він ждав цього чуда, але його не було, і він почував себе нікчемним і безсилим, усім світом забутим, і нікому було пожаліти його.

— Молитвами святих отець наших... — чує він за дверима голос послушника Олексія і, мов прокидаючись з важкого сну, говорить:

М. Чернявський. 1926 р.

— Увійходь!

Увійшов Олексій і поздоровався.

— Ось вам, що загадували, — сказав він, передаючи о. Сергію пляшку з клеймом монополії. — А тут вам єсть відкритка. Коли хочете, то прочитайте зараз, а я потім покажу о. ігуменові й принесу її до вас.

Олексій тільки що вернувся з пошти й не встиг показати листів ігуменові.

— Давай.

О. Сергій взяв відкритку. Вона була від о. Аркадія. Підійшовши до вікна, о. Сергій прочитав:

«Пишу вам, любий мій союзнику, з станції Вовтузівки. Іду додому. Без дозволу. Нехай робить, що хоче. Позбирайте в монастирі мої манатки, зв'яжіть у вузлик. Коли їхатимете додому, або при якій нагоді, перешліть їх мені. Бо я до монастиря не вернусь. Годі!.. А не буде нагоди, то спаліть їх, щоб і духу мого не було у тій берлозі чернечій! Ваш А. Завадовський».

О. Сергій прочитав відкритку і вернув її Олексієві. Той пішов з хати.

— Он як роблять сильні й сміливі! — уголос сказав сам собі о. Сергій, безсило знов сідаючи на ліжко.

«Він не побоявся боротьби з сильним, боротьби з людською неправдою, і він переможе їх. А я?.. Я навіки пропада людина. *Vae victis!*.. Горе знесиленим, ні на що непотрібним! Нема їм місця на цім світі. Смерть їм!..»

Vae victis!..

Ці слова невідступно стояли в голові о. Сергія, і йому уявлялась картина, яку він десь бачив, як Смерть, верхи на вороному коні, простягнувши перед себе руку, повагом їде вночі по полю боротьби людської і все умирає перед нею й навкруги неї.

— *Vae victis!*.. Аз єсьм владика землі й піднебесної і я кажу вам: *vae victis!*.. Смерть вам!..

О. Сергій встав з ліжка. Стогнувши від болю тіла й душі, він почав ходити по келії.

Зовсім стемніло, але він не світив світла. У пільмі краще. Він одкупорив принесену Олексієм пляшку і, через який час підходячи до столу, пив з неї нахильці.

Він ходив по келії, і в думці його стояли єдині й непорушні слова: *vae victis!*.. Він сам, нікчемний воропа-

нівський ієрей Сергій Вишинський, і є той victis, і йому — смерть! Рано чи пізно, але — смерть.

І він дивився у темний куток, де був забитий дебелий гвіздок, і чув на своєму болючому тілі ремінний пояс, а ноги його, стукаючи при ході чобітьми по підлозі, мов вимовляли:

— Он — там! Он — там!

«Ні, не буде цього. Це жахливість перед життям, це легкодухість. А я нікого не боюся ні тут, ні вище!..» — упевняв себе о. Сергій і несподівано для себе заспівав пісню, яку він так любив співати колись у семінарії:

Ой не стелися, хрещатий барвінку,
Та й по крутій горі,
Ой не дивуйтесь, злії воріженьки,
Та й пригодоньці моїй...

У його колись був путящий голос — тенор, і він добро співав, але тепер йому співати було важко, і він скоро кинув пісню, знов підійшов до стола, припав вустами до горла пляшки й потім з рештою горілки шпурнув її до дверей. Вона брязнула й розлетілась на скалки, а по хаті пішов горілочаний дух.

О. Сергія хитало, але він усе ходив по хаті, натикаючись то на стіл, то на стільці, а в голові йшла своя робота. Там ворухився невсипущий черв'як і точив йому мозок. І хтось невідомий, але близький нашіптував йому в душі усе одно слово: «Смерть!.. смерть!.. смерть!..»

— Сухоребриця!.. Ха-ха-ха!.. — зареготався о. Сергій, пригадавши бурсацький анекдот, де оратор-піп уживає смерть сухоребрицею.

«Смерть!.. смерть!..» — ще з більшою упевненістю звучало в його мозку.

— Смерть!.. А хоч би й смерть!.. А хоч би й смерть!.. — говорив о. Сергій, мацаючи гвіздка в кутку.

— А, ти тут!.. Ти дожидаєшся?.. Добре. А чи ти ж видержиш?..

Він повис на йому на руках. Гвіздок тільки злегка подався.

— Добре... Молодчина!..

Він пустив руки і знов виразно почув на своєму тілі пояс, зняв його з себе й озирнувся, мов боячись, щоб ніхто не побачив, що він робить.

Але в хаті було зовсім темно, й тільки через вікно у рамці було видно монастирський ліхтар. Його світло ледве пробивалося крізь тьмяну завісу.

О. Сергій одвернувся од вікна в самий куток.

«Смерть!.. Смерть!..»

«Нема на світі нічого страшнішого над смерть,— думав він,— і немає нічого найзвичайнішого: всі люди умирають, мільйони мільйонів... і будуть умирати».

«Смерть!.. смерть!..»

Олексій ніс листа о. Сергієві й посміювався, що ігумен вичеркнув у йому слова: «у тій берлозі чернечій». Не знає, що о. Сергій уже прочитав того листа!

У сінях він проказав своє звичайне вітання, але відповіді не почув. «Мабуть, уже заснув, сердега, в самотині»,— подумав він. Тоді він постукав у двері, але о. Сергій знов не обізвався.

Олексій відчинив двері й увійшов у келію.

Горілчаний дух забив йому дихання.

«Еге, добре випито, тому й не озивається».

Олексій черкнув сірничка.

Світ осяяв кімнату, але в їй нікого не було, тільки по підлозі блищали склянки від пляшки. Сірник догорів і погас. Олексій черкнув другого, озирнувся навкруги і, скрикнувши: «Ай!..», кинувся геть із хати.

За його спиною, у кутку, притулившись до стіни й якось незвичайно підігнувши коліна й опустивши руки, стояв о. Сергій.

Очі його були широко розплющені, а рот роззявлений. Мов він побачив щось надзвичайно страшне, посувся до стіни, присів і омертвів із жаху.

1904

КРОВ

Н а р и с

Було дано приказ вилаштувати рушниці, взяти набоїв і бути наготові щохвилини виступити з казарм. І вся казарма заворушилась, мов роздратована комашня.

Ждати довелось недовго, й дві роти вирушили з казарми.

Куди, чого — того ніхто не знав певне, але всі почували, що там, куди їх ведуть, повинно статись щось страшне й незрозуміле. Мороз пробігав по спинах, а ноги бігли по брукованій вулиці самі собою, мов у всіх їх вони були не свої.

Очі дивились перед себе, нічого не помічаючи, окрім суворих облич офіцерів. Вони знали, що офіцери знають, куди їх ведуть, і відповідають за все, що буде. Вони повинні коритись їхній волі.

Бігли. Скоро, скоро.

* *
*

Далеко спереду чувся галас і розлягались постріли. Там творилось те страшне й незрозуміле, чого вони так боялись.

Холодним приском сипле поза шкірою. Жах стискає груди, а серця перестають битись від бігу.

Вернутись назад?.. Тікати?..

Не можна!..

Галас і пальба зовсім близько, за рогом, на майдані.

Вулиця поперед їх мертва. Майнуло в вікні бліде обличчя переляканої жінки... Коло запертих воріт скигить, підгорнувши під себе хвоста, й гавкає на їх налякане цуценя. Вихор зірвав сміття з дороги й кинув його в вічі...

І враз залізна команда:

— Стій!..

Спинились.

— Перша рота, ліворуч кругом!..

Стали проти майдану.

Звідтіль біжать люди, махаючи червоними прапорами. Робітники.

— Перша рота, плі!..

.....

* *
*

Вони стріляли, в їх стріляли... Хто стріляв — про те не думали, а тільки слухались команди: «Перша рота, плі!.. Друга рота, плі!..»

І в тім, що вони зразу ж виповняли кожне слово команди, для їх було полегшення: вони почували задоволення добре вивчених солдатів.

І тільки тоді, коли все стихло й пішли підбирати забитих і поранених і підняли мертвого, з розбитою головою, свого прапорщика Петренка, тільки тоді вони опам'ятались. Пригадали, що Петренко стояв увесь час побоїща перед їх, згорнувши руки на грудях, і не сказав ні слова. Не ворухнувся, щоб самому вбивати або інших підштовхувати на братовбивство.

Тепер, коли вони побачили його бліде спокійне обличчя, мов хто разом розбив чари, що їх обгортали, і страшні питання стали перед ними: «Кого ви убивали? За що?.. Чия куля знайшла його?.. Чужа чи своя?»

І ніхто не міг нічого сказати. І ніхто не міг виправдатись перед собою й перед тими, кого вони стріляли. Більше всього — перед людиною, що оце жила з ними. Була зразком для їх. Труп якої вони держали в руках.

Держали, як святиню...

* *
*

Сльози наvertsались на очі, а в серцях уставали прокльони.

Вони вже не боялись крові. Її було пролито. Червоне вино вдарило в голову і сп'янило їх.

— Коли так, то... крові. Ще крові! Чужої чи власної,— однаково!..

1905

ГЕРОІ ВЕРТАЮТЬСЯ

Імпровізація

Діти йшли поперед мене й разом зупинились, стиснувши одно одному руки і з жахом дивлячись то на мене, то на те, що вони побачили в юрбі людей.

Ще один мент — і старша дівчинка, кинувши меншу, біжить до мене.

— Ой!..— скрикнула вона, сплеснувши руками і притискуючись до мене.

— Що таке?

— Отам чоловік...

Вона не договорила, але я сам побачив.

То був не чоловік, а був птах, і птах одноногий. Він то стояв, мов журавель, і щось говорив, то перестрибував далі до нас, і юрба людей тихо йшла поруч з ним і зупинялась, коли зупинявся він.

То був портартурець.

— Подайте Христа ради воїнові скаліченому, подайте, благодітелі божі! — благав він, той птах одноногий.

Він ще був молодий. Волосся йому по-солдатськи коротко обстрижене і борода чисто виголена. Молоді русяві вусики чепурно закручені. Він мав тільки одну ліву ногу. Від правої ноги не зосталось нічого, обидві руки одірвані трохи не до самих плечей, і тільки якісь тоненькі колодочки в четверть завдовжки, мов качани пшенички, виглядали з засуканих рукавів сорочки. До лівої колодочки ремінцем була прив'язана чашка з безмена, і люди кидали в ту чашку гроші, більше мідні, іноді срібні.

Було дуже душно, і піт котився по обличчю чоловіка, і він підіймав свою праву колодочку з рукавом сорочки, схиляв голову, мов птах під крило, й стирав піт з чола.

— Подайте Христа ради!..

Мороз подрав у мене по спині.

* *
*

Так ось він, наш сірий, безмовний герой!

Народе мій, ти бачиш його? Це син твій.

Він вернувся з далекого краю, з бенкету кривавого. Батько, мати, брати, сестри, ідіть до нього, нехай він пригорне вас своїми руками міцними до свого чулого серця!

Він мучиться від спраги, дайте йому води й рушник, злийте йому, нехай він умиється!

Він хоче їсти й пити,— кличте його до столу, нехай іде і сідає на покуті, і бере хліб, і їсть, нехай наливає собі води холодної і п'є!

Кличте товаришів його, і нехай буде у вас радість велика,— рідний ваш вернувся додому з далекого краю, з страшного кривавого пекла!

— Подайте Христа ради!

Батько, мати, брати, сестри, де ви?

Ідіть же сюди і радуйтеся, і нехай розділять вашу радість всі ближні й знані!

Але їх немає...

* *
*

А може, отут, в юрбі, оддалік стоїть його стара мати, і серце її обкипає кров'ю, і кожен звук голосу її скаліченої дитини мечем пронизує їй серце, й шепоче вона:

— О, будьте ви прокляті!.. О, будьте ви прокляті!.. Що ви зробили з моєю дитиною? За що ви так поглимались над кров'ю моєю?.. О, краще б...

— Подайте Христа ради!..

І чоловік-птах стрибає далі, і миска безмена при кожному рухові штовхає його в бік, туди, де в нього б'ється серце...

О, краще б... бомба вирвала те серце з грудей у нього!..

ПРОКЛЯТИЙ ГОРОД

Молодик ніжним серпом прорізався вперше й стояв на ще не померхлому блакитному небі поруч з красунею зіркою вечоровою. Молодий, торік насаджений сад одягався прозорим серпанком травневого вечора, а з степу, з ярвини, подихав стомлений денною спекою вітерець, несучи з собою солодкі пахощі прив'ялого зела й теплого пилу.

Ми вийшли з саду.

— Ви їдьте в город не великим шляхом, а прямою дорогою, поза садом. Сюди ближче. Знаєш?.. — обернувся мій приятель, хазяїн хутора, до візника, що дожидав коло саду, щоб везти мене додому. — Сюди значно ближче.

Візник крутнув головою, мов хотів щось сказати, але помовчав.

— Ні, ми поїдемо шляхом. Я тудюю не їздю,— сказав він потім. — Там... вузька дорога для фаетона.

— Ну, як хочеш.

Поїхали шляхом.

Непомітно почало смеркати. Але до города було не так далеко, і те, що заходила ніч, мене не турбувало. Навпаки, мені, городянинові, було приємно проїхатись смерком по степу. Це нагадувало далеке дитинство, вечори й ночі в рідних степових місцях.

Коні бігли добре, фаетон лагідно гойдався на ресорах, і було гарно сидіти на м'якому сидінні, почувати на

обличчі дихання повітря й перебігати з думки на думку, пригадуючи тільки що скінчену розмову.

По один бік шляху й по другий чорнілі ячмені й пшениці. Шлях піднімався з лощини нагору й був рівний, як долоня.

Коли це колеса фаєтона разом застрибали по вибоїнах, і ми звернули з шляху ліворуч.

Я здивувався несподіваному звороту й глянув перед себе.

По шляху, збиваючи куряву, щось торохтіло насупроти нас. Коли порівнялись, придивившись, я побачив, що то була звичайна бричка, запряжена парою коней. В ній маячила проти рожевого заходу одинока постать якогось хазяїна чи, може, й наймита.

Візник знов з'їхав на битий шлях.

«Мабуть-таки, страхополох мій візник! — подумав я. — Близькою дорогою не поїхав і боїться кожного стрічного».

Це мене трохи здивувало. Бо візник був чималий на зріст, добре годований, не старий і дуже суворий.

Колеса знов застукотіли по рівній дорозі, копита коней ритмічно застукотіли по землі, думки новою хвилею оповили голову, зогріли мозок, і я забув про зустріч.

Скоро заблищали вогні на залізничній станції, що повз неї нам лежала дорога. Сперегодом ми підїхали до насипу й поїхали через колію.

Мені знов здалось, що візник ніби чогось боїться й приглядається то на один бік, то на другий, мов стережучись несподіваного нападу.

Але я знов недовго думав про це й тільки укріпився в думці, що він таки страхополох.

Уже зовсім смеркло. Ми наближались до міста, і воно, неначе вродлива жінчина у діамантах, горіло з краю в край вогнями. Я ніколи не бачив його здалека ввечері й тепер дивився на нього з захопленням. І було приємно любитись вогнями й думати про те, як людський геній скоряє собі сили природи й несе в пільму невідомого майбутнього свій ясний світоч. І здавалось, що в цьому оздобленому вогнями городі повинно бути гарно жити людям, що там панує щастя.

— Красивий, гарний наш город,— сказав я.

Візник повернувся на своєму місці й зітхнув:

— Красивий, нічого сказати!

У голосі його мені почулось не то роздратування, не то іронія, але я не звернув на те уваги, бо саме в той мент по другий бік міста, в порту, яким овівалом, що схиялось то в один бік, то в другий і освітлювало небо й город, почав світити на якомусь судні прожектор.

Видно, бавились моряки дорогою цяцькою. Але світ прожектора на час погас, і саме тоді високо над будинками, саме в середині города, почав горіти великий електричний чи газокалійний ліхтар, якого я раніш не бачив.

Здавалось, що то палає дорогий алмаз на чолі пишної красуні, що, стомлена задухою, обвіває своє обличчя осяйним овівалом.

Я спитав, що то за ліхтар.

— А це на складі, де віялки та плуги... Розкрадають, так ото і світять...— одказав візник.— Отут би такий повісити!..— буркнув він несподівано й показав праворуч на обнесу високим білим муром тюрму.

Вона стояла за містом насупроти кладовища.

— Нащо?

— Щоб сторожі видно було,— сказав він якомсь певно.

Він хотів додати щось, але замовк.

Мене зацікавило: що ж воно за людина, оцей угодований візник, що хотіла б так освітити той дім журби й туги?

«Мабуть, якийсь запаморочений «союзник»,— подумав я й сказав:

— Нащо їм вогні? Їм і так сумно, а тоді ще сумніше було б сидіти.

Візник, здавалось мені, неначе зітхнув і не озвався.

Ми в'їхали в передмістя города й їхали широкими безлюдними вулицями.

— Їх уже двадцять повісили, а ще двадцять чотири вішатимуть,— таємничо промовив він, несподівано повернувшись назад і нахилиючись до мене.

Здавалось, що він говорить про це досить спокійно й тільки боїться, щоб його не почувли.

— Чув і я,— сказав я, щоб не поривати розмови.

Мене зацікавив мій візник: що воно за людина?

— Я сам позавчора чотирьох одвіз...

— Кого?!

— Преступників...

Він говорив, здавалось, байдуже, немов про щось зовсім звичайне, а мене тим часом усього пересмикнуло: «Як, я сиджу в екіпажі, що на ньому ще так недавно одвезено на страту аж четверо людей? Вони так само сиділи на цих м'яких пружинах, як сиджу я, і сидітимуть, може, тисячі людей, котрі, як і я, і в думці не покладатимуть, що це не звичайний візницький фаєтон, а ганебна колісниця, що на ній возять на шибеницю?..»

І зараз же друга думка майнула в голові: «Яким хи-мерним шляхом іде життя наше! Ще так недавно був час, коли мали значення й ганебні колісниці, і смертні кари, а зараз ні те, ні друге не має ніякої ваги. Люди вбивають одні одних, як нікчемних комах, і йдуть на страту, немов на бенкет. Надягають самі собі петлю на шию, неначе галстук, а на лобне місце їдуть у гарних фаєтонах, мов дружки на весілля. Навіть розказують про це, мов про зовсім звичайну річ.

— Еге... чотирьох. Молоді ще й хлопці. Експропріатори.

— Ну й що ж, як ви їх везли?

— Та так. Приказано було мені під'їхати на дванадцять годин до тюрми. Вивели й посадили їх,— двоє спереду, двоє ззаду... По боках — козаки верхи, офіцер... З факелами, от як у пожарних вночі. Опівночі виїхали, а в три години вже й вернулись...

— Що ж вони, казали що-небудь, як везли їх?

— Ні, мовчали.

Візник замовк був, але, очевидно, не міг, раз почавши, не розказати всього й навіть повернувся на козлах боком.

— Приїхали туди, на Каторжну балку, а там — шибениця й трохи осторонь яма... Піп, доктор, поліція, прокурор і ще якийсь чиновник,— він читав приговор,— були коло шибениці. Солдати стояли... Як вчитали, тоді повісили одного, за ним другого, третього, четвертого. Зарили солдати яму й затоптали місце. Так що нічого й не видно, як оце тут. Мов і могили немає...

Він показав рукою на дорогу.

— Яка ж була шибениця?

— А яка? Немов гойдалка... й мотузок з петлею. Молоді ще й хлопці... Їх би випороть добре — та й усе... А їх, бач...

Він розказував, здавалось, зовсім спокійно, але я чув, що це він тільки так удає, що та страта глибоко запала йому в душу, що він дарма не поїхав по близькій дорозі, що проходила повз Каторжну балку, і боїться всякої зустрічі, і що він уже не мовчатиме й розкаже все.

— Да. Молоді хлопці... — говорив він. — А під петлю пішли зовсім спокійно. Тільки перший... такий здоровий... каже: «Прощайте, товариші, і всі, хто тут єсть! А тобі, кате, — вилаяв його, — не прощаю. Тобі немає прощення!.. Та вже недовго тобі людей вішати!..» А другі — ті мовчки підійшли під шибеницю...

Він одкашлянувся якось хрипко, мов йому що стиснуло горло.

— А страшно! — сказав він, знов трохи помовчавши й притишаючи голос до шепотіння, так що я за тупотінням коней ледве міг його чути. — Не дай бог бачить.

— Чого?

— А як же? Везуть вночі, з факелами... Хоч і козаки, а що з того? А як хто з товаришів преступників узнає, що везуть їх вішати, та де-небудь у вулиці кине бомбу?.. Що ж, і сліду не зостанеться!..

Я сподівався зовсім не того і мовчав. Замовк і він і подивився на небо. І я чув, що він сказав не те, що хотів сказати, і що йому через те якось ніяково. І був певен, що в той час і він думав про те, що вдарило мені в серце.

І позавчора була така ж зоряна й тепла ніч. І так само стояли й цвіли на вулицях акації, і люди ходили по тротуарах оздобленого вогнями міста, не уявляючи собі, що там, десь за містом, на Каторжній балці, горять смолоскипи й твориться щось незвичайно страшне й жорстоке. Люди приносять в жертву людей.

Кому?

Якому богові?..

І всього тільки за яких чотири верстви!..

Було невимовно важко на душі, і сумно, й соромно за себе, за людей, за людський геній. Страшно робилось за себе й за близьких своїх, і в ту ж хвилю в душі злісно

сміялась дражлива безсоромна думка: «А коли так, то що є святого на землі і чого не дозволено робити людині?! І де гарантія, що й тебе, якогось там звичайного мешканця якоїсь там Безим'яної вулиці, оцей самий візник, що сидить на козлах, завтра з чийогось наказу не повезе от туди, на Каторжну балку?»

А коли так,— як окривавлений кинджал вихвачувалась дика думка,— то хто може заборонити мені вирвать життя у нього чи в кого другого,— у кожного, кого я вважаю своїм ворогом?..»

Безтурботні, меланхолійно-ласкаві зорі дивились з неба на землю й на нас з візником, а я з важким, як камінь, серцем дивився на них, і в очах у мене проти ясного неба, немов якась мара, якийсь грізний символ, вимальовувалась чорним силуетом шибениця.

— Так, як гойдалка... й мотузок з петлею,— звучали страшні по своїй простоті слова.

— Да-а... Я вже тепер на ніч не виїжджаю. Як смеркає,— додому їду,— озвався знов після мовчанки візник.

— Чого?

— Щоб знов не взяли... І так життя ці дні немає: заплющиш очі, а воно й гойдається, й гойдається перед тобою...

Мов утікаючи від тої страшної мари, він хльоснув коней віжками й поїхав скоріше з темних вулиць передмістя на світ городських вулиць.

Колеса заторохкотіли по камінню, фаєтон захитався дужче, і нас почало кидати то в один бік, то в другий. Мов на гойдалці...

— Да, врем'я тепер! Того й жди, що й самого застрелять, як собаку, або в петлю затягнуть. А то — бомбою... — казав, потроху припиняючи коней, візник. — А тут ще кат... Кажуть: проклятий той город, де живе кат. А в нас оце він і об'явився, проклятий! З усієї губернії везуть сюди вішати. По п'ятдесят рублів, кажуть, за повішеного бере... Паршивий такий, що кулаком би його вдарить, так тільки б мокро осталося, а піди ти з ним!.. Проклятий город наш, а ви кажете — красивий!..

«Проклятий город» — ось воно ім'я цій блискучій красуні, що так сяє вогнями! — подумав я. — Ось вона,

ота блудниця, що сміючись пожирає дітей своїх!.. Ось здобутки людського генія й культури — кат і шибениця!..»

Приїхали додому. Я з радістю зліз з страшного фаєтона, а візник мовчки взяв, що йому слід було, і понурий, немов чимсь прибитий, поїхав геть, у п'ятьму ночі, кудись у пригород, везучи з собою вагу страшних спогадів,— жах, що його знов можуть зробити учасником страшної дії, і впевненість, що город, де він заробляє свій хліб,— проклятий богом.

А город — проклятий город — потопав у пахощах акацій, сіяв, і сміявся вогнями, й аж стогнав од безлічі коліс, що котилися по його вулицях, і підков, що клацали по каменю, мов тисячі ножиць краяли на шматки щось живе й болюче.

Проклятий город!..

1908

ТОВАРИШІ

— Послухай, Миколо, коли це не тайна, коли ти можеш розказати мені, як колишньому своєму товаришеві, то розкажи мені про себе... все, все, що тільки можеш.

— Що ж я тобі буду розказувати? Розкажи ти мені поперед про себе... Як ти опинився тут? — питанням на питання в п'їтми на один голос озвався другий.

— Нема, брате, чого казати,— знов одгукнувся перший голос, і в тому кутку, звідкіля він почувся, хтось зітхнув і важко повернувся на ліжку.— Звичайна, брате, історія!.. Нецікаво.

— Чому?.. Мені, навпаки, дуже цікаво. І я часто про тебе згадував.

Обидва голоси затихли, мов ті, кому вони належали, в своїх думках воскресали минуле. Стояла ніч, і в кімнаті було зовсім темно. Десь близько на стіні поважно стукав годинник, а під вікном надворі стиха сюрчав цвіркун.

— Звичайна, брате, на жаль, історія...— знов з сумом озвався перший голос, сипкуватий баритон.— Могло б бути інакше, та ба! Так склалось...

І він знов зітхнув. Другий голос не відгукався.

— Ти знаєш, так мені хотілось піти в університет, так марив я про це... і ось бачиш, де опинився...

— Тим-то мені й цікаво знати, як це так сталось.

— А сталось дуже просто. Скінчив ото я курс. Кажу батькові: «Не можу йти в попи,— душа моя не лежить туди. Допоможіть мені поступити в університет».

Ну, батько, як я й сподівався, і руками й ногами проти цього. «Мало я,— каже,— на тебе витрачався, ще буду по університетах за тебе платити?! Не дам ні копійки. Хоч як хоч». Подумав я: що робить? Піду вчителі. Послужу рік, другий, зберу грошей, а тоді в Томськ. Хоч мені й не хотілось забиватись туди, та другого шляху не було. Про Варшаву я й не думав: чув, як там поляки вороже відносяться до нашого брата, а я не можу виносити ворожнечі. А тут і місце підвернулось у городі, в Павлограді. Думаю, буду жить у городі, між інтелігентними людьми, буду читати, учитись. Та ото восени й поїхав туди.

Оповідач розказував далі, як він жив і учителював,— і як капає з плачучої верби — капля по каплі — вода, так сумом і знесиллям віяло від кожного його слова.

Школа — духота фізична й моральна. Город і клуб... та ж сама безпросвітна буденщина. Довгі осінні й зимові вечори!.. Читання й читання... до нудоти, до запаморочення. А на ранок — знов те саме.

— Так минув рік... другий. Упливло п'ять літ. Грошей я не зібрав, бо ні з чого їх було зібрати,— ледве вистачало на прожиття. Думка про університет якось сама собою одходила все далі й далі. Почався товстіть і листіть і до всього гарного, ідейного відноситись байдуже або й вороже. Та й чому другому міг навчити той режим, що панував тоді в державі? Плеве, ти ж пам'ятаєш, мов злий дух, царював усюди...

— То правда, важкий був час,— озвався похмуро другий голос і знов замовк.

— Ну, жив я ото, жив і чую, що все нижче й нижче спускаюсь у болото. Про працю на користь народові, про вільнолюбиві плани й заміри довелось покинути й думку... Бачу, що ніякої користі нема з мене ні людям, ні самому собі. Бачу, що другі люди живуть як не на користь другим, то хоч самі користуються життям. А я сиджу, як пень у лісі, та дедалі все більше мохом обростаю. А до того ще моя школа стояла саме на шляху, по якому на кладовище носили мертвих. Щодня несуть... щодня бачиш труни, корогви та чорні ризи.

Оповідач зітхнув і кашлянув, а на стіні годинник почав гучно й упевнено вибивати дванадцять годин.

— І такий опанував мене сум, така нудьга обгорнула мене,— переждавши, поки затихне годинник, розповідав далі отой самий голос,— що я, признатись, хотів руки на себе зняти. З цією думкою прожив я ще один рік. А далі й кажу собі: усі люди живуть, як люди,—веселі, здорові, мають жінок, дітей і не знають того проклятого суму, тієї нудьги. Невже я один якийсь виродок, що повинен отак гинути? Невже коли й я буду жить так, як живуть усі, то від того рушиться світ? Другі товариші — про тебе я не знав, де ти й що з тобою,— другі товариші, кажу, уже всі пішли в попи. Кого стрінеш: здорові, веселі. Тільки я нидію... Ну, й надумав: поки не однесли на кладовище прямо з школи, піду туди, куди всі пішли!.. Та взяв одружився, там же таки, в Павлограді, та ось тепер і поуюю отут. Оце і вся моя історія... Ну, а як ти?

— Не можу я теж похвалитись,— озвався другий, тонший і чистіший голос, і чуть було, що той, хтось другий, кажучи ці слова, підводиться з ліжка й шарудить у п'ятмі.— Душно, лежать не можу...

— Постій, я одчино в залу обидві половинки дверей, може, буде прохолодніш,— сказав знов попередній голос, і чуть було, як той, хто володів ним, зліз з ліжка й босоніж пішов, мацаючи руками стіну, до дверей.

Він одчинив двері і, важко ступаючи по, очевидно, уже не новому помосту, вернувся на своє місце.

— Це моя попадає саме оце сідає в поїзд,— сказав він, сідаючи на ліжко й чухаючи спину й груди.— Душно сьогодні в хаті.

— А коли поїзд приходить на вашу станцію? — спитавсь його товариш.

— У шість годин. У п'ять треба коней послать.

— Ну, і я години в чотири піду... Ти вибач мені, Косте, що я так прийшов до тебе. Ти, мабуть, догадуєшся, що я «нелегальний». Але я так пройшов, що мене ніхто не бачив, та мене ніхто й не знає у вас в селі. І знов вийду раненько.

— Ну, що ти, Миколо!.. Як тобі не сором отаке казати?

— Ні, я справді кажу. Почув я, що ти тут живеш,

і, йдучи з Рутченкової, думаю: зайду, побачусь. Колишні товариші...

— Ну, і спасибі, що не забув... що зайшов. Я дуже радий... Чи не хочеш квасу? Після вечері пити хочеться.

— А в тебе єсть?

— Єсть, жінка недавно наварила. От я зараз... Я, знаєш, попервах не пізнав тебе. Та й темно вже було. Чую — голос знайомий, а хто — не вгадаю. Коли чую — Іваницький. Ну, тоді вже я зараз згадав. Так ти подожди...

О. Кость знов пройшов у залу, черконув там сірничком і засвітив свічку. З нею він вийшов кудись у другу кімнату. Іваницький сидів на кушетці й стежив за товаришем: який він став великий і розгодований, а який колось був тонкий, стрункий і взагалі ніжний.

Вони п'ять років учились вкупі в семінарії і весь час, поки Іваницький не вийшов із п'ятого класу, щоб готуватись в університет, були приятелями. Удвох вони читали книжки й розмовляли про них. Удвох нудились у семінарії і рвались із неї. Удвох весною забирались куди-небудь у гущину великого Потьомкінського саду, лягали на свіжу, ще не витолочену траву, переплетену барвінком, і, слухаючи ляцання солов'їв, розмовляли про те, як вони житимуть, коли поскінчають учення в семінарії і потім в університеті.

Все те пригадалось Іваницькому ясно й здалось тепер таким далеким і дитячим. Немов нічого того й не було, а тільки снилось. І ось тепер Кость — товстий, кудлатий, з чималою лисиною піп, звичайний сільський піп. А він сам? Хіба він думав, що життя його склеться так, як воно склалося!..

Але світло від свічки, з якою знов увіходив у кімнату о. Кость, несучи дві пляшки квасу, перепинило течію його думок.

Хазяїн поставив свічку на столику, добув штопора й дві склянки, і вони почали пити квас.

Один з них був високий і товстий, з кучерявим рудуватим волоссям, а другий — невеличкий, смуглявий, з густими бровами й коротко підстриженою чорною бородою. Він був худий і блідий, і жовті кружала виразно визначались у нього під очима.

Сорочка на ньому була старенька й давно не мита. Вся його постать була якась мов недороблена й утла, й тільки невеликі карі очі світилися і блищали розумом і силою волі.

— Ну, гаси світло,— сказав він, коли напились квасу.— Так буде краще.

Вони знов полягали на свої ліжка й розмовляли. Спати не хотілось. Іваницький розказував про своє життя.

Для його слухача було очевидно, що він багато дечого втаює, що він переказує події тільки по верхах, мов не довіряючи йому. Це трохи ображало о. Костя, але він того не виявив. Бо він і сам бачив, яка прірва тепер розділяла їх. І він сам себе упевняв, що так і повинно бути, що хіба людина, котра кинулась в огонь боротьби, може розказувати про все якомусь сільському попові, що знає тільки вінчання, хрестини та похорони, що приліпився душею до дебелої й непрудкої розумом попаді, до хусточок, паляниць, курей...

І о. Кость, хоч жало образи й ворушилось потай у його грудях, почував, що інакше й не може бути, і слухав більше мовчки, тільки іноді одгукуючись.

— Я вже казав, що, скінчивши університет, я почав служити по акцизу,— говорив Іваницький.— Але ні ясні гудзики, ні горілчаний дух, що панував навкруги мене, не захистили мене від всевидючого ока жандармерії. Сидіть смирно, без роботи, я не міг, та й не хотів. Зорганізував спілку робітників винокурні. І ось одного осіннього похмурого ранку до мене завітали знайомі гості... Схопили мене... тягали, тягали по тюрмах. Пригадали все, що було і чого не було... і нарешті я поїхав дивитись, що воно за славетний город Іркутськ.

— Отаке, гм!..— озвався о. Кость.

— Тільки я там був недовго. Подумав і порішив: життя наше недовге, а роботи... роботи й краю немає, кожен день дорогий; не буду я висиджувати в цій ямі свого строку, а вернусь додому зараз. Ну, і втік. Наші дали грошей і паспорт. Добився я до Уралу... Хотів іти далі, але склалося так, що я зостався там. Став за робітника... потрохи вивчив ремество, і мене призвели в

лителейки. В цьому званні, брате, я й тепер пробуваю.

Він осміхнувся.

— Он як!..

— І знаєш, я почуваю себе краще, ніж коли б я був якимсь там начальником акцизного округу. Свої, живі люди, живі інтереси й незмірно широке поле для роботи.

— Я не знаю,— помовчавши трохи, знов почав говорити Іваницький,— як ти тепер відносишся до ідей соціалізму...

Він підождав, мов ждучи, що скаже на це о. Кость, але той мовчав. І він почав далі:

— А для мене це єдина віра, єдина релігія душі моєї.

— Значить, ти повинен бути щасливим, бо сказано: царство боже внутрі вас єсть,— промовив о. Кость і почув, що сказав не до речі.

— Ні, воно ще дуже далеко, царство братерства й людської рівності,— і ні ми його не побачимо, ні внуки наші... Але ти сказав правду: я щасливий, що вірю в те, що роблю. Мала моя робота, та я знаю, що це справжня робота, що з неї буде користь людям.

— Що ж ти саме робиш?— запитав о. Кость, і в душі його знов заворушилось щось недобре— чи то заздрість, чи то неприязнь проти колишнього свого товариша; і в той саме час мов розчинилась стара, уже було загоєна рана— невдоволення з свого власного життя.

— Що роблю? Усе, що можна: там веду агітацію, там організую робітницькі спілки, там просто буджу в людях свідомість.

— І забастовки організував?

— Було й це.

— Ну, а поліція? Невже вона не займає тебе?

— Чому не займає?.. І зараз я тікаю від неї, і може, вона біжить по моему сліду.

— Та-ак...— промовив о. Кость і замовк.

Мовчав і його нічний гість. Бо йому здалось, що між ними зараз промайнуло щось непевне й недоговорене і розділило їх, що воно сильніше од їх колишньої приязні і що від цього вгодованого панотця можна сподіватись усього. Йому було соромно, але він чув, що так

добре знайомий йому жах переслідування помалу прокидається в нім і стає на сторожі.

У нього навіть з'явилась було думка — зараз вийти з цієї хати й іти далі своєю дорогою. Але він боявся, що вночі не потрапить на неї, а розпитувать о. Костя він не хотів. І він лежав, не склепляючи очей, готовий щохвилини схопитись з ліжка.

О. Кость теж замовк і теж не спав, і коли-не-коли ворочався на своєму ліжку.

У хаті було тихо. Настирливо, одноманітно вистукував годинник. Десь далеко на селі загавкали собаки, і з того краю почулось невиразне тупотіння коней. Дедалі воно наближалось. Чути було, що їдуть верхи.

Іваницький схопився з ліжка й потягся до зачиненого віконницею зсередини хати вікна. О. Кость теж одчинив трохи своє вікно.

Тупотіння наближалось.

— Стражники,— сказав о. Кость, раніш побачивши їх.

— Еге... вони,— мовив Іваницький, пильно приглядаючись до купи вершників.

Він хотів сказати, що це погоня за ним, але змовчав і почав одягатись.

— Ти що ж, уже й одягаєшся? Ще ж рано! — спитався о. Кость.

— Ні, вже пора.

— Підожди, я вийду подивлюсь...

Він не сказав, чого вийде й на що дивитиметься, але Іваницький і сам догадався. Він промовчав.

О. Кость поночі одяг чоботи і підрясник і вийшов з хати.

Іваницький теж уже був готовий. Знайомий нервовий настрій опанував його всього. Серце билось жвавіше, а слух ловив кожен шелест. Він чув, як о. Кость іде поза хатою до тину й стає там. Йому здавалось, що він навіть чує десь по сусідству гомін. Але потім усе затихло.

Трохи згодом о. Кость вернувся в хату.

— А таки стражники приїхали, із Рутченкової...— сказав він, осміхаючись, і в голосі його чулось і зацікавлення, і якась ніби ласка.— Зупинились у волості...

— Це за мною,— просто сказав Іваницький.— Треба тікати.

— Нащо? Можеш перебути який час у мене.

— Ні, не годиться. Може, хто бачив, як я йшов до тебе.

— Так що ж? Хіба мало народу до мене ходить? Прийшов і пішов... Мені яке діло?

— Ні, не можна...

О. Кость узяв його за руку. Йому разом стало дуже сумно й жалко товариша.

— Любий мій, та ми ж ще з тобою не набалакались... Може, ніколи вже й не побачимось,— щиро говорив він, стискаючи гарячу руку Іваницького.

— Що ж робить! Так життя складається,— сказав той і засоромився, що ще так недавно він немов боявся свого товариша, не йняв віри його ширості.— Прощай! Проведи мене, коли можеш, десь поза городами, щоб вийти мені на Олександрівку.

— Як це так скоро... Як несподівано ти прийшов і оце йдеш. Голубчику, Миколо!.. Я не знаю... Мені так жалко. Дай я хоч світло засвічу, хоч подивлюсь ще на тебе!..

— Не треба, Косте! Вони можуть побачити.

— Ну, як хочеш... Тільки хвилину подожди... Я зараз.

О. Кость випустив із своїх рук Іваницького і пішов у другу кімнату. Там він перебирав якісь речі, мов чогось шукав. Потім вернувся назад.

— Ну, дай я поцілую тебе в своїй хаті,— сказав він, пригортаючи до себе Іваницького.— Не суди мене... Ти бачиш, який я. Мені сором перед тобою, як і перед собою!

— Ну, що ти кажеш, нащо це?.. Я не чув про тебе нічого поганого, а то б я не зайшов до тебе!

— Ну, спасибі... ну, спасибі!.. Я не знаю... ми тепер неначе в двох ворожих таборах, але, їй-богу, я не ворог... І я б хотів робить добро людям...

— Вірю, Косте, і не почитаю тебе за ворога.

— Коли так, знаєш що?.. Візьми оце від мене... мою лепту, від бувшого товариша... на справу.

Він тиснув Іваницькому в руку пачку грошей.

— Не треба,— казав той.— Нащо це?

— Як — нащо? Бери... Це — для мене. Це не для тебе, це мені потрібно... Це гроші народні.

Іваницький взяв.

— Так прощай!

— Прощай!

Вони обнялись і поцілувались, один великий і товстий, другий малий і сухорлявий, і обидва однаково схвильовані. Вийшли з хати. У снігах о. Кость покинув Іваницького, а сам вийшов надвір і завів у хлів собаку, що бігав по дроту, перетягнутому з краю в край по двору. Тоді вернувся назад, і вдвох вони перейшли через двір, пройшли на тік. Там перелізли через тин і пішли провулком за село.

Ніч була тиха й зоряна. Село спало в срібній млі, а в яру, що до нього вони підходили, немов слався туман. Там стояла над ставком купа верб, але їх не можна було бачити. На горі, за яром, мов пельки драконів, палали коксові печі, а далі за ними свіtilись вогні на шахтах.

— Тепер ти сам знайдеш дорогу, — сказав, зупиняючись, о. Кость. — Спустишся отуди в балку, пройдеш греблю попід вербами і зараз же бери праворуч. Дорога піде нагору, понад яром.

— Добре, знайду. Ще раз... прощай. Хто знає, чи побачимось...

— Побачимось! — одповів о. Кость упевнено.

Вони обнялись і поцілувались. І обидва чули, що бачать один одного востаннє, що ніколи їх шляхи не зійдуться знову.

Іваницький пішов, а о. Кость стояв на місці й дивився, як він спускається вниз у балку. Потроху постать його зникла в пітьмі.

О. Кость повернувся, щоб іти додому, і в ту хвилину в селі заіржала коняка. До неї озвалась друга.

«Це стражницькі коні, — подумав він. — Чи чує їх Микола?»

І жаль стиснув йому серце, — такий він був, ще в семінарії, завсігда палкий і щирий, і такий прямий і безповоротний. Який-то кінець його жде?..

ВОГОНЬ ЖИТТЯ

I

Уже минуло півроку, як я втратив посаду. Заробітку не було ніякого. Зібраного за попередні роки, коли малась посада, було дуже мало. І нужда вигнала мене з сім'єю на самий край города, де купчилась сама біднота, як і я тепер.

Ми займали невеличку хатку, криту очеретом, що дивилась своїми трьома вікнами на широкий шлях і далі геть у степ. Степ був рівний, мов долоня, і сірий, аж ніби місцями чорний. Тільки де-не-де по ньому бриніла тонкими голками молода рудувата осіння травичка.

Була вже пізня осінь. По небу сунули важкі чорні хмари, і часом ніби припинялись над городом, і лили, без краю лили на землю холодну сіру воду.

У всіх у нас було дуже негарно й важко на душі, і ми сиділи цілими днями дома. Тільки Галя, дочка наша, не взираючи на непогоду, щодня ходила в гімназію. Верталась вона додому мокра й забовтана, і потім довго обсушувалась, і чистилась. Колись весела, жартівлива, вона тепер присмиріла й немов поста-ріла.

Коли я дививсь на неї, мокру, стомлену і мов зів'ялу,— серце моє краялось од болю, досади й гніву проти тих, хто скинув мене з посади, хто так тяжко образив мене й примусив і сім'ю мою заневинно терпіти оці злидні.

Але я почував себе безсилим. Чув, що вогонь життя пригас у мені, мов у прикрученій лампі. І це ще більше гнітило мою душу.

На придачу занедужала наша прислужниця, дівчинка років п'ятнадцяти, і пішла додому. Ми zostалися самі. Жінка порала дітей і хату, а в мене не підводились руки ні до якої роботи. Я сидів біля вікна й дивився на шлях і в степ.

По шляху, місячи багнуку, часом ішли й їхали люди. І мені здавалось, що й вони такі самі, як і я, засмучені й нещасні. А за шляхом, на витолоченій і випаленій влітку цілині, стояла коняка нашого сусіди-биндюжника й не паслась, а, втопивши очі в далечинь, стояла нерухомо й тільки коли-не-коли махала кущим мокрим хвостом.

Вона була стара й хвора, і вже не було надії на її поправку, тим-то хазяїн і випустив її на волю...

Я дививсь на неї, і невеселі думки важко ворушилися у моїй голові, думки про долю нашого брата — інтелігентного пролетаря. Так і нас, як і її, коли витягнуть усі жили, коли використають нашу енергію, уживуть на влаштування своєї кар'єри творчі сили нашого розуму й духу, — «випускають на волю»: викидають з сім'єю на вулицю, на дощ і холод, а то й на голод.

Так я сидів одного дня, вже перед смерком, коли побачив під вікном якусь дівчину. Вона дивилась на мене й щось мов питала, але в хату не було чуть. Я махнув їй рукою, щоб підійшла до воріт, а сам накинув на себе одержину і вийшов до неї.

— Чи вам, дядю, не треба прислуги? — спиталася вона.

— Ні, треба. А ти наймаєшся?

— Наймаюсь.

— Ну, заходь, побалакаєш з хазяйкою.

То було дівча літ тринадцяти, бліде, аж сине, обшарпане, аж неначе тіло в неї світилось крізь плахиття. Голова в неї була закутана великою старою хустиною, а на ногах були величезні зашкарублі чоботи.

Ми побалакали з нею, порадилися з жінкою і взяли її за слугу.

Як це здається не дивно, але як тільки Гапка — так звали нову нашу слугу — роздяглась і роззулась, нам здалось, що в хаті в нас повеселішало.

— Тітко, що я зараз робитиму? — було її перше питання.

Їй у відповідь був сміх, якого давно вже не чули стіни нашої хати.

Сміялись діти, усміхалась жінка.

— Тітко!.. Тітко!..— повторяли діти.

— Ти ще ніде в городі не служила? — спитала її замість відповіді жінка.

— Ні. А що?

— Та так.

І знов сміх: Гапка, несподівано наставивши на руці два пальці, мов два роги, витягши наперед себе шию, біжить до меншого нашого хлопця Васька, що стояв коло матері, держачись за спідницю, і собі сміявся разом з другими,— і лоскоче його тими пальцями по череву:

— Ти чого смієшся, ведмедику?

— Ведмедику!..— сміються ще більше діти і мов тільки тепер помічають, що Васько справді скидається на ведмедика.

А Гапка вже сіла серед хати на землю, розправила між ногами спідницю й кличе його туди:

— Іди сюди, будемо гратися! Бач, яка в мене хата... Ходи сюди!

І Васько зразу пішов.

Виявилось, що Гапка ніде раніш не служила, сиділа тільки літо на баштані за сторожа. Була вона зовсім незачеплена городською культурою й уявляла собою зразок первобутньої людини. Всі речі вона називала їх власним ім'ям і навіть не розуміла, що дечого не слід казати, що іноді треба помовчати. Вона була дуже дика й оригінальна. Коли ми дивились на неї, то нам здавалось, що це якийсь виходець зовсім з другого, чужого й далекого від нас світу. І було цікаво дивитись на неї, слухати її, і в той саме час дивно, що ось так близько коло нас живуть такі далекі од нас люди, такі непохожі на нас люди.

Гапка сиділа на долівці, гралась з дітьми, і вони обсіли її, мов давню знайому.

— Тьютю, а в вас хо-о-лодно в хаті! Ви будете топити на ніч?..— звернулася вона несподівано до жінки.

— Ні, не думаємо.

— А чого? Я живо б витопила.

— Очерету в нас мало.

— А чого ж хазяїн зимою не нарубали собі в плавнях?

І знов зареготалась уся сім'я. А Гапка дивилась сюди й туди здивованими очима — й не могла зрозуміти, чого вони сміються? Така звичайна річ, щоб хазяїн узимку нарубав собі очерету...

— Хазяїн був зимою на другій роботі,— пояснила їй жінка,— не міг рубати очерету.

— Ага!..— кивнула головою Гапка.— А в нас хліба нема, а очерету багато: два ожереди вис-о-оки!..

— Ну що ж, для тебе вже протопимо,— сказала жінка, постерігши, що дівчина з дороги, та, може, й з голоду справді мерзне.— Піди внеси куль.

— А де він?

— На хаті, на горищі. Зайдеш за хату, там стоїть драбина, полізеш і візьмеш один куль.

Гапка дивилась якось неймовірно.

— А чого ж він там? Хіба в вас немає повітки абощо?

— Немає.

— А!..— знов кивнула головою Гапка, мов кажучи: «Тепер розумію, чого то очерет там опинився».

Вона знов узула чоботи, одяглась і вийшла по очерет.

— Воно, мабуть, сердешне, голодне,— каже, посміхаючись до мене, жінка.— З'їсть вона нас!

— Нічого,— кажу.— Згодом уїсться.

А Гапка скоренько ж вернулася з очеретом, метнулась по хаті, знайшла сірники, шматок паперу і вже сиділа й підпалювала очерет.

Заграв і замаєв червоним гребнем золотий вогонь, загула груба, і хоч надворі вже темніло й осіння мряка нависала над землею й заглядала в наші вікна, у хаті в нас стало немов веселіше, мов з Гапкою всім нам прибавилось енергії і не таке стало страшне життя. Мов почав помалу і в нас в душах розгоратись присипаний попелом вогонь.

Гапка зосталась у нас і на другий день була вже як дома. Вона розпитувалась: чого дядько нічого дома не роблять і не йдуть на роботу? Куди пішла Галя й нащо набрала так багато книжок? Чого в нас у погребі немає ні картоплі, ні буряків, ні капусти? І одночасно з тим вона розказувала про себе, про свою сім'ю й слободу.

З балачки ми довідались, що в неї єсть батько й мати, єсть брати й сестри. Сестри єсть і старші, і менші від неї. Що сім'я їх дуже бідна. Усього єсть у них тільки одна коняка, та й та сліпа на одне око. Наділ у батька невеликий, то він бере землю в оренду «у генеральші».

— Татко наші роботящі,— розказувала вона.— Як візьмуться за роботу, то не кинуть її, поки не скінчать. А тоді будуть пильний день або два і зробляться хворі-хворі. Так що ледве ходять. А як видужали, знов за роботу. Мати так уже й знають. Кажуть: «Не пий, тобі не треба пильний». А татко кажуть: «Коли ж не можу без горілки, пропаду». Та як вип'ють, робляться добрі... нас усіх позбирають... А то вони більше сердиті. А як померли Марина та Іван, то й вони трохи не вмерли. Дуже журились. Та й як же? Як захворіла Марина, батько й кажуть: «Треба в город повезти до доктора в больницю». А вона не хоче та плаче: «Не поїду без мами та без Івана». Ну, тоді й поїхали і мати, й Іван. А холодно було восени! Привезли, а доктор каже: «Дифтерит, везіть додому». Як поїхали додому... Марина плаче, а Іван утішає її. Бо вона любила його, без нього, було, нікуди не піде, нічого не з'їсть. Мати вкрили їх кожухом та свитою. А Марина плаче... А то й затихла... Подивились, а вона вже мертва... Так за шию обняла Івана та й умерла. А Іван і не чує, що вона вже вмерла, думає, що вона заснула, та каже, що й він нездужає. Батько тоді: «Не руш,— кажуть,— нехай уже так доведемо додому». Коли приїхали, підняли свиту й кожух, аж воно й Іван умер... Так і лежать, обнявши одне одного. Ще теплі... Що вже батько й мати плакали, що побивались, то й розказати не можна. А тоді, як поховали, батько як запили, як запили, то пили два тижні! Та занедужали й трохи-трохи не вмерли.

— А Іван же як? — питає, дивлячись на оповідачку великими очима, Васько.

— Поховали. А тоді ще й Мелашка вмерла... То було нас десять душ, а тепер осталося семеро.

Ми з жінкою слухали її оповідання, і невеселі думки й чуття обгортали нас, мов помалу й потроху все сипалось і сипалось на нас осінні листя з великого дерева життя. Таке було далеке від нашого те життя, яким жили оті батько й мати з десятьма дітьми, і в той саме час було таке близьке їх горе й така знайома любов до дітей. Ми хоч і не бачили, але нам ясно уявлялись постаті отих нужденних батька й матері. Ми бачили всю сім'ю, часто й густо голодну. Бачили, як вона побивається й бореться з недолею.

А Гапка розповідала далі:

— У нас хліба вже нема — поїли. Тепер бекмес їмо...

— А що воно таке за бекмес?

— А хіба ви не знаєте? А це — мед... солодкий!.. З кавунів мати наробили... Побігайло за те, що я літо в нього на баштані сиділа, дав два вози. А мати кажуть: «Не будемо всіх кавунів їсти, я зроблю бекмесу». Та й зробили. А тепер їмо, — солодкий!..

Вона розказувала, і нам уявлявся той невідомий нам «бекмес», що його їдять без хліба, бо хліба... немає.

— А оце як замерзне грязюка, то батько возитимуть у город очерет. Тоді й хліб буде.

— Та як же ж воно без хліба быть? — мов сама себе, дивлячись на мене, питає жінка.

— Ге, як!.. Так без хліба й сидіти.

— І всі, мабуть, отакі худі, як оце ти?

— Ні, батько, мати і всі діти худі, а Мотрея повна... І вона худа-худа була, та як пожила літо у Багненка, то стала гладка... Тепер ходить, як свиня поросна. А мати її лають та б'ють. Та плачуть...

Говорила вона це зовсім просто, очевидно, не розуміючи, що сталось з Мотрею, і якимось ніяково було чути з уст оції дитини оповідання про нове нещастя, яке насунулось на бідолашну сім'ю. Ми тільки переглянулись. А Гапка вже робила Васькові якісь ляльки, мов і не пам'ятала про свою «гладку» сестру.

Минув тиждень і другий. Гапка жила в нас. Ми звикли до неї, а вона до нас. Але чим далі, то вона робилась усе сумнішою. Все дивилась на шлях, усе жалкувала, що йдуть дощі й немає морозів. Попервах вона почала було поправлятися, а тепер знов стала така, як і була.

Вона журилась за сім'єю.

— От і знову дощ,— казала вона, сумно хитаючи головою.— Знов батько не повезуть очерету. Коли б хоч побачить кого, розпитаться...

— А про що ж ти будеш розпитуватися?

— Як — про що? Як там наші живуть? Як дядько Микита?..

— А що ж там робитиметься з дядьком Микитою?

— А його хочять Гаврюшенки та Степанці в Сибір вислати.

— Як? Хіба ж вони можуть це зробити?

— Кажуть люди, що можуть. Їх би самих треба, а вони дядька Микиту хочять...

— За що ж це?

— А як палили панів, то Гаврюшенки та Степанці там перші були. Петро Гаврюшенко й тік підпалив генеральші. Повні брочки понавозили тоді собі хліба — пшениці й ячменю... Та на них ніхто й не доказував. А як згоріла в Гаврюшенків клуня, то зараз почали кричать: «То Микита спалив!» А його і в селі не було. Хтось другий підпалив, бо Гаврюшенки оті прокляті... там такі, що не дай бог! Шкури деруть з людей. А на дядька вони сердиті за землю... А тепер і кажуть: «Він уредний, людей мутить, треба його вислати у Сибір». А як грабували генеральшу, то ні батько, ні дядько не були там. Батько хотіли, так мати не пустили.

Гапка розказувала, а сама все дивилась на шлях. Там коли-не-коли йшли і їхали по грязюці люди, а за шляхом на вигоні стояла сусідова коняка, безнадійно спустивши до землі голову.

— Не буде в нас жити Гапка,— каже якомсь жінка.

— Та я й сам бачу,— одмовляю.— Дуже щось вона журиється.

І справді. Якомсь, під неділю, проситься вона:

— Пустіть мене додому.

— Чого тобі дома?

— Та наші не знають, де я живу. Так я піду та розкажу... та треба кожух узяти.

— Що ж, іди.

Вона зраділа.

— Може б, мені й грошей хоч трішки дали? Я б хліба купила додому.

Згодились дати їй і грошей.

Вона взулась у свої чоботи, одягнула на себе все своє плахиття, зав'язала у вузлик гроші і весела рушила додому. А в нас у хаті — мов знов погас огонь.

V

Більше вона не верталась, та ми її й не ждали. І знов сум запанував у нашій хаті, — і жах життя, жах перед тим, що буде завтра, напосідав на нас, виступав увечері з цвілих кутків хати, патьоками точився по слизьких шибках підсліпуватих вікон і давив, гнітив наші душі.

А дощі йшли і йшли. Сусідова коняка вже не стояла, а лежала на вигоні. Галя застудилась і не ходила в гімназію. Не було ні грошей, ні запасів. А що всього важніше — не було в нас з жінкою віри в себе, не було снаги боротись з життям.

Одного разу увечері, коли я мовчки, без дум, сидів коло вікна, злігши головою на лутку, підійшла жінка. Мовчки приступилась до мене, і я почув, що вона плаче. Теплі сльози потекли мені на шию, а все тіло її тремтіло і здригалось.

— Які ми нещасні... які ми нещасні!.. — шепотіла вона.

Я почав розважати її. Але що я міг сказати, коли та сама думка, в тих самих словах, увесь час настирливо, мов свердлом, вертіла мій мозок? Я говорив — і сам не вірив собі.

— Гапка, й та кинула нас! — говорила хлипаючи жінка.

Я мовчав. Але я розумів її: коли біля нас була ота дівчина, коли ми слухали її оповідання, — ми бачили, що єсть на світі люди, яким ще важче живеться, ніж нам; що єсть горе, незрівняно глибше від нашого, та

люди його терплять, борються з ним,— нам було не таке страшне життя.

А тепер?..

Я встав з місця, мов що піднялось у мені. Злість натягла всі мої жили, а руки стислись у кулаки. Мені хотілось щось зірвать, зламати, перекинуть. Хотілось послать комусь найважчі прокльони й найгрізніші погрози...

Але кому й нащо?

І я тихо взяв жінчину руку в свої:

— Серце, я завтра піду... піду шукати роботи... І я добуду її. Вір, добуду її!..

І я чув, що в душі моїй знов розгорається вогонь життя, мій власний вогонь, що він не погасне, а все ростиме, й ростиме, і розжене пільму, що повила нас.

1908

СЛУЖБИ НЕ БУДЕ

Е т ю д

Сонце стояло вже низько над горою й збиралось сховатись за нею, коли з гори до хати о. Леонтія, що стояла в лощині на майдані, недалеко від церкви, підходив псаломщик Гарасим Щербиновський.

Так він звав сам себе, і так було по документах, люди ж тільки в вічі звали його Гарасимом Григоровичем, а за очі просто — дяком. Було ще одне в нього прізвище, але його вживали тільки тоді, коли хотіли поглузувати з Гарасима Григоровича. Тоді його звали «Шкарлатиною». Це прізвище приклали йому за його чудний, хрипкий і скрипучий голос.

Він ішов повагом, у довгополому підряснику і, сам довгий і довгошій, кидав од себе далеку сіру тінь, що сягала через попову садибу й яр за нею аж на другий бік річки й махала довжелезними руками на горі.

В попівській хаті половину віконниць було зачищено.

«Чи не спить наш Левко?» — подумав він і ввійшов у двір на попівський ганок.

— Здорові були, Андрію Леонтійовичу, — люб'язно сказав він, побачивши на ганку попеня років семи, що, нахилившись до босих ніг, плело з прядива батіжок, і підняв з голови рудого старенького бриля.

— Здрастуйте, — відповів, не дивлячись, Андрій Леонтійович і підшморгнув у себе те, що висіло в нього, мов у індика, над верхньою губою й спотиху теліпалось, досягаючи часом аж до підборіддя.

— Що, батюшка дома? Чи будуть сьогодні служи-ти вечерню?

— Не знаю. Зараз спитаюсь,— сказав Андрійко, схопився з місця й хотів уже було пробігти побіля Гарасима Григоровича в сіни, на ходу знов підшморгуючи своє добро, як той перепинив його.

— Стійте! — мовив він і, вийнявши з кишені хустку, піймав нею його за носа.

— Дмухніть!..

Андрійко, почервонівши від сорому, мов рак, дмухнув. Гарасим Григорович чепурненько підтер йому носа й тоді пустив у хату, сам же zostався на ганку, прислухаючись, чи не почує чого з хати.

Він боявся, що коли б о. Леонтій — як він потай подумав — «не залив собі очей». Бо вчора Берко привіз із города свіжого пива, а о. Леонтій дуже в ньому кохався. Так кохався, що краще вже й нікуди.

Але з хати не чуть було нічого, і Гарасим Григорович прижмурив свої великі карі очі з товстими, немов пухлими, як у жаби, повіками, повів поглядом по попівському подвір'ю. Зразу кидалось у вічі, що з о. Леонтія не було путящого хазяїна. Усе в нього в дворі було неприбране до свого місця, а ваялось де попало, і разом з тим було видно, що господар не бдав про те, щоб двір його мав добрий хазяйський вигляд. Не втрачався він на добрі коштовні будівлі, не заводив нічого гарного, нового: все в нього велось по-старому, як за батьків і дідів. Бо він, як більша частина попів, думав так: «Сьогодні я тут, а завтра, може, де в іншому місці буду, то нащо я буду клопотатись над тим, що дістанеться невідомо кому, може, ворогові моему?»

«Ач як,— подумав Гарасим Григорович, дивлячись на баз,— соломи багато, дарма гние, а повітки повкривані з'їдами!»

— Сьогодні, мама сказали, вечерні не буде, завтра одслужите,— сказав з сіней трохи немов чимсь стурбований Андрійко й почав стоячи доплітати батіжка.

«Таки, мабуть, хильнув»,— прижмуривши очі, подумав Гарасим Григорович і хотів іти додому, але спинився, дивлячись на Андрійка. Добродушна усмішка зібрала зморшки коло його жаб'ячих очей і осявала безбороду, як у скопця, обличчя.

Він любив дітей.

— Що, ви вже куштували слив? — спитався він.

— Ні, у нашому садку не вродили, — одповів Андрійко, позирнувши на дяка, і знов узявся до батога, приступивши його чорною порепаною ногою.

— Ну, так приходьте до мене. Я вгостю. У мене добрі сливи!..

— Я прийду, — з радістю, мов оживши, сказав хлопець і жваво шморгнув носом.

— Андрюшка!.. — гукнув з хати о. Леонтій. — Де ти?..

Щербиновський зараз же по голосу догадався, що він був тяжко п'яний і ще гаразд не проспався.

— Ідть... ідть!.. — злякано зашепотів він і хотів сам ту ж мить ушитись з двору. Але двері одчинились, і в них показався о. Леонтій — нечесаний і неодягнений.

— Ти куди?.. Ве...вернись!.. — гукнув він і поточився назад, але вдержався за одвірок. — Служби не буде... сьогодні... Завтра... Іди.

Дяк поклонився й повернувся, щоб іти додому. О. Леонтій подивився йому вслід холодним затуманеним поглядом і, похитнувшись наперед усім своїм вгодованим, пухким, як перина, тілом, одягненим в широкі сірі штани й убану в них білу сорочку, знов гукнув:

— Свине!.. А про благословеніє забув?.. Не треба?! Я тобі покажу!..

Гарасим Григорович, як опечений, повернувся назад і, почервонівши, підійшов під благословеніє.

— То-то... — грохи м'якше сказав о. Леонтій і видихнув з свого просторого черева перегар пива. — Розумієш, служби не буде... сьогодні...

— Розумію, о. Леонтій. Завтра раненько, воно й краще, — лагідно, підлещуючись, мовив Щербиновський.

— Як це краще? — знов насупився о. Леонтій. — Ти це куди кидаєш?..

— Нікуди... Бог з вами!.. — злякався той. — А так кажу, заразом вечерню й утрєню одслужимо.

— Вечерню, гм!.. для кого її служить? Для Денисихи?..

— Та воно правда, одна Денисиха тільки й ходить тепер. Народ увесь на полі.

— Ну, йди. Постій... зараз...

О. Леонтій, не дивлячись на Щербиновського, твердою ходою спустився з ганку і, шльопаючи старими калошами, обутими на босу ногу, пішов за комору. Щербиновський зостався ждати його. Він знав, що це буде халепа, але втекти додому не насмівся.

Через кілька часу о. Леонтій вернувся назад.

— Іди в хату,— не дивлячись на дяка, сказав він і сам пройшов у сіни, а потім у кухню, що влітку служила й за їдальню.

Щербиновський пішов слід за ним.

О. Леонтію треба було похмелитись після сну і треба було людини, яка б слухала його й потакувала. В обід, як і завжди, цю роль веде матушка, а тепер о. Леонтію забажалось зміни.

— Мотька, внеси пива! — гукнув він, сів до столу й почав ліниво чухатись попід сорочкою.

В голові його було як у покинутій кузні — холодно й насмічено, усе було не на своєму місці, і треба було запалити вогонь, дмухнути міхом, стукнути молотом по ковадлу, щоб пустка стала знов справжньою кузнею. Треба було випить пива.

— Чи скоро вона там? — вередливо гукнув о. Леонтій і запустив пальці в своє руде кучеряве волосся.

— Зараз, зараз буде! — з ненавистю, кинувши косий погляд з другої хати, одповіла худа й заморена матушка. — Устигнеш ще налігатись!..

О. Леонтій мовчки подивився на неї. Обличчя його, пухле й бліде, з мішками під очима, не виявляло ніякої думки.

— Сідай, чого стоїш! — обернувся він до Щербиновського, помітивши, що він досі стоїть коло дверей, переступаючи з ноги на ногу й не наслідуючись ні сісти, ні вислизнути з хати.

Той перегнув свою довгу постать, зіперся кістлявою рукою на лаву, не хапаючись сів на неї, підвів догори свої дугасті брови й зітхнув, усією своєю фігурою мов кажучи: «Що ж, будемо вже терпіти!»

Але о. Леонтій, що весь час думав про друге, зрозумів це зітхання інакше.

— Чого зітхаєш?.. — сказав він. — Думаєш, як приговора підписали, то вже й не буде Леонтія? Еге! Не-

хай ще попоходять коло Леонтія! Пхе! Приговор... Що вони там писали? Розкажуй!..

— Йй-богу, батюшка, не знаю,— одповів, знизнувши лівим плечем і оком, Щербиновський.

— Брешеш! Так я тобі й повірю... Ти кажи нелукаво: що писали?

— Чула жінка від Потриваїхи, що немовби писали, вибачте, що випиваєте зайве... «Дере з живого й з мертвого...», «Не звінчав Павла Гупала, а він тепер живе гражданським браком...»

— Гм!.. Гражданським браком... мужва сиволапа!.. Гражданським браком, ач! Піп тут виною, бачиш. А як у них, хамів, тепер ні одного весілля чесного не буває, все шлюха на шлюсі, то й тут піп винуватий, то й тут на попа треба приговора писать?.. Еч, гражданським браком!.. Хто ж то там у них орудував?

— Цього не чув,— упевнено сказав Щербиновський.— Чого не знаю, то не знаю.

— Гм! не знаю... Так я тобі й повірив! Випий пива абощо!

О. Леонтій одставив геть порожню пляшку й налив з повної, попервах собі, а потім Щербиновському.

— Пий!

Щербиновський устав з лави, підійшов до столу, випив і сів знов на своє місце.

— Не знаєш... А я скажу, що ти знаєш, та не хочеш сказати. Писар чи старшина? Кажи!

— Ой, йй-богу ж, не знаю!.. Сказав би, чому ж...

— А я скажу, що брешеш. Знаєш, та боїшся— дізнаються старшина або писар... Наплюй ти на них! Що на них, хамів, дивитись?.. Ти думаєш, як ото приговора написали, то з нього що-небудь буде? Аж самісіньке нічого. Куди вони його пошлють? У консисторію чи архієреєві? Усе одно консисторія напише благочинному, щоб він розібрав, в чому тут сила. А благочинний— пхе!..— напише... напише те, що я захочу. Ворон воронові ока не виклює. Свій брат своєму поневолі брат. Випий!

О. Леонтій наливав собі й Гарасиму Григоровичу, і обидва випивали. Мотька вже встигла вдруге збігати у льох по пиво, а сонце спускалось усе ближче й ближ-

че до верха гори. Старенька бабуся Денисха, у чорній свитині і в такому ж очіпкові, давно сиділа коло церкви й дивилась на попів двір,— чи не вийде звідтіля дяк і чи не скаже сторожеві дзвонити.

— Ні, Пилипівно,— сказав їй сторож, теж поглядаючи на попівську садибу,— не буде сьогодні служби: Берко привіз пива з города.

— Ну-ну, бог з тобою, нащо таке казати!..— похитуючи незадоволено старою головою на довгій, сухій і жилавій, як стебло в соняшника, шиї, говорила Денисха.— Не буде служби, то й не буде. Григорович недавно пішов.

— Де ж таки недавно: череда аж-аж де була, а тепер ось уже.

Справді, череда вже була на майдані, і корови поспішали до річки на водопій.

— Нічого, підождемо; в землі довше доведеться ждати, поки господь покличе на суд свій праведний.

— А це ще хто його знає,— усміхнувся сторож.— Ви вже гукніть тоді мені, якщо Григорович вийде од батюшки, а я піду в сторожку: треба вечерю варити.

Богомільна бабуся сиділа коло церкви й стерегла Гарасима Григоровича, а він уже й не думав іти додому. У кухні батюшки було тепер непогано. Свіже Беркове пиво було справді гарне, а о. Леонтій не любив з ним воловодитись і накидався й сам на нього, як косар у спеку до кухля з водою, і не забував про свого помічника. Забута кузня в голові батюшиній давно вже ожила, нагрілась, і старий коваль-мозок хоч нетвердо стояв на ногах, але кував жваво й завзято.

Обличчя матушине, коли вона навідувалась до кухні, становилось усе темніше й суворіше, але вона мовчала. Бо о. Леонтій напідпитку був як порох. Підносити до нього вогню було небезпечно. Матушка це добре знала по собі й терпіла.

— А хто їм іконостас позолотив?— говорив о. Леонтій.— Я. Хто їм півчі завів? Я. Хто їх, мугиряк, страху божого навчає? Я. Бувало, як приїхав я сюди після Левандовського, ідеш чи ідеш по вулиці, то тобі ні одна свиня й шапки не зніме. А я зараз — зустрів Черно-

гуза, іде, мов і не бачить мене,— кличу: «Ей ти, чортова копиця, іди сюди!.. Що в тебе, горобці під шапкою, чи що, сидять?» Та п'ятерицею за шапку з волоссям. «Еге, та в тебе приросла шапка до голови!» Та нам'яв йому добре чуба, а тоді й пустив: «Як зустрінеш,— кажу,— отця духовного, то знай, що треба самому шапку знімати, а не дожидатись, поки тобі її здійме!» Тепер усі кланяються, по закону, як слід... Так кажеш, писар їх під'юджував? Я так і знав. О, то ехидна гадина!.. Ну, та нехай!..

О. Леонтій ніяк не міг забути про приговор, що недавно склала на нього громада, і кожного разу знов і знов вертався до нього. Він уже давно випитав од Гарасима Григоровича й других, про що саме писали в приговорі і хто й що казав, але йому все здавалось, що він не все ще знає. Він упевняв і сам себе, і других, що не боїться приговора, що «йому плювають на мужиків», але в глибу душі боявся того приговору і дорого дав би, щоб його не було.

Боявся він клопоту. Бо звик царювати на селі й кверзувати, як захоче. І все було гаразд, всі скорялись йому, і сам він був задоволений з себе, бо, як він казав, «високо держав авторитет свій на парафії».

А тепер той «авторитет» упав. Його треба піднімати. А це клопіт.

В останній час у нього зародилась думка, що як клин вибивається клином, так і приговор треба підбити другим приговором. І він підрахував своїх прихильників і ворогів старшини й писаря і думав, як би їх так навести, щоб вони теж написали, що священник він гарний, а тільки проти нього ворогують старшина й писар і підбивають людей. Про це він уже радився з матушкою, але ще нікому нічого не казав. Йому зараз кортіло сказати дякові, але хоч він і був напідпитку, обережність стояла на сторожі. «Видасть, чортова Шкарлатина, як пить дать, видасть!» — думав він.

— Ну що ж, нехай, побачимо. Хваляться, що їм «так легко попа з села збуть, як у попіл бз...уть», — побачимо!.. Пий... Ти ж чого ото смієшся?.. — зразу перемінивши тон з глузливого на грізний, гукнув о. Леонтій, побачивши, що Щербиновський вишкірив жовті зуби й сміється, аж очі йому маслом запливли.

— Сміюсь, що дураки вони, батюшка. Зрівняли отця свого духовного, бач, з чим!..

— То-то ж. Я ж і кажу... Сви-ині вони, свині! Не ввійде в їх голову премудрість, а чортзна-що, так бач як... Ну, пий...

О. Леонтій зітхнув, поправив руде волосся, що пасмами позвисало йому на вуха, і рукавом сорочки витер попервах мокрі від пива вуси, а потім спітніле обличчя.

— Їм такого попа треба, щоб вони на ньому їздили...

— Еге ж, еге ж...— потакував Гарасим Григорович, маленькими ковтками тягнучи холодне пиво.

— Ось Мовчановський, отой би до смаку їм був.

— Ото саме їхній!

— Те, що дадуть, те й бере... що в одного візьме, а другому віддасть. Ха-ха-ха!..

— Так хіба то й піп?

— Істинно, не батюшка, а курча якесь. Це ви правду кажете. А такого батюшки, як ви, пошукати треба: що голос, що стать... Та й сімейка ж, слава богу... А Мовчановський один.

— Вони думають, що так: дай попові п'ятака, то він і ситий буде. А в мене сім душ дітей. Одягни їх, обуї, накорми. Та ще й і в школу одвези. Свинота!..

О. Леонтію зробилось гірко, але він не знав, чи від образи, чи від пива. Він схилив голову на руку й сидів мовчки. В хаті почало смеркати. На дворі під вікном заревла корова.

— Дайте свічку! — гукнув він.— Їм скільки не роби добра, не цінять вони. А от сьогодні не відслужили вечерні, то вони, дивись, і про це архіреєві напишуть... Хто там?..

О. Леонтій почув на ганку чужий голос.

— Куми,— сказала, увійшовши в хату, матушка.

— Скажи, що нема дома!..— скрикнув, спалахнувши, мов огонь, о. Леонтій.— Нема їм, бач, другого часу!.. Вночі пруться!..

— Та ти хоч тихше, чують...

— І нехай чують, коли не позакладало. Завтра після утрени перехрестю!..

Матушка вийшла на ганок.

— Свині, не знають часу... Сидять до ночі, а тоді й лізуть...

О. Леонтій налив собі пива й почав пити. Пиво тепер здалось йому гірким і несмачним. Але він пив його великими ковтками, мов думаючи, що як більше вип'є його, то воно посолодшає. Склянка Гарасима Григоровича стояла порожня. З деякого часу, коли о. Леонтій випитав у Щербиновського, що йому було треба, він мов не помічав його склянки й пив пиво сам.

— Мабуть, із хуторів...— зауважив Щербиновський, прислухаючись до говірки.— Голос незнайомий...

— А хоч і з хуторів!.. Завтра могли б...

Обидва замовкли, прислухаючись.

— Ні, я вас уже, матушко, прохатиму: зділайте милость... нехай батюшка охрестять... Дитина слаба... Кинули все, поїхали, не дай бог, і умре нехрещене. Тепер же в степу робота...— доносився знадвору голос кума.— А як воно за ніч умре, що нам тоді робить?

— Еге, матушечко,— додавала кума.

О. Леонтій підвівся з місця. Оті куми попсували йому весь настрій: пиво зробилось гірке, а близькість Щербиновського противна. Потягло на свіже повітря.

— Ви відкіля?— хрипким незадоволеним голосом спитав він, коли куми підійшли під благословеніє.

— З Митрюківських хуторів.

— Чого так пізно приперлись?..

— Знаєте, батюшко... цілий день на роботі. Косовиця...

— А піп вам що? Повинен цілу ніч вас дождать?.. Завтра охрещу! Ідіть...

— Батюшка, о. Леонтій, я вас прошю, зділайте милость! Ви ж мене знаєте...

— А хто ти?

— Я Джур... торік восени ви в мене були.

— Ну, ступай по воду!..— пом'якшав о. Леонтій, згадавши, як гостював у Джура.— Бери відра, та щоб мені живо!

Кум кинувся по відра, а о. Леонтій, похитуючись, пішов за комору.

Уже смеркало. У загороді Мотька доїла корову, і молоко ритмічно дзюрчало в дійницю: дзюр-дзюр-р...

дзюр-дзюр-р... Пахло свіжим кізяком. У конюшні порснула коняка, а за тином вулицею пройшли до річки купатись, вернувшись з поля, парубки. На блідо-блакитному небі проглянули золоті зірки.

Кум з відрами й коромислом скорою ходою подався до річки. Щербиновський вийшов на ганок і балакав з кумою, а через майдан набитою богомольцями вузькою стежкою верталась додому старенька Денисиха, нащупуючи паличкою камінці й рівчаки.

— Ну що ж, завтра вранці послухаємо,— покірливо говорила вона сама до себе й кахикала, трясучи головою.

О. Леонтій через тин побачив з-за комори її чорну постать, і йому на одну мить стало немов жалко її. Але він зараз же вигнав з серця той жаль, плюнув, одригнув пивом і пішов од тину.

В дворі тепер пахло коровами й теплим молоком, а із загороди чулось те саме одноманітне: дзюр-дзюр-р... дзюр-дзюр-р.

Заходила літня тепла ніч. Сюрчали коники. З ганку чувся скрипучий «шкарлатинний» голос Щербиновського.

О. Леонтій пішов туди.

ЗА ЗОЛОТИМ РУНОМ

Е т ю д

— Хазяїне, хазяїне!.. А йдіть сюди!..— гукав за вікном, грюкаючи в віконницю, сторож.— Уставайте, крига рушає!

Але «хазяїн», таганрозький грек, скупщик хліба, ніяк не міг прокинутися. Він не спав усю ніч і тепер к сніданню тільки що розіспався. Поворухнувшись на ліжку, він знов заспокоївся.

— Тату, тату!..— застукала в перегородку його дочка, що лежала паралізована в другій кімнаті.— Тату, Петро кличе!..

— Га?.. Де?..— схопився, ще не зовсім прокинувшись, батько й сів на ліжку.

Але в ту ж хвилину Петро відчинив знадвору віконницю, і в хату вірвався сонячний світ. За вікном стояв у рудій смушевій шапці дід Петро і, киваючи головою, радісно гукав:

— Ідіть, крига рушає!..

Скупщик швидко одягся й вийшов з хати. Сонячне проміння осліпило було його, коли він виткнувся з сіней, але він прижмурих очі й повернувся від нього туди, де була річка. Підійшов до самої кручі й став. Бистрим звичним оком він помітив, що справді крига починає рушати,— вже підпирається під кручу,— і, махнувши рукою, мов підбадьорюючи її благий намір, задоволено ще хрипким спросоння голосом промовив:

— Ага, карашо!..

Хазяїн і сторож стояли над кручею й дивились на річку. А та, вигинаючись дугою попід лісом, що темнів

по тім боці купами дерев на останках талого снігу, полискувала геть угору синюватою смугою, тільки місцями засміченої, уже підталої й крихкої, криги. Попід берегом, і з того й з другого боку, текла вільна вода, що здаля здавалась блакитною й спокійною, а ближче, під кручею, бурлила каламутним рудим потоком. Вона вже подекуди встигла промить кригу й по середині річки, і там вилискували проти сонця блакитні сарми.

— От нехай тільки там, за косою, трісне крига, то зараз так усе й посуне,— говорив сторож.— До вечора так ого-го що тут буде! Бач, і не ждали, що так скоро вона піде,— весело звертався він до свого хазяїна, ждучи, що той теж буде радий.

Але скупщик мовчав. Смуглявий, горбоносий, він, зціпивши зуби, як яструб, упився чорними блискучими очима в кригу, і тільки на виголених щоках у нього перебігали звичайні хвилики від міцно стиснутих щелепів, немов він що напружено жував ними, та часом під чорними вусами розмикались і змикались повні губи, ніби він ловив ними, щоб потім жувать, щось добре й смачне.

— Карашо, скоро річка буде чистий,— нарешті мовив він і, повернувшись назад, глянув ласкавими очима на свій винбар.

Потім знов повернувся до річки, нагнувся, підняв чималу каменюку, поклав її на другу й сам сів зверху. Він дивився на річку, ждучи, мов якої таємниці, що ось-ось піде крига.

Весняне сонце піднялось високо і гріло й гори, й балку, де тулилось село. Пригрівало й річку, і ліс по той бік її, в Донщині, і проміння його виблискувало на хрестах станичної церкви, що біліла геть далі за лісом. На піскуватому обрїю за станицею, де блакитним шатром на землю спускалось небо, починало тремтіти, мов живе срібло, марево. То святий Петро погнав уперше через піски в козачий степ на пашу свою отару.

Гріло воно в спину крізь пальто з смушевим коміром і скупщиків, але він не звертав на те уваги. Він дивився на річку. Він ждав...

І ось справді, десь далеко-далеко, вгорі на річці щось немов тріснуло або важко зітхнуло, і вслід за тим почався якийсь непевний шум. Мов почали битись один об один сотні великих горшків і розсипатись на череп-

ки. І в той саме час за білою смугою піскуватої коси щось піднялось вгору, заблищало на сонці й сховалося знов.

— Еге, я ж казав, що там почне ламать!..— весело промовив Петро, прижмурюючи очі й збираючи коло них, мов на двох очкурцях, безліч зморщок.— Так і торік було...

Він хотів казати далі, коли разом десь близько-близько, під самою кручею, щось бабахнуло, немов з гармати, і ту ж мить мов невидимим ножем перекрало кригу на річці навкоси, а потім вдруге — впоперек, і крига, скільки її бачили очі, рушила з місця.

Вона помалу сунулась, розбиваючись на великі шматки, заціпала крилами виступи берегів, здіймалась там, блискуча й прозвірна, навспиньки, вилазила на берег, падала і, розтрощившись на дрібні часті, знов спускалась у воду.

На її місце підходило нове крило, з тріском розбивалось, мов скляне, на дрібні блискучі скалки, і воли, відскочивши від берега на кригу, дзвінко котились по ній, поки не спинялись. А вся крига, упершись у берег одним краєм, потиху, мов кружало, поверталась на воді задом наперед, і вода несла її далі.

Ось посеред річки нагнало один великий шматок криги на другий, і він, мов кінь, став диба, потім шубовснув назад у воду і виринув звідти, вже розбившись на дрібні куски.

Річка тепер ожила і вся ніби аж тремтіла з радощів, що прокинулась зо сну молодою й повною сили і що вирвалась із-під криги.

Не менше раділо й село. Люди, старі й малі, висипали на кручу, й стали на вигоні й попід хатами великими й малими купами, й гомоніли, дивлячись на річку.

— Ех, загуляв наш Донець, тепер тільки держись!..— весело гукнув дід Петро, прислухаючись, як шумить річка й дивлячись на всипаний, неначе маком, людьми берег.— Як думаєте, скоро прийдуть баржі? — звернувся він до скупщика.

Той немов прокинувся від сну. Кліпнув чорними, з білими білками, очима на Петра, знов глянув на річку й промовив:

— Тепер скоро.

Христофор Вальяно уже тому три роки як заорендував у Привільному, над самим Дінцем, оселю й збудував на ній великий винбар. Починаючи з літа й до весни, поки в людей ще був хліб, він скуповував його і зсипав у той винбар, а весною сплавляв на баржах у Таганрог. Він сидів, як павук у гузирі своєї сіті, і вижидав спокійно, мов чогось неминучого, що той чи другий мужик, сьогодні чи завтра, привезе до нього хліб і продасть по тій ціні, яку він визначив, рахуючись з цінами в Таганрозі, також з нуждою селян і тим, що, окрім нього, не було кому продавати у тій місцевості хліба, а везти в город було далеко й незручно.

Радісно було зсипати гарне й сухе зерно, але й турботно. І по мірі того, як прибувало в винбарі зерна, його все більше й більше опановував неспокій. Часом переходив у жах: а що, як хто з мужиків, ворог який, візьме та й підпалить винбар? Що, як оте зерно, що він мірками й мішками зсипав день по дню, згорить все чисто в яку-небудь годину?

І він к весні щонаочі, не покладаючись на сторожа, сам стеріг винбар. Ходив усю ніч коло нього, прислухаючись до кожного шелесту й стискаючи рукою револьвера. І всі на селі знали про це, і всі вірили, що він не боїться застрелити кожного, хто вночі підійде до винбара.

А все-таки він боявся, і чим ближче підходила весна, тим боявся більше і все частіше думав про той час, коли Донець розіб'є кригу, вийде з берегів і понесе весняні каламутні води в Дон, а звідти, знизу, прибіжить зафрахтований ним пароплав і приведе з собою баржі. Тоді погрузка, а там гайда за водою до моря. В морі вже — як дома. Там у нього буде не хліб, а гроші. А тут він не мав спокою.

Але вже скоро всьому край. Ось пішла крига, а там розгуляється повідь, зашумить вода по лісі, і... придуть баржі.

Вальяно довго сидів над кручею, потім встав і пішов у хату.

— Міро, скоро в Таганрог поїдемо! — гукнув він дочці.

— А що?

— Вже крига пішов.

Тихо дрімали на небі зорі, а земля й спала й не спала. Гори стояли німі, мовчазні, а в долині ввесь час не затихав якийсь широкий і невиразний шум, якийсь далекий гомін. Здавалось, що там, за Дінцем, по лісу крадеться нишком безліч люду, крадеться потиху, тільки пошепки перемовляючись, але з того шепотіння складався шум. Часом далеко десь щось тріщало й потім разом затихало. А коли повівав з долини вітер, здавалось, що там десь мелють десятки водяних млинів і шумить на їх колесах вода.

І справді, то шуміла вода. Вона виступила з берегів, затопила й ліс, і луки, без сліду зарівняла місця, де були озера й річки, і одним своїм крилом піднялась під кручу, добираючись до села, що притаїлось у лощині між двох гір, а другим добралась на піски, до станиці, і затопила попід нею всі левади й городи, а подекуди — й двори.

Зорі дрімали на небі, і дрімали над кручею білі хати, насупивши свої темні солом'яні шапки. Вогні давно вже погасли на землі, а в небі їх ставало все більше. Десь далеко на селі, мабуть, у панському саду під горою, уперше повесні закричав сич, а в станиці поважно, сперегодом, кілька разів ударено в дзвона. Звук розлігся понад затопленим повіддю лісом, одгукнувся луною десь під горою, в пристані, і замовк. Неначе сонний, дзвін, зітхнувши кілька разів, знов заснув.

Село спало, а Христофор Вальяно, як і кожної ночі, не спав, а потиху ходив коло свого винбару. Дід Петро теж не спав, але вони не розмовляли. Вальяно не любив розмовляти вночі, та й по натурі він був небалакучий. А тепер, коли кожної ночі можна було сподіватись якогось лиха, він навіть не міг говорити, бо ввесь обертався в слух. І йому часто здавалось, що хтось дереться по кручі з яру, що над ним стояв винбар, або з другого краю — від Дінця. Здавалось, що він чує, як осипається під чіємись ногами глина й котиться вниз...

І він, як кішка, підкрадався туди, де сподівався знайти ворога, нахилився над кручею й зазірав униз. Але там не було нікого. І він заспокоювався.

Тільки не надовго.

Знов щось мріялось, знов щось увижалося. Ось немов хтось черкнув сірничком. Він здригається. Серце

починає прудко-прудко битись, а очі шукають, де по-
явиться вогонь.

Але даремна турбота: скрізь тихо й скрізь темно:

Ось здалека, десь з містка в яру, донісся чийсь крик. Вальяно знає, що то кричить Льовка Безбожний: вертається додому, як звичайно — п'яний, з другого краю села. Але цього йому не страшно, він нічого не зробить. Страшно Гаркуші та Обдулки. От і нахвалялись...

І Вальяно мимохіть згадує, як це було.

Прийшли обидва напідпитку.

— Ей ти... чуеш... Христофоре! Дай нам зерна на посів. По дванадцять мір.

— Я тіпер не даю нікому.

— Як не даєш?.. А Лихобабі хто дав?..

— Він купив.

— Брешеш. На борг дав. Давай і нам!

— Не могу я давать.

— Христофор!.. Христофор!.. Скажи: ти чоловік чи гречеська морда? Як ти можеш нам не дати, коли ми тобі восени по п'ятнадцять мір оддамо?!

— Я не хотів вашого.

— Не хотів!.. Не хотів!.. Ти б шкуру з нас зіврав, якби міг, чортова твоя віра!.. Христофор!.. Христофор!.. Душа!.. Ну, скажи: ти — чалаек?.. Ти можеш іміть понятіє?.. Тобі кажуть: «дай» — і дай. Що тобі? А то диви-ись!.. Жарко буде, та нічим буде й охолодитись!..

А другим разом знов прийшли, і знов п'яні.

— Христофор!.. Кажуть тобі: дай по дванадцять мір пшениці!

— Нилзя. Нікому не давал.

— Б-брешеш, турецька твоя харя! Лихобабі дав, Левченкові дав, Базарному дав!.. А нам — ні?

— Ну, сам подумай,—сердився він,—я купил хліба і роздав. А баржі прийдуть,—що грузить буду?

— О, по дванадцять мір дав, та вже й роздав!.. Ірод ти, а не чоловік! Тільки те зване, що чоловік, а турецьке паadlo ти, і більш нічого. Жінку на той світ загнав, а дочці ноги поодбивав... От нагрузиш... Там коропи та соми давно вже ждуть твого зерна!..

Він цим разом уже хотів був дати їм зерна, але вони так почали його лаять, що він розсердився й не дав. І тепер, у довгі весняні ночі, йому ввижалось, що

Гаркуша та Обдулка, а то, може, ще хто й другий, підпалюють винбар або просвердлюють уже погружені баржі, і вони потопають,— і мороз пробігав у нього по спині, а рука стискала револьвера.

Зорі дрімали й стиха коли-не-коли моргали своїми срібними віями. Льовка Безбожний уже доплентавсь до свого двору і, відчиняючи ворота, співав якусь пісню. Вальяно прислухався, і вухо його піймало тільки слова:

Жона мужа притешила,—
Взяла ніжик та й зарезала...

А Донець шумів і гомонів, і мов уся долина, що по ній розлився він, гула й стугоніла. І враз, десь нижче за селом, щось загрюкотіло і бебехнуло, мов завалилась круча й посунулась у воду.

— О-го-го!..— гукнув Льовка, покинувши пісню, і засвистав: фі-фі-фій!..

— Чули? — підійшов до Вальяно Петро.— Це, мабуть, у Бараниченка на городі дуба підмило. Над самою кручею стояв... Ще торік думали, що впаде.

Вальяно тільки кахикнув, але нічого не сказав, повернувся й пішов до кручі. Зупинився над нею й почав дивитись на воду. Вона здавалась чорною й тільки подекуди, де крутились чорторії або де збивала хвилю бистря, відсвічувала сріблом.

Він стояв і думав про те, як прибіжить знизу пароплав, приведе з собою баржі. Як вони причалять до берега — такі товсті, мов гусениці, і як він нагодує їх хлібом і пустить униз за водою. І сам поїде. І Міру візьме. Зостанеться тільки жінка. Але зостанеться на кладовищі... Що ж, нехай... Нічого не вдієш.

І думка з кладовища перелітала в Таганрог, і перед ним вимальовувався другий образ — молодшої й красивішої жінчини. І він замислився...

Тихо дрімали на небі зорі, а земля й спала, і не спала...

— Ту!.. ту-ту-ту... у... у!..— весело гукнув ще за версту до Привільного пароплав, і поклик його розлігся по лісу, відгукнувся в пристані й долинув до села.

— Параход!.. Параход!.. Чуєте?! Ідіть!

Вальяно вслід за Петром проворно, не одягаючись, вийшов, трохи не вибіг з хати.

Так довго ждали його. Так він забарився... Уже й Донець знов увійшов у береги... Але ось таки діждались... Вальяно вибіг на край кручі, повернувся праворуч і дивився вниз по річці.

— Он він... дим.

Справді, самого пароплава за лісом не було видно, але він скоро вийшов із-за повороту й показався на ясній воді; за ним тяжко сунулась одна баржа... далі показалаась друга. Тільки?.. Ні, ось ще одна — третя. Так, всі три, як і треба.

Пароплав знов дав свистка, і, припиняючи хід, б'ючи, мов птах, по воді крилами, помалу наближався до місця, де стояв Вальяно. Ось він порівнявся. Капітан і Вальяно одночасно зняли шапки й мовчки уклонились один одному. Петро теж зняв шапку. Але пароплав пройшов далі, щоб підвести баржі якраз до кручі, під винбар.

— Давай кінець!..— сперегодом сухо й різко скомандував капітан, коли Петро спускався під кручу.

До нього долетіла віршовка з першої баржі.

Він ухопив кінець,— тонку віршовку з мішечком, набитим дробом на кінці,— і хутко почав тягти її до себе. Робити йому це не первина: торік і позаторік тяг. І чим він більше вибирав з води тонку віршовку, тим ближче підпливав до берега товстий обсмолений канат з великою петлею на кінці.

Ось уже й канат на березі. Петро бере його, натяга й накида петлю на забитий в кручу загодя стовп.

— Трави!..— тим самим тоном гукнув капітан, і на баржі два чоловіки почали скоро-скоро підбирати й закріплювати канат.

Канат натягся, і баржа помалу присунулась до берега.

Скоро всі три баржі й пароплав стояли на причалах. Капітан піднявся на кручу. Рудобородий, крем'язний, з товстою нижньою губою, він виліз на рівне й протяг руку Вальяно.

— Ну, здрастуйте. У вас усе готово?

Вальяно хотів був спитать, чому так запізнився пароплав, але замість того обличчя його засвітилось усмішкою.

— О, давно!..

— Так завтра можна починать.

— Завтра почнем. Петро,— обернувся він до сторожа,— йди зараз на слободу й об'яви— грузить: сім гривень— чоловік, сорок копійок— баба.

— Добре, зараз.

Вальяно повів капітана до хати. Там коло порога стояли Гаркуша й Обдулка. Почувши свисток пароплава, вони знов прийшли до Вальяно. Тепер вони були тверезі і, соромлячись говорить при капітані, кивали Вальяно головою, щоб він підійшов до них.

— Ніколи зараз,— сказав він, махнувши рукою, і пішов з гостем у хату.

Але згадавши, що він пустив з двору Петра, а сам буде в хаті, з сіней вернувся назад.

— Ягоровичу!.. Уваж!.. Сіять нічого, а земля жде... гроші за неї заплачено!..

— Добре, дам. Ідїть, завтра... Приходьте грузить, то й заробите.

— Ми прийдемо! — гукнули разом зраділі мужики.— Тільки щоб оддать зерном восени.

— Добре, добре... нехай восени. Ідїть собі!

Він випровадив їх з двору й вернувся в хату. А тим часом на берег уже висипало безліч люду— подивитись на пароплав і на баржі. Люди стояли й сиділи, звисивши вниз ноги з кручі, і дивились на пароплав. А він уже затих— пару випустили; тільки з димаря помалу вився останній дим.

— От і в нас, як у Ростові, параходи,— говорив хтось у юрбі.

— Що з того?.. Попливе наш хліб за водою, тільки й бачили!

— Злупить, мабуть, тепер за нього в Таганрозі Христофор добрі грошики!..

— Авжеж! Хіба тепер така ціна, яку він нам давав?..

— Що й казати!

Сонце спускалось за гору, і долина Дінця, ще мокра й непроходима після поводи, засновувалась вечірнім туманом.

Туман одягав ліс, повивав далечинь і непомітно підходив все ближче й ближче. І як погасав день, гасло в душах селян почуття зацікавлення й радості, з якою

вони зустрічали й дивились попервах на пароплав, і журливі думки обгортали їх.

— Що й казати! Христофор не сіяв, не орав, а грошики зчистить.

— Нічого не вдієш,— капітал!..

Смеркло, і люди порозходились. Петро вернувся додому й балакав з матросами. А Вальяно сидів у хаті з капітаном і частував його чаєм з ромом.

Пив потроху й сам.

Міра лежала за перегородкою й дивилася з темноти крізь відчинені двері в кімнату, де сиділи батько й капітан. Йї було видно капітана, і вона не зводила очей з нього. Дивилась на його обличчя, на товсті губи, і йї хотілось спитати, чи здорова його дочка, колишня йї подруга, що вона тепер робить?

Але не наслідувалась.

І йї згадувався Таганрог... море... знайомі. Всі вони здорові, веселі... мають матерів, сестер... братів. А в неї — нікого нема.

І сум, мов якась тонка-тонка й довга голка, пронизував йї груди й серце, і боляче пік там, і мов лоскотав.

А капітан витирав долонею піт з чола, облизував свою червону, мов достиглий баклажан, губу і, дивлячись у блюдечко, бурмотав:

— Діла неважні, неважні... Ну, та дарма!.. Побачимо!

Три дні кипіла робота. Люди — старі й молоді, чоловіки й жінки — носили зерно мішками й відрами і зсипали його в баржі. І баржі помалу все осідали й осідали в воду під вагою, що сипалась у них, зерно по зерну, цілими струменями, цілими золотими потоками.

Вальяно з ранку допізна був на ногах, а вночі, своїм звичаєм, теж стеріг, але тепер уже не один винбар, а й баржі. Хоч він і задовольнив усіх, хто звертався до нього, та він знав, що на селі єсть багато в нього таємних ворогів. А таємний ворог найнебезпечніший.

Міра тепер лежала цілі дні й ночі сама. Бо й молодиця, що служила в них за куховарку, теж була на роботі. Вона лежала й прислухалась до того, що робиться надворі. І йї увесь час здавалось, що там пожежа і люди бігають, і гасять вогонь, і ніяк не можуть

його загасити. Вона чула, як тупотять ноги, як бряжчать відра й як гомонять баби й мужики. І неспокій мучив її. Хотілось кричати, хотілось плакати. Хотілось покликати когось близького, рідного... І не було кого.

Мати... Але її нема. Ще восени вмерла. Була вона така ж, як і дочка, недужа, і батько не любив її. Вона часто плакала й поприкала його, що він тільки й думає про багатство, про хліб і не дбає про сім'ю, що завіз сюди, в оцю глушину, де немає ні лікарів, ні больниць... Що йому не жалко ні її, ні Міри.

Батько сердився, але мовчав і тільки іноді гримав на неї. І вони з матір'ю були для нього неначе чужі. І це мучило й матір, і її.

— Коли б уже хоч скоріше в Таганрог,— казала сама собі Міра, і коли на другий день по приїзді зайшов до неї капітан, поздоровкався й протяг їй свою цупку й холодну руку, вона не здержалась і, випускаючи ту руку із своєї, заплакала.

— Ну, чого, чого, Мірочко?..— стурбовано заговорив він.— Ось скоро поїдемо в Таганрог. Там тебе жде Поля. Вона кланялась тобі... я й забув сказати,— видумав він, щоб чим-небудь заспокоїти її, бо Поля, його дочка, як він їхав, і не згадувала про неї.— Ось сьогодні кінець погрузці, а завтра ранком в дорогу.

У винбарі підмітали останнє зерно, а баржі вже осіли в воду, трохи не по вінця. Тепер усі думки Вальяно були коло них. І він переходив з однієї баржі на другу й давав лад. Завжди спокійний, він тепер гнівався за кожну дрібницю, кричав і лявся. Напружені ці дні до краю нерви не видержували, а до того ще його дратували Гаркуша й Обдулка. Два дні вони грузили хліб, взяли гроші, сьогодні не стали робити і пиячили.

Тепер, утрюх, з теж п'яним Безбожним, вони прийшли на погрузку, втручались у діло й балакали всяку нісенітницю. Це дратувало Вальяно, і він радий був би скинути їх з кручі в воду, щоб вони не стояли на очах, але повинен був здержуватись, бо боявся неладів з мужиками.

А вони стояли на кручі, дивились на баржі й на Вальяно, прислухались, як він лається, і собі встрявали туди ж.

— Так, Ягоровичу, так їх, каторжних бабів!.. Ім що не кажи, а вони своє!..

— Молодець Христофор! Землі немає, а бач, скільки хліба назбирав!

— Щоб Льовка грузив Христофорові хліб?.. Ніколи! З голоду опухне, а не піде грузить!..— розмахуючи руками, щоб усі чули, гукав Безбожний.

— З водки опухнеш скоріше,— озвалась до нього, пробігаючи мимо, якась молодиця.

— Нехай і з водки опухну... А Христофор — мошенник!..

— Мовчи!

— Чого мені мовчать?..

Вальяно чув усе, але мовчав. Він не хотів наприкінці розводити сварки. Він навіть тільки сказав: «Оді-йди!» — коли його, як він піднявся з берега на кручу, обняв Обдулка й потягся цілуватись!..

— Ягоровичу!.. Ти таки справді мошенник, ну а все-таки дай тебе поцілую!..

— Оратора сюди нужно, він би показав, що не по правді Христофор робить!.. Хліб наш!..— гукнув Безбожний.

— Якого там тобі «олатора» треба? — знов озвалась до нього, спускаючись з повними пшениці відрами вниз, та сама молодиця.— Йшов би додому спать, а то ще в холодну заберуть!

— Кого, мене? Плювать!.. Оратора, кажу, сюди нужно! Льовка Безбожний, чуєте, каже: «Оратора сюди треба, то Христофор не вивіз би хліба!»

Вальяно підійшов до нього.

— Ти довго патякатимеш? — тихо, але гостро, як ножем відрізав, сказав він.

— Я кажу...

— А я кажу,— перебив його, блиснувши очима, Вальяно,— іди додому. Петро, проведи його!..

— Я й сам піду! Чого мене вести? Я й сам дорогу знаю!

Але Петро, взявши його за руку і умовляючи, повів з двору.

Обдулка й Гаркуша дивились услід своєму приятелеві й сміялись:

— Повели оратора!..

Непомітно заходив вечір. Люди кінчали роботу, брали гроші й розходились по домах. Пішли й Обдулка з Гаркушею. На баржах матроси зачиняли ляди й готувались назавтра в дорогу. Капітан стояв на пароплаві на своїй вищці й дивився на берег. А він — то був червоно-позлотистий, далі все темнів і став сірим. Над кручею в хаті засвітився вогонь.

Ніч була темна й холодна.

Смеркло. Збирався йти дощ. По річці знизу подихав вогкий важкий вітер і часом заводив по лісу між великими деревами якусь неспокійну й нелюб'язну розмову. Важким сном спало село, а коло нього на воді — пароплав і баржі. Такий само, як і поперед, стояв над кручею винбар, але його тепер ніхто вже не стеріг, він був застрахований від пожежі.

Вальяно й Петро тепер стерегли баржі. Там було все. Весь клопіт, всі труди і все багатство Вальяно. Там були і всі його думки, вся душа.

Як стародавні його предки, легендарні аргонавти, він щороку пускався з Таганрога в невідомі йому попервах краї за золотим руном і щовесни вертався з ним додому. Бо він знав, що воно в наші часи зростає не на хребтах міфічних баранів, а на оброблених людськими руками нивах і що стрижуть його не ножицями, а косами...

І тепер він набрав, скільки зміг, того руна. І тільки річ у тім, щоб вивезти його звідси. Бо як він не старався ладити з людьми, вони все ж таки мали його за ворога, і чим ближче підходила весна, тим ворожнеча зростала. Вальяно знав, як легко затопити нагужену хлібом баржу, і боявся цього найбільше.

І він всю ніч, останню вже ніч, ходив по баржах. Придивлявся до води, прислухався до плескоту її обоки баржі. І часом йому здавалось, що він чує, так ясно чує, як стиха хтось плескотить веслом. Але то була тільки галюцинація. Він знов прислухався, і весла вже не було чути.

Перед світом стало ще темніше і пішов невеликий, але холодний дощ. Усіх трьох барж не можна було бачити, і Вальяно перейшов на передню: коли хто буде підпливать, то скоріше всього за водою. Він насунув

понижче шапку, підняв комір пальта й присів на баржі. Ходити по мокрих дошках було небезпечно. Опріч того, він почував себе до краю стомленим.

Він сидів нерухомо й дивився на воду. Просидів годину, а може, й більше. Дош не переставав іти. Коли це враз йому здалось, що щось чорне підпливає за водою до баржі. Сунеться тихо, але прямо до носу баржі...

Кров прилила йому до голови, і в висках застукали молотки. Він протер очі,— чи не сон це, чи не мана?

Ні. Підплило до баржі й спинилось біля носу. Щось довге, наче каюк.

— Хто там? — гукнув Вальяно, схопився й побіг туди, де хтось причепився до баржі.

— Хто тут? — перехилився він до води, витягши в руці наперед себе револьвера.

Ніхто не озвався. Та не треба було й озиватись: він сам побачив, що то був труп утоплого коняки.

— Тьфу, проклятий!.. — плюнув він, почувуючи, як жах одлягає від серця, взяв жердину й одіпхнув труп од баржі.

Труп повернувся на воді, став довжиною впоперек річки, потім випростався вдовж її й поплив далі за водою.

— Що там таке? — підійшов до нього Петро.

— Нічого. Втоплений коняка підплив. Буди людей,— пора!

Ще гаразд не розвиднілось, як пароплав і баржі вже були наготові рушати в путь. Пароплав розвів пару і, пихкаючи, пускав її з димаря клубками, разом з димом. Вальяно й Петро, упираючись ногами в вибоїни по спуску з кручі, бо глина після дощу розкисла і було дуже слизько, знесли на руках на пароплав Міру.

Вона, худенька й бліда, широкими зляканими очима дивилась на кручу й на річку й чіплялась руками за батькову шию. Їй здавалось, що вони посковзнуться і впадуть у воду.

Капітан, суворий, ще з заспанним обличчям, мовчки зустрів їх і поліз на свою вишку.

— Щасливої дороги, Мірочко!.. Бувай здорова та рости велика. Щоб восени здоровенька приїхала, на своїх ніжках,— прощався дід Петро з Мірою.

— Прощайте, діду! — безнадійно відповіла вона.— Де вже мені!..

Петро й батько вийшли, і вона зосталась в невеличкій каюті сама. Різко й гучно свиснув свисток, зашумів колесами пароплав і знов затих, тільки чуть було, як він скоро-скоро зітхає: ох-ох!.. ох-ох!.. ох-ох!..

Міру ніщо не цікавило.

Пароплав рушив з місця й повів за собою баржі. Вальяно, блідий, але енергійний, стояв поруч з капітаном і дивився, як одна за одною повертаються за водою баржі й потім вирівнюються в одну лінію, як посунули вслід за пароплавом.

З барж він перевів очі на село, на кручу. Круча по троху відходила все далі — з винбаром і Петром, що стояв коло нього й дивився вслід пароплавові.

Вони тепер не цікавили Вальяно, бо там не було нічого. Все золоте руно він забрав з собою й вертається з ним додому.

Г'ЯНИЦЯ

Вночі йшов дощ, і ранок спочатку був туманний, але скоро прояснився. Туман ще залишався тільки в ложині, посередині містечка, де був великий луг і текла каламутна річка, а все містечко тепер блищало на сонці, мов дитина, що тільки що вийшла з купелю.

Земський статистик Навроцький з реєстратором, студентом Пильченком, і хлопцем, що ніс папку й рулетку, підійшов до старої похилої хатини в кінці кварталу, щоб почати з цієї садиби обмір дворів і описування будівель. Він стукнув у замкнену хвіртку, але з двору ніхто не відгукнувся. Тоді заглянув через огорожу в двір. Там, під повіткою, сиділа в білій суконній свитині молодиця й чистила картоплю.

Вона бачила, що до неї хочуть увійти, але не рухнулася, щоб устати й відчинити хвіртку.

— Будьте ласкаві, одчиніть хвіртку й пустіть у двір! — гукнув Навроцький.

— Не пуцу, — суворо відмовила молодиця. — Ви хто такі?

— Ми земські статистики. Нам треба описати ваш двір.

— Я нікому нічого не винна. Ідіть кудись далі! — гукнула вона і взялась знов за картоплю.

Немало клопоту було Навроцькому, поки він умовив молодицю пустити їх у двір. Нарешті вона таки згодилась і одчинила хвіртку.

Коли Навроцький зблизу подивився на молодицю, то побачив, що це була жінка літ під сорок, а може, й більше. Висока й сухорлява, з прямими вродливими

рисами обличчя, смуглява, але незвичайно бліда, синьогуба й аж зелена, все-таки не здавалась старою. Але зразу помітно було, що вона хвора на сухоти. Одягнена була просто, як звичайно одягаються по селах або містечках молодиці.

— Ви вибачте мені, я — п'яниця. Що вам зо мною робить?

Навроцький знов глянув на неї. Було ще дуже рано, може, годин шість ранку, а від молодиці, справді, тягнуло горілкою, очі її блищали якось незвичайно і розмова була уривчаста й недоладна. Здавалось, що вона була напідпитку; і то була сувора, а як упустила в двір Навроцького й Пильченка й знов заперла хвіртку, зробилась чогось весела.

Навроцькому стало ніяково.

— Що ж це ви так спозаранку? — спитав він.

Вона догадалась, про що він питає, і, дивлячись йому просто в вічі, одмовила:

— Та так. Сонце встане і весь світ звеселить. От і мені весело.

Навроцький подивився на неї, і якісь несвідомі, неясні й неприємні думки й почуття заворушились у ньому.

Послав реєстратора обміряти двір і город, а сам пішов до хати й покликав туди господиню, щоб зробити їй звичайний допит.

— Що ж, опишуйте, опишуйте, цінуюте п'яницю! — говорила молодиця, поблискуючи вродливими запаленими очима і ніяково й неймовірно всміхаючись. — А мене ж куди подінете? На цвинтар?

Навроцький пояснив, що він зовсім не буде нічого цінувати, і розказав, що він саме буде робити й нащо.

Хата, куди вони ввійшли, була зовсім проста. В ній стояли, як звичайно, стіл, лави, кровать і шафа для посуду. На столі Навроцький побачив недопиту пляшку горілки, початий хліб і якусь церковну книжку в побитих червою шкуратяних палітурках. І все в хаті — вікна, двері, стіни й сволок — було поточене червою і — де не було замазано глиною й побілено крейдою — чорніло тонкими смужками й дірочками.

У хаті було важке, вогке повітря, і Навроцькому чомусь здалось, що важкий дух іде іменно з тих дірочок.

Розпитуючись про майно молодиці, Навроцький до-

відався, що в неї єсть чимало землі, і вона, уже зовсім довірившись йому, було кинулась, щоб показати окладні листи. Він сказав, що листів не треба. Тоді сіла близько коло нього й почала уважно слухати його запитання.

Тепер він побачив, що господиня зовсім не п'яна, хоч і пила горілку; але так само він не міг не спостерігати, що вона все-таки якась чудна. І не можна було сказати, чи вона, коли що каже, жартує, чи просто божевільна. І через те, що вона, не взираючи на хворобу, була досить вродлива, що від неї пахло горілкою, котрої Навроцький не вживав і боявся, що слова її, здавалось, були жартівливі, а проте від них віяло сумом, і що в її великих і ясних очах світилось божевілля,— Навроцькому було шкода її, і робилось сумно на душі.

— Ви самі живете? — запитав він.

— Сама. Всі мене, п'яницю, покинули, всі порозбігались од мене, не хочять жити зі мною.

— Чого ж вони не хочуть з вами жити?

— А так, не хочять.

— Де ж вони тепер?

— А в бога... бог знає, де вони.

Навроцький подивився на неї: що вона, справді, за людина? Кинувши статистичний розпит, він почав випитувати, хто вона така й де її рідні. З розмови довідався, що вона вдова-дядиха, що чоловік її збожеволів і вмер, а може, його й убито в лікарні, і що діти її теж повмирали.

— Так... так... — потакував він, задумливо дивлячись на вдову й слухаючи її плутані речі.— А чого ж ваш чоловік занедужав?

— А хотів мати багато землі. І під грушкою, і на пісках, і в долині... А вона втекла від нього. Гроші Вороні заплатив, а Ворона гроші взяла та шуг-шуг — і полетіла... Люди кажуть: «Візьми назад», а вона полетіла. А гроші мої, дід мій у Макошині назбирав, кадилом кадить, а гроші краде. Ха-ха-ха!.. А гроші чортячі... От його чорт і вхопив та в Чернігів у лікарню й одніс.

— Кого?

— Мого дядя.

— Давно?

— Давно. Ще діти малі були... А діти кажуть: «Не хочемо з вами жити — ви п'яниця, а батька чортяка вхопив. Ми підемо до бога». А бог прислав святого Феодосія, що в Чернігові... Ви бачили, там у золоті лежить?

— Бачив,— одповів Навроцький, не зводячи очей з неї.

— Прийшов Феодосій та як ударить мене палицею: «Не буде в тебе дітей, твій дід у сатани гроші крав!..» Я крикнула, а діти злякались та й повтікали. Побігли далеко-далеко, та під хрести й поховались. Там березки стоять, їм затишно, гарно. Березки плачуть, а вони — ні, їм весело. Та, мабуть, не дуже...

Навроцький слухав, і йому згадалось міське кладовище. Справді, воно було все заросле травою, і берези стояли на ньому й плакали над могилами. Сум стиснув його серце, бо він мав м'яку й ніжну душу, чутливу до горя других, і сам в житті не зазнав щастя.

Він тільки зітхнув і сидів нерухомо.

— Чого зітхаєте? — запитала молодиця й засміялась.— Святий Феодосій казав, що й за мною прийде і мене візьме. Я пішла до нього в Чернігів, прохала, щоб узяв. А він каже: «Ще рано. Нехай ще березки трохи підростуть, щоб діточки на вітах могли гоїдатись. Тоді прийду...» Давайте вип'ємо горілочки!..— несподівано обернулась молодиця до Навроцького й простягла руку до пляшки.

— Ні, не треба,— м'яко положив свою руку Навроцький на її руку.— Не треба, я не п'ю, та й вам вона шкодить.

Вона винувато всміхнулась і сховала руку під стіл.

— Я так... думала... Не треба. Він казав: «Не пий горілки...»

— Хто?

— Феодосій. А я не можу: як не вип'ю — сліз немає. Березки стоять і плачуть над моїми діточками, а я не можу... А вони кажуть: «Мамо, а ти й не плачеш за нами? І за татком не плачеш?.. А йому важко-важко там!..» Та вже скоро все скінчиться...

— Як?

— Умру я. Вчора Порфирій приходив, чорний-чорний... Каже: «Уже я одбув свою муку, бо сатана таки впіймав Ворону... А ми з тобою полетимо. Ось тобі кри-

ла, а ось мені». Та й махнув ними, та й полетів. А я що підлечу, та й знову упаду. А Порфирій і каже: «Ще ти важка, а вже скоро станеш легкою».

Навроцький сидів, і слухав, і не міг одрізнити, де були з того, що він чув, сні, а де — галюцинації. І йому так було жалко цієї недурної жінчини, немов вона була йому близька й рідна. Він забув про роботу, і тільки коли до хати ввійшов Пильченко, свіжий і по коліна забродившись по росі, він згадав про неї і взявся кінчати. Потім згорнув папери і встав з місця.

— Ви вже йдете? — жалібно запитала молодиця. — А я б вам самоварчика поставила...

— Ні, ніколи, — одмовив Навроцький. — Треба йти Прощайте.

— Прощайте.

Вона зосталась у дворі.

На вулиці Навроцький сказав реєстраторові, що й як йому треба робить, а сам пішов на свою квартиру. Там не було нікого. Він ліг на ліжко, і, не заплющуючи очей, довго лежав, і думав про те, що чув і бачив на роботі, — і перед його очима ввесь час стояло бліде, вродливе обличчя дячихи і поблискували її запалені очі.

Думав про те, що й він сам, і його свідомі товариші, і більша частина так званої поступової інтелігенції зайняті питаннями народної економіки і поза її межами мало чим цікавляться. Бо вірять, що від добробуту залежить щастя людей. Але хіба економіка обгортає собою всі боки життя? Хіба можна поділяти людей тільки на ситих і голодних? Хіба від шлунка залежить щастя людини? Хіба тільки голод робить їх нещасними?

Він тепер ясно бачив, що та теорія, якої він держався, була вузька, а люди, що сліпо в неї вірили, були занадто самовпевнені й короткозорі. І йому було досадно, що хоч він і бачить зараз фальш, але побоїться говорити про неї між товаришами, щоб не сказали про нього, що він людина відстала й малорозвинена.

І він порішив ніколи й нікому з товаришів не говорити про свою зустріч, щоб не показатись смішним.

Це його трохи заспокоїло, немов хто приложив до рани пластиря. Він устав з ліжка, вийшов на вулицю

й пішов без мети на край містечка. Спинився вже аж коло кладовища, переліз через тин і пішов поміж могилами.

Молоді й старі плакучі берези стояли над могилами, попускавши свої довгі тонкі віти, і ронили чисті, блискучі сльози. Лагідний вітерець набігав на них, гойдав їхні віти, мов розмовляв з ними. Пурхала й шебетала, дивлячись на Навроцького, якась пташка, і грали на сонці білі й червонокрилі метелики. Пахло м'ятою, трухлявим деревом і ще чимсь, і якась тиха задума немов повивала все кладовище.

Навроцький ходив по кладовищу й читав на хрестах і плитах написи. Він шукав могилок дітей, що втекли від матері, бо вона «п'яниця». Шукав — і не знайшов. Сів на якусь оброслу мохом плиту й замислився. Стара береза високо згори спускала над ним віти, і вітер хитав їх, а Навроцькому здавалось, що на них сидять, і поволі гойдаються маленькі дітки, і дожидають своєї мами.

1908

СНІГ

Станішевський прокинувся вранці в свій звичайний час, але не встав зараз з ліжка, а зажмурих очі й лежав нерухомо. Він лежав нерухомо, але думки його, ще напівсонні, почали зараз же снуватись у нього в голові й заплітати якісь мережки.

Та хоч очі його й були зажмурені, він чув, що надворі щось твориться таке, чого вчора не було.

Він знов розплющив їх і, глянувши в вікно, побачив, що йшов сніг.

Летів відкілясь згори, пухкий і легкий, великими клаптями, і повисав на вітах старої акації, що вершиною підходила до вікон другого поверху, де була квартира Станішевського.

«Сніг! — радісно подумав Станішевський.— Треба вставать».

Живо схопився з ліжка й почав одягатись. Ще не вмийтий, підійшов до вікна й глянув на вулицю. Після вчорашнього її не зразу можна було впізнати.

Замість похмурих сірих будинків, з такими ж брудними покрівлями, він побачив якісь фантастичні палаци, одягнені в пухкі білі шати, немов у царські порфіри.

Сніг лежав усюди по карнизах і виступах. Поналипав на телефонних стовпах і дротах. Обважив собою дерева. І все летів і летів з неба.

Крізь сніжну сітку було видко, як по вулиці снували люди, їхали екіпажі, сунувся вагон конки.

Бадьорість обхопила все тіло Станішевського, і його опанував якийсь немов празниковий настрій. Йому зда-

валось, що він ніби крізь стіни чує солодкий запах чистого, молодого снігу. Захотілось скоріше вийти з хати туди, на вулицю. Він похапцем умився, одягся й випив дві склянки чаю.

— Шурка! — гукнув він молодій прислужниці, одягаючи шинель.— Подивись, чи все гаразд у мене.

Застібнув шинель на всі гудзики й одяг новий картуз з ясно-блакитною околицею.

— Подивись.

Він повернувся перед нею, молодий, гнучкий і дужий, мов сталевий прут, і повів на неї вродливими карими очима.

— Усе як слід,— мов з незадоволенням одмовила Шурка.— Гарний.

— Гарний, кажеш? Ну, я за це тебе поцілую.

І, обхопивши її стан попід пахвою, Станішевський двічі поцілував її в щоку.

Шурка почервоніла, хотіла щось сказати, але Станішевський уже виходив із кімнати.

Його тягло на вулицю. Жарти з Шуркою ще більше піддали йому бадьорості. Ступивши на вулицю, він хотів був іти до університету, але разом повернув у протилежний край. Хотілось волі, простору, хотілось безтурботно йти кудись і йти, не думаючи, куди прийдеш...

І він ішов, веселий і жвавий, з рум'янцем на білих випещених щоках, і вдихав повними грудьми свіже, насичене солодким ароматом повітря. Двірники згрібали з пішоходів сніг на дорогу, а він тим часом усе летів і летів з-під тьмяно-сивуватого неба й знов за-порошував тільки що очищені місця легким і ніжним нальотом.

Але видно було, що сніг ітиме недовго. Це чути було по вогкому повітрі й по тому, як він падав. І хотілось, щоб він не кидав іти, і жалко було струшувати його з одежі й обличчя.

По пішоходах сунула юрба. Ішли діти до шкіл і всякий люд, який звичайно трапляється на вулицях вранці. Ішли студенти й гімназисти. Зустрічались знайомі Станішевського, і він вітався з ними і йшов далі. Не хотілось зупинитись, не хотілось вести розмови з давно набридлими людьми.

Але зненацька увагу його прикувала купка гімна-

зисток, що йшли по другій перії вулиці. Він разом перейшов туди й поздоровкався з молодими дівчатками.

То були його знайомі.

— Ходімте з нами,— сказали вони.

Він згодився й повернув укупі з ними.

— Така погода, що не хочеться йти в гімназію,— промовила одна з них, висока й струнка, з товстою русавою косою.

— Коли не хочеться, то й не ходіть,— мовив Станішевський, трохи нахилиючись до неї й довгим поглядом дивлячись в її ясні блакитні очі.

Немов яка іскра пробігла в її очі з його очей і розлилась теплом по її тілу.

— Не можна.

— Чому?

— Так...

Вони йшли й розмовляли, а сніг падав з неба, вився побіля них, ніжно цілував їх в обличчя й повисав на віях.

Подруги звернули на перехресті в гімназію, а вони вдвох — та блакитноока струнка дівчинка з Станішевським — пішли далі. Він узяв у неї книжки й ніс їх, мов свої, а вона всунула руки в муфту і йшла поруч з ним граціозна й ніжна, мов лілея.

Ішли без мети вздовж вулиці й розмовляли. Потім звернули до моря, на бульвар. Пройшлись по бульвару. Станішевський зчистив сніг з лави, і вони сіли на ній і дивились на море.

Крізь сніг його було ледве видно, але гудки пароплавів були такі ж міцні й різкі, як звичайно, і здавалось, що пароплави тут, зараз під горою, хоч вони справді були далеко далі в порту.

— Коли йде отак сніг, то мене звичайно опановує якийсь чудний настрій,— говорив Станішевський, непомітно притуляючи своє коліно до коліна дівчини. — В душі прокидається щось давно забуте, дороге й любе, як золоті сні дитинства. Здається, що сніжинки летять з того краю, де ми були колись і куди ми вже не вернемо ніколи. Правда, Люсю?

Вона глянула на нього й тихо засміялась, лукаво потуплюючи очі.

— Що — правда?

— Ах, да...

Станішевський зам'явся. Він хотів сказати їй: «Правда, що ти така гарна і що я тебе люблю?» Але здержався.

— Я кажу, що ми ніколи не вернемось... Ніколи, ніколи вже...

— І не треба.

— Ви думаете? — якось двозначно, мов таючись з якоюсь новою думкою, спитав Станішевський.

— Думаю, — також двозначно відповіла Люся й повернулася до нього.

Коліна їх міцно стислись, і нога торкала ногу.

— Ви читали Ведекінда? — несподівано для себе й неї спитав Станішевський.

— Читала. А що?

— Так.

Вони замовкли. Сніг починав падати рідше. В порту стало видно пароплави й мол. Сніг біля їх ніг утоптався й розтав.

— Знаєте що? — сказала Люся. — Ходіть в парк. Там тепер, мабуть, дуже гарно.

— Ходіть.

Вони пішли.

Сніг перестав падати. Небо вияснилось, і на ньому привітно проглянуло сонце. Парк був чистий і непорочний, як молода в шлюбному вбранні. Нога людська ще не поклала сліду по широких алеях, і промені сонця ще не розвінчали ні журливих сосен, ні задумливих туй. Навіть акації ще держали на собі скрізь по вітах пухкі бруски снігового вбрання.

В парку не було нікого. Станішевський і Люся йшли разом, держачись за руки. Їм любо й весело було прокладати слід своїх ніг по мовчазних алеях і розмовляти — щиро й вільно, весело й безтурботно, — так, як у них було на душі.

— Ну, а уявіть собі, що ви б його кохали, справді кохали так, як тільки може кохати жінчина, — казав Станішевський, стискуючи в своїй гарячій руці вогкі пальці Люсиної руки, — невже б ви не пішли за нього заміж, щоб укупі з ним, як ви кажете, заснувати «власний тюремний замок», а відвернулись би від нього й пішли на курси?

— Пішла б,— одповіла Люся й жартівливо копірсула ногою сніг.

— І вам не було б його жалко?

— Не знаю. Мабуть, ні.

— А коли б хтось другий покликав вас за собою в кипучий вир боротьби — добувати щастя й волі всім покривдженим і обездоленим? Невже б і тоді ви пішли на свої «курси»? Невже б ви слухали нудні рації якихось там лекторів і не відгукнулись на величний поклик життя?

Станішевський говорив, і сам почував, що говорить гарно, і потай милувався собою. І в цю мить йому здавалось навіть, що він то і єсть той хтось другий — сміливий і прекрасний, — і задоволення, як вино, п'янило його.

— Не знаю,— сказала Люся й потупила вниз свої довгі вії.

Станішевський дивився на неї і був певен, що скажи він їй тільки одне слово, вона, як зачарована, піде за ним. І чомусь йому пригадалась Шурка: як вона прийшла до нього, коли він покликав її. І серце його радісно билось у грудях, а в голові сміялась весела й дражлива думка: «Захочу — і ти будеш моєю... тільки захочу».

Він почував себе молодим і вродливим і чув, що в ньому прокидається сміливий і безсоромний, теж молодий і дужий звір. І від того почуття теплота задоволення розливалась по його тілу.

Він владно повернув праворуч у бокову алею, Люся покірно пішла за ним. Але враз зупинилась.

— Ходімте до моря,— сказала вона.

— Чого ми там не бачили? — загадково всміхаючись, промовив Станішевський, чуючи, що «вона кручається».

Але він зараз же сховав пазури, як ховає їх кіт, коли бачить, що миша тікає від нього.

— Ви хочете до моря?.. Ходімте.

Вони знов вернулись на широку алею й пішли до моря. Їм перейшли дорогу якісь чоловік та жінка, несучи в руках важкі кошики. Пересікши їх слід, вони пішли далі й прийшли на край кручі. Перед ними з'явилося море.

Воно було темно-сине, а по ньому плавала великими шматками покрита білим снігом крига. Далі до обрію море було зовсім чисте, а під берегом крига вчепилась за землю й міцно держалась її. Хвилі далеко не доходили до землі, і не було чуть їх звичайного шуму.

— Ну, ось і море,— сказав Станішевський і жартівливо підняв свою і Люсину руку вгору.— Вітаємо тебе, о море!..

Веселість і упевненість в собі, що було трохи за-тмарились, знов вернулись до нього, і десь глибоко в душі в нього знов затремтіла й заграла радісна думка: «А все-таки вона буде моєю!..»

Вони вертались од моря другою дорогою, поміж будинками, де влітку була ротонда, ресторан і де, мов велика шкаралупина, здіймалась оркестрова естрада.

Ішли, щільно притиснувшись одне до одного і немов сп'янілі од м'якого солодкого повітря, од ласкавого проміння сонця й од близькості молодих і здорових тіл. Щось грало й тремтіло в них, палке і небезпечне.

— Люсю...— шепотів Станішевський, нахилиючи своє обличчя врівень з її обличчям і граючи очима.

— Чого?..— одгукалась вона й підводила вгору до нього свої затуманені вогким нальотом очі.

Він нічого не казав їй і тільки сміявся. І вона сміялась тим самим сміхом. І їм здавалось, що вони й розуміють одне одного, і неначе не розуміють, і обоє чули, що їх тягне одне до одного якесь солодко-жагуче почуття.

— Зійдімо на естраду.

— Ходімте.

Підійшли до східців. Станішевський ступив у замет і перевів за собою через нього Люсю. Обоє набрали в калоші снігу. Зібрались на поміст і стали на місці, де звичайно стоїть диригент.

У будці було тихо й якое незвичайно. Кожен звук віддавався в ній, мов будка чула, що до неї зайшли гості, і вона, як господиня, рада була відгукнутись на кожен їх рух, на кожне бажання.

Вони стояли й дивились на парк. Там не було видно нікого.

Помовчали кілька часу.

— А в мене в калошах сніг тане.

— Де? Треба витрусить. Давайте сюди ногу.

Станішевський нахилився до Люсиних ніг, а вона ймовірно з усмішкою обіперлась об нього.

— О, тут... чимало... — говорив він, беручи її за ногу, щоб стягти калошу, чуючи теплоту її тіла і вдихаючи в себе запах мокрих ботинків.

І враз мов що вдарило йому в голову,— і він увесь обернувся в того звіра, що досі таївся й тремтів у нім.

Він разом схопив її за ноги, підняв на руках, і все, увесь світ, мов попливло кудись, провалилось...

.....
Боротьба... крик... Нігті впиваються в обличчя... в очі... Світляні кола загораються в них і гаснуть...

.....
І потім погасло все.

Люся бігла з парку, вся зім'ята й зламана, мов молоде деревце, що над ним пронеслась буря.

Станішевський поспішався за нею, блідий і гидкий. В руках у нього були зв'язані ремінцем книжки. Він не знав, куди їх подіти, і мов не своїм, а чужим якимсь, хрипким і глухим голосом гукав:

— Люсю... Люсю... постій!

Але вона не оберталась і з плачем бігла з парку.

Її постать востаннє промайнула перед ним уже за парком на вулиці, ще недавно чистій і білій, а тепер розбитій і поїждженій колесами й саньми. Вона щось кричала й махала руками.

Загуркотіли по талому снігу колеса.

Станішевський зупинився. Глянув на книжки — і жбурнув ними об землю. Ремінець тріснув, і вони розсипались по снігу.

Не дивлячись на них, він повернув назад у парк.

Але йти було нікуди.

Тремтячою рукою він витяг хустку, провів нею по губах і притиснув до очей.

— Боже... Яка гидота!.. Який сором!.. Який сором!.. — шепотів він і почував, що все гасне й одходить од нього кудись у далечінь і мертва пустота холодом обгортає його. — Який сором!.. Яка гидота!..

РАБИ

I

Духновський, ще починаючи з весни, збирався приїхати в свої нові маєтки. Кілька разів він писав про це старшому управителеві, визначав дні приїзду — і все не приїздив. І кожного разу, коли він повідомляв про свій приїзд, серця службовців в його економіях стискалися з якогось темного жаху й передчуття чогось недоброго. А коли посилали на станцію коней, щоб привезти старого, хирного властителя в його недавно куплені маєтки, і коні вертались без нього, — всі на який час мов оживали. Весело дивились одне на одного і не ховали радощів, що Духновський не приїхав. Але не надовго.

Всі його боялись. І не через те, що службовці в нього були нечесні люди і за ними малися які провини. Навпаки, вони були люди совісні й досить знаючі й роботящі. Але Духновський якось зразу налякав їх своєю систематичною неймовірністю — упертою і, здавалось, ні на чім не основаною, та холодною й непохитною, як сталь, діловитістю. З усіх своїх листів він здіймав копії й пам'ятав усе, що писав сам управителям і що вони писали. Ловив потім кожну дрібницю, про яку управителі забували або й свідомо не звертали уваги. Робив з неї щось велике й важне і колов нею очі — спокійно, без гніву й роздратування, але холодно й настирливо. А найголовне — систематично.

Останнім він пригнічував більше всього. До цього не можна було звикнути, і здавалось, що немилосердний прокурор плете, як павук, свою сітку, обснує нею

службовців, щоб потім стати суддею й засудити їх. А присуд міг бути один — увільнення від служби.

І тепер він дав нову телеграму про свій приїзд і стурбував усіх, попервах — в одній економії, де жив молодший управитель Вуїч, а потім — і в другій, де пробував старший управитель Кармазін, і котра була на десять верст далі від станції, ніж перша.

Того ж вечора, як прийшла телеграма, Вуїч наказав ладнати коней і екіпаж, щоб їхати на станцію, що від села була верст за двадцять, загадати бабам, щоб приходили прибирати для пана горниці, і сказати Варсонофіїві, щоб зранку неодмінно був у дворі для послуг. Тоді ж було послано й верхового в Кузькине до старшого управителя з запискою.

Була саме гаряча робоча пора: звозили з степу хліб на токи, і вже кілька день в степу молотила машина. Першого ж дня там зчинилась пожежа: від іскор загорівся тільки що початий ожеред соломи і згорів увесь. Ледве врятували зерно. Про це Вуїч дав зараз же знати Духновському, і тепер думали, що він їде розслідувати діло. Бо це вже була друга пожежа. Взимку згоріла хата, де пекли хліб для економії.

Розпорядившись про все, що треба було робить на завтра, і вислухавши від отамана про те, що робиться на степу, коло кіп і на машині, Вуїч велів і йому бути насторожі, щоб, не дай бог, чого не трапилось, бо завтра приїде пан.

Отаман, кремезний, запечений на сонці й запорошений пилом, з пологою в кудлатому волоссі й червоними від пилу очима, стоячи в півп'ятмі коло порога, хрипким, як у вівчарки, голосом заспокоював його:

— Не звольте безпокоїться,— усе гаразд буде.

— Уже хрипиш? — спитався наприкінці управитель.

— Не можна не хрипіти з отим каторжним народом, Олексію Павловичу...— одповів той, і широка усмішка розповзлась по його спеченім обличчі з великими вилицями й цупкими обвислими вусами.— Самі знаєте, який тепер народ став: ти йому одне, а воно тобі друге... Чисто розпаскудився...— додав він, скосюючи набік лукаві очі.

— Ну, Савеліє, я ж покладаюсь на тебе. Надіюсь, що в тебе все буде справно,— сказав Вуїч, відпускаючи отамана.

Той вийшов з хати, але ще довго було чути його голос у сінях, де він балакав з Марфою, управительською куховаркою.

— Ну, здається, все зроблено,— сказав Вуїч до жінки, закладаючи звичайним рухом у кишені штанів випещені білі руки й ходячи по хаті.— Тільки щоб Варсонофій не надумав напитись. Треба сказати Марфі. Марфо!..

У горницю ввійшла невеличка стара жінка, чистенька, чепурненька, з солодкуватим і влєсливим виразом на зморщєнім обличчі.

— Чого, паночку?

— Ти ж, Марфо, дивись, щоб Варсонофій не того... А то він такий, що коли його саме треба, то він тоді й хватить,— сказав Вуїч, спиняючись проти неї, товстий і трохи сутулий, і надаючи своєму голосові незвичної йому строгості.

— Ні, боже борони! Він оце з великодніх свят і в рот не бере. Негарно йому було...

— То-то не бере... А тепер, гляди, і візьме. Щоб і не нюхав!.. Ну, словом, ти за нього відповідатимеш.

— А що будемо готувати на завтра?— перевела на інше розмову Марфа.

— То вже не мое діло. То вже тобі пані скаже,— мовив Вуїч ї, повернувшись, знов заходив по хаті.

Марфа подивилась на пані, ждучи, що вона казати-ме. Але та мила й перетирала посуду до чаю й мовчала.

— Не знаю й сама, що його готувати,— сказала вона згодом.

— Треба попрохати Бринду, щоб куропаток абощо настріляв,— роздумливо говорив Вуїч.

— А Варсонофій морожене закрутить,— порадила Марфа.

— Ну, добре. Іди, я ще покличу тебе і тоді скажу. Марфа вийшла.

— І надало ж йому надумати саме тепер приїхати, коли роботи по горло,— говорив Вуїч, ходячи по горниці.— А тут ще та солома!..

Він ждав, що жінка щось скаже, але вона тільки зітхнула й мовчала. Перемила посуд і налила чаю.

— Іди, будемо пити.

Вуїч сів до столу. Горіла лампа, шумів і блищав самовар. Пара виривалася з нього, хистким і непостій-

ним стовпом підноси́лася під стелю невисокої кімнати, з мазаними крейдою стінами й малювала на стелі проти світла лампи тремтячі, змінливі узор.

У дворі гомоніли люди.

— Я думаю, що отець Індик тут теж не без причини,— роздумливо говорив Вуїч.— Вже, мабуть, послав доноса...

— Може бути. І чого ти не дав йому того кізяку!.. Нажили тепер ворога...

— Мало я йому хіба давав?.. Попівські очі завидующі, а руки загребущі. Сама знаєш...

— Так воно так. А все-таки...

Помовчали. По майдану, що від квартири управителя спускався вниз до старого великого панського саду, мимо церкви хтось проїхав повозкою, а на дзвіниці раз і вдруге обізвався спокійно, мов на мить прокидаючись з задуми й знов поринаючи в неї, дзвін. Коли він затих, у вікно здалека долинули низькі й неясні звуки. То розмовляв рипучим басом коло своєї хати о. Венедикт.

І управитель, і жінка чули той голос, і їм було від того неприємно.

II

Негарно вони почували себе в останній час. Коли ще маетки були княгині, тітки Вуїча,— жилось зовсім інакше. Правда, плата була така сама невелика, але й Вуїч був ще молодим, недосвідченим управителем, і коли траплялось у нього що-небудь неполадного, то княгиня вибачала йому. І всі дивились на нього, як на родича княгині, і йому було непогано жити.

Тепер же обставини перемінились. Княгиня спрода-ла маетки й виїхала за кордон. Відкілясь узявся отой Духновський, що про нього розповідали цілі легенди. Родинні, дворянські відносини змінились на сухі ділові й якісь ніби затаєно-ворожі. Духновський, як тільки купив маетки й оглядів їх, зараз же сказав, що його одурено, що він повірив княгині на слово, а маетки виявились гіршими, ніж йому про них було говорено. Треба наполягти, щоб було більше прибутку. І тоді ж зараз прислав з своєї старої економії, де жив сам,

ключника Барабаша. Всі так і зрозуміли, що це шпиг, потаємний наглядач. І так воно було й справді.

Тоді й о. Венедикт повів свої підходи проти Вуїча, бо не любив у ньому дворянина, людину кращого від нього виховання, родича колишньої властительки маєтку, котра не спускалась навіть до того, щоб звертати свою увагу на бородатого, мужикуватого й малоосвіченого сільського попа. Він добув адресу Духновського й почав писати доноси. Відповіді на них од Духновського не було, але він тим не турбувався і сподівався, що його праця дарма не загине.

— І де оце бродить Миша? — дивлячись у темне вікно й мимохить прислухаючись до голосу о. Венедикта, спиталась управителька.— Вічно спізнюється й на чай, і на обід.

— А оце, мабуть, він іде,— відповів Вуїч, чуючи ходу за муром.

Він не помилився. У хату ввійшов молодий ще зовсім студент, брат управительки.

Хто б не глянув на них, то зразу вгадав би, що це брат і сестра. Обое вони були смугляві й кароокі, і якась, що їй нелегко було зловити, але досить виразна риса полягала на їх обличчях і свідчила, що в їх жилах тече та ж сама кров.

— Вибач, Ліпо, я знов спізнився,— сказав Миша.

— Нічого. Тільки що почали пити.

— А я був на горі, за садом,— говорив Миша, привоюючи до себе налитий сестрою чай.— Гарно там... Лежав-лежав, поки не набридло. І увявіть собі, аж туди чути, як о. Індик розмовляє. От труба ерихонська!...

Він засміявся, але сміх його мов поглинула пустака.

Миша припав устами до чаю й замовк. Мовчали й сестра з зятем.

— Що ви сьогодні такі, немов у воду опущені? — усміхнувся Миша.— Боїтесь, що Духновський іде?.. Охота!.. Наплюйте на нього! Якесь там порохно, а ви його боїтесь!..

— Не боїмось, Миша, а все-таки й радіти нічого,— одповіла Ліпа.— Тобі, справді, чого його бояться, а нам — друга річ.

— Я не згоден!

Тонка, з ледве помітним сумом усмішка майнула по обличчю Вуїча.

— З чим не згодні? — спитав він.

Миша витер рукою вогкі від чаю губи.

— З тим, що треба боятись, і навіть,— можна боятись Духновського. Ви чесно робите своє діло й берете з нього за це плату. Він там десь сидить, як пугач, у своєму Керчику, а ви тут стоїте на сторожі його інтересів. Він повинен бути вдячним вам за це. Вся відповідальність перед людьми на вас, весь клопіт ваш, а йому — тільки гроші.

— У тім-то й сила, що все на нас. Упала іскра, згоріла солома... Хто винен? Вуїч. Йому що? Сам писав, щоб спробувати топити машину соломою, а не вугіллям. Ми й спробували. І ніхто не думав, що з димаря буде стільки іскор. Ну, й зайнялось... А він може сказати: «Знали, що як топити соломою, то буде багато іскор,— треба було класти ожеред подалі».

— Так що ж? Скажете, що не знали.

— Еге, поговоріть з ним!..— сказав Вуїч і одставив од себе велику гарну чашку, з якої пив завсігди чай.

— Ні, все-таки ви дарма боїтесь, і в цьому єсть щось обидне, зневажливе,— говорив Миша, не помічаючи, що дратує Вуїча.

— Добре тобі так говорити, коли ти не служиш. А от служитимеш, тоді друге скажеш,— мовила Ліпа, і в її голосі почулась досада.

— Ех, Ліпо, Ліпо!.. Вся річ у тім, що ви самі себе принижуете, самі себе робите рабами! І чіми рабами?.. Рабами сліпого, нерозумного капіталу! Там їде якийсь мізерний дідок, а ви його боїтесь...

— А той мізерний дідок завтра може нас вигнати всіх відсіля! — гостро сказала Ліпа.

— Не вижене!..

— Ти кажеш — не вижене... А як вижене?

— То звісно, я можу завтра і вмерти. Так що ж? Тільки при одній думці про це я повішу ніс на квінту?..

— У вас, Михайле Петровичу, свій погляд, а в нас свій,— сказав Вуїч, і було видно, що ні він, ні Ліпа ніколи не згодяться з тим, що казав Миша, що їм набридло слухати його і що слова його їх дратують.

Миша замовк, хоч був певен, що правда на його боці.

Другого ранку Вуїч сів на бігунки й поїхав у степ наглянути, що там і як робиться.

Варсонофій зранку вже був у дворі, гомонів з Марфою в пекарні, що була в однім будинку з квартирою управителя, і кілька разів ходив у великий «панський» будинок, що будували його ще предки княгині. Він звичайно стояв пустою, і пани жили в ньому тільки тоді, коли приїздили влітку подивитись на свою Сомовку.

Варсонофій, немолода вже людина, з великою патлатою головою й широкими плечима, високий і сухорлявий, скидався на великого сірого степового коника. Ще більше це здавалось, коли він говорив і рот, з дрібними зубами між вусами й невеликою кучерявою бородою, мов жував що й випускав з себе зеленуватий сік. Тільки він не жував нічого, а випускав безліч слів, бо дуже любив побалакати. Ради приїзду «пана» він одягся в чорні городянські штани й піджак власної роботи. Бо був кравець. Але щоб дарма не зношувати одіжі, піджака він скинув і ходив у білій, вбганій у штани сорочці з ясно-блакитними гумовими підтяжками через плечі. Підтяжки були нові й гарні. Подарував йому їх Вуїч, бо вони не задались на нього, і Варсонофій дуже ними пишався.

Він переносив ту чи іншу річ через двір так поважно, мов священнодіяв у тих підтяжках.

Марфа дивилась на нього з побожним захопленням.

— А треба, треба, щоб Бринда куропаток настріляв! Без цього ніяк не можна. Що ж я йому подаватиму? Хіба він курятини не бачив або баранини? Це вже відома річ, що панам подається або дрохва або куропатки. За Сіверса так постійно було. О, Сіверс!.. Та й охотник з нього був!.. Одного року приїздить з Олександрівки. «Ну што, отше Варсонофіе, як крупати?..»—«Есть, — кажу,— «крупати».— «А дроф есть?» — «Есть і дрохви».

І Варсонофій забував про роботу й починав розказувати доти, поки не ввіходила управителька. Тоді він кидався до роботи:

— Ці баби — ніколи з них пуття немає... Робота стоїть, а вони...

І справді, Бринда, економічний конторник, після снідання поїхав на куропаток, узявши з собою й Мишу. Вони сіли вдвох на бігунки, запряжені гривастим буланним коником, круглястим, як огірок, і кріпким, немов кремій. Собака Марселька побігла за ними. Виїхали з села, піднялись на гору й поїхали степом поміж ланами, розмережаними копами хліба.

— Де ж ми саме будемо полювати? — запитав Миша, сидячи ззаду Бринди і весь час думаючи об тім, як би не впасти з бігунків.

Він їхав на полювання вперше, і все дуже цікавило його.

— А ось побачите,— відповів Бринда, молодий ще чолов'яга, ставний і дужий, з синіми очима й короткими й цупкими, немов обрубаними пальцями.— Поїдемо до машини. Там кинемо бігунки, а самі підемо по балках. Треба б Марсельку сюди взяти. А то вимориться й не піде в бур'яни...

Він спинив коня, покликав собаку й так-сяк припустив її перед себе.

— Тепер їдемо втрюх...— сказав Миша.

Але Бринда мовчав і тільки часом поплывував на дорогу. Іншим часом досить балакучий, він тепер був мовчазний і чимсь немов стурбований. Миша теж замовк, бо почував себе в залежності від Бринди, як людина, що ще ні разу не була на полюванні і взята на це діло ніби з милості.

Степ був нерівний, пересічений балками, і дорога то вибиралась на шпилі, то спускалась в долини. Нарешті, вони приїхали туди, де молотила машина.

Невеликий чорний паровик пихкав і сопів, поблискуючи на сонці спицями маховика. Ремінний пас бовтався й біг до червоної й запарошеної пилом і половиною машини. А сама машина торохкотіла то глухо, мов набравши повну пащу їжі, то різко й сухо, мов клацаючи голодними зубами. Тоді отаман, спітнілий, червоний мов рак, з налитими кров'ю очима й запарошеним волоссям і вусами, кричав так, що покривав торохкотіння машини:

— Ей, чорти!.. Давай, давай, куди дивитесь!..

Снопи з возів летіли наверх, а там чоловіки у великих, пристосованих проти пилу окулярах пускали їх на барабан.

Отаман підійшов до бігунків.

— Що, по куропаток приїхали?

— Еге.

— Щось їх сьогодні не видно. А от дрохви отам маячили зранку.

Він показав засмаженою на сонці волохатою рукою в степ. Бринда й Миша подивились туди, але там не було нічого видно.

Дівчата й парубки, що робили на машині, поставали і, вишкіряючи на сонці зуби, дивились на Мишу й Бринду.

— Це пан їде, так Бринда по куріп'ята приїхав.

— А з ним ото хто? — питала дівчина, смикаючи другу за поділ і показуючи на Мишу.

— Хто?.. Хорт безхвостий! — зауважив якийсь парубок, дивлячись, як Миша, в коротенькій тужурці й обліпкуватих штанях, злазив з бігунків.

Дівчата й хлопці зареготались, а машина несито заторохкотіла.

— Давай, давай!.. — повернувся до неї отаман. — Ви чого, бісові сороки, поставали?.. А ти чого, як віл, очі вирячив?.. Людей не бачив?

Машина загула тихше, мов задовольнившись їжею.

— Так сьогодні ждете?.. — знов підійшов отаман до бігунків.

— Та сьогодні ж... — одповів Бринда, дивлячись на дівчат.

— Так... Оце недавно й Олексій Павлович сюди прибігали. Лаялись, що мало намолочено. А хіба з оцим народом багато наробиш?.. Ти чого знов стала?.. — кинувся він вдруге до робітниць.

Він кричав грізно, але дівчата не дуже боялись його і все зводили очі на Бринду. Бо Бринда був парубок і великий митець щодо дівчат. Але тепер він не звертав на них уваги. Прив'язавши коня до гарби, він з рушницею за плечима подався геть од машини, гукнувши за собою Марсельку. Миша теж пішов з ним.

Було дуже душно. Земля з посохлою травою пашіла теплом і була тверда, як сухар. Бур'ян, цупкий мов дріт, хльоскав по чоботях, видаючи з себе солодкий, змішаний з пилом запах. А темно-зелені купи дерев у балці немов спали, стомлені спекою.

Марселька бігла попереду, нюхаючи то в один бік, то в другий повітря й молотячи рудим хвостом по бур'яні.

— Тут, коло машини, нічого не буде,— сказав, несучи поперед себе напотові рушницю, Бринда.— Куропатки тепер понизу пасуться, попід лісом.

Миша йшов рядом з ним, теж держачи в руках рушницю. Колючі будяки шпигали його крізь одіжку в коліна й лікті, високий буркун лоскотав жовтими китицями цвіту по обличчю, а молочай білим, густим і липким молоком каляв йому чоботи. Перед ними злітали якісь дрібні пташки і, щебечучи, перелітали в другі місця. Пурхали на сонці жовті й білі метелики й сідали на червоні квітки будяків і жовту кашку буркуну, маючи проти сонця своїми ніжними крильцями.

Бур'яни скінчились, і Бринда з Мишею вийшли в місце, порослі травою. Подекуди по скатах гори світила перловими кущами тирса, а понад ярками, поміж дерезою, плішами розрісся пахучий чебрець і де-не-де траплялись вічка червоно-рожевої гвоздики.

Марселька обнюхувала кущі дерези й бігла далі вниз до балки.

Коли це враз щось мов бахнуло, і якийсь попелястий птах зненацька зірвався в неї з-під ніг, з шумом і лопотінням, мов куля, знявся вгору і, стрепенувши гострими крилами, полинув згори в долину.

Миша не встиг отямитись з несподіванки, як Бринда звів рушницю, вистрелив раз і вдруге. Птах ухильнувся ліворуч і прудко полетів геть, невідимий.

— А, чорт!..— стиснув зубами Бринда.— Марселька, ісі!..

— Що воно таке було? — спитався Миша, здивований і схвильований тим, що бачив.

— Стрепет. Проклята собака не дала стояти, і ось промах!.. Ісі сюди, паскудо!..

Марселька, винувато згинаючись набік і дивлячись у вічі своєму хазяїнові, прилягла черевом до землі.

— Я тобі дам!.. Ісі сюди!..— погрозився Бринда.— Тільки треба зробити перший промах, то вже піде!

Йому було досадно й соромно перед Мишею. Бо з нього був гарний стрілець, а тут так зблизька дав маху.

Пішли обережніше, несучи поперед себе рушниці зі зведеними курками. Спустились до ліска й пішли понад ним вгору по балці. Ішли, мов загіпнотизовані, стежачи за кожним рухом Марсельки.

Дичини не було ніякої.

Одного разу, по той бік балки, щось якось особливо зашуміло й затихло.

Бринда спинився й прислухався.

— То куропатки... Та ми ходімо сюди вгору. Вони тепер пасуться по вершинах.

Миша ніколи не бував на полюванні, вперше держав рушницю в руках і покірно йшов за Бриндою. Балка була довга. До вершини підійшли не скоро. Ніде не трапилось нічого.

В самій вершині, вже повертаючи на другий бік балки, Марселька враз пішла тихіше. Витягла голову, пригнулась до землі, і, ступаючи як кішка, пішла в кущі дерези, і враз стала... Спинилась, піднявши праву передню лапу й не спускаючи її на землю... Повернула розумну голову до Бринди й замліла. Слина золотою павутиною звисала з її рота й блищала проти сонця.

Бринда махнув рукою Миші, щоб він зостався позаду, а сам пішов вслід за Марселькою, ступаючи, немов по повітрю. Миша стояв і ждав, увесь тремтячи. Це ж Марселька зробила стойку... Там єсть якась дичина... Ось-ось зараз вона випурхне...

Бринда підходив уже до Марсельки. Вона стояла на місці, і, здавалось, кожен нерв у неї тремтів од захвату.

Бринда протяг над нею рушницю й стиха сказав якесь слово. Вона ступила наперед... І в ту ж мить мов хто сипонув дробом на залізний лист. Виводок куропаток випурхнув з трави ліворуч од Бринди й серпом полинув до балки. Він стрелив раз і вдруге... Виводок розсіявся, як макове зерно, але ні одна куропатка не впала на землю.

Знов промах.

Обличчя Бринди позеленіло, а очі заблищали сухим блиском.

— Ні, сьогодні не буде діла!.. І так завжди: коли тобі до зарізу треба, нічого не вб'єш!..

Він шпурнув рушницю на землю і сам, знесилений, упав коло неї.

Мовчали. Миші було жалко й його, і того, що так гарно Марселька зробила стойку, такий великий був виводок,— і нічого не пощастило вбити. Він почав було говорити про це, але Бринда не слухав його й тільки незадоволено сопів.

— А!.. несе його чортяка!..— промовив він нарешті й одвернувся.

— Кого? — здивувався Миша й оглянувся, думаючи, що хтось іде до них.

— Та вже нікого, як Духновського!..

Тепер Миша догадався, чого Бринда був увесь час якийсь пригнічений: і він боявся того порохнявого дідка з сивою маленькою борідкою і блідими холодними очима.

— Чого ви його так усі боїтесь?

Бринда з несхованою ненавистю глянув на нього.

— Легко вам казати, що ви приїхали до сестри погостювати та й поїдете собі. Вам то він байдуже!.. А нам... скаже слово, і йди собі, стріляй скільки хочеш!.. Ех!... коли б на них, проклятих...

Бринда не договорив і встав з землі.

— Знаєте що? — сказав він.— Як будемо ходити вдвох, то в нас нічого не вийде. Ви йдіть сюди, а я піду по той бік. Може, що підстрелимо.

VI

Миша зрозумів, що йому не хочеться мати свідка своєї невдачі, що присутність його дратує Бринду, і вони розійшлись. Бринда пішов з Марселькою, а Миша — сам. І йому з ревності до Бринди захотілось неодмінно що-небудь убити. Він ніс наготові рушницю й обережно йшов униз понад балкою, що тяглась рядом з тією, понад якою вони тільки що пройшли.

Було дуже душно, хоч і віяв вітерець. Сонце пекло сухим огнем, і рушниця була гаряча й важка. Далеко

в степу гула машина, як великий неспокійний джміль. Миша йшов, прислухаючись до її гудіння. Коли враз з-під ніг у нього пурхнуло кілька куропаток. Він здригнувся з несподіванки і з ляку вистрелив, не націляючись. Постріл одгукнувся луною на низині балки, а дим пішов угору. Це був перший Мишин вистріл — і перший промах.

Він почував себе ніяково й озирнувся, чи не бачить його Бринда. Але Бринди не було видно.

«Ну, нічого. Вдруге не дам маху. Тепер уже не злякаюсь»,— заспокоїв себе Миша й пішов далі, розпалюючись бажанням неодмінно щось убити.

Він ішов довго, але нічого не траплялось. Уже в самому кінці балки, ще здаля, знов перед ним знявся табун куропаток, і він так само похапцем, не націляючись, зробив два вистріли, і — о радість! — за другим помітив, що одна куропатка впала на землю. Він кинувся туди, боячись, щоб підбитий птах не забіг куди в кущі. Але куропатка була підстрелена на смерть. Взяв її, окривавлену, і не знав, що робити з нею, бо в нього не було ні торби, ні чого другого, куди він міг би покласти свою здобичу. Хотів оддати Бринді, але його не було видно й чути поблизу.

Тоді Миша взяв куропатку за чорні тоненькі лапки лівою рукою і, піддержуючи нею ж рушницю, пішов на гору в бур'яни, куди з балки полетіли куропатки.

Він ходив ще кілька годин, але не вбив нічого. Сонце вже давно звернуло з полудня. Знесилений, з пересохлим язиком і горлом, він пішов до машини.

Бринда вже був там. Він не вбив нічого й був сердитий і сумний. Миші стало ніяково перед ним з своєю куропаткою, і він мовчки поклав її на бігунки.

— Оце гаразд, що хоч ви вбили, буде чим пана нагодувати,— спробував пошуткувати отаман, але йому це не вдалось.

— Ідемо додому,— сказав Бринда.

Вони сіли на бігунки й поїхали.

Молотники дивились їм услід і сміялись.

— Настріляли чортового батька!

— Тепер замість куропаток їх самих пан поїсть.

— Не поїсть. Бриндою подавиться,— зауважила смуглява, як циганка, дівчина.

— Чому так?

— Цупкий дуже.

— А ти його куштувала?.. — лукаво підморгуючи, спитав вирлоокій з облупленим носом дядько.

Дівчина зчервоніла і взялась підгрібати полову.

Машина стугоніла, видихаючи з себе полову й пил. Отаман лаявся й шкилював дівчат. Сонце пекло їх усіх і немов посміхалось з неба, дивлячись на їх роботу, а Бринда й Миша, посклякавши на бігунках, як перестиглий ячмінь, їхали додому.

В обох було погано на душі.

VII

Духновський повинен був приїхати годин у одинадцять увечері. Софрон ще далеко до заходу сонця запряг тройку з балабончиками й дзвоником і виїхав з села «по пана». На заході сонця в Сомовку приїхав Кармазін, щоб зустріти Духновського разом з Вуїчем.

Вони вдвох обійшли двори економії, Вуїч розпорядився, що й кому робити на завтра, і ввійшли в хату пити чай.

Хоч вони й служили обидва управителями, але в них не було нічого спільного, по чому можна було б сказати, що це — люди одної професії. Вуїч, товстий і горбоносий, з делікатними манерами й голосом, гарно одягнений, скидався сам скоріше на властителя маєтку, ніж на управителя. В Кармазіні ж, сухому й довгому, з великим беззубим ротом, оброслим рідкими вусами й бородою, нічого не було, що хоч здалека нагадувало б хлібороба. В довгому чесучевому піджаці, з давно не стриженним волоссям на голові, в окулярах, блідий і нервовий — він скоріше нагадував собою земського лікаря. І справді, він був з лікарів. Так само й Вуїч учився колись в інституті східних мов. Але обох їх життя повернуло так, як йому забажалося, — і вони служили за управителів маєтків.

— Ви знаєте що, Олексію Павловичу? Ні в яким разі не возіть Духновського дорогою, що йде в Кузькине, — нервово смикаючи себе за бороду, говорив Кармазін. — Вся вона покрита житом.

— Що ж, це щороку буває,— спокійно відповів Вуїч.— Везуть жито, воно труситься... Та й не ми ж одні там його возили, все село тією дорогою звозило.

— Так-то так. Але скажи йому про це,— не повірить. Скаже: «Мені до других діла нема, а вам би треба було в гарби рядна підстилять». Ми ж цього не робили?

— Ні.

— А треба було. На той рік, коли будемо служити, неодмінно треба буде так зробити.

Вони довго говорили про те зерно, хоч обидва були певні, що воно не варт того, щоб так за ним журитись. Але їм не хотілось поривати розмови. Бо як тільки вони замовкали, так несвідомо починали прислухатись — чи не чути дзвоника, чи не їде Софрон, хоч добре знали, що він ще не може вернутись.

Ліпа, своїм звичаєм, сиділа коло самовара й мовчала. Її турбувало, що не все в неї зроблене для прийому Духновського так, як їй бажалось. Бринда нічого не привіз з охоти, і хто його знає, чи справді йому не пощастило, чи, може, він хотів навмисне зробити їй неприємність. А до того й Варсонофій щось почав дуже багато балакати: мабуть, уже покуштував горілки. Вона, побачивши, як він з завзяттям щось розповідав у кухні, нічого не сказала йому, бо знала, що може бути ще гірше, але неспокій чим далі, тим більше обгортав її.

Миша теж був невеселий. Мовчки пив чай і був зайнятий своїми думками.

— Так ви кажете, сни перед пожежею бачили? — спитав Қармазін, блідо, тільки одними губами всміхаючись.— Цікаво, що їм снилось на святках? Пили ж, мабуть, добре?..

Він казав «цікаво», але видно було, що його нітрохи не цікавило це питання, і говорив він так, аби тільки не сидіти мовчки.

— Пили вони, я знаю, не багато, а цікаве те, що, як тоді ж сказала Марина, три ночі підряд їй снився той самий сон,— казав так само Вуїч.— Неначе тричі, бачила вона, якась біла жінка, тільки в одній сорочці, виходила з тієї половини хати, яка потім загорілась.

— Біла, кажете?.. І в одній сорочці?.. То це річ проста, мабуть, якась робітниця, може, й справді три ночі підряд ходила в пусту половину потай од других за

чим-небудь. І ходила зі світлом... От і була від того вогню біла. Ходила, поки хати не спалила.

— Так там же тільки Марина з чоловіком і жили. Більш нікого не було,— зауважила Ліпа.

— А проте хто їх знає? Може, справді сон був, а може, й галюцинація,— промовив Кармазін і зітхнув.

Всі замовкли й слухали, що діється надворі.

Було тільки чути, як бубонить на кухні Варсонофій. Вуїч накручував і розкручував на палець ланцюжок од годинника, а Кармазін зіперся головою на руку й сидів нерухомо. Нерви у всіх були напружені, і те, про що вони говорили, не цікавило їх, бо вони думали про Духновського. Ось тепер він уже їде від станції... Спускається в балку... Мовчить, своїм звичаєм, про щось думає... А про що? Може, саме про них: сидять там, мовляв, два неуки, і нема пуття з них... вигнати їх треба!

І щоб одірватись од цих думок, Вуїч знов починає розмову. Питає про здоров'я жінки Кармазіна. Він недавно одружився, і дружина його слабувала на нерви й навіть, як було чути, була близька до божевілля.

— Нічого, дякую. Прихворує, але тепер стало краще. Тільки оце приїзд Духновського... турбує її...

Вуїч зрозумів, що попав на болюче місце, й замовк.

Кармазін теж мовчав. Миша встав і вийшов з хати.

Він чув, що й сам мимохить заражається настроєм, який запанував у хаті, й починає чогось боятись, і важке почуття приниження обгортає й гнітить його.

Він довго ходив по двору й думав про те, що рабство — не таке просте й нескладне питання, яким воно здається з першого погляду; що воно обпугує людей тисячами непомітних ниток, впливає на психіку їх, одбирає енергію й робить взагалі безсилими, несамостійними, нікчемними. Якийсь, такий самий як і всі, чоловік, тільки через те, що купив маетки, тим самим немов одкупив і людей собі, людей інтелігентних, може, не менше його освічених, і гнітить їх, і має право зробити з ними, що захоче.

І Миші уявлялось, що Духновський — старий, гидкий павук і що він заплутав у павутину Вуїча й Кармазіна з їх жінками, заплутав Бринду з його рушницею й Марселькою, обгорнув сіткою отамана Савелія й усіх, усіх, хто служить у нього. Тільки Савелій і друзі більше

звичні до рабства, і воно їм не здається таким важким, бо вони не знають другого життя. Вони, може, навіть не помічають тієї павукової сітки. А Вуїч, Кармазін — їм важко.

І Миші й самому було важко. Він ходив по двору й думав. У вікна з квартири управителя й з кухні снопами падало на двір світло, чути було, як щось промовисто розповідає Варсонофій, і часом синіли його підтяжки.

VIII

А Вуїч і Кармазін сиділи в хаті й розмовляли.

— І ви знаєте, як він розбагатів?..— казав Кармазін.— Коли ще будували чи Києво-Московську, чи Курсько-Харківську залізницю... не скажу... то концесії на неї добився Поляков. Його інженери зробили «зйомку», підрахували все, скільки потрібно грошей, і вийшло в них, скажімо, сто мільйонів. А Духновський,— ще був тоді молодим, голяком був,— сам власними ногами пройшов усю путь і теж зробив свою «зйомку», підрахував усе, і в нього вийшло, що дорога обійдеться дев'яносто п'ять мільйонів. Тоді він до капіталістів. Так і так... «Чи не хочете ви виступити конкурентами Полякова по моему проекту?» Ті роздивились, згодились. Тоді він до Полякова. «Ви виступаєте з проектом залізниці в сто мільйонів, а ось компанія капіталістів, отаких і таких, має виступити з моїм проектом, в дев'яносто п'ять мільйонів; а коли діло піде на справжню конкуренцію, то скине ще кілька мільйонів». Поляков подумав-подумав та, щоб не втратити справді концесії, і купив у Духновського його проект... за кругленьку суму — один мільйон карбованців. От з того й став Духновський мільйонером.

— Чув я про це, та не знаю, чи правда,— сказав Вуїч.

— Як же не правда, всі про це знають,— одповів Кармазін і, своїм звичаєм, зітхнув.

В хаті стало тихо. Ліпа домивала посуд. Великий темний метелик вився коло лампи, добираючись до вогню, щоб загинути в ньому, і ніяк не міг досягти своєї мети. А всі в хаті думали про Духновського. Уявляли,

як він, молодий і енергійний, пішки проходить сотні верст і робить «зйомки», і в душах у них все більше й більше набиралось страху перед ним.

Годинник на стіні одноманітно стукав, полискуючи великим мідним маятником.

З кухні чувся веселий сміх і доносився трохи гунявий голос Варсонофія.

Ліпа мовчки підвелась з місця й вийшла з хати.

Сміх разом затих. Тепер чути було Ліпин голос, а потім знов Варсонофія.

— Ото вже напився, мошенник!.. — зауважив Вуїч, але не пішов до кухні, а остався на місці: все одно нічого не зробиш.

Скоро вернулась і Ліпа. Вона була схвильована. Вслід за нею йшов Варсонофій і все щось говорив, виправдуючись.

— Я так і знала, що він налижеться,— з відчаєм махнула вона рукою й не сіла, а неначе впала на крісло.

— Господи!.. І що ви кажете?.. — схиляючи набік голову, молитовно підводив вгору руку Варсонофій.— Хіба ж можна?.. Хіба ж я не знаю?.. Я аніні... ні каплі не пив!..

— Ти п'яний. Геть іди відсіля,— гостро сказав Вуїч і піднявся з місця.— Вічно ти так: коли тобі треба, так ти святий та божий, а як тебе треба, то налижешся, як свиня. Іди собі, щоб я тебе не бачив!

— Олексію Павловичу... Вірте совісті... ні боже мій!.. Нехай хоч зараз їде Духновський, все буде в акурат. Первий сорт... Готов заприсягатись... Аніні...

— Як тобі не соромно, Варсонофіє!.. — сказала Ліпа, і в голосі її почувлись сльози.

— Бариня дорога... Олімпіадо Петрівно!..— Варсонофій упав на коліна.— Не гнівайтесь, усе гаразд буде!.. Я тільки-тільки, саму малість!..

— Ну, йди відсіля геть! — з досадою крикнув Вуїч і одвернувся.

Йому було й досадно, і смішно дивитись на Варсонофія, як він у своїх підтяжках по-мученицькому згортав руки й підводив очі.

— Напрасно... напрасно гнівається!.. Я ні в однім оці... Так тільки, малість... для храбрості!..

Варсонофій вийшов, і довго було чути, як він на кухні не то жалівся комусь, не то когось заспокоював.

— Ну, він ще нічого,— сказав Вуїч,— коли більше не нап'ється, то ще гаразд. А то нехай сама М'арфа при-служує.

Ліпа тільки зітхнула. Вона була зовсім збезсилена клопотом і сподіванням.

— Вийдемо надвір. Походимо там... бо тут душно,— сказав Вуїч.

І всім разом здалось, що в хаті справді душно й треба вийти на повітря.

ІХ

Вечір був тихий і гарний, який звичайно буває після душного, тихого дня. Місяць ще не сховався, а на небі срібним порохом поблискували зорі. Чумацький Шлях простягався з одного краю неба до другого ясною смугою, і здавалось, що неначе вище зір на північ тягнеться довга валка ясних хмар.

У дворі й на селі було тихо. Миша стояв коло кам'яної огорожі, ще теплої після дня, і дивився через неї на майдан. Там з розчинених вікон попівської хати лилося на землю світло, а о. Венедикт у каптані, з непокритою головою ходив, заклавши руки в кишені, взад і вперед перед своєю хатою.

За церквою в саду, десь під самою горою, однамітно й сонно, мов дуже хочаючи спати, кричала якась пташка, досить виразно вимовляючи своє сонливе «сплю».

Миша стояв і слухав. Дзвоника ще не було чути.

А Ліпа з Вуїчем і Кармазіним ходили по двору й розмовляли. І Миші, коли вони наближались до нього, було чути, як скаржився на життя Кармазін і казав, що коли б не сім'я, то він давно покинув би свою службу й переїхав у город, щоб знов узятись за лікарство.

— Хіба він знає, що ми пережили тут за оці останні роки, коли всюди палили й грабували? Ні, треба кидати!.. — говорив він, але в голосі його не було ні каплі надії на те, що він кине службу, що він зможе це зробити. Так принаймні здавалось Миші.

Вони підходили й одходили. Голоси їх то наближались, то віддалялись, а з саду так само доносилося ко-

ли-не-коли сонне й байдуже «сплю». З-за гори за садом починав зходити червоний місяць.

І враз Миші здалось, що він чує десь здалека, з-за села, дзвоника.

Він прислухався. Не чути було нічого.

Прислухався знов, і знов десь далеко-далеко озався ніжним одгуком дзвоник і замовк.

— Здається, їде...

Вуїч і Қармазін саме підходили до нього.

— Справді?

— Ось послухайте.

Всі четверо стали коло теплої кострубатої стіни й прислухались. Справді, було чути дзвоника.

— Це Софрон,— сказав Вуїч, і разом всі захвилювались.— Їде скоро, значить-таки везе.

Те, чого так напружено ждали й чого боялися, тепер наближалось. І здавалось, що наближалось воно дуже рано й несподівано і що було б краще, коли б воно забарилось.

Але Софрон уже в'їхав у село, і тепер дзвоника було чути зовсім виразно. Голос його віддавався в саду під горою, і здавалось, що Духновський їде сюди чез сад.

Ліпа побігла в хату. Варсонофій одяг піджака й вийшов у двір.

— Ага, їдуть!.. От ми зараз...

Вуїч і Қармазін, самі того не помічаючи, оправили на собі одіж і ходили коло воріт, мов не знаходячи собі місця.

І враз із вулиці, з-за попового двору, виринув екіпаж, і дзвоник вкупі з балабончиками заспівав зовсім близько. Почулось тупотіння коней.

— Їде...

— Ну, будемо зустрічати...

Але тут сталось щось несподіване. Софрон, замість того, щоб їхати вгору, у двір, повернув до конюшень і здержав коней. Ось він спинився. Дзвоник замовк... задзеленчав... знов замовк. І мов яка вага разом спала з плечей обох управителів, і їм стало легше, і в той саме час не вірилось, що вже нічого дождити, і вони почули в душі якусь пустоту.

— Знов не приїхав!..

— Це вже свинство!.. — в безсилій злобі проговорив Кармазін.— Так колотити людьми...

— Побіжу скажу барині,— промовив Варсонофій і побіг у хату.

Х

Вуїч і Кармазін, не дожидаючись, поки Софрон впряже коней і прийде розказати, як і що, самі пішли до нього.

Він вештався коло зморених, спітнілих коней, а коло екіпажу стояв о. Венедикт і питався:

— Що, знов не приїхав? А телеграма або лист есть?..

Побачивши, що підходять Вуїч і Кармазін, він повернувся й мовчки пішов додому.

Над горою випливав червоним велетенським колом місяць, мов хтось великий і грізний, але зараз ще заспаний і байдужий, поглядав звідтіля на конюшні, на коней і людей.

— Ну що, нема? — спитав Вуїч.

— Нема. Ось тут телеграма...

Софрон покопався коло передка й подав телеграму.

Вуїч узяв папірця. Од нього пахло ременем і кінським потом.

— Чи в вас немає сірника?..

Кармазін черкнув сірничком, і при світлі його вони прочитали: «Приїзд одкладаю тиждень. Духновський».

— Краще б уже сьогодні приїхав,— сказав Кармазін.— А то знов треба ждати, знов...

Він не договорив, але Вуїч розумів, що він хотів сказати, і вони обидва, пригнічені й розчаровані, пішли вгору до хати.

Хоч гора була невелика, але їм було важко йти. Нерви, як спущені струни, ослабли, і втома оливою влилась у їх тіло.

— Не приїхав? — спиталась коло воріт Ліпа.

— Ні. Через тиждень приїде.

— Я так і знала. Знов треба ждати...

Гірка, безсила іронія почувалась в її словах, і Миші, що стояв з нею, стало гостро й неприємно жалко і її, і Вуїча, і Кармазіна.

«Бідні люди! — подумав він.— Бідні раби!»

Він повернувся й пішов од них. Але йти було нікуди. Скрізь панувала ніч, і все спало, мов застигло в нерухомім повітрі.

Тоді повернувся знов і пішов у хату.

ПОТОМ І КРИВАВИЦЕЮ

Е т ю д

Після пекучого дня вечір підійшов непомітно. Сонце якось разом спустилось за тонку пелену попелясто-червоних хмар і померкло, потемніло, а небо засвітилось фосфоричними огнями великих і дрібних зірок. Здалека, з того краю, де було море, немов потягло вогкістю.

Смеркало.

В степу подекуди ярко горіли огні, і ввесь він, понятий вечірньою млою, од землі до неба, дзвенів і гув сонно-меланхолійною музикою літньої ночі. По ланах стояли рядами копи й немов молились до неба. Коло їх вештались втомлені люди.

Пахло степом, людським потом і гарячим кулешем.

— Завтра до обід чи й стане роботи...

— Стане. Дай бог до вечора упоратись!..

Ложки шкрябали вже на дні теплого ще казанка. Головешка задумливо догорала осторонь. Люди, косарі і в'язальниці, їли, але вже були ситі, й їх змагали утома й сон.

Коли в казанку не осталось нічого, тоді, важкі й задоволені, повставали з землі, напились води і, повернувшись на схід сонця, гикаючи й чухаючись, молились.

— Ге-е-е-й... земляки!.. Коли... кін-ча-е-те?..— пролунав відкілясь здалека ледве чутний голос.

— Це, здається, Юхим,— сказав кряжистий і грудастий косар і, розгладивши долонею вогкі од кулешу й води вуси, гукнув у відповідь: — Завтра... в обід... А ви... коли?..

— І ми... завтра!..

— Гарзд!.. Заразом... підемо!..

— Дивіться ж!..

Вухо ждало ще людського слова, але його не було, а безперестанно й безугавно з усіх країв дзвеніли, турчали й гули степові коники. І здавалось, що то дзвеніли вгорі срібні зірки, і до їх луною усім своїм простором одгукався степ. Старий сірий кінь Бандура стояв коло дрозг і чи то спав, чи то прислухався до того, що творилось між небом і землею. На дрозгах лежав, підгорнувши руки під голову, горлиць, хазяйський син, Панас, і дивився на небо.

Йому ще не спалось.

— Ти не спиш? — підійшов до його косар Гаврило, що перегукувався з невідомим Юхимом.

— Ні. А що?

— Та того. Бачиш... Чи завтра батько дасть нам роцот? Бо ми збираємось в Ростов іти.

— Дасть. Чого ж?

— То-то. Бо нам тут нічого робить.

Косар пішов під копи.

Панас чув, як він довго укладався і потім, лігши, перевертався з боку на бік. Очевидно, й йому не спалось. І Панасові здавалось, що він не спить того, що думає про завтрашній роцот і не вірить, що батько як слід розплатиться з ними. І він сам лежав і думав, що завтра буде важкий і неприємний день. Батько буде битись за кожную копійку, щоб одтягти її у косарів. А на це він майстер... Він пам'ятає, коли й хто з косарів скільки прохворав і скільки взяв грошей або харчів, і все у його виходить коли не вдвоє, то втриє більше. І він так упевнено говорить, так гнівається й кричить, коли з ним сперечаються, що діло доходить щоразу трохи не до бійки. А коли він таки й оддає гроші, то здається, що не він пообшахрував і пообшитував людей, а вони його пограбували.

«На тобі гроші,— шпурляє він, червоний і злий,— і щоб ти ними подавився!..», «Я оддам, я не хочу твоїх грошей, але нехай вони тобі черевом вийдуть,— так ти їх заробив!..»

І Панас боїться завтрашнього дня. Бо батько становитиме й його за свідка, вимагатиме, щоб він казав

неправду, гриматиме на нього й лятиме, попрікатиме, що не держить його коло плуга, а оддав у гімназію, дивуватиметься, чому їх там вчать...

Старий Бандура стоїть коло дроз і часом тяжко зітхає, мов теж думає про свого хазяїна Сухопару. Стомлені роботою люди заснули, але не всі.

— Карпо... а Карпо?.. Ти спиш?..— чує Панас притишений Гаврилів голос.

— Ні. А що?..

— Та так. Не спиться щось...

— І мені теж.

Коники тріщать, мов з неба безперестанно тисячами тонесеньких струмків ллється і ллється на срібне поле вода. Вона дзюрчить і дзеленчить то тихше, мов оддаляючись, то дужче й дужче, і той шум і дзвін навівають разом з прохолодою ясний солодкий сон на стомлений спекою степ.

— Ех, брат!.. Думаю: як то Сухопара з нами розплатиться?..

— Еге, людина добра, що й казати!

— Кажуть — тугий на розплату.

— Хіба й так не видно!..

Вода дзюрчить і ллється десь близько, близько, мабуть, на стару голову Бандурі. Він труснув нею, прокидаючись зо сна, порснув і зітхнув.

Тихо. Але в степу неначе твориться якась таємниця. Ніч навіває на його сріблясто-млистий простір непереможні чари, і він засипає в тих чарах, і в дрімоті уперто й безперестанно думає про Сухопару. Так само, як Панас.

Еге, Сухопара кремень. Десять літ, як прийшов він сюди з Таврії. Купив сто сорок десятин, а тепер у нього їх півтисячі. Дочку за офіцера видає. Сина в гімназії вчить... А живе, як останній харпак. Живе свиня свинею. Це таке його правило. Ще в Таврії його навчив якийсь батюшка, о. Феофан: «Як хочеш бути багатим, то поживи десять літ свинею». Він і держиться цієї науки. І дітей її навчає. Вчить не тільки словом, а й батогом. У Гапки торік уся спина кривавими смугами була роз-

мальована, а у Панаса й зараз на плечах криваві «апалети». «А,— лютував він,— ти дивишся, що Доброскок вивчився, у апалети вирядився та жде, що я йому за Гапкою десять тисяч дам, так і ти запанів?.. Ось же тобі апалети, ось тобі апалети!»

Панас обережно повертається на дрогах, а кінь знов важко й спочутливо зітхає. Знає й він Сухопарину руку й науку.

Еге. Уміє Сухопара вчить бідолашних людей... Торік косило у нього десятеро чоловік. Дав таки їм сяк-так Сухопара роцот. «Ну, хлопці,— каже,— може, кого чим обідив, то вип'ємо на прощання по чарці. На роботі чого не доводиться: сонце не стоїть, хліб не жде». Випили по чарці, випили по другій, а сам випив чотири: «Люблю з гарними людьми по трудах випить. Неси сюди, жінко, все, що єсть!.. А може, в карти погуляємо?» Пили й грали всю ніч. Перепив Сухопара всіх і всі гроші повигравав у косарів, а тоді й випровадив з двору...

А земелька в його гарна. В двох шматках. Сидить посередині між ними Чуксіїха. Та він уже обійшов її. Не втече. Вже три тисячі взяла... А земелька Сухопарі підходяща. З одного боку її дорога йде, а з другого, поза Чуксіїшиним садом, зворота. Ідуть вони до другого Сухопариного поля й далі, далеко-далеко... На їх стовпики в траві стоять. Колись там, коло самого панського саду, Панас полуниці найшов. Коло білого каменя. Лежить камінь на сонці — білий-білий... Теплом пашить од нього... А на нього виліз зелений коник з мережаними ясно-зеленими крилами. Сидить і грає-грає... Панас підкрався, хап його: ага, попався! Коли дивиться, а коло каменя полуниці. Солодкі та соковиті!..

А далі, як піти по зворотах та пройти Сухопарину землю, треба йти все просто й просто, може, два дні, а може, й три. Тоді прийдеш до моря. Море широке-широке. Другого берега не видно. По ньому плавають пароплави й великі човни, повні пшениці. Напнуть парус на човні, вітер віє й жене човна. А паруси, мабуть, великі. Більші за ті рядна, що застилають гарби, як снопи возять.

Гарно плавати по морю: лежиш уночі на зерні й дивишся на небо, на зірки. А зірки дивляться на море, й щось кажуть йому, й сміються ласкаво.

І Панасові здається, що він чує, як вони й зараз щось кажуть. Кажуть не до моря, а до степу:

— А здорово-таки вражий Сухопара побив його, сердегу!..

Панас розуміє, що то зірки про нього розмовляють і жаліють його. І йому робиться так гарно й легко на серці: хтось таки пожалів його, пригрів його душу. І він зажмурих очі й прислухається, про що ті зірки розмовлятимуть.

— Такий не подивиться... Що йому? Може, вже й не одну душу загубив?..

— Ні,— відповідає зіркам, не розплющуючи очей. Панас.— Він нікого не вбив...

Зірки посміхаються й не вірять.

— У Таврії було... Значить, косили полтавці...— чує Панас.— Убрали весь хліб. «Давай роцот». Заплатив він їм. А душа каторжна не може стерпіти, що таку силу грошей людям оддав. Триста карбованців... «Що ви,— каже,— проти ночі підете в дорогу? Ночували б тут, на степу».

«Про кого це вони кажуть? — думає Панас.— Голос такий знакомий».

Зірки срібним промінням ворожать над обличчям Панасовим, і він не може розігнати їх чарів. А тіло в солодкій знемозі мов розпливається по теплій воді, і губить свою вагу, й збувається утоми.

«Це вони про батька розказують»,— думає він.

— Згодились. Запріг він коней і поїхав. Повечеряли... Лягли всі гуртом і заснули. Ніч місячна, все чисто видно. А один хлопчина був... не спитьсь йому... Оді-йшов за копи, ліг і теж задрімав. І чує, що мов пройшло щось поза копами,— туди, де сплять товариші.

«Еге, це вони про батька розказують, це він пройшов поза тими копами, що стоять коло проса»,— думає Панас.

І йому стає страшно. Він неначе бачить, як батько, в картузі й піджаці, сторожко ступає важкими чобітьми по стерні, витягнувши голову перед себе й мов хапаючи що в повітрі руками. Він хоче гукнути, хоче щось зробити й не може. А батько йде, йде... підкрадається...

— Коли це його щось мов штовхнуло... Скочив...

туди, до гурту. Бачить, аж він уже останнього дорізує... Як скрикне!..

Панас разом прокинувся й глянув на копи. Там лежали покотом косарі, а Гаврило сидів і розказував.

Важкі чари сну упали й розвіялись, і він з полегкістю зітхнув: це сон, мана...

— Побачив тоді, що не всіх порізав, та до нього. А той утікать...

— Що це ти розказуєш? — питає Панас, підводячись і спускаючи ноги з дроз.

— А так... бувальщину,— одказує Гаврило. Голос його зразу став сонний і млявий, і він замовк.

— Ну, доказуй, що ж далі? — хрипко озивається хтось із косарів.

— А що ж? — нехотя каже Гаврило.— Був би й надогнав того парубка, та по дорозі їхала якась жінка. Скочив він на повозку, ухопив з рук у неї віжки, погнав коняку та й утік. Заявили в волості. На другий день найшли: усіх чотирнадцять чоловіка вирізано й ні в кого ні копійки грошей!

— А той, злодіяка?..

— Безвісти пропав. Утік кудись...

— А може, нечиста сила в річку затягла.

Може.

Гаврило знов ліг на стерню й замовк. Замовкли й інші й лежали на землі нерухомо. Бандура стояв і зітхав. А Панасові здавалось, що там далі, за копами, де сплять в'язальниці, таки хтось справді ховається й підкрадається сюди, до косарів. Було так моторошно й страшно.

Він зліз з дроз і поглянув навкруги. Небо визоріло й було ясне й глибоке. В сріблястій млі пучі тихо спав безкрай степ. Бовваніли копи, й ряди їх губились далі у млі. Мов по слову якогось чарівника, налитий зерном хліб, що недавно ще шумів і вигравав на сонці золотими хвилями, сам собою зібрався в снопи й став у полукіпки й завмер, застиг на спустошених ланах. Нікого не було там.

Панас подивився й знову ліг. Сон і втома обважили його й притягли до ліжка кожен сустав його тіла.

Він знов заснув.

І йому снилось, що то батько його — той всевладний чарівник. Він стоїть вночі серед степу, суворий і мовчазний, темний як хмара, у старому засмальцьованому піджаці і у великих побитих чоботях, і куди покаже рукою, там самі собою виростають копи. І сунуться, сунуться по степу до нього... А коло ніг у його лежать якісь нерухомі постаті... Панас силкується розглядіти їх... і не може. І йому здається, що то порізані люди...

— Боже! — шепоче він, дивлячись на батька.— Прости йому душі загублених!..

А батько повертається до його, глянув грізно, мов ножем полоснув, і каже: «Залізом кується, потом і кривавицею поливається щастя твоє, сину. На сріблі-злоті їстимеш, і шануватимуть тебе люди. А я — проклят... Навіки проклят землею, що випила кров неповинних!..»

І тільки вимовив ці слова, разом щез, розвіявся.

Панас спить важко й тривожно. На сході, далеко-далеко, ледве помітною сизо-червоною смужкою розжеврюється зоря. На обміжку спурхнув якийсь безсонний птах і полетів туди, де повинно було зійти сонце.

Там, далеко в лощині, щось спотиху торохкотіло.

То їхав до косарів безсонний Сухопара. Кінчалась містерія короткої літньої ночі, і починався день.

ЩАСТЯ

— Еге, щастя!.. Щастя лови, а впустив раз,— удруге не жди...

Урядник Ненарадович, товстий, пухкий, немов повстаний, уставив великі, вогкі від старості й горілки, очі в стелю накуреної кімнати, мов щось пригадуючи.

— Було й мені піймалось, та зірвалось,— сказав він.

— Ану, розкажіть. А попервах вип'ємо... Митрофановичу!.. Куме!.. Пане староста!.. Ви вже й спите?

Писар Підкуймуха розбуркав сонного підпилого старосту Перепела й налив по чарці. Всі троє, не хапаючи і дивлячись один на одного, разом випили.

— Еге. Не був би дурнем, то жив би, може, собі паном у своїй Тамарівці, не тинявся б, як собака, на старості літ...— казав Ненарадович, обсмоктуючи кісточку з маслини.

— А як же це було?

— А так. Усі кажуть, що вкрати — гріх, хабара взяти — гріх, хвальшиві бумажки пустити,— Ненарадович потер пухкими пальцями, мов у їх були кредитки,— теж гріх... А всі й крадуть, і хабарі беруть, і на хвальшивих грошах багатіють.

Ненарадович говорив важко й не скоро, мов грав старий попсований орган — з присвистом, хрипом і передишками.

— Ви подивіться: хто в нас у городі багачі? Чихирянци, Рудак, Неналаденко... Ви думаете — вони чесно понаживались? Еге!.. Всі в Нахічевань їздили!..

— Невже?

— А ви думаєте як?.. Уміли комерцію робить. А я не зумів. І довіку каятимусь. Бо дурня зваляв... Вип'ємо ще чи буде?

У нього, як у людини хворої на алкоголізм, хоч уже було випито багато, пекло і ссало під серцем. Хотілось залити те неприємне почуття, утишити його. І він пив, але нічого з того не виходило.

— Га? Наливайте... можна,— проказав Перепел.

Він зовсім захмелів.

— Ага «п'ять падьом»?.. — засміявся Підкуймуха, підштовхуючи старосту під лікоть,— і ми ще живі?

— Наливайте...— знов проказав Перепел.

Підкуймуха налив по чарці, і всі трое знов мовчки випили й разом поставили чарки на стіл. Закушувати було нічим, бо від маслин zostались тільки кісточки.

— Так-то.— Ненарадович витер рукою мокрі од горілки сиві вуси.— Знаєте мою Тамарівку? Осталось нам після матері з братом триста десятин. Я хазяйнував, а брат корнетом служив. Гроші, мов полову, трусив. Тільки й знав було: «Вишли сто карбованців, а то хоч кулю в лоб», або: «Висилай триста карбованців, бо інакше пропав». Ну, й посилав. І самому треба було жити. Землю людям оддавав дешево, не так, як тепер беруть... І дійшло діло до того, як говориться, що й туди нікуди й сюди нікуди. А брата тим часом під Батурином на смотру коні вбили. Остався сам хазяїном. Тільки що ж, бачу: нема в мене сили. Зовсім вибився з грошей. За три роки вперед усе прожито... Думаю: куди не йшло, не я перший, не я останній: поїду в Нахичевань! Що буде, те й буде: вискочу — слава богу: викручусь з боргів; а попадусь,— туди й дорога! Одна голова в світі пропала — нікому журитись. Ну, розпитався, як і що, позичив так-сяк під векселі триста п'ятдесят карбованців... Поїхав.

— Як же поїхали? — спитав Підкуймуха.— Куди?

— Кажу ж — в Нахичевань. Добрі люди навчили, куди обернутись. Пам'ятаєте скопця з Сухої Балки, Терешка Карбовниченка? Той усе розказав і навчив. «Жалко,— каже,— дивитись на вас: батьки й діди ваші такими панами були, а ви крутитесь, мов муха в окропі. Поїхали б у Нахичевань та добули собі трохи смальцю, колеса підмазати, щоб легше їхалось». Розказав, куди й до кого звернутись, що й як говорить. Ну, поїхав. При-

їхав надвечір в Нахічевань. Смерком уже найшов улицю, яку мені треба, й ті суточки, що про їх Терешко казав. Усе як слід... як було сказано. І хвіртка з віконцем. Постукав. Виходить якийсь вірмешка. Питає: «Чого треба?» Кажу: «Чи немає сала продажного?» — «Звідки?» — «З Кривої Луки». — «Від кого?» — «Від Панааса Рябого». Кажу все, як Терешко навчив. «Увіходьте», — каже.

Ненарадович блимнув своїми великими очима й глибоко востаннє затягся з засмоктаного недокурка. Потім сплюнув його з губи на долівку й звичним рухом провів рукою по вусах.

— Пустив у двір, далі повів у хату. Там ще якихся два мишуриси. Розпитують, гергечуть між собою... А мене все очима нижуть... Дивлюсь на їх, сам револьвера намацую. Скажемо, був я тоді при силі, а все-таки... «На скільки вам, — питають, — треба товару?» — «На триста п'ятдесят». — «Дамо три тисячі». — «Ні, — кажу, — менше п'яти не візьму». Знов погерготали. «Добре. Ходімо з нами». Повели вночі якимись провулками та перелазами... Темно...

— І не боялися з ними йти?

— А що ж робить? На те пішов.

Ненарадович тепер оповідав складно й не спиняючись. Мов спогади розігріли кров йому.

— Провели знов у якусь халупу. «Пождїть, — кажуть, — тут». Жду годину, жду другу... Приносять гроші... більше все четвертні білети... Може, пам'ятаєте, тоді білі такі були. Були й другі: десятки, троячки... Подивився я: гроші як слід; робота — кращої й не треба. «Гаразд, — кажу. — Давайте п'ять тисяч, а я провірю». Боюсь, що нагріють мене: сунуть різаного паперу, а зверху заличкують грошима. Ну, все як слід... Пов'язали гроші у п'ять пачок. «Давай нам триста п'ятдесят своїх». Тільки оддав гроші, ще й не перелічили, коли вбігає в хату якась жінка: «Тікайте! — кричить. — Поліція»... Мишуриси за гроші та за пакунки. «Е, ні!.. — кажу. — Як поліція, то нехай і мене. й вас забирає, коли так. Давайте сюди п'ять тисяч! Став на дверях з револьвером...» — «Бери, — кажуть, — та тікай, бо й сам пропадеш, і нас загубиш». Узав я гроші... Штовхають: «Скоріше!» Тільки я в двері, коли в другі — поліція... Ну, вже не пам'ятаю, як вискочив на вулицю. Темно. Міста не

знаю... Пішов скоріш, куди попало. Блукав по городу всю ніч. Перед світом чую, десь паровоз свистить. Догадався, що там вокзал,— пішов туди... Несу вузлик з собою...

— Таки п'ять тисяч?

— П'ять тисяч.— Ненарадович сплюнув і перевів духа. Блимнув очима на сонного Перепела й почав далі.

— Діждався поїзда, сів у вагон. Сиджу, як на вугіллі: коли б скоріше їхати. Коли перед третім дзвінком увиходить жандарм... Пройшов увесь вагон, вернувся назад і сідає коло мене. «Тьфу ти, бісова личино! — думаю.— Треба тебе тут!»

Сів і уп'явся в мене очима. Дивиться то на мене, то на пакунок. «Біда,— думаю.— Це, мабуть, там заарештовано тих вірмешок, то вони й мене видали...»

Доїхали до станції,— я зараз за вузлика та з вагона. Жалко кинуть гроші. Прийшов на край платформи й сів у задній вагон. Рушив поїзд... Коли дивлюсь, знов увиходить той самий жандарм і знов сідає коло мене. Що його робить?.. Видимо, що стежить за мною. Переклав я вузлика на другий бік, за себе... Дивлюсь — і він пересів на друге місце, до вікна, і знов дивиться на мій пакунок. Бачу, що треба вже думати не про гроші, а про свою шкуру... Поїзд іде нагору не дуже скоро. Вийшов я, мов про нужду, з вагона... Став на приступиці, перехрестився та — стриб з поїзда!.. Тільки загуло та вітром мене підхопило... Ухопився руками за землю... Чую: слава богу, цілі руки й ноги, тільки мов гвіздки в їх повбивано... А поїзд уже далеко. Перехрестився знов та й пішов пішки по шпалах додому, без копійки грошей. І білета ні на що було взяти.

— Отаке!.. Та було б же гроші забрать та й стрибати з ними!

— Було б!.. Добре тепер казати. Сам знаю, що дурня зваляв. Ви думаєте, що то справді поліція в хату ломилась і справжній жандарм був?..

— Атож.

— Еге!.. Усе то ряджені були, мошенники! Опісля вже взяв я, що вони такі штуки виробляють: гроші продадуть, а тоді наскочуть ряджені поліцією й одберуть, та ще й відступного візьмуть, щоб буніім діло погасити, протоколу не писати.

— Ха-ха-ха!.. Так само, як ви часом виробляєте, га?.. — засміявся Підкуймуха.

— Вам смішки, а мені не до того було.

— Це правда, як бог свят... Зо мною теж було...— хотів щось розказати Перепел, підводячи голову з столу.

— Що там з вами було!.. — перебив Підкуймуха.— А тут справді... Ха-ха-ха! Ай-ай-ай!.. Чи не кляті?.. Так і пропало все?..

— Пропало.

— Ха-ха-ха!

Ненарадовичеві стало досадно, що Підкуймуха не тільки не спочуває йому, а ще й сміється, й він разом немов потемнів і замовк.

Було вже пізно. Догорала підсліпувата лампа. Він обіперся ліктем на стіл; поклав на руку свою стару голову й дивився перед себе, мов не своїми, скляними очима. Дим оповивав його й усю хату. Сидів, як монумент. Серце гнітив тупий невиразний жаль.

— Ну, вип'ємо ще та й треба їхати,— підвівся він.

— Куди? Ночуйте в мене,— сказав Підкуймуха.— А то десь заблудитесь.

Ненарадович глянув на писаря й помітив, як грають у нього очі й що він тільки стримується, щоб не сміятись.

— Ні, поїду додому.

Йому стало душно в хаті. Горілка й досада томили його велике й важке тіло. Похитуючись, він вийшов із хати, попрощався з Підкуймухою й Перепелом, у п'яному сів на свої бігунки й поїхав.

— Еге, зваяв дурня, тепер трусись по-собачому на бігунках!.. — засміявся Підкуймуха, дивлячись йому вслід, і зачинив ворота.— Коли б дощу не було. Ходім, куме, прикончимо, що зосталось. Щастя, каже... Щастя, брат, не віл, на налигача не візьмеш! Давалось в руки,— було б держати!.. Ха-ха-ха!

Писар і староста знов пішли в хату, а Ненарадович виїхав із села й поїхав степом.

Було темно й хмарно. Із степу назустріч повівав холодний вітер. Часом далеко десь засвічувалась і погасала блискавка. Ненарадович важко скляк на бігунках, мов усе його старе тіло звисло й осунулось, і замислив-

ся. Він тупо й тягуче думав, як дивно й чудно діється на світі: пощастило б йому довести додому й спустити ті фальшиві кредитки й на вторговані гроші налагодити своє хазяйство, й життя його було б зовсім інше. Він би мав маєток, і його поважали б і шанували люди. Бо він же нікому зла не робив.. Потім думав про те, що, очевидно, нечесно добуті гроші в руках дітей і онуків тих, що їх добували, уже не плямують їх честі. Все-бо забувається й прощається людьми..

І одночасно з тим думав, що життя його пропало, що він, нащадок славного й багатого колись роду, що посідав ще недавно півповіту, старий і хворий, нікому непотрібний, труситься вночі на розбитих бігунках по розмитій дощами дорозі й що ніколи йому вже не знати кращої долі. І все попереднє життя здавалось йому таким безладним і таким непривітним і безпросвітним, що ні на чому було спинитись. Дворянський синок, виключений з другого класу гімназії.. Поміщик з перезаставленою вдесьте землею.. Якийсь час — член дворянської опіки.. Прогнали потім скоро.. Ключник у князя. І звідтіль довелось тікати. І тепер урядник — адміністратор, сказати б... Ха-ха!..

Серце ссала гірка, уїдлива досада: навіщо він оце розказував отим п'яницям про своє минуле? Га?.. Вони тепер сміються з нього!..

І йому й самому здавалось чудним, що він колись, замолоду, міг марити про кращу долю, про якесь щастя — він, Ненарадович, старий і хворий урядник, якого й на службі держать тільки як дворянина, з милості.

— Пропадати, старий дурню, пора! — із злістю промовив він сам до себе вголос і смикнув віжками.

Коняка, злякавшись голосу й віжок, була побігла підтюпцем, але потім скоро пішла звичайною ходою по важкій і темній дорозі. А Ненарадович знов немов застиг у своїх думках.

— Щастя... щастя... — беззвучно вимовляв він. — Гм!.. щастя... Де воно, те щастя, хто його знає?..

Моргнула блискавка, нагадуючи золотим сяйвом про щось далеке й принадне, і степ знов став темний і непривітний і обгорнув пільмою коняку, й бігунки, й Ненарадовича.

Почав накрапати дощ.

НАПЕРЕДОДНІ

Пам'яті великого і незабутніх

В стародворянській сім'ї покійного маршалка Михайла Білозерського творилось щось неладне. Полаmano дворянські традиції, занедбано звичаї старосвітські — і без жодної в тому потреби. А так по розуму, мовляв, жіночому. Бо немає голови в родині Білозерських.

Не було ніякої причини поспішатися з шлюбом молоденької дочки пана Михайла, Олександрри. Тільки-тільки що набиралось їй тих шістнадцять років. А вже вона і шлюб бере, уже й весілля її грають. І видається не за людину статечну, дитину роду хорошого, а за козака, хоч і освіченого, а все-таки козака.

Десь там під Глуховом, у злиденному Воронежі, знайшовся такий козак. Куліш та ще й на ім'я Панько. Було в його батька всього маєтності — хата рублена на дві половини з чотирма кімнатами, та городу з десятину у Воронежі, та ще хуторець ледащенький під Воронежем. Тільки й усього.

Вчився він сам буцім у гімназії, університету не скінчив і десь учителював.

Хвалились Білозерські сусідам, що Куліш той Панько — людина розумна і готується професором бути, що його на казенний кошт за кордон навіть посилають, але тому ніхто не вірив. Мало чого кажуть люди, коли чують, що справа їхня не так-то ладна, коли сором добрим людям у вічі глянути.

Так казали по сусідству хутора Мотронівки, що стояв собі недалеко города Борзни — малий і бідний.

А вже що найбільш усього всім уподобалось, так це те, що запрохав Панько і старшого боярина собі не-

абиякого. Пана на всю губу! Забіл, Говорецьких, Котляревських поминув, а знайшов собі таки до вподоби. Усі диву дивувались: відкіля Білозерським честь така. Знали, що товаришував Куліш з братом молоді, Василем, гостював у їх влітку. Не гріх же бідному товаришеві на час який притулок дати. От і не догляділа дочки стара пані. Закохалася Сашуня Білозерська в того Панька... Але щоб такого боярина ще собі десь добути, то вже цього ніхто не сподівався.

Якийсь мужик з дворових Енгельгардта, чи що. Служив козачком, потім по малярах тишався, вівіски вчився малювати. Хтось якось його там у Петербурзі на волю викупив. Так він вірші тепер малоросійські пише. «Кобзаря» там якогось видав... По панах їздить, пиячить з ними та ті вірші вичитує. До компанії Закревського пристав, у «мочеморди». Гарний старший боярин!.. А вже що ім'я й прізвище, то й Панькові не видасть — Тарас та ще й Шевченко... Знай наших. Якраз із Кулішем воронезьким два чоботи пара!..

Закликали Білозерські на весілля всіх своїх родичів і знайомих. Та хто приїхав, а хто й дома зостався. Не хотів себе понижати й дивитися зайвий раз, як дворянство підупадає... Приїхали ті, кому жалко було старої Білозерської. Зазнала вона кращого життя й луччих часів,— жалко було тепер ображати стару.

А проте в день вінчання все було, як закон велить, і увечері будинок Білозерських світився з усіх вікон огнями і був повний гостей.

Дивився старий панський сад, кріпацькими руками засаджений, як горять огнями вікна старого будинку, як у їх перебігають тіні... все парами... все парами... Прислухався, як гримить музика, тупотять об підлогу десятки ніг, як чути гомін і сміх... Чув, як грюкають двері в пекарні... дзвенять і бряжчать балабончиками коні коло стайні... регочуться й верещать під вікнами на снігу дівчата й парубоцтво хутірське.

Бігають по старих деревах світляні одблиски з вікон, лягають на сніг. А в небі тремтять, і моргають, і грають зорі.

Холодно, аж дух займає. Скоро вже й весна буде, а мороз, либонь, наостанку бере своє.

Дві чорні постаті одділились од будинку. Ідуть по алеї в сад. Кидають од себе довгасті ламані тіні.

— Ну, й душно ж!.. Як улітку!.. Ху ти!.. Я ввесь мокрий!..

— Загортайся, Тарасе, а то застудишся...

Стояли й дихали. Ще неостиглі, насичені теплом душних горниць. Стомлені дешевенькою музикою, безладною метелицею танків.

— Коли б ти знав, друже, який я щасливий!..

— Ще б не був щасливий! Хіба по очах не видно?..

— Те само собою. А ще більше щасливий, що ти, Тарасочку, у мене за боярина. Знай наших!.. Усім дворянам тутешнім хрін у кашу... Хай знають, що не тільки дворяни люди...

— А й ми таки теж на людей вибились?

— Ще й як!..

Дивились на сад, на зорі, на освітлений будинок і вдихали свіже колюче повітря. Пішли... Рипів під ногами невтоптаний сніг і блищав проти зір діамантами. Грала музика в будинку, і в душах їхніх теж дзвеніли й гойдались якісь потаємні мелодії.

— Дай руку, друже... Що б нам не трапилось у житті,— во ім'я цієї ночі, во ім'я цих зір — будемо, Тарасе, друзями!.. Віддамо всі свої сили великій святій повинності, накладемо душі наші на престол матері України!..

— Добре. Дай, боже...

Взялися за руки і дивились один одному в вічі,— обидва молоді, обидва повні сили й завзяття. І їм здавалось, що зорі дивляться на їх і благословляють їх братання. Принаймні так здавалось Кулішеві.

І ще не випускаючи руки Кулішевої з своєї, дивлячись через його плече в криштальну прозоринь ночі, мов під подихом нової ще темної, але такої близької й жаданої юнацькій душі думки про цвіт життя, його окрасу,— про те, що вже має Куліш і що тільки ввижається ще йому самому у мріях, відчувається в солодкому тремтінні серця при зустрічі з вродливими жінчинами,— заспівав Тарас:

А відтіть гора.
А відсіть друга,
Проміж тими крутими горами
Сходила зоря.

Заспівав тужно й задумливо, зовсім невідповідно недавньому настроєві. І сад мов нашорошився, і пильніше приглянулись до землі зорі: хто там співає про те, чого ніколи не буде?..

Куліша немов обгорнуло холодом. Він здригнувся:
— Не співай, друже, на морозі, застудишся. Ходім у хату. Там уже, мабуть, хопились нас.

Пішли, чорні і виразні на білому сніжаному полі.

Ой то ж не зоря,
Дівчина моя,
Ухопила відеречка —
По воду пішла...—

співав, затихаючи, сумуючий голос і загубився коло будинку в гомоні і звуках музики, в шумі і метушні весілля.

Старий сад стояв, дивився і слухав. І стиха шептались старі липи в далекій алеї про те, що неминуче повинно бути і що затаїлось у темних просторах невідомого.

В чималій залі було ясно й душно. Гойдаючи хвостами вогні, рясно горіли в канделябрах свічі і опливали від спеки і вітру, що здіймали танцюристі пари. Коло стін і по кутках сиділи поважні пани й панії з згорнутими на грудях і черевах руками й застиглими солодкими усмішками на обличчях і розмовляли, дивлячись на молодь. А молодь, звичайно, танцювала з захопленням, скільки хисту вистачало.

Молода, висока і стрімка, з лебединою шиєю і дугастими високими бровами над карими очима, танцювала мало. Мов зачарована, вона не зводила очей з свого молодого і тільки часом переводила їх на старшого боярина.

Молодий, злегка горбоносий, з довгастим обличчям і блискучими очима, був гарний і шляхетний. Тримався поважно, трохи навіть замкнuto. Як і слід людині, призначеній зайняти професорську кафедру.

А старший боярин був зовсім іншої вдачі. Був русявий, з сірими променистими очима, що, коли він хотів того й дивився пильно й уважно, непомітно робились темними, мов безодня. З усмішкою в тих очах і під звислими цупкими вусами, він був, здавалось, увесь на виду.

Було в його натурі щось таке, що нагадувало гри-

васту постать лева й лагідну, добродушно-лукаву душу великої здорової, веселої дитини. Хто дивився на нього, як він вільно і просто знайомився з людьми, розмовляв, жартував і переходив з одного гурту до другого, скрізь приковуючи увагу до себе або викликаючи загальний сміх своїми жартами, у того зразу зароджувалась приязнь до нього. І тут, у Білозерських, він скоро причарував до себе всіх, хто, не знавши його, уже по самих тільки непевних і злосливих говірках, ворогував проти нього.

Він, сам не помічаючи того, брав у полон по одному й цілими купами своїх недавніх ворогів і недоброхотів. І тим було соромно, що, не знаючи, вони вже осудили його. Тепер бачили, що даремно слава Шевченкова гриміла по Україні і даремно йому були раді в найкращих і найславетніших родинях дворянських.

Поводився він так, що не можна було нічого закинути йому і що нагадувало б про його походження, і тільки здоровий народний гумор свідчив, що ця людина прийшла з низин, од плодючого чорнозему.

І недорогий сюртучок, що був на ньому, і червоний шарфик, яким була пов'язана його шия, не тільки не здавались невідповідними господі і тому, що відбувалося в ній, а навіть надавали їй якогось особливого тону.

Танцювали котільйон. Хто не танцював, заходили в їдальню, до буфету. Розмовляли купами й попарно, узявши бесідника за гудзик сюртука, держачи під лікоть. І було весело й гарно.

І враз з гостинію почувся спів.

Гості посунули туди.

Співав Шевченко.

Держачись лівою рукою за спинку крісла, едвабним, трохи глухуватим баритоном, що на верхах переходив у ясний і дужий тенор, сміливо і вільно взявши зразу відповідний темп і настрій, почав він:

В чистім полі криниче-е-енька
На чоти-ири зво-о-ди...

І, надавши голосові щирої інтимності, тихо й покірно додав:

Любив козак дівчино-о-оньку
Не чотири го-о-оди.

Знову підвівся, сміливий і сильний:

Любилися, кохалися,
Та й не побралися,—

і з гіркою іронією й сарказмом проказав, гнівно блис-
нувши очима:

Тільки наші вороженьки
Та й навтішалися!..

З безнадійною тугою, мов з далекого далека, роз-
повідав далі покірний зламаний голос:

Руту сію, руту саджу,
Руту поливаю:
Ой я тебе, козаченьку,
Щодня споминаю.

Здавалось, що вже кінець, що немає в дівочій душі
нічого сказати своєму зрадливому коханому, щоб вимо-
вити те, що таїться в розбитому дівочому серці, але є
воно — те слово... Слухайте, слухайте!.. Ось де виявляє-
ться глибина душі людської, ось що каже українська
жінчина своєму єдиному незабутньому милому:

Будь щасливий із тією,
Котору кохаеш!
А над мене вірнішої
Довіку не знайдеш!..

Всі мовчать, і мовчить співець, і глибокі-глибокі очі
його уставились кудись в невідоме... Мов дивляться в
душу тієї дівчини... Мов ждуть од неї тільки слова,
єдиного слова, щоб узяти її на руки і понести край
світу, як своє щастя, як святиню. І ласкава усмішка бла-
гання і замилювання застигла над русявими вусами.

Але тільки мить...

— Чудово, Тарасе! — схвильованим голосом скрик-
нув молодий і заляскав у долоні.

— Браво, чудесно!..

— Ще раз!

Музика не грала, і гості товпились до гостині.

— Браво!.. Браво!.. Браво!..

Шевченко трусонув головою і засміявся — весело й
безтурботно, як дитина,— скинувши разом з душі своєї
смуток:

— Ні, коли співати, то співатиму тільки з молодою!
Олександро Михайлівно, заспіваємо?

М. Чернявський. 1926—1927 рр.

Молода зашарілась, як червона троянда, і притулилась до молодого.

— Я не вмію... Я не можу!..

— Співай, співай, Сашуню! — гукали родичі.— Присимо!..

— Я не знаю пісень...

— Не вірю, знаєте. Пантелеймон Олександрович казав...— говорив Шевченко і виступив проти неї, ставний і гарний, справжній поет і художник.

Вільним рухом руки він поправив вуси і мов сипнув на слухачів сріблом і зірками:

Ой зійди, зі-і-і-йди,
Ти, зиронько та вечі-ірняя!
Ой вийди, ви-и-и-ийди-и-и-и,
Дівчинонько моя вірняя!..

Повторив останні слова, і жде, і кличе очима. І в одповідь йому, немов скоряючись його силі й волі, боязно й задихаючись од прудкого ходу серця, озивається молода:

Рада б зірка зійти,—
Чорна хмара та й наступає;
Рада б дівка вийти,
Так матуся ж не пускає!..

І весело і ясно, з вірою в своє щастя й удачу, він одповідає:

Ой зірочка зійшла —
Усе поле та й освітила.
А дівчина вийшла —
Козаченька та й звеселила.

І вже дівчина, почувши свою владу над серцем милого і ставши дужою й кукобливою, люблячим серцем піклується над його долею бурлацькою:

Ой ти, козаче,
Ти, хрещатий та барвіночку!
Хто ж тобі постеле
У дорозі та постілоньку?

Молода взяла силу, і сяють її очі, і гордо держить вона вродливу голову, а в її волоссі, і на шиї, і на грудях тремтять і грають сльози дорогих діамантів, спадщини прабаби.

Ловить поет несвідомо ті блиски й сльози, стежить за їх грою і думає: «Орел Куліш до пари вибрав собі

орлицю!» І гордий сам своєю красою і силою, долею своєю бурлацькою, відповідає:

Ой стелиться мені
Широкий лист та бурковина,
А під голови
Голубая та жупанина!

Ізнов вигуки зачаровання, і знов плески в долоні, і прохання нових і нових співів.

І Шевченко співав... співав...

— Серце мое, голубе мій! Я все, все віддам йому!.. Нехай їде, нехай їде за кордон... в Італію... куди хоче...

— Тихше, Сашуню... Не зараз... Слухай...

Рука стискає руку. А уста шепочуть:

— Хочеш, я зараз, при всіх здйму з себе всі каміння і все золото, і ти віддаси йому. Нехай їде за кордон... далі від тих мочеморд, од п'яниць!.. Нехай їде з нами!..

— Тихше... тихше, золото мое!.. Я скажу... Віп вже знає... У Києві казав... Ми не дамо загинути такому великому талантові. Спасибі тобі... Але слухай...

Ой Морозе да Морозенку,
Ой ти славний козаче,
Ой за тобою, да Морозенку,
Уся Україна плаче...

Напливають відкілясь сльози, підступають до молодих очей, не видно співця за ними.

Не так тая та й Україна,
А як тее горде військо...
Ой заплакала да Морозиха,
Ідучи вранці на місто.

— Сашуню, ти плачеш?

— Мовчи... нічого...

«Не плач, не плач, да Морозихо,
Об сиру землю не бийся:
Ой ходи з нами, з нами, козаками,
Да меду-вина напийся!»

Не прийме душа меду в ясній козачій компанії. Б'ється серце матері тривожно і смертельним болем стискається...

«Чомусь мені, да миле брата,
Да і мед-вино не п'ється:
Ох і десь же мій син Морозенко
Да із турчином б'ється!»

— А молода плаче? — весело схиляється Шевченко до пані Кулішевої.— Та ще ж рано плакати!

— Ах, Тарасе Григоровичу, скільки вам дано, скільки...— й замовкла, утираючи сльози і крізь їх осміхаючись вродливими очима.

— Ідемо, брате, за кордон! — держачи за руку Шевченка вище ліктя, каже Куліш.— Тут тобі тісно. А тобі світу, світу треба. Гроші є... Ми поїдемо зараз у Варшаву, там подождемо тебе й гайда в Європу!..

— Добре. Тільки рукописи по Чернігівщині та Полтавщині позбираю. А то мої збори невеликі, бурлацькі: кожух та шапка, та й усе!..

Догорають свічі... Стихає гомін, сміх...

Просять гостей до столу... вечерять...

Одгриміла музика, оддзвонили й одбряжчали балабончики, роз'їхались гості. Погасли огні в господі Білозерських. Уже кінець ночі. Тихо на хуторі. Блищить проти зір утоптаний сніг, і бреше на вітер десь за хутором собака.

Чорна постать з піднятим коміром кожуха, в високій смушевій шапці блукає по білому снігу старого саду, по мертвих алеях.

Не хочеться спати поетові, і він вийшов у сад. Після бучного весілля, гамору і колотнечі гарно побути самому... на морозі... в саду... між сонними деревами, під тихими зорями.

Щасливий Панько: досяг, чого хотів, і досягне далі, чого захоче. А він сам?.. І він досягне. Поїде по Україні, позбирає рукописи, а тоді — за кордон. Посада в Києві при університеті подожде, не втече... Гроші на подорож дає Куліш. Де він їх добуде?.. А хіба не однаково де?! Не вкрав же. Хтось дав. Спасибі, спасенна душа!.. Ах, як гарно поїхати в чужі, незнані краї!.. Побачити стільки нового, стільки прекрасного, величюго...

І несуть, несуть думки поета в прекрасну далечінь.

Варшава... Старе гніздо панства польського... Він, потомок гайдамацький, ходитиме там. Все побачить, все пригадає й передумає...

Берлін... Париж... Італія!..

Якого тільки там дива не побачить він. Флоренція, де родився й жив Данте... Неаполь... Венеція...

Ввижалось, як поблискує чорна вода в каналах і одбиваються в ній мармурові білі дворці... І площа Марка... І кампанілла...

А потім Рим... Рим!..

З його художніми скарбами...

З його історичними спогадами...

З його великими тінями...

Кирилівка і — Рим!.. А що ж, і в Кирилівці люди живуть.

І крилата думка поетова упала, мов підбита пташка. Туманом взялась, марою обернулась і поповзла, посунулась по Україні. Згадав кріпаків-братів і сестру Ярину, що замужем за маляром-п'яницею бідує... і важко зітхнув.

Перевернув би серцем увесь світ, та не можна! Треба якось жити, треба брати у життя те, що дає воно.

І знов думки поета полетіли до Рима... в Капітолій... в Колізей...

Яке щастя жити, і бути вільним, і творити... творити...

Те, що він написав і намалював, тільки початок, тільки заспів. В душі тісниться цілий світ образів... рідних, дорогих, під серцем виношених. Він дасть їм життя... Він дасть їм обличчя... скоро, скоро... там, в Італії... А може, й тут... А може, й завтра...

З півночі насували хмари і подував вітер. Гасли в тих хмарах по одній холодно-блискучі зорі, і тривожно починали гомоніти над головою поета старі липи в далекій алеї... про щось близьке, про щось неминуче...

Надходив новий день.

Те, що було, зосталось у минулому. Нові дні несли свої несподівані новини. Наступила разом після морозів весна. Поманила щастям, волею, сонцем. Куліш з молодю дружиною поїхав у Варшаву. Але тільки доїхав до Варшави, там його арештовано. А Шевченко добив-

ся з Чернігівщини до Дніпра, ступив на порон, щоб переправитись до Києва, і теж опинився в неволі.

А потім Петербург... Петропавлівка... Чортопхайка... степ і піски... Оренбург... шинель солдатська і фатальні:
— Равненіє направо!.. Шагом... арш!!!

Прощай, Італіє!..

Прощай, вічний прекрасний Рим!..

Прощайте, весна, і воля, й сонце!.. І молодість, і буйний розцвіт таланту, і все, все, що снилось і марилось!

Все роздмухає і розвіє безслідно по пісках пустині палючий вітер...

Все, все... Без сліду, без пам'яті...

НА БЕРЕЗІ МОРСЬКОМУ

«Янтар» стояв на рейді під крилом прапора. На ньому містився воєнно-морський суд. Туди і вдень і вночі возили з міста заарештованих. З їх ніхто не вертався назад. Начиняли ними трюми корабля чи кидали в море,— певно того на березі ніхто не знав.

На сірому, холодному морі сірою, холодною цятою маячив «Янтар», вливаючи холод і жах у серця мешканців великого міста, що похапцем забігали в порт або дивились на порт і море згори, з бульварів.

Море хвилювалось і шуміло, чорне, каламутне. Біла піна на гребнях хвиль здавалась за білі смуги, що їх нашивають жінки на чорну одіж, коли носять по комусь жалобу.

Надвечір, розбиваючи тупим носом кипучі гребні, до корабля підплив наповнений людьми бот.

Везли нову партію заарештованих.

В їй були п'ять матросів, військовий лікар якогось пішого стрілецького полку й двоє штатських.

Бот стукнувся боком об спущені до води східці й пришвартувався до їх.

— Наверх!

Заарештовані почали сходити на корабель. Йшли, немов несли у себе на плечах тяжку, непосильну вагу. На кораблі їх збили до гурту і на якийсь час покинули під доглядом варти. Потім привезли ще одну партію заарештованих, і до їх вийшов воєнно-морський суд.

Складався він із п'яти чоловік.

Суд був короткий і присуд рішучий.

— Іменем народу суд вирікає вам смерть! — закін-

чив свою коротку промову голова — кремезний офіцер із чорним голеним обличчям.

Серед заарештованих, як у гаю по сухому листі, пронісся гомін:

— За що?.. Як?.. Обвинувачення?!

— Мовчать!!

Офіцер махнув рукою. На дерев'яному помості крейсера загриміло щось важке, залізне. Матроси кинулись в'язати до ніг засуджених старі обгорілі колосники.

Після короткої метушні на крейсері все заспокоїлось. Сірі холодні хвилі жадібно лизали його залізні боки, й побідно маяв і про щось лопотів на вітрі його прапор.

У місті був неспокій. Воно хвилювалось, як озеро на вітрі.

Павлик, наляканий і стурбований, вбіг до хати.

— Мамо, стріляють!..

В очах світилися дитяча тривога і здивування: отут, зараз у кінці вулиці, стріляють.

— Хто?.. Де?..— злякалась мати.

— А тут на розі Сміляпської!..— засипав словами Павлик.— Я йду, несу хліб... Коли дивлюсь: біжать низу люди... «Тікай!» — кричать. Не встиг я повернутись, як тарарахне... раз! два!.. три!.. А потім тільки: тах-тах-тах-тах... з самостріла. Я скоріш додому... Янкель стоїть на дверях крамниці, кричить: «Сюди, сюди біжи!» Я мимо та — в ворота!..

Він захлипається. Руки тремтять і не випускають пакунка з хлібом.

Постріли наближались.

— Ах, боже мій, боже мій!.. Що ж це таке?.. Тебе не пострілено?.. Йди сюди!..

Раптом невидимий птах ударився в вікно, стукнувся об стелю, упав десь за піаніно.

— Ах!..

Ще раз... ще раз... Задзвеніла розбита люстра.

— Падай на землю!..

Мати й син упали в куток на підлогу.

На вулиці гриміли постріли й дикими голосами кричали люди. Хтось ускач летів по мостовій верхи, й копита похапливо вибивали: «Уті-кай!.. Уті-кай!.. Уті-

кай!» Дзвеніли побиті шибки в нижчому поверсі... Хтось ломився з вулиці в парадні двері, десь гриміли меблями, а в сусідній квартирі розтинався істеричний галас-плач...

— Боже мій!.. Боже мій!.. Що ж це таке?.. Де ж папа? Що з ним?.. — шепотіла-плакала мати й стискала до болю руку сина.

Той мовчав і прислухався. Час неначе спинився.

— Ідуть наверх,— сказав він.

І справді, чути було, як натовп наближався і стукали об мармурові східці важкі чоботи й приклади рушниць.

— Що ж ми будемо робити?..

Очі матері поширились з жаху й напруження. Грюкнули в двері:

— Одчиняй! Зараз одчиняй, бо стрілять будемо!..

— Мамо, я одчиню!..

Павлик схопився й побіг до дверей. Сіра суконна блуза на ньому стирчить, як пір'я на неопереному горобчиківі. З натугою повернув ключа.

— У цій квартирі Морозов? Де він?

Мати кинулась до дверей.

— Його нема! Не Морозов... лікар... Мрозовський...

— Все одно. Де він? Шукайте!..

Солдати ввійшли в помешкання. Рились по всій квартирі. Заглядали в скрині, пороли оббивку на меблях, штрикали багнетами матраци. Брали й ховали в кишені все, що попадалось під руки цінного з дрібних речей.

Закам'яніла жінчина не протестувала. Вона стояла, мов непритомна, й дивилась на чужих, одягнених у сірі шинелі людей широкими наляканими очима.

— Мамо, він узяв мого годинника!.. — шепотів їй хлопець.

— Мовчи...— беззвучно кинула вона.

Нарешті вони пішли з хати.

— Не найшли дома, знайдемо десь в іншому місці. Все одно не втече!.. — сказав, виходячи після всіх, морський офіцер і блимнув білими баньками чорних недобрих очей.

Як зайшла ніч, мати й син не чули. Боялись запалити світло. Ждали, що ось-ось вернеться додому батько. Але його не було.

Дивились з темних вікон на вулицю. Там ходили незнайомі люди, збирались по двоє, по троє, про щось розмовляли й розходились.

Довго не запалювались ліхтарі. Нарешті засвітились.

На пішоході проти вікон зібрався натовп. Молодий високий офіцер заарештував когось військового. Той сперечався. Не чути було, про що вони розмовляють. Не видно було, кого й заарештовано.

Разом всі кинулись врозтіч і бахнув вистріл.

На місці зостався офіцер, а заарештований похитнувся, звів догори руки туди, де дивились мати й син, і впав на тротуар.

— Ай!..— скрикнула мати і відскочила від вікна.

Йй здалось, що то був її чоловік... Що в останній момент він простяг до неї руки...

Кинулась до дверей і побігла східцями. Син — за нею.

Поранений лежав на тротуарі й стогнав.

Припала до його:

— Борисе!..

З напруженням повернув до неї голову. То був чужий.

Слава богу!.. Мов камінь упав з грудей...

І раптом заторохтів десь за рогом самостріл.

— Тікай!..

Ба-бах! — в два молоти ударив постріл у другому кінці вулиці.

Куля цокнула в дерево.

— Тікай, тікай!..

Мати й син кинулись до дверей.

Ранком зібралась іти.

— Мамо... Ти сама не підеш, і я піду.

— Не треба. Зоставайся дома. Може, татко прийде.

— Я не можу тебе пустити, щоб ти пішла сама.

Вийшли вдвох.

Поранений учора лежав нерухомо на тротуарі. Мабуть, ще вночі вмер. Қалюжа крові, що текла з-під нього, вже підсихала. Маленька чорна собачка, пробігаючи, нюхнула її червону запорошену течійку й побігла далі.

Вулиці були напівпорожні.

Мати й син ходили по місту, по всіх місцях, де міг бути вчора лікар, і розпитували про нього. Ніхто не міг сказати чого-небудь певного. Ніде його не бачили й нічого не чули про нього. Тільки в одному місці сказали, що він був там об одинадцятій годині ранку і пішов кудись.

Коли ніхто нічого не чув про його негарного, то, може, й усе гаразд обійшлось. Може, він де перебував небезпечний час і тепер уже вернувся. Треба поспішати додому.

Взяли візника й поїхали.

Але його не було.

Знов пішли на розшуки. Шукали до вечора й вернулись додому потомлені й розбиті, вгубивши жодну надію на щасливий вихід.

Утома надавала ще більшої розради.

Так, з ним трапилась якась пригода.

Але тільки б довідатись, де він.

Тільки б знати, що він живий.

Тоді можна було б ужити всіх заходів, щоб урятувати його. Благати, прохати... Закупити, кого треба... Покласти все майно, все збереження... Йі тікати, тікати звідсіль. З цього сірого, холодного, кам'яного міста, з цих прямих, суворих і непривітних вулиць, од цього страшного моря, де жахливо гудуть гудки й дико вие й сміється сирена.

Уже коло дому їм зустрілась знайома жінка-перекупка й сказала, що бачила лікаря. Його вели вкупі з двома цивільними. Йшли в напрямку до порту... Було це вчора оповідні.

Останні надії розвіялись, мов дим на вітрі.

— Загинув!..

Не могла йти далі. Сіла на східцях чужого великого дому й плакала.

Син стояв коло неї.

Уперше несподівано глянула на землю блакитними очима весна, й море озвалось до неї широкою, шумливою усмішкою й, безтурботне й незлосливе, гралось й пустувало на сонці перекидними перлами.

А береги були повні ритмічного шуму, гармонічного бухання й завмираючих сплесків. Обвітрені скелі гріли-

ся на сонці у теплому промінні, мов старі рибалки, що давно вже покинули плавання й сидять цілими днями на березі, пихкаючи засмаженими люльками й пильнуючи далеким поглядом човни синів і внуків.

«Янтар» так само стояв на рейді. І теплий ясний день, і ласкаве сине море не робили його мирним і звичайним, як інші кораблі й пароплави. Жахливий ореол оточував його сіру, холодну постать. На ньому творилось те саме, що й попередніх днів. Суд продовжував свою діяльність.

Вельбот одділився від крейсера й плив до берега.

За ним стежили з набережної вся в чорному одіжу Мрозовська й син. Вони бачили, як весла вилискували на сонці золотом, а він сам гоїдався на гнучкій і слизькій хвилі й хлюпав об неї своїм широким, тупим носом.

Ось він близько. Пристав до набережної. На кам'яні плити вискочили матроси.

Мрозовська підійшла до їх.

— Вибачте... Ви з «Янтаря»... Мого чоловіка, лікаря Мрозовського, три дні тому заарештовано і взято на крейсер. Будьте ласкаві... як я можу довідатися: що з ним і де він тепер?

Матроси не слухали й проходили мимо неї.

Вона пішла за ними.

— Будьте ласкаві!.. Тепер такий час... Ніколи він з червоними діла не мав...

— Ми нічого не знаємо,— кинув їй задній.

— Ради бога!..

— У нас нікого з заарештованих нема.

— Але ж його взяли...

— Не вірите? Ось вернемось, поїдемо з нами: побачите.

Він загадково засміявся.

— Сашка! Какого чорта!.. Брось, пойдьом!... — покликав його товариш.

Пішли.

Мати й син zostались на березі. Дивились на крейсер і уявляли, що десь у трюмі сидить їх рідний і жде допомоги з берега.

Але як допомогти?

До кого звернутись?

Дивились на море застиглими очима й нічого не бачили. Не бачили, як сяє сонце, як сміється море, як по ньому біжать білі, веселі валки хвиль.

Де він?..

Що з ним?..

— Дарма, пані, ходите тут. Нічого не знаєте.

Озирнулась.

Потерта, обшарпана людина невідомого віку дивиться на неї глузливо-хижацькими очима.

— Що ви кажете?

— Плюньте ви на цю справу, кажу. Всі вони на дні морському!.. Не вернуться!

Чи це людина, чи це біс у людській подобі?

Широкими наляканими очима дивилась на нього.

— Що ви кажете?!

— Те, що чуєте!

Кинулась геть від нього.

Кинулись удвох геть від моря.

— Що він каже?..

— Як він сміє?..

Озирнулась.

Він стоїть і сміється їм услід.

Прийшла людина з вулиці. Обережна, хитра. Почала розмову здалека. Нарешті підійшла до справи.

— Так-то, пані люба. Єсть спосіб, і чоловік такий єсть... підходящий... Ну, відома річ, треба заплатити. Діло небезпечне... Та й витрати великі. Не один працюватиме: двоє спускають на дно, один повітря накачує, а ті на веслах сидять... Так, скажемо, рублів п'ятсот, а може, й тисячу... Не скажу, не знаю... А чоловіка знаю, знаю... водолаза.

— Я була б згодна заплатити.

— Ну, звичайна річ... Сказано: християни ж, а не нехристи. Треба тіло землі віддати. Всяке приладдя у нього єсть, та вони і в конторі візьмуть.

— Що ж, я згодна поговорити з ним.

— Я скажу, скажу... Він прийде. Він, признатись, жонатий на моїй племінниці. Слід би й мені щось... за труда...

Мрозовська дала йому кредитку.

— Коли справа налагодиться, ще дам.

Людина з вулиці взяла гроші, довго ще говорила про водолаза й його жінку, про своїх синів, що прийшли з фронту й не мають зараз ніякої роботи. Що треба повитягати з моря утоплених. Що життя стає занадто дороге.

Нарешті вона вийшла на вулицю, покинувши в хаті слід чогось сірого, слизького, непевного й ухилистого.

— Мамо, ти йому віриш?

— Хто його знає! Може...

— Я не вірю... Я нікому не вірю!.. І коли б у мене був татків револьвер, я б йому пустив кулю в спину... Гадові, що приліз з проклятої вулиці подивитись, чи не можна чим пожитись!.. О!.. Я б їх всіх...

Він не договорив.

— Паво! Що ти кажеш?

— Я всіх би їх перестріляв, проклятих!.. Пам'ятаеш того, на пристані в порту?.. Це теж такий... «Пані люба», а сам нищпорить очима по кімнаті. Я відчиню вікно... Я не можу дихати повітрям, що кинув у хаті цей плаз!..

Кинувся до вікна. Шарпонував фрамугу й тоді тільки заспокоївся, коли вдихнув пливучого холоду в свої гарчі груди.

Мрозовська стисла руками голову, оперлась ліктями на стіл і сиділа нерухомо, мов слухала, як жакливо б'ється у неї в грудях серце і віддає стуком у висках.

«Життя... страшний кошмар, що тягнеться дні й ночі. Цілі тижні... Ах, коли, коли йому буде кінець?!»

Сонне сіре небо висіло над морем і містом. Починало світати. У порту було безлюдно, але на тому місці, де колись стояв «Янтар», уже давно кинули якорі два байдаки. Коли човни були закріплені на місці і хвиля тільки гойдала їх, але не могла знести, люди взялись до роботи, задля якої й виїхали в море.

Кремезний смуглявий чоловік, з важко-спокійними карими очима й міцними щелепами, не хапаючись, докурив цигарку. Кинув її на хвилю.

— Давай!

Товариші подали йому водолазне убрання й помогли одягтись у нього. Він стояв тепер великий і незграбний,

нагадуючи собою дивовижну казкову потвору. Нарешті йому одягли на голову круглий шолом з великими скляними очима, й зараз же один із товаришів почав смоком подавати йому через кишку свіже повітря.

Взяли під руки, бо йому важко було стояти під вагою убрання. За допомогою товаришів, ледве пересовуючи ноги, водолаз пішов до борта.

Помалу спускали його в море, мов важкий груз на канатах.

Нарешті хвиля немов злизнула залізну голову, і він зник під водою.

Канат спускався далі й далі в глиб моря. Потім спинився: водолаз став на дно.

Люди уважно стежили за сигнальним шнурком. По сигналу попустили ще канат: водолаз пішов по дну.

Мовчанка й увага панували між людьми. Їх думки були там, на морському дні.

Поки закріплювали човни й порались з водолазом, сонце давно вже зійшло, і море, ясне й веселе, шуміло й грало на всій просторіні. Невеликі човники рибалок, подібні до скаралупин з горіхів, що діти пускають на воду в калюжах, гойдались скрізь по узмор'ї. Подекуди біліли паруси на більших човнах. Із сходу, далеко в морі, димив, наближаючись до порту, пароплав.

А над портом, на узгір'ї, стояло ще напівсонне місто. На виступі гори, високо над чорними пакгаузами й естакадою, в рожевому промінні красувалась антична колонада й дивилась в морський простір, в безмежну синьо-блакитну пустиню.

Море спокійно й рівно дихало своїми холодними грудьми.

Прозірні, сиво-блакитні хвилі методично відбивали свої слизькі, дугасті ритми. Несли з далечини на гребнях кипуче перлове шумовиння, підходили до молу, раптом падали на нього, бились об кам'яну стіну живою вагою своєю й шуміли. І в тому шумі, в тому розміреному повільному повстанні й поляганні гнучких хвиль була якась принадна гармонія, що приковувала до себе увагу й пестила разом і слух, і око. Заспокоювала й колисала думку.

Але Мрозовська не чула й не бачила ні шуму хвиль, ні їх безперестанного руху. Вона сиділа з сином на кінці молу, де він найбільше вдавався в море. Очі дивились на море, але не помічали його; душа не відчувала його. Вся увага була на човнах, що маячили на місці, де стояв колись «Янтар».

Вони бачили, як спускався в воду водолаз. І з того часу, як він увійшов у море, час спинився для їх. Увесь світ одійшов кудись у безвість.

Вони немов оглохли, оніміли, і все життя їх скупчилось в очах.

У позах дожидання застигли вони на камені. Сонце осявало їх бліді обличчя, чорну одіж.

Хвиля почала поставати вище і раз і вдруге окропила їх солоною піною.

Вітер розгулявся.

Скільки минуло часу після того, як водолаз спустився в море, вони не могли збагнути. Здавалось, минула вічність.

Серце переболіло муки нескінченних страждань.

І враз на човнах люди заметушились.

— Мамо!.. — скрикнув син і нічого більше не міг сказати.

Коло човнів блиснуло щось залізне... Голова водолаза...

•Ось він над водою.

Тягне щось за собою...

Що саме?..

Не розбереш.

Велике?

Мале?

Уже на човні. Люди обступили. Блищить і рухається над ними залізна голова... І гасне.

Шолома знято.

«Боже! Невже він уже витяг... Там, на тих човнах, лежить — він... Він!.. Він!.. Ах!..»

Серце замкнулось. Море хитнулось праворуч... Темним оком глянула безодня.

— Мамо!..

Надзвичайне зусилля...

— Нічого... нічого... я...

Сперлась мертвою рукою на холодний камінь.

Дивиться туди, на море. Сонце сміється в її сльозах.

Човен стукнувся об причальний поміст, і з нього вишов смуглявий з важким поглядом чоловік.

Мрозовська кинулась до нього, запитуючи більше очима, ніж словами:

— Ну що?

Водолаз сердито блимнув на неї очима.

— Нічого.

— Як? Не знайшли?!

— Знайшов. Там ціле військо... Стоять мов живі і ходили б, так ноги до дна прив'язані... Да-а!..

— Ах господи! Ну що ж?..

Чоловік мовчки смикнув вусом.

— Що ж тепер?

— Нічого. Там їм і бути...

— Але ж...

— Що там «але ж»!.. — спалахнув несподівано водолаз.— Коли б побачили, то й не раді були б. Стоять, хитаються, немов наступають на тебе... очі повитріщали... Коли б хоч знав вашого чоловіка на обличчя. Але все одно, вдруге не полізу.

Мрозовська кліпала блідими невидючими очима, і з їх по змарнілому обличчі текли сльози.

— Що ж тепер робить?..

Водолаз нетерпляче стиснув щелепи, і на їх означились смуги.

— Треба заплатити, як було умовлено.

Мрозовська спохватилась.

— Я заплачу все, я заплачу,— злякано заговорила вона, хапаючись за ридикюль і скупчуючи на ньому всю свою увагу, щоб одірвати її від того страшного й неоправданого, що було там, на морському дні.

Тонкі, бліді пальці перебирали кредитки й не могли дати їм ладу.

Водолазові стало жалко її. Він пом'якшав.

— Ви не хвилюйтесь так... Нічого не подієш. Може, вашого чоловіка там і немає. Може, виїхав куди й живий.

Спазма стиснула горло безталанній жінці.

Вона притисла до очей розчинений ридикюль, і гроші посипались на землю.

— Ну що ж ви... так не можна,— безпорадно промовив водолаз і одвів од неї свої чорні очі.

Прийшла весна і нарешті принесла з собою справжнє тепло, і світ, і радість буття. Прийшли нові сили й заволоділи життям. Місто заспокоїлось і почало загоювати свої рани. Вийшов у море й не вернувся назад страшний «Янтар». Пливли й одпливали тепер нові незнайомі кораблі. А море зоставалось те саме — безтурботне, безпам'ятне, вічно гомінливе. Мов у нього було своє життя. Немов було воно зачароване в колі йому одному відомих дум і інтересів.

Не вернувся лікар Мрозовський додому, і не дійшла про нього до сім'ї жодна звістка. Як тіні ходили жінка й син щодня по місту й немов чого шукали. Бо дома не було сили сидіти. Бо невгамована думка вимагала руху.

Вони ходили мовчки, нічого не ждучи й нічого не помічаючи. І всі шляхи приводили їх до моря. Вони й боялись його, і йшли до нього.

Сідали де-небудь на бульварі або на молі й по цілих годинах дивились у блакитно-сиву далечінь, у безмежний простір.

Не помічали, чи є коло них люди, чи їх немає: нічого ті люди не могли ні прибавити, ні убавити з їх життя.

У сина була одна тільки турбота — про матір. Він боявся спустити її з очей хоч на хвилину. Він знав, що вона хвора. Не спить по ночах. А коли сон зіходить на її стомлені вії, то приносить не спокій і відпочинок, а нові турботи й муки. Він чув, як вона кидається по ліжку й як іноді раптом схоплюється й сідає на ньому, не можучи прогнати від себе привидів, що мучили її уві сні.

Часом-вона в п'ятмі схоплювалась з подушки й притишеним голосом шепотіла:

— Вони йдуть!.. Вони йдуть!..

І не можна було сказати, чого більше було в тих словах, чи радості й здивування, чи жаху й тривоги.

— Не ходіть, не ходіть туди, там глибоко! — з жахом застерігала вона когось і прокидалась.

Приходила до притомності й знову падала на гарячу подушку із стогоном і молитвою:

— Господи, заступи! Господи, спаси й помилуй!..

Іноді їй немов щось ввижалось і наяву.

Син все те бачив і турбувався.

— Мамо, покличемо лікаря,— прохав він.

— Не треба, не треба! Усе буде гаразд. Дай тільки часу. Господь поможе нам!

Коли минула весна й прийшло літо, Мрозовська ще більше схудла й знервувалась. У темних очах її тепер часом таїлась якась нова думка, і тиха, радісна усмішка потаєнці перебігала по її змарнілих устах.

Тепер вона ходила до моря не на бульвар, а за місто, на вільний берег, де зелена хвиля, переходячи підводне каміння, вибігала на полосу жовтого піску й немов силкувалась дійти до рудих скель і круч надморських.

Там вони сідали нагорі, на камені, й дивилися на море.

Ліворуч од їх море кидало каскади перлів у дощаті стіни міських купалень, а праворуч, на вільному березі, купались люди на свободі.

Син звичайно дивився в ясну далечінь, без дум і бажань, але з темною тривоною, а мати вся оберталась у слух і мов дочувалась, що говорять хвилі. Мов ждала від їх якої звістки.

Коли сонце заходило праворуч за темними кручами берега, а небо над ними й море палало рожевим огнем заходу, вони підводились і йшли додому.

Де й коли вони пили й їли,— того іноді й самі не могли сказати. Та воно й не турбувало їх. Вони ждали чогось. Ждали турботно й тривожно і були певні, що воно прийде.

Скоро, скоро прийде, невідоме й страшне.

Одного разу Мрозовська прокинулась і сіла на ліжку. У вікна дивилась тиха й ясна липнева ніч, і срібне місячне проміння падало на підлогу в незачинені вікна.

Мрозовська боялась пільми, й звичайно нічник горів у неї в кімнаті. Але тепер він погас, та й не було в йому ніякої потреби, бо було видно. Вона бачила перед собою кімнату і всі предмети, але їй здалось, що кімнату наповнює не бліде проміння місяця, а вода.

— Паво! Паво!.. — гукала вона до сина, що спав у сусідній кімнаті.

Але син кріпко спав і не чув її голосу.

Тоді вона пішла до нього й розбудила.

— Ти бачиш, ми на дні моря? Увесь світ спустився на морське дно. Уставай, будемо шукати тата! Тепер ми знайдемо його!

Вона дивилася на сина безумними очима й кликала йти за собою. І тільки, коли почула його голос, коли той почав прохати її заспокоїтись і очунятись, вона отямилась. Але після того була певна, що скоро щось станеться незвичайне і вона побачить свого чоловіка. Що той уже близько і жде їх до себе.

І до цієї ночі вона часто, і вночі і вдень, чула його голос, чула його ходу.

Ждала його приходу й томила з муки доживання. Йй смутно ввижалось, що чоловік її й ті, що були з ним, ідуть під водою до берега, наближаються до лінії надводного каміння, і тільки якась зла, ворожа сила не дає їм змоги розбити над головами водяне склепіння й вийти на берег.

Треба знайти ключ, щоб вивести їх із заклятого моря...

Але як?.. Хто вкаже той ключ, хто навчить, як розігнати ворожі чари?..

І вона йшла до моря. Сиділа й чекала, що ось, скоро, скоро, через якийсь випадок, розвіються чари і люди вийдуть із моря.

Тепер, після цієї місячної ночі, вона була певна, що час той близько.

Бо світ таки ввійшов у море.

І серце їй тремтіло від затаєної радісної надії на близьку зустріч.

Увесь день небесні сили ворожили над морем. Вони нагромаджували з півдня над далеким обрієм живі сніжані гори. Гори ті рухались і мінились, здіймались угору, прибираючи всякі вигадливо-фантастичні форми. Згодом на ті гори хтось насилав темних ворожих духів, і вони з далеким гуркотом посували ті гори кудись на схід, а самі, немов велетенські птахи, кружляли над морем і шукали місця, куди вилити свій гнів і напруження.

А сонце, вища небесна інстанція, дивилось на все те з ласкавою усмішкою, спиняло свій гарячий погляд

на крилатих страховищах, і вони з воркотнечею незадоволення розлітались невідомо куди.

Все прояснювалось тоді і приймало тепло й ласку сонця, і земля, й море, й глибині небесні співали йому єдиноголосно величний гімн.

А по якомусь часі знов поставали срібно-блискучі гори, і розцвітала на їх ясно-сліпуча врода і чарувала світ.

Мрозовська з сином сиділа на своєму звичайному місці над морем. Море тремтіло і грало на сонці синцем і блакиттю, відливало бірюзою й перегортало з жартівливим гуркотом валки жемчугу.

Уже давно Мрозовська рішила, що чоловік її і всі, хто з ним, повинні вийти на берег тут, на цьому місці. Вони вийдуть. Вони можуть вийти шохвилини. І очі її стежили зелено-блакитну просторінь, приглядались до гребенів кипучих хвиль, коли вони, дійшовши до мілкого місця, ставали навшпиньки і з шумом стрибали через каміння до берега.

Тут повинні вийти. Але їх не було видно. Не показувалися з води їх голови.

А може, вони вийдуть там, далеко в морі, де хвилястими широкими смугами залягає морська синь?

Утоплювала очі в ту синь, і стежила, й шукала, й ждала, ждала... Переводила погляд по далеких хвилястих шляхах, де текла й переливалась та синь у безвість. Ходила думкою по хисткому полі і кликала вниз на дно:

— Виходьте! Виходьте!..

Син сидів коло матері й думав свої думи.

Він знав, що мати хвора, що не вернути того, що було, й що напереді їх жде щось страшне, невідворотне й непереможне.

В купальні зібралася весела компанія студентів-спортсменів. Вони пороздягались і грілись на сонці, поглядаючи на море й ясну хмару, що срібним стовпом насувалась з моря до берега. Фігурою вона нагадувала людину, що тягла руку до землі, немов що показувала нею.

— Джентльмени, плинемо проти хвиль! — гукнув один з молодиків і кинувся в море.

За ним, розбиваючи зелену прозору воду, з завзяттям молодості один по одному ринулись на хвилі інші. Гойдаючись на воді й поринаючи в її, вони одпливли в далечінь і там почали вганятись один за одним і тішитись своєю силою й удатністю, свіжою водою, й простором, і волею моря.

Навтішавшись купанням, стомлені, попливли до берега, до пляжу, туди, де сиділа Мрозовська. Вона не бачила, як вони випливли з купальні, бо вся її увага була прикована до тієї блискучої хмари, що наближалася до берега. Йй здавалось, що в тій хмарі є щось надзвичайне. Що вона являється для того, щоб зробити щось важливе, нечуване. То не хмара, а ясний ангел. Ось він простягає руку, немов благословляє море... Щось буде, щось скоро-скоро повинно статись!

Зграя якихся птахів появилася в небі й чорними крапками замаячила на срібному тілі хмари. Ось вони вистроїлись в лінію й дугастою смугою летять до берега. Поперед один птах, немов ватажок, прямує просто до того місця, де сидить Мрозовська.

— Це вісники! — беззвучно шепоче вона.— Ось зараз щось буде!..

Погляд її упав на море, й вона скрикнула з радощів і здивовання: там, на воді, маячили голови плавців!

— Вони йдуть!.. Йдуть!..

З безумним криком вона ринулася з кручі до берега.

— Сюди, сюди!.. Там глибоко!..— кричала вона, підбігаючи до води.

Син збіг за нею, але не встиг схопити її, і вона кинулась у воду, вмент перебігши прибережну мілку полосу. Він з криком кинувся за нею. Ухопив за руку. Але вона з нелюдською силою вихопила її.

— Тато йде!.. Ходім!.. — блиснула на його божевільним поглядом.

Син знов ухопив її.

Раптом наскочила велика хвиля й облила їх водою до голови. Пробивши водяну стіну, Мрозовська кинулась в глиб моря, тягнучи за собою сина. Нова хвиля набігла й покрила їх.

Ще раз і вдруге появились їх голови над водою, потім раптом зникли: вони попали на глибину.

Ні мати, ні син не вмiли плавати, і їх взяло море. Вони пішли туди, де в прозiрній глибинi, там, далеко, проти порту, йшло й не могло вийти з води потоплене вiйсько.

1919

ВОНА ЙДЕ

С о н

Ми працювали коло картин у старому музеї. Я й мої учні. Брали їх із одного темного й занедбаного помешкання, що в ньому, неначе в тюрмі, було зроблено вікна аж під стелею, й переносили в друге — нове й ясне, просторе й радісне.

Картини були темні й запорошені. Розвішано їх по стінах безладно й недбало. Вони висіли немов одна на одній, одна одній застуючи.

Я знімав кращі з їх і передавав учням, а вони односили їх у нове помешкання.

Я був цілком захоплений працею, коли раптом мені кинулась у вічі надзвичайно свіжа й ясноколірна картина. Вона висіла високо на стіні й була немов якась прозора. На їй було намальовано ранішньо-весняний краєвид: у центрі, в глибині картини — безлистяний темно-бурий ліс, обіруч його — прозорі степові далі, а над ними й лісом — ясне, блакитне небо, повне світу й тепла, блиску й радості.

По ньому, по тому ясно-прозорому небу, тонкою смугою низько над землею залягала залита весняним промінням сліпучо-біла хмара. Середина її ховалась за лісом, а праворуч лісу, від лівого крила тієї хмари, відділилась невеличка хмарка, і так було намальовано її, що здавалось, що вона жива і йде. Обходить ліс і чудодійно підходить все ближче й ближче до глядача!

І я й учні дивились, мов зачаровані, й разом гукнули:

— Вона йде!.. Вона йде!..

Така була, коли ми придивились, і назва незвичайної картини: «Вона йде».

З великим хвилюванням, підставивши табуретку, піднявся я врівень до картини й помітив, що вона стояла в ніші вікна. Тому вона й світилась наскрізь. І дивна річ, коли я ближче придивився до неї, то побачив крізь ліс, далеко за ним, широченні простори степу, незвичайно рівного й далекого. І був той степ зараз за лісом — розмережаний смугами свіжої чорноєдвабної оранки й полосами нерушеної землі, покритої пожовклою травою. А далі зливався в одну вогкоземляну неміряну просторінь.

Над степом блищала, пеначе сніг на сонці, частина хмари, що її не видно було з-за лісу. Але малої хмарки, тієї живої перлової красуні, не було. Вона пройшла наперед. Тільки там, де вона проходила, залишився під лісом білий слід — чи то одсвіт від неї, чи легкий нальот інею, паморозі.

Я припав до запорошеної рами й не міг одірвати очей від того, що бачив. І схвильована думка питала: «Що ж це таке? Що то за хмара в далекому степу? І що то за чудодійна хмарка, що пройшла по під лісом і вже її не видно?»

І я інтуїтивно, як тільки може бути вві сні, зрозумів, що то алегорична історія мого життя. Що хмарка та — моя мистецька молодість. Що пройшла вона в далекому степу життя мого і вже її там немає... Що йде вона все наперед і наперед. Що тільки, проглянувши скрізь ліс минулого, я бачу, звідки постала вона, й помічаю її далекий давній слід. А вона, та невмируща молодість душі, та жива творча сила, іде і йде, все наперед і наперед.

Я був надзвичайно схвильований.

Такий, рися в рису, сон приснився мені під ранок п'ятого січня 1926 року після святкування напередодні херсонським громадянством мого скромного ювілею

й після промов на ньому. В таких образах позасвідома думка моя відбила процес минулого життя мого. Але хіба тільки мого?.. Хіба не процес життя й творчості моїх літературних сверсників?

«Вона йде!»

Так, вона — ота неврируща творча сила, ота вічна молодість душі — вийшла з безмежного степу нашого і йде все вперед і вперед, в нове живе життя. Не спляється. Обходить усі перепони, що постають на шляху її. Так, вона йде!..

Так само стояли картини наші у темному тюремному помешканні. І самі ми жили й працювали в ньому. І ось прийшов час, уже при участі молоді, перенести їх у нове й світле приміщення, в храм нового, вільного мистецтва. І ми переносимо їх...

Тільки чому, чому той храм так пізно утворився? Чому постав тоді, коли багатьох товаришів моїх уже нема на світі і пилом забуття припадають картини їхні? Чому він відчинився тоді, коли паморозь укрила мою голову й голови тих, хто ще живий і одиноко йде із безвісті степів під ясні його склепіння?

Але нехай умирають митці й хай живе мистецтво.

Novjcmi

ВЕСНЯНА ПОВІДЬ

ЧАСТИНА ПЕРША

I

Коли Трублаєвич увійшов у велику, з високою стелею й малими підсліпуватими вікнами залу, де зібралось надзвичайне губернське земське зібрання, його обдало духотою, насиченою парою від більше трьохсот гласних і публіки, й тютюним димом. Була саме перерва в засіданні, і гласні повставали з своїх місць, стояли купами й ходили в вузьких проходах поміж обтягнутими зеленим сап'яном канапами, на яких вони сиділи. А публіка, що містилась там же в залі, біля виходу, на поставлених в ряди стільцях і вгорі, на хорах, теж повставала й ворушилась, мов комашня в порушеній кучі.

У залі стояв гомін, мов у великому вокзалі, коли приходить поїзд. Розібрати окремих слів було не можна. Все злилося й переплуталось, і тільки отдавалось покритою горорізьбою стелею, мов клекотання великого гірського потоку або води в розірваній повіддю греблі: тах-тах-тах!..

Протовпившись наперед, Трублаєвич озирнув гласних. То все були старі знайомі — вгодоване, випещене, вимите й прилизане панство — і ні однієї демократичної постаті. Мундири, фраки, смокінги й сюртуки... Блискучі білі коміри, груди й манжети. Повні червоні обличчя... Солідні, стримані рухи й те непогасиме занепокоєння в очах, яке завжди буває в людей, що не мають і в душі спокою. Посередині залу на спинці канапи яркою пля-

мою визначався голубо-зелений картуз гласного — чиновника таможні.

Все це було знайоме Трублаєвичеві, навіть картуз чиновника таможні, й він перевів очі вгору, на хори. Там, боячись упустити місця в передніх рядах, публіка немов поприростала до балясів,— все більше панії й панночки, наполовину з євреїв. Вони були добре зряджені й, задихаючись від духоти, обвівали собі червоні обличчя газетами й тим, що було в руках. Вони нагадували метеликів, що буцім обсіли оті баляси й махають різноколірними крильцями, щоб от-от зараз спурхнути й полетіти.

І Трублаєвичеві здалось, що в цьому залі, вгорі, в нагрітому повітрі, щось тріпоче, напружене й неспокійне, і що ось-ось воно вибухне чимсь незвичайним і несподіваним. І той неспокійний нервовий настрій непомітно заволодів ним.

Він стояв і обводив поглядом публіку, шукаючи, де б йому найти собі місце біля знайомих.

— Іване Михайловичу!.. Іване Михайловичу!..— гукав до його жіночий голос, але він не чув.

— Пане Трублаєвичу, вас дами кличуть,— сказав хтось із його сусідів і показав праворуч у куток залу, відкіля йому давали знак очима й кивками молоді панни, щоб він йшов до їх.

Трублаєвич посунувся в той бік, пробираючи собі стежку проміж публікою.

Його кликала гарна молода панна, брюнетка, з розкішним волоссям, заплетеним в модну зачіску. Його спочатку трохи насуплене обличчя, з яким він увійшов у залу, зразу прояснилось, коли він побачив, хто його кличе. То була його заручена, Люба Говорецька. Вона ледве помітно показала очима місце біля себе, й він, привітавшись із другими паннами, подругами Говорецької, став біля неї, бо сідати було ніде.

— Трублаєвич став на сторожі біля своєї кралі,— стиха, але з притиском промовила немолода й дуже нечепурна руда пані своїй сусідці.— Боїться, мабуть, щоб не одбив її в його наш Зембулат,— додала вона, прижмурюючи крізь дим очі й вдивляючись у Трублаєвича.

Він стояв проти світла, й їй було добре видно його молоде прямоносе лице, з тонкими й рівними, трохи по-

ширеними біля перенісся бровами, що надавали йому вираз поважності. Тільки дрібне підборіддя з маленькою французькою борідкою під трохи занадто густими вусами шкодило йому. Він був високий зростом і сухорлявий і держався рівно, трохи виносячи груди наперед.

— О, дивіться, він мов збирається зараз кукурікнути,— ехидно шепотіла руда пані сусідці, пускаючи крізь жовті й плескати, мов лопата, зуби дим із папіроси.

Та їй на її слова нічого не одмовила, а тільки повагом, мов нехотя, запитала:

— А ваша дочка де? Я її щось не бачу.

— А он, у тім кінці,— несамохіть змінившись в обличчі, сказала пані й замовкла.

Всі знали, що її дочка, руда Солоха, як її звали в городі, в останній час дуже впадає за Трублаєвичем, але даремно.

Справді, біля вікна червоніла на світлі руда голова її дочки Соломії з підрізаним по плечі кучерявим волоссям.

Саме в тій хвилі й Трублаєвич глянув туди й побачив її. Вона закивала йому головою. Він теж уклонився.

— З ким ви вітаєтесь? — спиталась Говорецька, спостерігши Трублаєвичів уклін і не бачачи зі стільця, кому він кланяється.

— З панною Дубраєвською.

Ледве помітна зневажлива усмішка майнула на обличчі Говорецької, але вона нічого не сказала.

В цю хвилину почувся дзвоник. Голова знов одкривав засідання. Гласні сідали на місцях.

— Тільки що ми заслухали доклад управи про ті заходи, які, на її думку, слід прийняти земству на случай, коли до нас завітає холера,— промовив голова зібрання, обводячи гострими, хитрими очима зібрання й повертаючи туди й сюди свою витягнуту наперед лису голову з чималим грубим горбатим носом, мов винюючи ним загодя, хто й що буде говорити.— Чи не вгодно буде кому з панів гласних сказати свої думки по цьому питанню?

Почалося звичайне обговорювання питання, але публіка його не слухала. Ще минуло тільки три тижні, як японці в лоб розбили наше військо під Мукденом, і по всьому просторі Росії понеслися стогнання й прокльо-

ни... Ще з тих, у кого на війні були рідні, мало хто знав, чи живі вони й не покалічені? Чи їхнє тіло не валяється де-небудь біля імператорських могил Китаю й собаки по ночах не гризуть його? Всі були стурбовані й роздратовані, мов бджоли. Червоні телеграми, що хлопці розносили по городу, попсували всім нерви, й дехто вже не міг їх бачити.

Тепер, коли було скликане надзвичайне губернське земське зібрання, всі сподівались, що на ньому щось мусить зчинитися, якась демонстрація. Всі ждали її.

Голова теж ждав і був насторожі. Він часом непомітно, але допитливо обводив поглядом публіку на хорах. Поліції на виду там не було. Вона визнала за краще доглядати порядку на вулиці, за стінами зібрання; були тільки потайні доглядачі.

Всі ждали, але не знали, відкіля й у який мент почеться. Трублаєвичеві знову здавалося, коли він слухав промову балакучого, але пустоголового, відомого на всю губернію дитинячим поводженням в зібранні, гласного Шпаценка, що вгорі помалу тріпочуть якісь крила й от-от щось разом вибухне.

— Ах, отой Шпак, коли вже він замовчить! — з досадою промовила Говорецька. — Як він того не розуміє, що меле нісенітницю!..

Але гласний в цій хвилі несподівано замовк.

— До сказаного більше нічого не маєте додати? — запитав його голова, граючи, як звичайно, очима, й по його голосу не можна було зрозуміти, чи він тонко іронізує над оратором, чи, бажаючи проволікти час, щоб одсунути за браком вільної години чергові гострі питання, яких він не хотів становити на обміркування зібрання, хоче викликати балаклія поговорити ще кілька хвилин.

— Вибачте... Я ще бажав би додати... — почав той знов. — Я хотів сказати, що зібрання має право...

— Я прохаю слова, — почувся в залі сиплуватий голос, і скрізь по публіці побігло шарудіння:

— Линський просить слова!.. Линський просить слова!..

Невидимі крилята вгорі затремтіли дужче.

Коли підвівся Линський, невеликий, але осадкуватий чоловік, щоб казати своє слово, все в залі затихло. Це був найстаріший гласний зібрання, відомий громадський

діяч. Він почав говорити дуже тихо, так, що його не скрізь по залі було чути, але дедалі старечий його голос набирався сили й через кілька хвилин уже ясно лунав у зібранні, як голос справжнього проводиря й борця.

Він говорив, що він дуже старий і давній, і що ця його промова на зібранні може бути останньою, і що хотів би він, щоб вона дійшла до серця гласних. Він багато дечого не буде договорювати, але гласні й без підкреслювання зрозуміють все.

— У цей час, у цю важку годину,— розлягався по залі його голос,— наше зібрання, як неподільна частина обезславленої, збезчещеної на весь світ країни, не може бути глухим, щоб не чути, що говориться по всіх усядах, і не може бути німим, щоб мовчати. Настав грізний час суду над нашою пригніченою й розгвинченою по всіх сугавах неможливими порядками отчизною. Той суд чиниться на Далекому Сході, де ми ще так недавно виступали як нація героїв і де тепер ми біжимо перед ворогом, мов отара страхополохів!..

Усе притихло, зацімало й обернулось в слух. А гласний зробив історичний огляд життя в Росії й Україні й говорив, що далі так жити не можна, що не дрібними текучими справами тепер мусить займатись земство, а добиватись, щоб були в корінь змінені головні внутрішні порядки, ненависні всім чесним людям і справжнім патріотам. Щоб був зруйнований той непорушний мур, що відділяє народ від власті. Щоб були розбиті кайдани, що сковують народ. Оратор знов звертався до історії і в їй просліджував громадські течії й змагання окремих одиниць підняти прапор громадської волі.

Голова зібрання увесь почервонів і сидів мов на вугіллі. Це говорив його зліший ворог. Він кілька разів хотів спинити його, але не наважувався, бо йому, як людині розумній і хитрій, не хотілося виявити себе діячем, співчуваючим старим порядкам, і хотілось показати, що він цілком лояльний.

— Рідний край жде від нас чесного, смілого слова, й ми повинні те слово вимовити. Я певен, що в нас стане сили й мужності сказати те слово, яке тепер у всіх на устах: нам потрібні не пристройки ганків та бань на гнилому будинку нашого устрою, а головна перестройка всієї будівлі. Ось моє, може, останнє слово в цьому заїданні, і я певен, що зібрання одгукнеться на нього!..

Вибух оплесків і криків стряс будинок зібрання й довго не замовкав. Голова дзвонив і рухами рук і голови прохав публіку заспокоїтись, але це вдалось йому не скоро. Линський не сів на своє місце, а стояв, а коли можна було почати говорити, знов заговорив:

— Отчизна наша тепер роздирається на частки. Розгорається громадянська усобна війна. Організуються темними силами так звані чорні сотні, й ці «діячі» чинять насильство над людьми, тероризують незгодні з їхніми переконаннями частини громадянства. Треба шукати способів супроти цих чорних сотень, що з'являються стидовищем на весь світ!..

Знов з нестриманою силою зірвались оплески й крики «браво», й загримів поміст від ніг і стільців. Говорецька, її подруги, Трублаевич і всі округи їх плескали в долоні. Дубраєвська скочила на свій стілець і, червоніючи проти світла, мов кульбаба, демонстративно ляскала в долоні й щось вигукувала.

Уся зала вітала оратора.

Але коли Трублаевич поглянув по публіці, то в однім місці помітив щось таке, що дисонувало з настроєм зібрання. Якийсь чорний кудлатий чоловік з озлобленим блідим обличчям метався з боку в бік з якимось криком. Його здержували. Коли оплески трохи стихли, Трублаевич почув, що той чоловік протестував проти промови оратора й викрикував, що тероризує публіку не чорна, а червона сотня — з жидів та студентів.

— Дивіться, що то за проява? — спитався Трублаевич у своїх сусідів.

Ті подивились у бік протестанта.

— А, це Бабаков, юдофоб, що недавно побив студента й за це відбув висидку.

Бабаков скоро зник з залу, не стрівши собі піддержки.

Публіка, наелектризована промовою Линського, довго не могла заспокоїтись, і голова зібрання знов довго дзвонив і прохав утихнути, щоб не перешкоджати роботі зібрання. Скоро все стихло. Хотілося побачити, як віднесеться до промови зібрання. Але прийшлося розчаруватися: ще тільки один оратор сказав кілька енергічних і красних слів і був нагороджений оплесками публіки, а далі все увійшло в свій звичайний порядок: гласні сиділи й мовчали, п'ючи чай та нарзан, лепетав свої

недоладні слова Шпаченко, а голова все затирав і замітав, як старанний лакей в панській елегантній господі після незвичайних нечемних гостей. Усе звелось до того, що порішили вибрати від зібрання повномочного на той случай, що, може, покличуть «туди».

Зібрання почало засипати. Деякі земські начальники, що було стурбувались, почувши вільнолюбиві промови, знов почали дрімати на своїх місцях, через силу тоді-не-тоді підводячи обважнілі повіки й поглядаючи обік себе червоними очима. Дехто з їх уже збирався тікати додому, боячись репресій від свого начальства за те, що брали участь у такому незвичайному, червоному зібранні. І тут саме з хор почувся голос:

— Прощу слова!

— Просимо слова!..

— А я прохаю публіку не порушати порядку зібрання, а не то я буду повинен... — сказав у відповідь, підводячись з крісла, голова зібрання,— зачинити засідання.

Але його не слухали і все в зібранні заворушилось.

З хор кричали: «Слухайте слухайте!.. по місцях!..» Голова, гукнувши: «Я зачинаю засідання!», став виходити з залу. Гласні повставали з своїх місць. Шпаченко, повернувшись до хор, кричав туди: «Мовчіть, ми не можемо вас слухати!» А там якийсь невідомий оратор, окупчений молоддю так, що його нівідкіля не можна було бачити, боячись, щоб не увійшла поліція й не схопила його, скоро-скоро тоненьким голосом читав якусь промову. З неї можна було ухопити тільки окремі слова. Промова закінчилась криком маніфестантів, тупотінням і сованням стільців по помосту.

То маніфестувала молодь.

Більшість публіки була рада цій маніфестації, люди більш-менш солідніші віднесли до неї іронічно: по їх думці, вийшов якийсь жарт, дитяча вихватка. Одні з публіки весело сміялись і перекликались зі знайомими, другі сперечалися й палко, розмахуючи руками, щось доказували одні другим. Трублаевич помітив, що це саме робив і Білогруд, жонатий на сестрі Говорецької, й у нього ворухнулось вороже проти його чуття. «Ну, цей буде доказувати, що ця дитяча вихватка є громадський вчинок і ті, що зчинили отой гармідер, герої»,—

подумав він, наперед знаючи, що в Говорецьких доведеться говорити про це й сперечатись з Білогрудом і другими, що мали зв'язок з тією купкою молоді. Це зіпсувало йому настрої, тим більше, що він не знав, як на цю подію подивиться Люба, його заручена. В останній час він почував у їй якусь одміну, йому незрозумілу. Він повернувся до неї.

Люба, уся червона від роздратування, з насупленими бровами, метала іскри з своїх очей, сперечаючись з старою Дубраєвською, а та роблено-безпечно осміхалась, виставляючи свої широкі зуби, й кутики її рота дрижали від злості.

— Демонстрація!..— говорила вона.— Я б, будши на місці голови зібрання, приказала відчинити всі кватирки, щоб після цієї демонстрації хоч трохи з залу вийшов сморід цибулі та часнику, що напустив жидівський кагал.

— Там були не одні євреї, там руських було більше.

— А ви як знаєте? Ви ж там не були, ви ж тут сиділи? — ехидно запитала Дубраєвська, й Трублаєвичеві здалося, що якась задня потайна думка майнула в неї в голові.

— Для того, щоб це знати, не треба бути на хорах: це й звідсіль видно,— сказав він спокійно і, бажаючи покінчити прикру розмову й звести її на другий шлях, спитався: — А Соломія Францівна тут? Що це її не видно?

— А хіба ви її не бачили? Он вона біля вікна.

— Ах, я й справді її не бачив.

— Сома!.. Сома!.. — гукнула через залу, підвівшись з стільця, Дубраєвська.— Ходи сюди.

— Іване Михайловичу,— звернулась до Трублаєвича, встаючи з місця, Говорецька,— ви ще тут зістанетесь чи будете виходити?

Вона не хотіла стрітись з молодією Дубраєвською, бо трохи ревнувала до неї Трублаєвича. Це він зрозумів зразу й, не вагаючись, промовив:

— Ні, я думаю, що більше нічого цікавого не буде. Можна йти додому.

Вони рушили до вихідних дверей, досить холодно при зустрічі привітавшись з молодією Дубраєвською.

— Уже весь порох витратили наші ліберали й ідуть на покій,— кинула їм услід стара Дубраєвська, обра-

зившись, що вони не попросились із нею.— Щасливої дороги!..

— Чого ж це вони виходять?.. Ще, може, що цікаве буде,— сказала, сідаючи на стілець, Соломія, й поправляючи рукою волосся.

— Сказали, що нічого не буде,— зауважила з притиском мати.— Це вони від тебе втекли, бо он, бач, тепер стоять з Зембулатом.

Соломія глянула до дверей. Там справді стояли Говорецька, Трублаевич і Зембулат, що служив у губерніальній земській управі з не так давнього часу. Про нього говорили, як про людину радикальну й сміливу, від якої можна багато дечого сподіватись. Думали, що він належить до партії, але якої — ніхто не знав. Він був розумний і вродливий з себе, мав добрий зріст і гарний голос. Але найголовніша сила його була в очах — чорних і таких мінливих, що буцім в йому сиділа й дивилась тими очима не одна людина, а цілий десяток. Він полонив серця багатьох панночок і з тих, що служили в земській управі, і з городянок, і дехто з їх співав відому пісню про Хазбулата, вставляючи його прізвище:

Зембулат удалой,
Бедна сакля твоя...

Він справді походив родом з кавказьких горців.

В останній час він помітно звертав свою увагу на Говорецьку, і це всіх цікавило. Сподівалися, що тут може щось вийти таке, що буде схоже на роман, а може, й на драму: Трублаевич — заручений з Говорецькою, а та починає щось з Зембулатом... І ніхто не знав, чи помічає це Трублаевич, чи ні... І ніхто йому про це не насмілювався говорити, бо він був самотній і гордий чоловік, ні з ким не водив компанії і в його не було приятелів. Його, хоч він ніколи й нікому не зробив злого, не любили, і потай усім хотілось, щоб Говорецька зрадила його і щоб йому було важко й боляче. Тільки руда Солоха — молода Дубраєвська — не хотіла йому зла, бо була справді закохана в його. Хоч і вона бажала, щоб Говорецька відкинулась від його. І тепер, коли вона дивилась на Говорецьку, Трублаевича й Зембулата, їй здавалось, що Говорецька вже близька до закохання в Зембулата. Вона стежила за кожним їхнім рухом, помічала кожну дрібницю й була дуже не-

задоволена, коли мати зауважила їй, що не слід так дивитись в одне місце.

— Нікому нема до мене діла,— огризнулась вона, знов повертаючи очі до дверей, але Говорецької й Трублаєвича вже не було там. Вони вийшли.

Уже підходив вечір. Стало відомо, що засідання зібрання одкладається до другого дня.

II

Увечері, при світлі, в Говорецьких зібралась компанія знайомих. Сам господар, віце-директор банку взаємного кредиту, уже три дні як виїхав з дому по банківських справах. Гостей приймала господиня, Віра Степанівна, товста жінка з міщанського роду. Властиво гості прийшли до дочки, Любові Миколаївни, але мати почитала, що їй, як господині дому, личить сидіти за столом і розливати чай.

Компанія була невелика: старша дочка Говорецьких Ганна з чоловіком Білогрудом, Трублаєвич, Зембулат, акушерка Загорянська, студент Габрилович й молодий, але дуже крем'язний хлопець з селян, Балабуха, що готувався до іспиту на сільського вчителя.

Розмова була про земське зібрання. Говорили про промову Линського, і Зембулат розбивав покликання Линського на історію в періоді до Івана Грозного. На його думку, Линський не знав історії, і з наукового погляду його промова мало чого варта, але з громадського боку значення її досить велике.

Білогруд авторитетно потакував йому, погладжуючи свою довгу чорну бороду і злегка потягаючи її вниз, від чого товста його нижня губа трохи одвисла. І ця авторитетність тону, й та губа, що неначе аж плямкала, одвисаючи, й запобігання перед Зембулатом, що здавалось Трублаєвичеві якимсь занадто гидким, бо було засноване на розрахунку дістати через Зембулата кращу посаду в земстві, де вони обидва служили, дратувало Трублаєвича. З деякого часу йому важко було терпіти біля себе цього чоловіка. А зустрічатись приходилось часто, бо Білогруди мали дуже малий достаток і постійно бували у старих Говорецьких, куди за-

кохання тягло й Трублаєвича. До того він ще недавно дізнався про минуле Білогруда.

Він був з міщан, скінчив початкову школу, був у москалях і там просвітився. Звідтіль вернувся чимсь подібним до фельдшера й служив кілька часу при земській больниці. Потім попав у земську управу переписчиком паперів. Він багато об собі думав і був дуже радикального напрямку думок. А коли оженився на старшій Говорецькій, перестарілій і убогій тілом і душою дівчині, то це йому в його очах надало ще більшої ваги. Він держав в руках свою жінку й живосилом начиняв її всякою нелегальною літературою. У їх була дочка трьох літ, але вона й досі не говорила. Ніхто не знав, чи вона німа родом, чи малорозвинена. Дехто казав, що вона у свій час починала говорити і була криклива, та батько її якось тяжко вдарив і так покрикнув на неї, що з того часу вона оніміла. Взагалі Трублаєвич знав, що ця людина — одна буває дома й друга на людях. Знав, що Білогруд також ненавидить його, але здержує свою ненависть, бо бачить в йому майбутнього зятя Говорецьких і свого родича.

— Так, так,— потакував він.— Але я думаю, що було б корисніше, коли б Линський не затуманював свою промову, а просто сказав, що треба робити. Поліції не було, й можна було сказати сміло. На жаль, сміливості в його й не вистачило.

— А як ви думаете,— спитав його Трублаєвич,— коли б ви були на його місці, то ви б висловили усі свої думки до краю, знаючи, що більшість зібрання поки що твердо консервативна,— земські начальники, а друга частина слабосила й розрізнена? Чи, може, ви теж сказали б тільки наполовину?

— А звичайно, сказав би все. Бо це був би мій обов'язок як гласного й громадянина. Яке мені діло до земських начальників? Я говорив би до ліберальної частини зібрання й до публіки.

— І ви думаете, що це було б тактовно й гарно, коли б ваше внесення з тріском провалили?

— Чому так, що провалили?

— А тому провалили, що більшість зібрання цьому не співчуває. Та й ліберальна частина злякалась би поставити справу ребром. А ще простіше, голова не

дав би вам говорити або зняв з черги обговорювання вашого внесення. Прямо кажучи, заткнув би вам рота.

— Не заткнув би!..— Й Білогруд, труснувши головою, погладив бороду.— А ви як би зробили? — запитав він і, не дожидаючись відповіді на своє запитання, сам почав говорити.— Ви, певно, зовсім не зробили б ніякого внесення, бо вам здається, що й те, що сказав Лінський, дуже сміливе й небезпечне. Другі так не думають. Молодіж так не думає!.. — додав він, бажаючи, як здалось Трублаєвичеві, ушпигнуть його відсталістю від молоді.

— Це ви натякаєте, мабуть, на демонстрацію на хорах?.. Ну, я такі демонстрації вважаю за простісінський нуль.

— Як? Вільну, одверту демонстрацію нашої кращої свідомої молоді?.. Ну, це вже занадто! Цього я не сподівався від вас!

Білогруд повів очима навколо себе й побачив, що йому всі співчувають. Балабуха сунувся було всім тілом, щоб щось промовити, але не насмілився, та студент Габрилович і Загорянська не дали йому часу вимовити й слова.

— Це ж треба які мати переконання, щоб таке мовити!..

— Я протестую! Я протестую! — гукала Загорянська.— Ви мусите своє слово взяти назад!.. Ви не маєте права ображати молодь за її чесні поривання!..

Трублаєвич здвигнув плечима. Він почував в собі роздратування, але, силкуючись бути як можна спокійнішим, одмовив:

— У вас, панове, брак логіки.

— Як так?..

— Це ще невідомо, в кого її бракує,— образливо кинула, одвертаючи лице вбік, Загорянська.

— У вас немає логіки. Це я знов скажу. Хіба можна змішувати думки людей з тими вчинками, які вони роблять, з тим, як вони ці думки проводять у життя?

— Цього ніхто не каже,— зауважив Білогруд.

— Ні, ви от усі на цьому стоїте. Ви кажете, що я зневажливо відношусь до поривань і переконань молоді!.. й це неправда. Я тільки кажу те, що сказав: такі акції молоді, як сьогоднішня, я вважаю за нуль, навіть більше того, за мінус.

Білогруд демонстративно зітхнув.

— Ну, посудіть самі,— не звертаючи уваги на те зітхання, говорив Трублаєвич,— підняти крик, з якого ніхто не розібрав ні одного слова, ніхто не міг зрозуміти, чого вони хочуть, окрім крику: «Слухайте!» Та ще на кінці вони ясно вигукнули кілька ходячих фраз.

— Отут-то ви, шановний Іване Михайловичу, й піймалися: у тих вигуках це ж ціла програма, згодьтесь з цим! — сказав Зембулат і осміхнувся.— Ви не праві...

— Може!.. — перебив його Трублаєвич.— А все-таки оратор міг, замість того щоб пробелькотати сто слів, сказати їх за той час десять, але так, щоб у їх уміщалась уся суть, уся програма...

— Вас не спитали! — чмихнув Білогруд.

Це була різка й груба виходка. Трублаєвич тільки стиснув зубами й замовк.

— Кузя! — з докором, але й замилюванням протягла жінка Білогрудова.

— Я сказав те, що сказав.

Розмова разом увірвалась, тільки Габрилович палко шепотався з Балабухою та стара Говорецька дзвеніла посудом.

— Панове,— сказала її дочка Люба,— так не можна. Нащо сваритись? Кожен вільний мати свої переконання й нехай їх має! Давайте краще говорити про щось інше.

Вона обвела усіх привітною усмішкою господині дому, й погляд її ні на кому не зупинився. Він, не зупиняючись, пройшов і по обличчю Трублаєвича, й той помітив це: «Вона не любить мене. Вона не співчуває моїм переконанням. Я чужий їй»,— зробив він вивод.

— Валеріане Васильовичу, як ви думаєте, чи оце після Мукдена довго ще тягтиметься війна, чи скоро скінчиться? — обернулась Люба до Зембулата, щоб зав'язати нову розмову.

«Вона не любить мене. Вона закохана у Зембулата»,— з мукою сказав собі Трублаєвич і хотів устати з місця й вийти геть із дому. Але йому тепер не хотілося подавати руки Білогрудові й другим, а піти, не прощаючись, було незручно, і він зостався.

Почалась розмова про справи на Далекому Сході. Зембулат, критикуючи на основі газетних розвідок і

телеграм діяльність головних генералів армії, доводив, що далі тягтись війна не може й не повинна.

— Уявіть ви собі, що може бути далі, коли наші нездари з військом не відступлять за Харбін тепер же... Їх гнатимуть, як отару овець, і забиратимуть в полон здеморалізованих солдатів цілими дивізіями. Давно вже пора усім зрозуміти, що «всесильна» наша бюрократія зовсім безсила. Безсила навіть у найдрібніших справах і не може вона стати на чолі народу проти такої держави, як Японія. Ми зовсім не можемо воювати, поки ми такі, як ми єсть. Новий порядок зробить нас новими людьми, сильними, сміливими, запопадливими...

— Новий порядок разом змінить нашу кров, переродить наш мозок! — кинув насмішкувато Трублаевич.

— Я не кажу цього. Але певен і думаю, що проти того ніхто не буде сперечатись, що при нових порядках буде більше волі прогресивним силам нашого народу, і це безперечно зробить нас, як народ, сильнішими, кращими.

— Проти цього не можна сперечатися,— вставила слово Люба, що весь час більше мовчала.— Я навіть думаю, що й усі верстви, які тепер не можна назвати прогресивними, які, як кажуть, ні те ні се, так і ці верстви, коли побачать перед собою вільний шлях, прилучаться до прогресивної частини.

— Так, а може, й не так,— зауважив Трублаевич.

Сьогодні мов який дух противенства сидів у ньому й не давав спокою.

— Запевно, що так! Щоб не вірити в це, треба дуже низько цінувати людей. Я надаю їм вищу ціну,— сказала Люба й замовкла.

«Вона не любить мене,— знов подумав Трублаевич.— Вона закохана в Зембулата, перейняла його погляди,— й ревності ворухнулись в його душі.— Коли так, коли я тобі не до вподоби, то й ти мені непотрібна, панькайся з своїм чеченцем, а я не хочу на вас дивитись!..»

Трублаевич підвівся з місця, коротко попрощався з усіма й вийшов від Говорецьких. Він тямив, що робить не гаразд, що так не слід робити, що це образа Говорецьким і іншим, але якийсь внутрішній голос роздратовано шепотів у ньому: «Нічого... нехай! Плювать мені на їх усіх! Нехай собі ліберальничаять. Я їм на перешкоді. Уявляю собі, як вони тепер там радуються,

що я кинув позицію! Мов гуси, що прогнали ворога... або коли ворог просто, не помічаючи їх, одійшов геть».

Він тепер ненавидів їх усіх і їх переконання і вже зараз смутно почував, що він неправий. Що він в душі поділяє ті самі думки, гріє в серці ті самі надії. Тільки якесь невгамовне, жагуче чуття примушує його сперечатися з ними, добачати в їхніх словах й вчинках фальш.

Те чуття — ревності.

Він розумів, що вони молодші за його літами й душею, що вони багато дечого не пережили з того, що пережив і перетерпів він. У їх в душах немає того гіркого осадку, того намулу, який він відчуває у себе, а коли й єсть, то менше. Й вони вірять в життя. Вони бачать перед собою сотворену не їми, а старшими поколіннями мету й думають, що в два-три ступені вони дійдуть до неї. Вони думають, що люди на десять років старіші від їх — то якісь архівні шпартали, що ті люди не боліли тими ж думками, що їхнє серце не билось тим же гнівом!..

Найбільше його драгував Білогруд, що був старший за його літами, але нічого того не пережив у свій час і тепер з палом неофіта накинувся на всякі так звані передові думки. Він знав, і пам'ятав, і ніколи не міг забути, як цей самий Білогруд, уже буди фельдшером, брав участь у всенародному перепису й, діставши в нагороду за свою працю мідяний жетон, припинав його собі на груди, немов орден, коли на святки робив візити знайомим. Цього Трублаевич не міг забути, й йому здавалось, що тут виявилась уся вдача Білогруда й що цього радикала можна купити за кожен блискучий цвяшок,— тепер цвяшок ліберальний, учора бюрократичний, а завтра — ще який-небудь. І ця людина осплавлює його!..

Зембулата він ненавидів, бо почував, що ця людина стає йому на дорозі. Знаючи, що він заручений з Говорецькою, Зембулат починає лицятись до неї. Це нечесно.

Зембулат енергійна й смілива людина, людина розумна й освічена, але він жонолюб. І він ненависний Трублаевичеві. І тепер, коли він ішов по темрявих вулицях, йому здавалося, що з Зембулатом їм скоро доведеться зустрітись як ворогам.

Другі, ті...— він знає їм ціну! То зелена молодь, фанатики радикалізму. Вони кажуть, що живуть тільки розумом, що зrekliсь усяких вірувань, але не помічають того, що сліпо вірять в почуті з десятих рук соціальної догми, вірять в кожную утопію, аби та утопія обіщала там десь, у темі віків, щастя людському родові. Класова боротьба... Ще треба з'ясувати, що то таке за класова боротьба й куди вона веде! Вони відносяться до всього, що навколо їх, критично, але тут у їх нема критики.

Вони обурюються проти гніту, проти автократизму, а що було б, коли б ці люди завтра почули владу в своїх руках? Фанатик не може бути вільним чоловіком і не може шанувати волі,— він надіне на неї коли не ті самі кайдани, які надівав на неї тиран, то другі подібні.

Трублаевич переходив сквер і сів на лаву відпочити. Стояв мороз, було тихо, і вгорі, між вітами дерев, мерехтіли зорі. У сквері було пусто, й тільки на одній алеї блукали взад і вперед темні поодинокі жіночі постаті. Вони припинялись, коли чули за собою чийсь ходу або коли назустріч їм ішли мужчини. Були там і мужчини.

Блимали бліді ліхтарі. За огорожею скверу торохкотіли колеса, бо снігу не було. Десь в улиці свиснув нічний сторож.

Трублаевич зняв шапку, щоб охолодити голову, й провів рукою по чолі. На хвилину заплющив очі, мов збираючись із думками, й почув якийсь, спершу неясний, шум десь біля скверу. Подумав був, що то б'ються п'яні майстерові, але скоро розібрав, що кричать і кличуть рятувати інтелігентні люди. «Мабуть, чорна сотня катує свої жертви»,— подумав він і побіг на гвалт.

При вході в сквер, у світлі ліхтаря, метушилась чимала купка людей. Когось били.

— Караул, караул!.. Городовий!.. — кричав молодий переляканий голос.

— Ой-ой!..— лементував хтось другий. Чувся й жіночий плач.

Трублаевич підбіг і побачив, що б'ють двох чи трьох студентів. Б'ють якісь люди дуже люто, але мовчки. Осторонь помітив чийсь постать, дуже подібну на Бабакову.

— Що ви, поганці, робите!..— гукнув Трублаевич і,

не вагаючись, кинувся в гущу ватаги.— Поліція, сюди!..— кричав він, штовхаючи в спину й боки забіяк і протовплюючись до тих, кого вони били.

Він ударив когось у шию, й його зараз же хтось ударив в обличчя так, що засвітилось у очах. Але, почувши, що в діло втручається хтось невідомий і що нічні сторожі засвистіли поблизу, колотники кинулись урозтіч.

Коли збіглось два городових і зібралась купа людей, то з тих, що вчинили бучу, не було нікого. Стояли тільки побиті якісь два незнайомі Трублаєвичеві студенти й панночка. Вони були так налякані несподіваною розправою, що нічого не могли говорити і тільки безпомічно шукали своїх картузів. Панночка з плачем говорила щось скоро-скоро, й нічого не можна було зрозуміти з її слів.

Далі всі трохи заспокоїлись, і поліція почала розганняти «зборище». А студенти, боячись попасти удруге в руки озвірілих людей, кликнули візника. Трублаєвич пішов додому. Далеко в улиці було чути, що скачуть вершники. То були козаки. «Ось вона, громадянська війна! — думав він.— З одного боку фанатики — ліберали й радикали, може, той самий Білогруд, а з другого — фанатики чорної сотні, з вожаком Бабаковим».

І чомусь йому згадалися слова апостола про холодних і гарячих. Недавно випадком прочитав їх: «Знаю твої діла; ти нехолодний і негарячий; коли б ти еси був холодний або гарячий! А за те, що ти тільки теплий, а негарячий і нехолодний, то виплюну тебе з уст моїх».

І Трублаєвич почував, що він саме й єсть такий: ні теплий, ні холодний. Що він не може цілком віддатись якомусь ділові. Що сумління точить його думки, під'їдає їх під корінь, як гробак рослину, і з того він безсилий.

Ще коли скрізь було тихо, в годину реакції, він жив мовчки й не почував себе таким. А тепер, коли навколо закипіло нове життя, він чув, що застається якомсь немов на березі. Як викинута водою тріска. Течія йде мимо неї.

Почувати себе так було важко. Але й зректись самого себе й піти за течією він не міг.

З цими думками прийшов додому. Одімкнув двері й увійшов до себе в квартиру, сумний і самотній, як

завжди. Не хотілось запалювати світла. Краще впасти так на ліжко й лежати в п'їтьмі довго-довго... без слів, без думок, без руху.

Але замість ліжка сів у крісло й замислився.

Далі перейшов на ліжко.

III

Лежати без руху можна, але без думок — ні.

Трублаевич ліг на ліжко, закинув руки під голову й, дивлячись у стелю, замислився. Сьогоднішній день видався йому надзвичайним. Він виділився з ряду других сірих однакових днів силою тих вражень, які довелося пережити. Виходячи перед обідом із банку, він зовсім не сподівався, що буде так себе почувати отепер увечері. І він ішов у земське зібрання, як у театр на знайому вже п'єсу, досить нудну. Мукденський розгром пророкував, що зібрання може бути не зовсім таким, яким воно бувало десятки років, але Трублаевич не вірив у силу земства, не сподівався, що воно, зв'язане бюрократичним повивачем, як дитина, здатне на якісь рішучі вчинки.

Так воно й стало.

Але коли взяти все, що він бачив і чув за день і що сам пережив, то він почував, що оце саме тепер підійшов до якогось небезпечного місця й що з ним щось мусить трапитись.

Він почував себе збитим із місця, зрушеним. Чув, що губить під собою ґрунт, він — нехолодний і негарячий...

Як отака нехолодна й негаряча людина, він не має собі спільників по своїх політичних переконаннях і мусить бути самотнім серед знайомих, тікати від їх; як нехолодний і негарячий, він оце зараз покинув своє місце біля заручениці й утеряв її. Вона вже не любить його. Це він бачив по її очах, це він спостеріг по останньому стисканню руки, коли таким незвичайним робом покинув її хату, покинув її саму своєму супротивникові.

Він раптом підвівся й сів на ліжку.

Йти зараз туди назад... Сказати, що в його було в банку спішне діло й того він пішов.

Але це значить обманювати людей, виправдуватись перед людьми, яких він не поважає. Це не личить

порядній людині. Нехай думають, що хочать. Нехай і вона робить, що хоче. Прохати її кохання, вимолювати її почуття він не буде. Для цього він занадто гордий. Жив до тридцяти трьох літ самотнім, житиме й далі. Зовсім не варт зв'язувати себе шлюбом. Зовсім не слід обмежувати свою волю, свої бажання чімісь зовсім, може, невідповідними бажаннями. Кожен сам по собі.

Трублаєвич знов упав на спину й, заплющивши очі, потер собі рукою чоло. Там, під тим костяним черепком, товпились думки, й він не міг їм дати ладу. В такі хвилини він звичайно брав яку-небудь книжку й читав її. Читав, поки не стомлювались очі й голова не робилась обважнілою й нечутливою до того, що читав, і до того, про що раніш думав і що дратувало його.

І тепер він запалив світло й почав читати. Читав свій улюблений відділ у журналі — бібліографію — й робив зусилля, щоб зрозуміти, про що говорить рецензент, і не міг присилувати себе до того, бо в голові снувались другі думки. Читав рецензію на вірші відомого декадента, пробігав очима уривки віршів, наведені в рецензії, й не міг спинити на їх своєї уваги, й тільки чув, як неодступно хтось такий говорить йому теж віршами:

У тридцять літ ти вже банкрот...
Ти — нехолодний, негарячий...

Трублаєвич читав довго. Передивився весь відділ, перегорнув другий і покинув книжку. Заснути б, але спати ще рано. Устав із ліжка й почав ходити взад і вперед, із кутка в кутку по своїй кімнаті.

У передній несміливо дзенькнув дзвоник і замовк. Через мить він задзеленчав дужче. Хтось прийшов. Трублаєвич пішов одчиняти двері.

На порозі стояла запорошена снігом панна. Ішов чималий сніг, і було темно, і Трублаєвич зразу не пізнав, хто стоїть перед ним.

— Можна до вас на хвилинку зайти?

Тепер Трублаєвич пізнав, що це молода Дубраєвська.

— Можна, ввійдіть! — сказав він, простягаючи їй руку й даючи дорогу.

— Вибачайте, я тільки на єдину хвилинку!.. Тільки сказати вам одно слівце! — червоніючи й жмуричись проти світла, мов виправдувалась Дубраєвська.

— Нічого, нічого... Я дуже радий! Може, роздягнетесь, бо в мене душно.

— Ні, я так.

Вона сіла на крісло, дістала з муфти хусточку й витерла обличчя.

— Сніг іде. Чисто всю обліпив. Ще на Михайлівській вулиці напав.

Трублаевич почув солодкий запах талого снігу, й нерви його разом підтяглись.

— Це гарно, що сніг іде. Я люблю...

— Я до вас, Іване Михайловичу,— перебила його Дубраєвська,— забігла, щоб застерегти вас, що цю ніч має бути трус. Мені переказано, що в списку тих, кого мають обшукувати, стоїть і ваше прізвище.

Трублаевич підвів угору брови.

— Невже?

— Справді!

— Що ж, нехай ідуть. Спасибі, що перестерегли.

Дубраєвська встала, щоб іти, і простягла Трублаєвичеві руку.

— Чому так поспішаєтесь, посидьте трохи! Я буду радий,— казав той, задержуючи її теплу, вогку руку в своїй.— Я вас проведу.

Він почував влячність до цієї дівчини, що, не вагаючись, увійшла в його холосту квартиру вночі, щоб перестерегти його. Дубраєвська хвилину вагалась, мов їй не хотілось рушати з місця, але потім кріпко стиснула його руку й пішла до дверей.

— Ні, не можна, ніколи, я сама! Треба ще декуди забігти.

Вона вийшла з темних сіней в темряву ночі, в якій вились м'які й легенькі сніжані метелики, й прудко пішла по тротуару туди, де на розі жовтою плямою світив ліхтар. Трублаевич вийшов на тротуар і дивився їй услід, аж поки вона не зникла за рогом. Сніг запорошував його й розтавав від його тепла. Він пішов у хату.

«Так от як, будуть трусити!.. Що ж, їх сила, їх воля... нехай!» — думав він, ходячи знов по хаті.

Він знав, що в його не було в домі нічого нелегального. Коли що з такого доходило до його рук, то він тим же шляхом і збував його, яким воно приходило. Але були листи, яких він не дозволить нікому читати.

То були листи від Люби. Перші признання... перші мрії про щастя... Їх не може ніхто читати, окрім його. Вони йому дорогі, як частина його душі. Їх треба кудись сховати.

Але нащо вони тепер, коли його кохання пішло, мов весняна крига за водою? Знищити їх, щоб не було їй спогаду!

Він одімкнув ящик у столі й дістав звідтіль пачку листів, перев'язану рожевою шовковою стрічкою.

«Яка сентиментальність! Немов справді якась панна влаштувала листи від безвусого корнета»,— подумав він і, не розв'язуючи, розірвав стрічку.

Пачка листів розсипалась. Він позбирав їх, поклав на стіл і почав перебирати.

Любина розгониста рука... Уривчасті слова... І той невимовний, чарівничий подих молодого, чистого, незраженого кохання, що робить людей безумними, що робить їх героями, творить із їх святих.

«Серце моє, любий мій, коханий! Невже ти міг думати, що коли б з тобою трапилось нещастя, про яке ти говорив, то я б покинула тебе?.. Ніколи, до кінця віку цього не буде. Вір мені — де ти, там і я. Де мій любий, незрівнянний, там і я з ним. О, який ти маловірний! О, який ти негарний, мій любий, мій коханий! Зацілую тебе за це на смерть і воскресну поцілунками. Хочеш?..»

Трублаєвич дочитав листа до кінця й поклав його окремо. Узяв другий. Пробіг його очима й замислився.

Десять літ уже, як він знає Любу, уперше побачив її. Тоді вона була в гімназії. Тоненька, струнка, з веселими, блискучими очима й густим чорним волоссям. Вона завжди червоніла, коли зустрічалась із ним, і він їй кланявся. Потім вона скінчила гімназію і була на курсах у Москві. З їх вона вернулась зовсім другою людиною рік назад. Стан її розвився й вирівнявся, й хода її з прудкої й рвучкої стала плавкою й непохапливою, а очі немов загубили свій блиск. Але то так тільки здавалось. Вона тільки навчилась добре володіти собою: в тих очах жили блискавки, і Трублаєвич скоро їх побачив. Вони опалили його душу. Але вогонь спалахнув і в її душі, й вони скоро признались одно одному в коханні.

Трублаевичеві здалось наймилішим й найдорожчим те, що коли він признався їй, що кохає її, вона просто, сміло й рішуче одмовила йому:

— І я тебе кохаю!

І засміялась.

І їхнє кохання було палке й щире. В маю місяці вони збирались одружитись. Але в останній час щось ніби пробігло проміж їх. Одміна визначалась ледве помітними дрібницями, але вона була. Трублаевич чув її, але не міг підшукати їй причини. «Вогонь горить і згорає,— говорив він собі.— Так і наше кохання. Ніщо живе, що не застигло в холодні форми, не може не одмінитись. Вона стала менше мене любити. Але за що? Де тому причина?»

Він не почував себе ні в чому винуватим проти неї. І він порішив спитати її про це. Свій замір він здійснив з тиждень назад.

Вони сковзались на коньках на річці. Лід був чистий і слизький по всьому просторі річки од берега до берега. Під берегом стояли обрубані ополонками пароплави й плескати, мов черепахи, баржі. За ними на горі стояв город, увесь зліплений з каменю, вибілений вапном і залитий рожевим одблиском холодної заграви. З другого боку виділились острови у вечоровій млі. По льоду снували туди й сюди люди: пішки, на фургонах, на санях і на коньках. Тягли на санчатах очерет, сиділи біля ополонок з вудками й веселими зграями, як мошкара на зорі, кружлялись на коньках на улюблених місцях річки.

— Поїдьмо туди, вниз, до островів,— сказав Трублаевич.

Вона з червоними щоками глянула блискучими очима туди, де показав Трублаевич, у сизувату млу, й одмовила:

— Поїдьмо.

І вони, взявшись за руки, рушили в далечінь. Іхали мовчки, й тільки коньки дружно різали лід і мов вимовляли:

— Тр-тр! Тр-тр!

Вітер злегенька посвистував у вухах і щипав за щоки, а вони летіли й летіли туди, до тих тумануватих берегів, де у млі маячили верби та будівлі й димарі лісопилоч.

Мовчали.

- Любо!
- Що?
- Гарно?
- Гарно...

І знов замовчали. І обох їх обгортав якийсь чудний настрій, мов хотілось піднятись і полетіти, а в серці мов що лоскотало. І здавалось, що їм усе по силі, що вони все можуть зробити, й немає їм перепон.

Принаймні так почував себе Трублаевич.

- Любо!..
- Що?
- Ти любиш мене?
- Люблю...
- Так, як і раніш?
- Так, як і раніш...
- І більш нікого не любиш?
- І більш не люблю нікого...

Вона одмовляла його словами, мов крізь сон. Трублаевич кріпше стиснув їй руку й почув ледве помітне відповідне її стискання. Іхали далі.

— Я коли й умиратиму, то не забуду цього вечора,— сказав переходя Трублаевич.

Люба нічого не відповіла. Загуб десь на березі вечоровий гудок на якомусь заводі, і сиплуватий звук його розітнувся далеко-далеко на просторі річки й одізвався за островами.

— Чотири години.

Вона мовчала.

— Любо!

— Що? — спитала вона, як і раніш, не повертаючи до його голови й не одриваючи очей від далини.

— Глянь на мене.

Вона слухняно перевела очі на його й осміхнулась, і мов яке проміння впало на струни його душі, й вони здригнулись.

Трублаевич засміявся.

— Чого ти смієшся?

— Так. Того, що в цю мить щасливий.

Вона одвела очі від нього, й вони мов потемніли.

— Не питай мене ніколи про те.

— Про що? — спитав він, і тінь прокинулась в його погасаючій усмішці.

- Про те... про кохання!
- Чому так?
- Не треба.
- Ти цього хочеш?
- Хочу.

Вони замовкли. Острів уже був близько. Вони підїхали до нього й сіли під вербами на пні. Заграва погасала і з червоно-рожевої робилась сиво-червоною. Город був далеко й стояв немов під якоюсь хмарою. То топили на ніч груби. Десь близько несподівано тріснув у березі лід, і Трублаевич, і Люба здригнулись, але не сказали ні слова. Сивувата ворона, важко махаючи крилами, перелетіла з дальнього дерева на те, під яким вони сиділи, подивилась, переступаючи з лапи на лапу, на їх, крикнула: «Кра!» — й почала чистити об вітку свій дзьоб.

— Поїдемо назад.

Устали й поїхали. Мовчали. І Трублаевичеві здавалось, коли вони підїхали до города, що як погас вечір, так погасло й у його душі щось дороге й любе.

Він тепер згадував цей вечір, а пальці його перебирали дорогі листки, дорогі й такі знайомі, бо кожен з їх він перечитував по десятку разів. Ось один рожевенький, він знає його зміст од слова до слова. І Трублаевич розгорнув його й перечитав:

«Любий мій! Ти вчора мене дуже насмішив своїми спогадами, і я оце згадую й зараз сміюсь: «Ану, господа демократи, йдіть сюди!» Ох, оті наші педагоги! А ти знаєш, яку штуку викинув колись наш святий та божий Трубайло? Я тобі не розказувала? Ось слухай.

Коли я кінчала курс гімназії, то на масницю у нас був вечір — літературно-музикальний — і я читала лермонтовське «Мцирі». Не хвалюсь, а кажуть, що читала дуже гарно. Ну, після аплодисментів і читання на біс виходжу в коридор, а тут шкандибає Трубайло. Підхопив мене під руку, потяг на кінець коридору й такі мені компліменти сипле, що я й ухам не вірю. Накінець каже: «Знаєте що, давайте кинемо отут все й поїдемо на Кавказ!» — Чого? — «Я буду в лезгинів князем, а ви княгинею!» Глянула на його, а в нього на кінці носа жовта капля висить, а уші стримлять вище лисини, мов у осла. Ще, здається, й у руці понюшку тютюну між пальцями

затиснув. Я як заребочусь та від його. Отакий князь!»

Трублаєвич усміхнувся. Всі до неї пристають. І от тепер Зембулат. І усмішка разом зникла з його лиця. Він згадав перестереження Дубраєвської. Зібрав листи до купи. Спалити їх!.. Але йому було жаль це зробити. А що, як він помиляється й Люба любить його, як і любила... І кому яке діло до його приватної, інтимної переписки? Хто має право лізти в його душу? Він нікого не пустить у свою хату.

І Трублаєвич поклав зовсім не пускати, коли придуть трусії, до себе в хату.

Було вже дуже пізно, і він чув, що може заснути. Роздягся й ліг спати, погасивши лампу. В хаті було тихо, і тільки було чути, як надворі іноді стукотить вітами стара акація об залізний дах.

Він уже став забуватись, коли почув, що стиха зазеленчав дзвоник і хтось застукотів у парадні двері.

Трублаєвич схопився. Трусії!.. Але він їх не пустить.

Прислухався. Було тихо. Але хтось підійшов до вікна й постукав у віконницю.

— Хто там? — гукнув Трублаєвич, теж підходячи до вікна.

— Одчиніть! Вам телеграма! — гукнув хтось із надвору.

Від кого це може бути? Йї Трублаєвич подумав, що це від сестри про матір, що в останній час нездужала. Телеграма могла бути й від брата з Маньчжурії, який був під Мукденом на передових позиціях, і поки що було невідомо, чи живий він.

— Зараз! — гукнув Трублаєвич і, накинувши на себе ковдру, пішов одмикати двері.

Він повернув ключ у замку й трохи одчинив двері, але в цю хвилину щось навалилось на двері, брязнуло чимсь залізним, і в сіни ввалилось кілька чоловік.

Всі вони були в шинелях і озброєні...

IV

Другого дня Трублаєвич прийшов у банк нерано. Нічні незвані гості не дали йому виспатись, та він і не міг заснути після того, як випровадив їх.

— Вибачте, що дарма потурбували вас,— сказав на прощання офіцер, але листів Любиних не вернув йому, як він не прохав.

Розбитий і тілом, і душею, увіходив Трублаевич у банк, непохাপливо сходив по східцях, дав швайцарові шапку й пальто і коли причесав перед дзеркалом волосся й уступив у темнуватий зелений коридор з високою стелею, оздобленою горорізьбою, й побачив у ньому банківських клієнтів, то в його разом промайнула думка: повернути назад і піти геть із банку,— піти світ за очі.

Але він не повернув назад, а пішов далі й із коридору увійшов у круглу, освітлену згори, зелену залу, де сиділи й ходили клієнти. Пішов за перегородку, що була зроблена з матового непрозорого скла й підковою попід вікнами обгортала залу. В їй були пороблені квартирки, й над ними чорніли написи, в якій що можна зробити. За перегородкою сиділи служачі.

— А, Іване Михайловичу!.. Ви ще живі й на волі, а ми думали, що ви й не прийдете сьогодні! — гукнув йому назустріч сивий присадкуватий чоловік, з великою, низько вистриженою головою, голеною бородою й довгими вусами.

То був бухгалтер банку Донда, або, як його звали в банку, «наша Бульба», бо фігура його дуже нагадувала малюнки гоголівського Тараса Бульби. Але це був зовсім не вояка, і вславився він тим, що вже на шістдесятім році, спершу перочинним ножиком, а потім відповідним інструментом, почав робити скрипки й тепер робив дуже гарні скрипки, що на їх митці не раз давали концерти.

— А ми думали, що вас не буде... ха-ха-ха!..— сміявся Донда, дивлячись через окуляри на Трублаевича, й очі його наповнились сльозами й почервоніли, мов він збирався заплакати, а вуси теліпались, мов пасма прядива, по його грудях.

— А ось бачите, прийшов.

— А знаєте, цю ніч половину города перетрусили! У Говорецьких був трус.

— Невже? — спитав, стрепенувшись, Трублаевич.

— Найшли там якісь книжечки і Любов Миколаївну забрали. Ха-ха-ха!..

Донда знов зареготався. Але Трублаевич на його за це не образився, бо знав, що цей чоловік сміється навіть коли плаче.

— Взяти! Ха-ха-ха... А Миколи Петровича немає дома.

— Негарно зробили. Роботи зараз багато?..

— Та єсть трохи. Карпе Степановичу, що там у вас єсть? — гукнув Донда.— Ну, добре, я сам усе пороблю. Ідіть.

Донда без натяків догадався, що Трублаевич піде до Говорецьких, і той мовчки стиснув йому пухку руку й пішов із банку.

Квартира Говорецьких була недалеко, й скоро він подзвонив у дзвоник. Одчинили не зразу. На запитання, чи дома стара пані, служниця сказала, що дома, але нездужає. Він пішов до залу.

Там був скрізь непорядок. Валялись на вікнах і на помості книжки й ноти, у двох місцях були обідрані обої, у кріслах — підпорота оббивка..

Трублаевич стиснув зуби. Хотів сісти, бо почував себе розбитим, але було гидко сідати, й він став до вікна. Йому здавалось, неначе в цій квартирі трапилось велике нещастя,— хтось умер наглою смертю.

Згодом вийшла, обтираючи очі хустиною, Говорецька. Трублаевич мовчки поцілував її вогку від сліз руку, й вона важко сіла на обідране крісло.

— Пропала Люба!.. Забрали.

Трублаевич почав її уговорювати, що як забрали, то ще не велика біда, випустять. Тепер багато забирають, бо такий час небезпечний. От і його трусили, і других, і декого забрали.

Але Говорецька не хотіла й слухати умовлянь. Вона говорила про дочку так, мов уже не можна було її вернути.

— Боже, а сором який!.. У тюрмі, з ворами, з злодіями!.. А що скаже батько, як приїде й дізнається про все?.. Що скаже весь город? Та в нас же й у роду того не було, щоб по тюрмах сидіти!.. А то дівчина — й між розбійників!

Вона залилась ревними сльозами.

— І за що? Знайшли там якусь книжку та не хотіла їм оддати своїх листів!..

— Яких? — спитав Трублаевич.

— Там пачка була в неї якихсь зеленуватих...

— Так вона не дала їх?

— Не дала. Каже, краще я піду в тюрму, ніж ви будете в мою душу залазити. Так з листами й забрали її.

Серце Трублаєвича облилось кров'ю: горда дівчина згодилась іти краще в тюрму, ніж видати тайну свого серця. І зовсім марно. Бо він видав її тайну тим же нечистим людям. Вони знають її. Може, тепер саме читають ті ніжні, ті святі признання. «О проклятий, чом ти не попалив їх!.. Чом ти не проковтнув і не подавився ними!» — з відчайнням кричав він собі в душі й, запустивши руки в виски, рвонув себе за волосся.

— І немає батька й нікого немає, хто б заступився, хто поклопотався б! Може б, її вернули... може б, кому що-небудь дати або пообіщати.

Мати знов залилася сльозами.

Трублаєвич підійшов до неї.

— Віро Степанівно, я зараз піду туди й доложу всього, щоб побачитись із Любою.

Він попрощався й вийшов.

Іти туди, побачити її, утішити і домагатись, щоб її ослобонили. Він повернув за ріг і пішов вгору, туди, де край города стояла тюрма. Хотів узяти візника, але роздумав: йому треба зібратись з думками, надумати, як здійснити свій замір. І він пішов пішки.

Ніколи він не був у тюрмі й бачив її тільки здалека. Бачив вартових біля неї з рушницями, і його лякала її кам'яна громада з невеличкими вікнами й високими мурами. Здавалося, що там немає живих людей, а тільки мертві. І білі кам'яні башти по углах здавались за вартових, що стерегли той мертвий, кам'яний спокій.

Як доступитись туди?

Тепер він усією істотою своєю чув, що там, у тій кам'яній труні, сидять живі люди, там сидить найдорожча йому людина, і тому він повинен іти туди й добиватись, щоб його пустили. Що він буде робить, що говоритиме, він не думав про те.

В тюрмі йому сказали, що для того, щоб побачитись з ким із узників, треба мати дозвіл від прокурора. І він знов пішов у город. Взяв візника й довго їздив по городу, шукаючи прокурора, бо дома його не застав.

Він його стрів на вулиці, і прохав, і умоляв кілька часу, поки той дав йому дозвіл пройти в тюрму. Від

Його дізнався, що цю ніч арештовано й Зембулата, й ще декого.

З пропуском од прокурора він вільно пройшов у тюрму. Його перевели через чималий двір і ввели в саму тюрму. Там по побитих, вимощених каменем східцях, низькими переходами, мов у печерах київських, він піднявся на другий поверх, і його ввели в невелику кімнату. Тут мусив ждати.

Ждав довго. В тюрмі було тихо, мов у склепу. Він устиг уже й посидіти, й попрочитувати розвішані по стінах «правила», й стояв біля вікна спиною до дверей, як увійшла Люба.

Вона була така сама, як і завжди, тільки очі її немов поблискували більше й під ними злегка визначились жовті круги.

Вони привітались мовчки. Стражник став біля дверей. Обое не могли почати розмови й почували себе ніяково.

— Віра Степанівна,— нарешті сказав Трублаевич,— послала мене... Властиво, не послала, а я сам визвався побачити вас, бо вона дуже побивається...

— Нічого їй дуже побиватись!.. — холодно зауважила Люба.

Розмова увірвалась, не зав'язавшись. Люба дивилася в куток. Стражник стояв біля дверей і дивився на їх.

— Може, вам чого треба?

Люба не зразу відповіла.

— Подушку треба та білля,— знехотя сказала вона. Знов мовчанка.

— А вас не зайняли?

— Ні, були.

— Нічого не взяли?

Трублаевич насупив брови.

— Листи... ваші взяли.

— Як? — скрикнула Люба.— Ви їх дали?...

— Дав.

Сльози затремтіли на її віях, і легкі корчі побігли побіля вуст. Але вона скоро оправилась і, з завзяттям крутнувши головою, вимовила твердо:

— Добре!

В тому слові Трублаевич почув для себе щось вороже й непохитне.

— У кого ще були?

— Були у багатьох, але в кого саме,— не знаю. Зембулата взяли...

Люба тільки зморгнула повіками. І знов обоє замовкли. Стражник переступив з ноги на ногу. Це нагадало Трублаєвичеві, що час, даний на розмову, може скоро скінчитись, і він заговорив перший.

— Ми будемо добиватись, щоб вас пустили на поруки. Через два дні приїде Микола Петрович, і ми його направимо до губернатора.

— Не треба. Тепер і так скоро випустять,— рішуче відповіла Люба, мов зважившись на щось.— Тепер нічого критись. Все одно прочитали...

Трублаєвич догадався, що вона говорить про листи, й йому стало тяжко й соромно за себе, за свій вчинок. Він хотів оправдатись, але Люба, мов читаючи його думки, махнула рукою:

— Нічого не треба!.. Скажіть мамі, нехай не турбується.

Вона підвелась із лави.

— Прощайте. Спасибі, що не забули,— холодно сказала вона й пішла до дверей.

Трублаєвич хотів остановити її, розказати їй все, все, але не навжився. І що він міг сказати їй, коли чув, що безодня, яка в останні часи почала показуватись між ними, разом роздалась у боки і він спинився на однім її березі, а вона на другому. Він почував, що останні нитки, які зв'язували їх, розпадаються, мов перепалені вогнем... І він вийшов з тюрми, знесилений і невтішний.

Із степу, від кладовища, дув холодний вітер і гнав сніг у город. Він повернув і пішов за вітром. І коли дивився на сірі, помішані з пилом сніжані хвилячки, що бігли поперед нього, то йому здавалось, що то доля заносить кудись геть все, що він мав дорогого, все, що він знав любого,— заносить його недавнє минуле. І йому було жалко його, але навдивовижу самому собі він був спокійний, мабуть, того, що не почував себе в тім, що сталось, винуватим і знав, що того, що сталось, вернути не можна. Тільки в душі була пустота.

— Ну що ж? Як так, то й так!.. — сказав він угло, протиснувши палицею мерзлу землю, і те протиснення озвалось болем на його серці.

Він ішов знайомими вулицями, зустрічався з знайомими людьми, вітався з ними, але нічого того не помі-

чав. Йому здавалось, що неначе скрізь було пусто й пустоше всього в його душі.

— Перша телеграма від генерала Линевича!.. Тисячу японців взято в полон! — гукали телеграмщики, навіязуючи телеграми проходжим.

Він прийшов до Говорецьких, розказав матері все, тільки нічого не сказав про листи, й вона попрохала добути їй на завтра дозвіл побачитись із дочкою, щоб передати їй деякі речі. Він обіщав.

Дізнавшись, що він не їв нічого зранку, Говорецька запрохала його поїсти чого-небудь, але він odmовився, бо йому здавалося, що в цьому домі не піде в його горло ніякий шматок хліба.

Вийшовши з дому, повернув був, щоб іти на свою квартиру, але потім пішов назад, туди, де була річка. Йому хотілось простору, бажалось безлюддя, щоб зостатись самому з собою, з своєю пустотою в душі, з своїм горем.

Він не обманював себе. Хоч не було сказано останнього слова, він чув, що з Любою в їх усе покінчено. Серце її дано другому, тому, хто вкупі з нею сидить там. Це він зрозумів по тому, як вона зморгнула повіками, коли почувла, що й Зембулата забрано.. Що ж, тепер і йому зостається тільки вирвати з коренем із свого серця всякі почуття до неї, вигнати з думки всякі спогади про неї, забути її. Але хіба це можна зробити?.. Коли вона стоїть перед його очима, коли вона мовчки докоряє його!

За що? Він ні в чому не винен перед нею. Вона винна, вона зрадниця! Вона обманула його. Вона ніколи не любила його, ніколи, то все була тільки омана!..

Омана?.. Ні! Він знає, що то була не омана. Він знає, що то була правда, вона кохала його, його, самотнього, самотнього, що не мав друзів, не мав спільників у своїх думках і переконаннях, його — нехолодного, негарячого!..

При цій думці вся жовч прокинулась у серці Трублаєвича. «За те, що ти нехолодний і негарячий, вона й викинула тебе з свого серця!.. — подумав він.— Бо вона гаряча, бо їй треба гарячого».

Він засміявся. І непристойні думки мимохіть виринули з темних закутків його душі, і стали перед його увагою, й дратували його. І від їх було боляче Трублає-

вичеві, й гидко, й соромно, але він не гнав їх. Йому хотілось принизити себе до краю, зробити якусь гидотність. Бо він ненавидів себе. Він уявляв Любу й Зембулата у неможливих соромливих позах, примушував їх своєю думкою робити гидотні вчинки, він глузував над ними і в той же час почував, що глузує над собою...

Він уже був на річці, на льоду. Вітер переганяв по слизькій кризі сніжані хвилі, розпорошував їх і знов збирав. Трублаевич ішов по набитій колесами й кіньми дорозі, бо без дороги йти було слизько. По дорозі стугоніли фургони, самотужки люди тягли з островів на санчатах очерет. Розминався з ними і йшов далі. Перейшов річку. Дорога пішла по протоку між островами. По берегах, і з одного боку і з другого, стояли верби й очерети й шуміли на вітрі. Але Трублаевич не вслухався в той шум. Він шукав самоти, шукав забуття... Помітив ліворуч невеличку протоку й повернув туди... Йшов довго вже без думок, без бажань, тільки з тягарем у серці й сів на берег.

Тепер він почув, як шумлять плавні, хоч і не вслухався в їх гомін. Його думка мов застигла, затужавіла в голові, а він застиг на цьому місці. А навколо йшов шелест, і гомін, і свист, і шарудіння, й тонкі нотки самотнього плачу. Вітер оживив мертві плавні, й вони жили мрійним, ефемерним життям. І в тому житті було багато такого, що наводило на думки й надавало настрою.

Трублаевич сидів, і нічого не думав, і спершу нічого не чув. Потім несамохіть почав у безмежному морі звуків помічати окремі звуки й прислухатись до їх.

Все живе, все шумить. Кожному в світі є своє місце й своя доля. І кожне має право на свою долю... на свою, яка б вона не була! Ніхто не винен у тому, який він єсть, бо не сам він зробив себе таким, а життя. Хіба винна ота зламана очеретина, що так ревно стогне, так із притиском плаче, коли дужче подме вітер? Хіба вона винувата в тому, що вона тужить, а не шепоче весело, мов молода дівчина, не шамкає задоволено, як стара беззуба бабуся? Її злаmano, її зм'ято, скалічено. Але вона хоче жити і має право на те, і єсть їй місце в оцих плавнях, і мусить бути.

Так і чоловік. Хто б він не був, які б не мав розум і переконання, він має право на їх, і ніхто не властен

їх у його виривати. І ніхто не має права катувати його за їх, нав'язувати йому свої думки, свої бажання, свої закони. Ніхто не має. Кожен сам по собі, і всі вкупі. Як оці плавні. Скільки в них дисонансів, скільки, здається, зайвого, непотрібного в окремих звуках, а з усього вкупі складається гармонія — широка й велична, як сама природа. Як мати природа. Єсть у неї для всіх місце, для всіх єсть теплий промінь — і в землі, й над землею, і в воді, й там, у тій блакиті.

Трублаевич глянув угору. Там, проти нього, хмари розійшлись на хвилину, й на нього глянуло сине безодне небо. «То око вічності»,— подумав він. Посидів ще і встав.

Хотів іти, але почув, що з того краю протоки, куди він не проходив, до його доносяться голоси. Він пождав. То чоловік і жінка тягли кожне собі санки, горою накладені очеретом. Тягти по слизькому льоду було важко. Вони порівнялись із Трублаевичем і привітались.

— Давайте я підсоблю вам,— сказав Трублаевич і взявся за мотузок.

— Не треба, не треба!.. Я сама...

— Нічого. Мені все одно туди ж іти.

Вони везли сапи вдвох. Баба була стара й тяжко дихала з натуги.

— Чого ж це ви самі возите очерет? Хіба у вас немає нікого молодшого? — спитав Трублаевич.

— Єсть син, та дома немає.

— А де ж він?

— На війні. Остались самі. Може, й убито давно... Кажуть, багато людей побито, сила!.. Восени ще як написав, та й досі нічого не чути.

— Кажуть, що скоро замирення буде,— сказав, спиняючись, дід і почав розмахувати руками й бити ними себе по грудях і підплеччях, як роблять у холоди рибалки.— А морозець таки добрячий!

— Ви рибалка? — спитав Трублаевич.

— І рибалка, і швець, і на лісопилці коли роблю. Треба ж хліб добувати! Та от сили немає. А діти не помагають. Кожне норовить собі... Коли б земелька хоч була, може, в оренду або з копи віддав, то був би хліб, а то нічого немає. Оце нарубаеш очерету та хату протопиш, а то чисто хоч сядь та й замерзай голодний!

— Кажуть, що Порт-Артур жиди японцям віддали, чи правда цьому? — запитав, трохи помовчавши, дід.— Вредне зілля, каторжні. Їх би споловини вивішати!

— За що?

— Е!.. У їх уся причина. Через їх і в нас хліба немає!

Дід був балакучий і мав темну голову. Він усі біди приводив від жидів. Коли Трублаевич хотів переконати його в цім, то він тільки махнув рукою.

— Знаємо їх!.. От і архірей на воздвиження казав, що в їх уся штука, що вони й сина божого розіп'яли.

Трублаевич вивіз з бабою сани на ширшу протоку й повернув по їй в город, покинувши старих.

«Ось вона, темнота, що б'ється з-за шматка хліба весь вік! Ось ті поламані сухі очеретини, що отам шаруділи в плавнях... Пошарудять і зникнуть із своїми ділами, з своїми думками й турботами. Замість їх виростуть весною нові очеретини й загудуть свої пісні. А ці нехай доживають свій час, поки не згорять у огні або не занесе їх весняна повідь»,— думав Трублаевич, ідучи по льоду.

До нього доносились із очеретів людські голоси, а попереду було чути гуки й веселий сміх. То назустріч йому їхала на коньках купа молоді — хлопців і папничок. Між їх він помітив і Дубраєвську. Вони привітались.

— Повертаймо назад! — гукала вона.— Проведемо Івана Михайловича, щоб його вовки не з'їли!..

— Де тут візьмуться вовки? Тут і зайців немає,— засміявся він.

— Зайці єсть. Коли б ви знали, як учора жандарми декого поперелякували!

Вона засміялась, дивлячись на Трублаевича, й тепер, на вітрі, на морозі, червона й свіжа, вона здалась йому непоганою з себе. Рудаве волосся її маяло по вітру, коротка тепла кофта туго облипала коло її стрункого стану, а невеликі ноги в гетрах моторно рухались туди й сюди, й вона вилась коло Трублаевича, як метелик. Він знав, що вона давно закохана в нього, й тепер це знаття приємно зогріло його серце: єсть же така людина, що любить його, любить, не дивлячись на те, що він ніколи не звертав на неї своєї уваги.

Він хотів сказати їй щось гарне, люб'язне й не міг.

Спомин про Любу раптом пронизав його мозок і бодем одізвався в серці. Він припинився.

— Чого ж ви стаєте? — спитала Дубраєвська, в'ючись біля нього й виробляючи круги й дуги. — Ходіте далі, там кращий лід.

— Соломіє Францівно, скажіть мені по щирості: вам жалко Любов Миколаївну?

Дубраєвська спинилась, здивовано підвела брови, мов не розуміючи того, про що він питає, потім разом труснула волоссям і зареготалась, повернувшись, мов дзига, на однім місці.

— Дуже жалко! — сказала вона сміючись. — А проте... не дуже.

— Чому так?

— Вона... вона там не сама!..

— Як?

— А так! Ідем далі.

І вона поїхала вперед, оглядаючись на нього й мов манячи за собою.

Хоч Трублаєвич і знав, на що вона натякнула, але якесь болюче почуття вимагало, щоб вона сказала просто те, що думає вона, те, що думає він. Здавалось, що коли колупне болючу рану, то вона менше буде щеміти.

Він знов перепитав її, але вона не сказала й тікала від нього, а потім знов прилітала, мов бджола, й вилась навколо його.

Додому Трублаєвич вернувся, коли вже смеркалось, і почував себе розбитим, знесиленим, але спокійним. Довга прогулка, свіже повітря, люди — утихомирили його нерви, угамували думки. Тільки десь глибоко, під серцем, він немов почував невелику, але глибоку рану, і з неї слизилась кров — потиху, помалу...

Потиху, помалу, як іде час.

V

Другого дня Трублаєвич пішов до банку дуже рано. Він застав там тільки Донду. Донда ходив по всіх кімнатах банку без піджака, в одній жилетці, й щось собі мугикав, веселий і задоволений. Побачивши Трублаєвича, він скорою ходою з щасливою усмішкою підійшов до його:

— А ви знаєте, ха-ха-ха... учора я закінчив шістдесят четверту скрипку! От скрипочка, скажу вам!.. Ге, такої тут ніде й близько немає!

Він був дуже щасливий своєю роботою.

Трублаевич глянув на нього й собі усміхнувся: як мало іноді треба людині, щоб вона почувала себе щасливою. Ця стара ситенька дитина має добру квартиру від банку. Відбирає уже, може, літ сорок добру плату. Ніяких пригод у нього не було в сім'ї, ніякі громадські справи ніколи не змарнували й каплі його спокійної крові. Він завжди рівний, привітний. А коли в його життя вірвався зовсім випадково зайвий промінь сонця, коли він побачив сам і другі визнали, що він майстер щодо скрипок, то чаша життя його заповнилась ущерть. Тепер кожна капелька, що падала туди — кожна нова скрипка, — примушувала радісно здригатись увесь поверх тієї повної чаші.

Трублаевич усміхнувся і, щоб ще побільшити задоволення Донди, сказав:

— Ану, покажіть шістдесят четверту!

— Ха-ха-ха!.. — засміявся Донда, підморгнув і прудко побіг у нижчий поверх, де була його квартира, по скрипку.

Через хвилину він вертався вже з скрипкою й лучком. Він ніс їх, одставивши від себе, мов яку святиню.

— От попробуйте, який тон! — гукав він ще з коридора. — Нащо вам... ха-ха-ха... Страдіваріус.

— Ну, це я давно знаю, що ви за пояс заткнули Страдіваріуса, — в тон йому відмовив Трублаевич, і взяв, і випробував скрипку.

Скрипка була гарна, й радості Донди не було кінця.

Трублаевич подякував йому за те, що він учора робив за нього, але Донда тільки махав руками: він ладен був би щодня робити його роботу, аби йому вдалились такі скрипки.

— Ех, яку я тепер скрипочку зроблю... з заграничного дерева. Там така в мене ялинка єсть, як золото: жилка до жилки! І тепер, як скло, дзвенить.

Він із замилюванням підвів очі, мов бачив перед собою яку чарівницю, коханку свою.

В серці Трублаевича ворухнулася заздрість: який щасливий чоловік, цей Донда!

— А чули... ха-ха-ха... що вчора сталося у земсько-му зібранні? — раптом обернувся до його Донда.

— А що?

— Не чули? Ха-ха-ха!..

Донда весь аж затрусився від реготу й присів.

— Чудасія!.. Мій Шура вернувся ввечері й розказував: гласних били!.. Ха-ха-ха!..

Донда засміявся ще дужче, мов розказував про щось надзвичайно смішне й веселе.

— Що ви кажете? Цього не може бути!

— Правда! Правда, голубчику!.. Скінчилось зібрання, поїхали земці за губернатором, щоб закрити засідання, а ми ждемо: «Потривайте, щось та буде,— так не обійдеться!..» Ну, приїхав губернатор, закрити зібрання й поїхав. Гласні шу-шу-шу-шу! — і почали виходити... Стали, каже, й ми виходити. Спускаємося з хор, коли біжить назад знадвору один гласний, без шапки, й кров із носа дзюрчить. «Там,— кричить,— б'ють!»

Трублаевич хотів спинити Донду й сказати, що все це вигадки, але згадав, як позавчора у сквері били студентів, і подумав, що й справді така нечувана подія може статися під цей час.

— Гласні поодягались і гуртом сунулись надвір. Попереду Жигмонт... Знаєте, там такий здоровий, вусатий панюга. Ну, ха-ха-ха-ха!.. як вийшли вони, а там надворі, біля виходу, стоять золоторотці, та як кинуться зразу на Жигмонта та других!.. Ті кричать: «Поліція! поліція!..» А її, ха-ха, немає! Кажуть, поліцеймейстер сказав: «Не пустили поліції в залу зібрання, то не буде її й біля зали». Молодчина!..

— Ні, це гидотний вчинок.

— Чого? Пхе!.. Тепер такі часи, що нічого не розбереш. Ну, а тут де не візьмись козаки, та як почали шмагати і праворуч і ліворуч, разом усіх розігнали. Кажуть, і золоторотцям всипали, й декому з гласних ускочило, та й нашим хлопцям теж. Бурдзинкевичеві губу розбили. А Шурка якось проскочив!.. Он як! Кажуть, що це все Бабаков орудує. Як вам подобається, га?..

— Зовсім мені не подобається, Захаре Митровичу. На що це похоже? Там, на сході, війна, нас б'ють японці, а тут ми самі заводимо усобицю!

— Я, по совісті, так і не розумію, з-за чого все це твориться,— сказав Донда і здвигнув плечима.— Жили

собі тихо, сумирно й жили б так. А то ні, давай там усякі сходи збирати, спілки заводити, з'їзди скликати!.. От мене закликали на з'їзд бухгалтерів. Ну, звичайно, я не поїхав. Не бачив я з'їздів.

І справді, він нічого не розумів з того, що творилося навкруги. Трублаевич почитав зайвим розтовкмачувати йому: все одно нічого не зрозуміє.

Уже почали сходитись служашчі. Появились і клієнти. Донда одяг піджак. Починався робочий день. Хтось стиха постукав у одну з кватирок перегородки:

— Секретаря можна бачити?

То питали Трублаевича, і він пішов туди, на своє місце, і взявся за свою звичайну роботу.

Усе було знайоме йому і все чуже, і тепер занадто здавалось дрібним і непотрібним. Якісь там дисконти, інкасування, дебетування, кредитування в той час, коли кожен нерв життя здригається й воно хвилюється й кидається, як розлючене море. Грошові крамарські справи в той час, коли в степах і горах Маньчжурії й скрізь по городах і селах ще недавно сонної Росії рішається її доля. Але він знав, що й без цих дисконтів, інкасувань, дебетувань та кредитувань і всяких других акцій не можна обійтись, і писав, і підписував білі і розквітані фарбами папірці й передавав їх другим.

Розносили чай. Принесли пошту й дали листа Трублаевичеві. Він глянув і впізнав руку сестри. Це вже на цім тижні другий лист. Острах ворухнувся в його серці, але він узяв і зразу розірвав конверт: що б там не було, все одно треба знати.

Він боявся, що в листі буде звістка, що брата вбито або покалічено під Мукденом чи що мати при смерті і йому треба їхати до неї. І мало в чому помилився.

Сестра писала, щоб він їхав додому. Звісток від брата немає. Мати приказує їй щодня перебирати свої газети й сусідські й перечитувати звістки про забитих і ранених офіцерів. Вона певна, що його забито, бачить його в снах і сама звелась ні на що. Вже сама не ходить і тільки сидить у кріслі. А навколо бунтують мужики. Рубають у панських лісах дерева, беруть із клунь немолочений хліб і солону. Вчора і в їхньому саду зрубали дві груші й яблуню. Наймит нахваляється, що пустить хутір за вітром.

Трублаєвич прочитав листа, згорнув його, як він був, і поклав у бокову кишеню. Їхати треба неодмінно. Він уже чотири роки не бачив матері, й тоді вона була слаба, а тепер і подавно. І коли він уявив собі, як вона сидить у кріслі, слухає списки убитих і плаче, то йому до болю стало жаль її. Він, черствий і егоїстичний, в останні роки немов забув про неї: живе десь на хуторі мати, грошей від нього не вимагає, значить, ні в чім не нуждается. Він почував себе самотнім і ні від кого незалежним, а тепер побачив і почув, що в його єсть рідні, котрим він повинен допомогти.

Але як, чим саме?

Поїхати туди неважко, а там що він буде робити? Чим він утішить матір, що він скаже тому парубкові-наймитові, що нахваляється спалити хутір, тим чоловіком, що порубали дерева в саду?

Але думки його перебивали банківські клієнти. І він розмовляв з ними, писав і підписував папери, а сам думав усе про те, що йому робить. З досадою признався тепер, що й він сам, і всі його знайомі, так звані ліберальні люди, легко порішили на словах, сидячи в теплих квартирах, усякі питання — й соціальні й політичні. Спорили, змагались з-за головних думок, і ніколи їм не доводилось ставати на справжній, реальний ґрунт. І люди в їхній уяві ділились на два нерівні стани: один — то народ, демократія, пролетаріат, і другий — панство, бюрократія, буржуазія. Перші були чисті й непорочні ангели, а другі уявлялись, як гидотні гадини, достойні тільки того, щоб усіх винищити. І от тепер ангели б'ють земців, грабують панів, винищують ліси й сади й збираються палити нікчемний хуторець із старою людиною, що ступила вже, може, на божу путь.

Де ж правда, як розібратись у цій плутанині?

Трублаєвич думав про це й не міг розібратись у своїх думках. Тільки почував, що тут єсть якесь тяжке непорозуміння.

Він порішив прохати відпуску й їхати до матері. Устав, щоб підійти до Донди й порадитись із ним, як бути з відпуском, як почув скрипучий жіночий голос. Мов сорока заскрекотала:

— Іване Михайловичу!.. Іване Михайловичу!.. На хвилинку!.. Ось ідіть сюди.

Трублаєвич нехотя вернувся назад. Його кликала пані Валер'янова. Як тільки він забачив її, йому здалось, що він чує запах аптеки, бо від цієї пані завжди пахло всякими аптечними препаратами, й саме прізвище її нагадувало про ліки. Вона глитала їх без усякої міри, уся пропахлась ними й була надзвичайно нервова. Говорила вона прудко, мов горох сипала, з усякими кивами й моргами, і вважала себе дуже вродливою. Їй здавалось, що всі чоловіки повинні бути зачаровані нею. Вона підприскувала собі під шкіру морфій.

— Я до вас з петицією... чи то з протестом. Сподіваюсь, що ви допоможете мені зібрати підписи в банку. Ви самі побачите, я уже збрала з сотню підписів, хочу зібрати тисячу, і пошлемо протест губернаторові, а копію з його — в «Сын отечества». Ради бога, хіба так далі можна жити? Чернь б'є інтелігенцію, б'ють земських гласних, а поліція дивиться на це крізь пальці! Коли так, то ми згвалтуємо всю Росію!

Вона говорила багато й палко, а Трублаєвич узяв протест і читав його. Продивився підписи. Там було багато знайомих.

— Ви хочете мого підпису? Ну, ось він.

Він узяв перо й підписався.

— Не тільки ваш підпис мені потрібен, але й других ваших... Але ось ще один... адрес...— Вона закопалась у своїй величезній торбі.— Сподіваюсь, що підпишете! Це вже ні на що не похоже! Ви знаєте, що роблять Дубраєвські, мати й дочка?

І не давши Трублаєвичеві сказати й слова, вона затараторила далі:

— Ви тільки подумайте, яка гидота: стара Дубраєвська служить у тайній поліції й повидавала їй усіх наших!

Валер'янова, широко розкривши очі й підвівши вгору брови, понизила голос і пошепки забалакала далі:

— Ви ж знаєте, скрізь були труси!.. Любочку Говорецьку, Зембулата, Паливоду, Чабаненка й других позабирали. Усіх трусили по її списку. І знаєте, їй учора за це вночі вибили усі до одні-ісінького вікна! А хто?

Валер'янова аж голову всунула в квартиру, щоб казати тихше, щоб ніхто її не почув, і вся розцвіла в задоволену усмішку.

— Наша молодіж їй оту штуку вчинила!.. Нехай

знає! А от ми тепер хочемо піднести їй «сочувственный адрес»! Білогруд скомпонував. Читайте та підписуйте.

— Цього я не буду читати й не підпишу,— сухо відповів їй Трублаєвич.

— Чому?

— Тому, що це недостойно порядних людей.

Валер'янова відскочила від віконця, мов опечена.

— Як так?

— Насамперед, де докази, що Дубраєвська шпиг? Це — сплітка. Потім, хоч би й справді вона була така, як ви кажете, то не слід було робити насильства над нею. Ви тільки що давали мені підписувати протест проти насильства черні над земцями, а тут самі його робите, та ще лицемірно прикриваєтесь, складаєте якийсь «сочувственный адрес»!..

— Ви не підпишете? — коротко спитала, стемнівши в лиці, Валер'янова.

— Ні.

— Другі підпишуть!

— Шкода буде.

Вона похапливо забрала папери, свою торбу й пішла до других банківських службовців. Дехто підписував і той і другий папір — більшість, ледве пробігши очима, другі не підписували ні того, ні другого.

Донда, коли Валер'янова підійшла до його, замавав руками:

— Бог з ними, з протестами та петиціями!.. Я зроду їх не підписував і підписувати не буду.

— Чому так?

Донда тільки крякнув: «А!..» — й махнув рукою.

— Тут і банківські папери набридло підписувати!..

Остання звістка, що Дубраєвській побили вікна, дуже стурбувала Трублаєвича. Тут, на його думку, було якесь непорозуміння. Стара Дубраєвська дуже зла на язик, і в неї половина города ворогів, але щоб вона робила те, що про неї кажуть, цього він допустити не міг. Він розпитався поміж своїх банківців і дізнався, що це сталося з того, що молода Дубраєвська в вечір перед трусом перестерігала декого з знайомих. Казали, що вона ще має серце й, довідавшись про материн замір і прочитавши її список, потай від неї сказала про трус декому.

Вислухавши таке, Трублаєвич порішив, що тут «своя

своїх не познаша». Він добре знав, яких переконань держались Дубраєвські, і догадувався, якими шляхами до їх дійшла звістка про замір трусів. Там, відкіля виїзять уночі на роботу, був один чоловік, який міг їх перестерегти й раніше перестерігав. І замість подяки їм свої ж б'ють вікна й складають гідотний «адрес».

Трублаєвич із банку пішов до Дубраєвських і застав дома тільки матір. Вона була розлючена, мов оса, і злість її не мала впину. Вона лютувала й на тих, хто наробив їй сорому, й на дочку, що по своїй м'якосердості пішла по городу робити перестереження, не скававши їй про те.

— Нехай би їх усіх позабирали, жалю було б мало!..— говорила вона й так перебирала всіх знайомих, які мали зв'язок з її пригодою, що Трублаєвичеві стало моторошно. І він подумав, що коли ще їй пришлють «адрес», то вона з злості може перейти границю й справді наробити багато дечого негарного.

Запевнивши її, що тут якесь непорозуміння й що якось усе налагодиться й виясниться, він од неї пішов до Білогруда. Довго розмовляв і змагався з ним і на решті таки умовив знищити той адрес, що носила по городу Валер'янова, й оставити справу так, як вона єсть, сподіваючись, що помалу все виясниться само собою.

Смерком, як Трублаєвич ще спав після обід, його збудили. Хотів бачити його Микола Петрович, Любин батько. Він тільки що вернувся додому й дізнався про пригоду з Любою.

Він був до краю стурбований і такий, неначе десь у подорож розгубив усі свої думки, всю свою снагу й зосталась при ньому тільки звичка згорда й поважно держати себе. У цій формі він з давніх-давен затужавів і зразу вивести з неї його було не можна.

— Що ж це таке?.. Скажіть мені, що ж це таке, коли вже не тільки там по жидівських закапелках хапають усяку там... ну, всяке казна-що, а от забирають... і мою дочку!.. — кинувся він до Трублаєвича.

Той утихомирював його. Додавав багато зусилля, щоб вияснити йому стан речей. Але Микола Петрович ніяк не міг зрозуміти, що в тюрму попадають не тільки за злодійства, що туди може попасти людина не тільки з «жидівських закапелків», але й з хати віце-директора

банку... Він сперечався й доказував, що коли «жидова» і «всяка там голота» може бути незадоволена сучасним станом, то яке діло до цього його дочці?.. Хіба він пошкодував що для неї? Хіба в неї чого-небудь не ви-стачало?

— Чого їй треба було?.. Птичого молока хіба!.. І не подумала, якого-то вона сорому може наробити батькові, матері. О діти, діти!

Коли Микола Петрович трохи заспокоївся, то пояснив, що прийшов до його, щоб завтра вкупі поїхати до Люби. Мати сама не зуміла побачитися з нею й досі їй нічого не передали, ні білизни, ні подушки, ні чаю й сахару.

Трублаєвич розказав йому, що й як треба зробити, і хотів ухилитися, щоб не їхати до тюрми вдруге. Йому важко було знов зустрітися з Любою й сили не було все зараз сказати Миколі Петровичу, кинути на його голову ще одну цеглину. Важко було сказати, що в їх із Любою все порвано, бо десь у глибині душі ще таїлася надія, що він помиляється, що все може знов налагодитися на попередній лад.

І він згодився їхати з Миколою Петровичем.

Як тільки той почув про це, зараз же одмінився й зробився далеко спокійнішим. «Він, сердега, боявся сам піти в той замок, не знав, як досягнути туди»,— подумав Трублаєвич, і гірке почуття опанувало ним: які ці вгодовані добродії величні та пишні, коли сидять у своїх директорських кріслах й підписують написані рукою служачого й обмірковані його мозком папери, й які вони мізерні, коли доведеться їм самим стати вічна-віч із незнайомим випадком десь за стінами банку, за стінами власної оселі!

Випровадивши гостя, Трублаєвич задумався, як йому бути.

Останнього слова ще не сказано, але воно мусить бути сказане. Коли вона його не любить, він повинен це знати, він повинен про це почути з її вуст прямо, а не догадуватись із натяків. В душі він уже наполовину помирився з тим, що сталося. Він любив Любу дуже, але в його коханні не було засліплення. Розум завжди стояв насторожі і, як пристав на аукціоні, вистукував молотком свідомості: «Це ти повинен зробити, цього робити не повинен...» Люба була зовсім другої вдачі.

Вона була гаряча й загониста. У неї часто чуття збивало з кону розум і становилось на його місце власним диктатором. Вона, не вагаючись, зшивала, й, мало задумуючись, порола, й різала... І дивна річ,— це більше всього й подобалось у ній зрівноваженому Трублаевичеві.

Він тепер порішив написати їй листа, щоб просто поставити питання: чи нехай буде все в їх, як було поперед, чи розійтись їм свідомо, спокійно, без ворожнечі. І він написав такого листа, щоб передати їй до рук. Походив по кімнаті, перечитав його й порвав. Лист вийшов сухий і холодний, як канцелярське «отношеніє».

Взявся писати вдруге. Писав довго. Згадав історію їхнього кохання. Звернувся до сучасних обставин, розгорнув їй свою душу, розповів про своє маловір'я й прохав її чинити суд над ним: може вона, по теперішніх часах, з'єднати свою долю з долею такої людини, чи не може? Коли ні, то так тому й бути: «Як сходяться течії й знов розходяться, так зійшлись і розійдемося і ми,— писав він наприкінці. — Я тільки буду згадувати про вас, як про кращу жінчину, яку довелося мені стріти за часи моєї молодості, й буду благословляти долю за цю зустріч».

Він повідомляв, що їде в одиуек, і подавав їй свою адресу.

Було вже пізно, коли він погасив світло.

VI

Сьогодні Трублаевич устав рано й довго плескався у холодній воді, умиваючись. Змочив нею всю голову, й ставив тім'я під кран, і з приємністю здригався всім тілом, чуючи, як холодна течія добирається поміж волоссям до тіла, тече на чоло, протікає поза вухами й, злившись в один струмок, стікає в таз через вуса. Голова посвіжіла після такого купання, й він почував себе бадьорим і жвавим, здатним до роботи, хоч десь глибоко в ньому, мов тінь, перебігало сумління й неначе підтинала чимсь парості тієї бадьорості. То були останки важких снів ночі. Він цю ніч тяжко мучився у сні й кілька разів прокидався, почувуючи, що серце його замирає.

Та він і тепер почував себе неспокійно і був у якось підвищеному нервовому настрої. Він боявся зустрічі з Любою. Боявся тому, що не сподівався від неї добра для себе. Вчорашнього листа не захотів перечитувати, щоб не знищити його знов на свіжу голову. Як написався, так нехай і буде.

У банку Трублаевич довго доживався, поки зійдуться директори, щоб прохати відпустку. Робити не хотілося, й Донда сьогодні був чомусь сердитий і присікувався до дрібних служащих. А коли він був такий, то важко було бути з ним в одній кімнаті. Він лаявся, був вередливий, несправедливий до других і міг зопалу піти й наговорити директорам про кого-небудь з товаришів багато гидкого, багато неправди. В такі хвилини в банку всі його ненавиділи.

— Скільки років служите в банку, а й досі й абиякого балансу підвести не можете! — гримав Донда на свого помічника й швиргонув йому папери. — От і пропав цілий день роботи!

Аркуші паперу розсипались по кімнаті. Помічник мовчки, але стиснувши зуби так, що на його щоках виступили пруги, підбирав папери. Донда служив у банку сорок літ, і весь банк держався на йому, й тому він почував себе тут господарем. Директори слухали його, а службовці боялися.

«Коли б уже скоріше вирватись звідсіль,— думав Трублаевич. — Поїхати в рідні місця, відпочити від отих телеграм, від розмов, сварок, спліток; відпочити від газет, від політики, від протестів і заяв. Остогидло все. Остогид оцей банк, оця канцелярщина, отой Донда!»

І одночасно, коли снувались у нього в голові ці думки, рядом з ними, мов задня пара коліс у возі, виступили другі думки: «А там як? А там умирає мати, там серед дня грабують одно одного, там плачуть жінки й матері за забраними на війну, за побитими. Скрізь одинаково!»

Коли зійшлися директори, Трублаевич попросив їх, і вони дали йому відпуск. Донда залютував ще більше: йому підбільшувалось роботи, а його не спитали, чи можна дати відпуск Трублаевичеві.

— І мені треба відпуск, і в мене нерви пошматовані! — бурчав він, сопучи й шохвилини налагоджуючи пенсне на зчервонілому носі. Пенсне все спадало.

Трублаевич збирався йти з банку.

— Ви ж ще зайдете сюди? — буркнув Донда, повернувши тільки самі очі до нього під сивими навислими бровами.

— Прийду! Всьому дам лад.

— То-то!

Трублаевича цікавило, що це так роздратувало Донду, але він не наважився його розпитувати, та й ніколи було: Микола Петрович прохав його дістати собі й йому пропуск до Люби.

Він поїхав до прокурора.

Там його прохали пождати в залі, бо прокурор був із кимсь зайнятий. В залі сидів офіцер. Трублаевичеві здалося, що — жандармський, але певен він у тім не був, бо той сидів до його спиною. Коли він повернувся, Трублаевич упізнав його: він був у його вночі й відібрав листи Любині.

Вони глянули один на одного й ледве помітно поклонилися. Ім обом було ніяково. Кілька хвилин сиділи мовчки, мов не помічаючи один одного. Обидва сподівалися, що скоро вийде прокурор і скінчить їх неприємне становище. Але десь із третьою кімнати чути було два голоси, й розмова там не вгавала. Говорили палко, але про що саме, дочути було не можна.

Офіцер підвівся з місця й мов хотів пройтися по кімнаті, але несподівано повернувся й підійшов до Трублаевича, протягаючи йому руку.

— Ми з вами знайомі... Вибачте мені: я почувую себе перед вами винуватим! Ті листи... ви мали право їх не давати, і я жалкую, що взяв їх. Але служба...

Трублаевич глянув на його й не знав, що йому відповісти.

— Що ж, уже зроблено... минулого не вернеш! Ви не повірили мені на слово.

— Не мав права по уставу.

— А по совісті? — спитав Трублаевич.

Офіцер мовчки глянув на нього, і в його очах Трублаевич побачив благання помилування.

— Знаєте, в житті доводиться...

Він не договорив і тільки махнув рукою.

— Служба!.. — з жовчю вимовив він.

— А чому ви пішли на неї?

Офіцер усміхнувся.

— Буває так, що життя зажене чоловіка в такі суточки, що йому застається або кулю в лоба собі пустити, або робити те, що може... Ви думаете, ми, жандарми, не люди, в нас немає ні серця, ні душі? Ви думаете, легко читати такі листи, як ті, що взято в вас, або ті, що взято у вашої судженої?.. Ви думаете, що всі з нас не розуміють того, що твориться навколо? Що наших братів кров не ллється в Маньчжурії? Що їх немає по тюрмах?.. Коли б так!..

Ця несподівана сповідь людини з зовсім іншого стану, ця темна безодня душі, що разом розчинилася перед ним, здивувала й навіть злякала Трублаевича. Він хотів скрикнути: «Та чого ж ви не кинете служби?»— але здержався.

— Ви знаєте,— говорив офіцер далі,— ми от уже тиждень не спимо й коли заснемо, не знаємо. Ми начинили тюрми людьми й певні, що анічогісінько не зробили, щоб підсікти те, проти чого боремося. Ось тепер полковник добивається, щоб прокурор згодився перетрусити ще з сотню домів. Я, кажучи про це вам, роблю провинність перед службою, ламаю присягу, але... все одно! Життя назад повернути не можна, й тільки полковник в це вірить.

Трублаевич знав цього полковника. Він був старий, товстий і лисий. У його була довга руда з сивиною борода, завжди розчинений беззубий і трохи кривий рот з товстими, як у коропа, губами й карі, мов скляні, очі. Він був дуже богомільний, і в нього було дві дорослих дочки, гарних і смиренних, як молоді монастирські послушниці. Трублаевич не почитав його злим чоловіком. Може, під враженням, яке робили на його дочки полковникові.

— Сподіваюсь, що ви зрозумієте мене й не осудите вже без усякого милосердя...

Трублаевич мовчки стиснув йому руку.

Ще одна зламана людина... і там, де він зустрів її не сподівався.

В цю хвилину в дверях через кімнату показалися полковник і прокурор. Полковник стурбовано поводив навколо очима й витирив хусткою лисину. Він був червоний, як велика перчина.

— Так я складаю з себе відповідальність!.. — говорив він.

Трублаевич подумав, що й це теж до певної міри нещасна людина, скута наказами й інструкціями, рутиною гнилого складу життя.

— Не турбуйтеся, все гаразд буде,— казав, прощаючись, прокурор.

Через кілька хвилин і Трублаевич виходив од прокурора з дозволом побачитися з Любою. Він заїхав за Миколою Петровичем у банк, потім заїхали додому до Говорецьких, забрали там, що наготувала Віра Степанівна для дочки, й поїхали до тюрми. Віра Степанівна плакала.

Іхали мовчки. Колеса фаетона стрибали по вибоїнах вимощеної каменем дороги, і їхнє торохтіння стояло в ухах обох їх. Перед тюрмою стрілась купа арештантів. Їх вели в город.

Говорецький глянув і одвернувся. Він уявив собі, що й Любу отак можуть повести по городу на глум усім знайомим. Коли підїздили до тюрми, він оглянувся навколо: чи ніхто не бачить, що він їде в тюрму? Але тут уже було поле, й тільки геть далі йшла процесія на кладовище, й звідтіля доносились уривки співу: «Святий... безсмертний...» Процесія ввіходила в кам'яну браму кладовища, й на виду zostавались тільки кілька фаетонів, що їхали за процесією.

Візник повернув з дороги прямо до тюрми. Серце батька стислося, й коли він почув під колесами, замість твердої кам'яної дороги, м'яку ґрунтову, йому здалось щось подібне до того, що земля може провалитися під колесами. Він цупко вхопився рукою за фаетон.

Після вже знайомих Трублаевичеві ходів і переходів, вони опинилися в тій самій кімнаті, де він був перший раз. Це була тюремна прийомна. І знов вони дожидались Люби досить довго. Вона ввійшла спокійна й стримана, й тільки щось ніби подібне на усмішку майнуло на її блідому, тепер пожовклому обличчі, коли вона одповіла на батькові привітання словами:

— Здрастуйте, тату!

З Трублаевичем вона привіталась мовчки. Він одійшов у куток кімнати, щоб дати волю перемовитись батькові й дочці. Тепер стражника в кімнаті не було. Він стояв за дверима.

— Любочко, що ж це з тобою? Чого це ти натвори-

ла? — звернувся до дочки Микола Петрович, і в голосі його Трублаевич уперше почув справжню ширість.

— Нічого, тату,— одмовила Люба.

— Як же — нічого?.. За що ж тебе взяли сюди?

Говорецький узяв дочку за руку. Вона не випручала руки, але й не відповідала на батькове стискання.

— За те, за що й других тепер беруть. Ви думаете, тут мало сидить? — запитала вона.

— Яке мені діло до других!.. Я б, може, сам половину перевішав отих ледарів, але ти... ти... дочка моя?.. Ти задумала бунтувати, ти держала в мене в домі якісь там гидотні книжки?.. На що це похоже? Чого тобі не вистачало?.. Чи пригадаєш ти хоч один раз, щоб ти прохала чого й тобі було одмовлено?..

— У тім-то й сила, що одні мають усе, а другі нічого. Одні утопають у розкошах, а другі пухнуть із голоду!.. — різко промовила Люба, і кінці вуст її затремтіли.

— Що ж із того? Не можна ж усім бути багатими. Треба комусь бути й бідним. Уже так ведеться на світі.

— І такий порядок треба змінити.

— Е, серденько, ніколи цього не буде!

— Буде!

Микола Петрович покрутив головою.

— Пам'ятаєш ти покійну Парасков'ю Панкратівну, пам'ятаєш, як вона, бувало, каже: «Ніколи не може бути рівності між людьми. Коли б зібрати до купи все багатство й розділити сьогодні порівну між усіма людьми, то вже б завтра знов були багаті й бідні. Бо один працює, заробляє, а другий п'янствує, ледарствує».

Говорецький сподівався, що цей аргумент переконає Любу. Але вона тільки осміхнулась.

— Це говорила людина, що сама за свій вік пальцем об палець не вдарила, а тільки гроші на проценти віддавала. Це філософія ситих, забезпечених людей. Коли такої рівності немає, то її треба утворити. Бо так жити, як тепер живуть люди, не можна!

— Ну й нехай цієї рівності добиваються ті, що її бажають, а тобі-то що?

— І я її бажаю.

— Нащо вона тобі?

— Бо без неї мені шмат хліба ставиться впоперек горла!

Говорецький замовк. Він почував, що говорить не те, що було б слід говорити, й що не час тепер і тут уговорювати Любу, і що він ніколи цього не зможе зробити. Бо його Люба — це зовсім не та людина, за яку він її мав. І жаль, змішаний з досадою й образою, вдарив йому в серце.

— Он мати прислала тобі... чого нужно,— сказав він суворо.

— Спасибі,— одмовила, не глянувши навіть на пакунок, Люба.

І знов розмова увірвалася.

— Тобі погано тут... Я буду клопотатися, щоб узяти тебе на поруки.

— Не треба.

— Як так?..

— А так, не треба!

— Чому ж це тобі тут так подобається? — уже з роздратуванням запитався Говорецький.

— Тому не треба, що я не хочу відрізняти своєї долі від долі тих, що тут сидять. Внести залогу за всіх ви не зможете, то й за мене не треба.

— Та що тобі вони? — скрикнув Говорецький. — Що вони тобі, брати, сестри, батько, мати, ота вся по... погань!..

— Брати й сестри,— твердо одповіла Люба.

— Коли так, то... Коли...— Говорецький запнувся. Він хотів сказати гостре й жорстоке слово, але спинився й тільки весь почервонів. — Так чого ж тобі треба? — спитав він, трохи оправившись.

— Мені нічого не треба,— сказала Люба, виділяючи слово «мені». — Спасибі, що навідались.

Вона повела очима й на Трублаевича. Той стояв біля вікна й дивився весь час на неї. Тепер погляди їх зустрілися вперше.

— Правда, Іване Михайловичу, що золоторотці б'ють земців і Дубраєвській побили вікна? Тут чути...

— Правда,— одповів той. — Тільки Дубраєвській били не золоторотці. Її прийняли за шпиґа.

— То неправда,— сказала, подумавши, Люба. — Передайте від мене уклін Соломії Францівні.

— Добре.

Говорецький підвівся з місця. Люба теж устала.

— Що ж, так ти не хочеш... додому?

— Ні, хочу. Тільки тепер, зараз... не можна. Цілуйте маму й Ганнуся. Нехай не журяться.

Батько й дочка мовчки поцілувалися.

Трублаевич затиснув листа в руку й підійшов теж попрощатись. Він міцно стис Любину руку й на хвилину задержав у своїй. Рука Любина, почувши листа, затремтіла й ворухнулась, щоб випрочатись, але Трублаевич стиснув свою ще кріпше й сказав із виразністю:

— Прощайте! Я їду в одпуск.

Вона підняла на його очі. Погляди їхні зустрілись. Знайомі обом іскри перебігли в їх. І їм здалося, що вони без слів зрозуміли одно одного.

Трублаевич одвернувся...

Люба взяла пакунок і пішла з кімнати. Говорецький пішов услід за нею.

Іхали назад мовчки. Говорецький був холодний як лід. Він тільки важко дихав. Трублаевич теж був мов задерев'янілий.

Так проїхали кілька вулиць. На перехресті кинулись телеграмщики з новими телеграмами:

— Височайший маніфест!.. Височайший маніфест!..

— Мобілізація!.. Інтересная!.. Од генерала Лине-вича!..

Один хлопець трохи не вскочив з телеграмою в фаєтон, тичучи її Говорецькому. Той злісно одштовхнув її:

— Геть!.. Як собаки лізете з своїми мобілізаціями...

— Купуйте, интересная!..

Говорецький намірився на його палицею.

— Ха-ха-ха! А що, нарвався на покупця? — дратували хлопця товариші.

— А, йдїть ви!.. Телеграма интересная! — кинувся він через дорогу, забачивши якогось вусатого панка.

— Іване Михайловичу! Іване Михайловичу!.. — гукав вусач на Трублаевича й махав рукою.

То був Донда.

Трублаевич зліз із фаєтона, попрощався з Говорецьким і пішов із Дондою.

Він був дуже чимсь стурбований, але злість уже втихомирилась в йому.

— Ви знаєте, що зо мною трапилося? — спитав він.

— А що?

— Шурку мого арештували!

— Коли?

— Цю ніч.

Тепер Трублаевич догадався, чого лютував зранку Донда.

— Я не знаю, що це таке робиться... Б'ють людей, б'ють вікна, забирають кого попало!.. Що ж це таке?..

Донда розводив руками й прудко блимав очима.

— Ну, вас не візьмуть!

— Хто знає! Тепер час такий. Там он щоночі розкидають листи, щоб бити жидів. Та жидів, бач, не б'ють, а б'ють земців та студентів. Уже били б жидову абощо, зірвали б уже злість на їй!..

Трублаевич стрепенувся.

— Що це ви кажете? А жиди хіба не люди?

— А, один грець!.. Коли вже бити кого, так жидів. У їх уся причина.

Донда понизив голос.

— Ви подивіться, як жиди вертять у нас у банку. За ними наші руські всі задню пасуть!..

— А хто ж тому винен, коли туди з жидів попалися розумні люди, а з наших дурні, мовчуні, що все б на печі лежали.

— Так-то так, а все-таки... Он вони якусь самооборону вигадали.. Кажуть, у доктора Зельмана найшли склад бомб, револьверів та пагаїв!

— А що ж робити, коли їх скрізь, по всій Україні, то тут, то там, мордують наші хрещені люди?

— Ну, діждуться вони свого і в нас!..

Донда навіть забув і про свою пригоду, коли розмова зайшла про євреїв. Він їх ненавидів усією душею, і в той самий час ніхто в банку так не запобігав перед євреями, як він. Трублаевич згадав про це, й йому стало гидко слухати Донду. Він вигадав якусь причину й попрощався на перехресті з ним. У банк пообіщав зайти ще завтра.

— А я йду до Вернишавки порадитись за Шуру,— сказав на прощанні Донда.

Вернишавка був дрібний базарний облакат.

Трублаевич усміхнувся сам собі: скільки п'їтьми й непорозумінь сидить у цій сивій круглякуватій голові, й скільки її сидить у головах усіх, кого він знає в цьому городі!

Трублаевич їхав додому. Спершу п'ятдесят верст стугоніли колеса диліжанса по мерзлій землі, тепер притакували колеса вагона по рельсах, і під те притакування снувались його думки. Усе, що чув і що бачив за останні дні й часи, частками, мов виринаючи з темряви, знов ставало перед ним і потім зникало невідомо куди. Мов бурхливий вітер викидав із якогось темного провалля шмаття туману й знов новим і новим подихом розбивав, розривав і гнав кудись геть те хвилювате, непостійне шмаття.

Колеса гуркотіли, а серце стукало й собі рівно-рівно: так-так... Усе й повинно бути так. Ота безпримірна по жорстокості, нещасна війна — війна на Далекому Сході й ця війна дома, на два фронти, всі непорозуміння, всі зайві, зовсім не потрібні жертви, — все воно й повинно було бути так, як єсть. Життя не може стояти нерухомо, а його примушували топтатись на тій самій місці сорок літ... як слона в зоологічному саду в Москві. Його присипляли, його сковували, але рано чи пізно воно повинно було розірвати всі пута. І ось воно їх рве. І вже тепер не так, як сорок літ назад, що

...рабства цепь велика
Порвалась и ударила
Одним концом по барину,
Другим по мужику...

Сотні кайданів тріщать, і лопаються щодня, і б'ють кого попадає, б'ють правого, б'ють і винуватого, б'ють сліпо. Збурилось життя і встало хвилями, як зчорніле, роздратоване море, і встають по ньому то тут, то там грізні буруни. Встають, і йдуть, і режуть. І зникають, щоб знов десь прокинутись. Кишинів... Житомир... Петербург... Катеринослав... Баку... Курськ... і ще, й ще, без кінця. Скрізь прохоплюється гнів життя... І кричать, і стогнуть буревісники, віщуючи щось страшне...

Робітництво... Селянство... Закрутилась веремія!

Кричать буревісники й віщують гнів життя, а на чорному сході ще не видно ані краплі світла, ані одного променя...

Гей, чи прорвешся ти, світе, крізь оту темряву?..

Стугонять колеса. Гримлять вагони. Потяг лине вперед.

А серце каже своє: так-так!

Чи так?

І Трублаевич прокидається, щоб знов потонути в думах, як Ельбрус увечері в хмарах.

Кричать буревісники, а за ними й друге птаство. Каркнула ворона, порснула шуліка, й жваво закричали-закокотіли горобці. Навіть смиренна курка — й та роздратовано заклохотала й ладна вчепитись пазурами в кожного, хто зачепить її.

Буде буря!

Ті сотні кайданів, що рвуться й там, і сям, усіх б'ють, усім роблять рани. І немає кінця-краю тим, кого вони б'ють. І скрізь рани, і всюди кров і сльози. І він сам, ранений, їде оце туди, де вмирає його підбита мати, де мучиться сестра, де...

«Ах, немає кінця тим мукам!» — скрикує в думці Трублаевич і прокидається від дум.

У вагоні темряво. Все сіре: і стіни, і люди, і навіть самий світ ліхтаря. Тютюнний дим хмарою нависає над людьми. А люди, мов підбиті, посклякали як попадає, і ті сплять, ті дрімають. Он тільки, недалеко, загоряється хвилина од хвилини червоний вогник від цигарки. Там у затінку сидять двоє якихсь людей і стиха балакають.

«Про що вони розмовляють?» — думає Трублаевич, і знов думки, свої власні думки, оповивають його.

Він — не буревісник, він — не боєць, він — обміркований чесний робітник. Він вірить, що поступ людського життя роблять не войовничі поклики буревісників, а руки й мозок рядових робітників, уперта нескінченна їх праця, а коли треба, — й кров. Поступ роблять людські маси, які еволюціонують дуже нескоро, дуже поважно, але певно, без повороту назад.

«Людські маси... А ото що?»

Вікно біля його почервоніло. Десь була пожежа. Він глянув крізь намерзле скло й бачив, що десь недалеко пожежа. Вийшов на ганок вагона.

Поїзд біг понад селом, що сиділо в балці. Тільки крайні хати та верх церкви було видно Трублаевичеві. Горіли край села великі довгі скирти. Їх було кілька, й горіли ще тільки дві, ті, що були перші проти вітру. Згорять усі. Людей не було видно.

— Це підпал,— сказав хтось із тих, що теж, як Трублаевич, вийшли з вагона.

— Панське добро горить...

— Туди й дорога!

— Коли не нам, то й не тобі!

Трублаевич оглянувся й побачив залиті червоним сльозом обличчя мужиків. Вони сміялись.

— А хіба не можна було зробити так, щоб було й йому, й вам? — спитав він.

— Мабуть, що не можна!

— А коли б вам зробив отаке хто-небудь, бідніший за вас, щоб ви сказали? — спитав Трублаевич.

— Бідніших за нас немає.

— А може, й єсть... Подумайте.

— Е, що там казати: тепер такий час настав, що нічого не розбереш! — озвався хтось із гурту, і всі замовкли.

Поїзд линув далі. Трублаевич увійшов у вагон. У його в очах ще стояли червоні жеручі язики полум'я, і він ще не збувся враження блискучих від пожежі очей отих людей, що стояли з ним на ганку вагона.

Непорозуміння й непорозуміння...

Тяжкі непорозуміння.

Він знов сидів і думав свої думки, а колеса вагона вибивали:

— Непо-розу-міння!

— Непо-розу-міння!

І так без кінця.

«Коли ж ми всі порозуміємось?»— спитав Трублаевич.

Відповіді не було.

«Некультурний, темний народ, темний від верху до низу! Спав ти в темряві, поки не збуджено тебе громами гармат і не випущено кров сотень тисяч твоїх синів! І тепер ти починаєш ворушитись, і хапаєшся за що попало, й б'єш, і толчеш і ворогів, і друзів своїх! Ти ото справляєш неронівські вогненні бенкети й пускаєш за вітром добро, скоплене твоїм же потом! А весною в тебе виходить з голоду худоба й нічим тобі буде борозни вивести на твоїй убогій ниві! Коли наука просвітить твій розум? Коли ти навчишся цінувати придбання культури й власну свою працю?»

І на ці питання не найшов відповіді Трублаевич.

Широкий, обсаджений товстими дупластими вербами шлях, що тягся від Києва до Москви через поля й луки, гори й болота, ліси й узлісся, на хвилину ховався в невеликому гайку, вихоплювався з його і йшов далі й далі, полями й лугами, в далечінь на північ.

Неуважний подорожній ледве чи й помітив би, що то не звичайний пустопорожній гайок, а що в ньому ховається невеличкий хуторець.

Трохи осторонь від шляху, за молодими соснами й березами, під захистом старих берез, стояв невеликий сіренький дімок.

Він осів і похилився, немов зажурився, як стара підтоптана людина. Біля нього, теж між деревами, стояли старенькі стайня, комори, повітки й деякі хлівці. Все ховалось між деревами, і коли б хто чужий поглянув на цей хуторець, то йому б здалось, що оце подвір'я забуте людьми й заростає лісом, як заростає бур'яном та травою яка забута непотрібна річ.

Усе здіймалось над ним угору й тяглося до неба, тільки будівлі дивились у землю. Довгий і від ваги зігнутий, мов велике вудилище, журавель біля колодязя теж дивився в небо і тільки часом нахилився свою суху шию, щоб дістати цебер води тим, хто жив у цьому хутірці.

То було рідне гніздо Трублаевичів.

Людей у йому було дуже мало. Коли оце зимою старі берези гуділи, й скрипіли вночі від вітру, і торкались, мов кошавими пальцями, своїми обмерзлими звислими вітами до стріхи дімка, те торкання чули тільки стара пані й її дочка. І їм здавалось у такі ночі, що то прийшли якісь невідомі й злі велетні й добираються до них.

Тоді у всіх трьох панських горницях горіло всю ніч світло: палали перед старими почорнілими образами великі лампадки з рожевого, червоного й синього скла. Гнотики в лампадках стиха потріскували, й вогники підстрибували, і від того по стінах бігали рожеві, червоні й сині смуги.

Звичайно кожную ніч горіла тільки одна червона лампадка в більшій кімнаті — залі,— усі ж три запалювались в отакі неспокійні ночі.

І тоді стара пані й її дочка рідко коли спали й брали до себе в горниці з пекарні свою служницю, вдову Петрівну. В пекарні зоставався тільки наймит Терешко. Але з Петрівни було мало пуття: вона зараз же засипала й гучно на всякі голоси хропла. Та уже й те хропіння нагадувало, що в хаті єсть людина, і не було так моторошно, як самим.

В такі ночі й старий Кудлай бував неспокійний, і бігав кругом хати, й гавкав. А не то — сідав проти вітру на причілку й довго й тяжко вив.

Він вив, а мати з дочкою слухали те виття й мліли зо страху й передчуття чогось незнаного й страшного.

— Шуро,— казала мати,— збуди Петрівну!..

Та торсала її за плечі або за голову.

— Га?.. Що?..— прокидалась Петрівна, сідала на своїй постелі на ряднині біля груби й довго й гучно чухалась.

— Чого то Кудлай так вие? — питалась пані.

— Га?..

— Чого, кажу, Кудлай так вие?..

— А хто його знає! — одмовляла Петрівна, на хвилину покинувши чухатись і немов прислухаючись до Кудлаєвого голосу.

— Чуеш?

— Та чую. Це, мабуть, вовки ходять біля Кордубівки.

— А у нас все позамикано?

— Позамикано.

Петрівна сиділа яку годину, обпершись спиною об грубу, й куняла, а потім, важко зітхаючи, знов лягала на своє ліжко й раптом засипала.

А Кудлай вив і вив...

— Га-ву-у-у!.. Гав-гав-ву-у-у!..— виводив він, починаючи згори й зводячи наниз і наприкінці немов зітхаючи.

— А, бодай ти здох! — крізь сон бубоніла Петрівна, перевертаючись на другій бік.

Сумно й моторошно було жити на хуторі завжди, а коли почалась війна й повстали скрізь розрухи, коли спалили поблизу сахарню й дим пожежі по долині річки дійшов і до гайка Трублаєвичів, засів у ньому, заволік небо, потемнив сонце й мов уже не покидав хутора, то

стало ще сумніше, ще моторошніше. Той дим гнітив душу старої пані й панни: палять сахарні, будуть палити й панів. Прийде вночі з Кордубівки Хома Гайдун або отой мужик, що привозив вугілля, візьме жмут соломи, заткне під стріху якого-небудь хлівця та й підпалить. Що ти будеш робити?..

А Гайдун такий.

«І нащо я тоді усилювалась, щоб він перевіз мені ту копу, що була найближче до Кордубівки? — думала тепер по ночах пані.— Знаю, що туди позносив кращі снопи, знаю, що й снопи понав'язував великі... та нехай би вже був забирав собі!.. У нього сім'я велика, а я б не забідніла. Так от піди ж ти... як на гріх!.. «Ну, попам'ятаєш мене!»— сказав, та ще й налаяв гидко, як тільки може роздратований мужик».

І пані боїться, що той самий Гайдун спалить її хутір. Підійде до хлівця, де корови, та й запалить. І коли Кудлай вие в другому кінці оселі, вона часто думкою прохає його: «Побіжи до корівника й поза корівником і подивись, чи там немає Гайдуна. А ще краще було б, коли б увесь гайок обглядив: може, він де заховався там між деревом».

Це одні думки, а другі про Андрика.

Тільки-тільки вийшов хлопець на офіцера, як тут почалась ота проклята війна... Більше півроку щодня ждала мати, що от-от надійде лист від Андрика, що забирають його на війну. Уже кілька разів писав він, що тяг жереб, та все випадало щасливо, а восени й повідомив, уже з Москви, що поїхав на війну своєю охотою — «бо так краще буде».

Спочатку, як громом, ударила матір ця звістка: своєю охотою пішов на війну її хлопець, її Андрик, такий палкий на гнів і на ласку? Він буде убивать, і його уб'ють... За віщо, нащо?..

І вона довго думала, цілі дні й ночі, об тім, що примусило його зробити так. І слова: «Так краще буде»— свердлом вертіли їй мозок, і мов кожен поворот того свердла болем одгукувався в її серці.

«Так краще буде».

Кому?

Йому, Андрикові?

Чим саме краще буде?

На це відповіді не було...

Що ж кинуло його з тихого Брест-Литовська отуди на Шахе, в якийсь там Сяо-кішін-пу?

Бажання слави? Так ще з початку війни було видно, що у нас не буде «славних», та й якої слави може залучить собі підпоручик-піхотинець, це гарматне м'ясо!.. Може він собі придбати каліцтво, хворобу на весь вік або смерть... Може доскочити якогось хрестика чи ордену. Але навіщо вони йому?

Ні, не за тим пішов Андрик на береги Шахе.

Може, він пішов на війну з сорому, щоб не їсти даром казенного хліба?..

Так хіба мало дармоїдів сидить по всяких посадах, по всяких закапелках службових? Спершу треба гнати до роботи генералів та адміралів, полковників та капітанів, а підпоручики небагато дарового хліба з'їдять.

Ні, щось друге, щось інше погнало Андрика на війну.

І серце матері, жіноче серце, говорило, що то мусить бути кохання, нещасливе, незадоволене кохання...

Це так.

Недаром він поривався з Бреста в Київ, недаром він писав радісні листи з Києва, коли йому довелось на три дні потрапити туди.

Кохання!..

Нещасне кохання!

І мати проклинала ту невідому киянку, що заступила собою світ Андрикові. Але рятунку з того не було ніякого. Андрик уже був на Шахе: двадцять один день стояв на попередніх позиціях, в окопах, і двадцять один день в резерві.

Вона прохала, щоб він писав їй все, все, що доведеться йому зазнати, і він слухався й писав. І ті листи його іноді були схожі на передсмертну сповідь.

Мати розуміла і... плакала, гірко плакала над тими писаними олівцем листами, щодня перечитуючи їх всі, від першого до останнього. Вона через ті листи переживала з сином всі його враження, душею була з ним на позиціях.

Найбільше дорогий їй був лист від третього лютого, з Лін-чін-пу, в якому син розповідав про похід на передні позиції. Ось частина його:

«Недавно я писав вам і зараз знов пишу, бо сиджу в окопах, робити нічого, спати не можна. Як пишеш, то скоріше минає час і не так сумно.

Першого лютого ми вдруге прийшли сюди, на передню позицію, знов на двадцять одні сутки. Не скажу, щоб я йшов сюди без заохоти. Навпаки. На бівачу я одпочив і вже починав сумувати без діла. Тут же знов нервове, небезпечне життя, близькість ворога й почуття в собі самому ворога отих людей, що сидять впереді за своїми окопами. Як це не єсть ненормальне, але це захоплює всього, примушує бути насторожі, бо й ми, й вони зійшлись сюди для того, щоб ударити з усієї сили й вийти з бою переможцями або лягти трупом.

Одступать не будемо, вже досить одступали. Принаймні я не покажу ворогові спини. Ці окопи будуть моєю могилою, і я вже встиг полюбити їх.

Я, мабуть, ніколи не забуду мого першого приходу сюди, на цю позицію. Це було, як я вже писав вам, двадцятого грудня. В цей день наш полк повинен був іти в окопи, щоб змінити другий, нашої ж бригади. Виступати було приказано в вісім годин увечері з бівачу за чотири версти на позицію. В сім годин ми повечеряли, погасили вогні, одяглись й вистроїлись у похід. В вісім рушили. Полк витягся трохи чи не на версту. Було темно й холодно. Спочатку люди перемовлялись, пересміхались, курячи цигарки та трубки та кречтячи під двопудовим зняряддям.

Тихо... Вистрілів ще не чуť. Чутно тільки тупання чобіт по мерзлій землі та брязкання казанків. Розмова потроху затихає, погасають вогники від папірос та трубок,— чується близькість позиції. Пройшли версти дві з половиною і припинились. Це голова колони підійшла до «ходу сообщения». «Ход сообщения»— це рів, що скритно веде до позиції...

Здалека стали долітати глухі звуки вистрілів. Виглянув місяць, стало видно, але туманно. Зморені солдати поприсідали на землю одпочити. Тихо. Тільки іноді чути здержане кахикання застуджених. Нарешті знов рушили, і ми по одному стали входити в рів. Рів дуже вузький, і навантаженому солдатові доводиться йти боком.

Стало чути вистріли ближче й ближче... То луною оддавались перекази видержаних залпів. Туман розвіявся...

Але ось просичало щось зовсім поблизу, свиснуло друге щось ще ближче. Хтось застогнав... То ворожа

куля найшла свою жертву. Раненого витягли з рову, поклали на носилки, й санітари понесли його назад. Рушили далі. Вистріли чутніше, кулі верещать все частіше й частіше. Солдати нахилиються в рові, ховають голови. Тихо, і тупотіння не чути, тільки дзвенять казанки, б'ючись об стіни рову, а кулі свистять все частіше, все різноманітніше, кожна на свій лад. Інша — зовсім як дитина, плаче, друга прогуде, мов джміль, третя просвистить різко й коротко, а ще якась примусить, несподівано з тріском ударившись в насип, здригнутись усім тілом.

Солдати поприсідали в рові. Більшість з них налякана. Моторошно...

Нарешті вистріли чути зовсім близько. Вони доносяться і спереду, і з боків. Це ми прийшли до позиції. Виходимо по одному в окоп. Він глибший і ширший.

Місячно, морозно. Біля попередньої стінки окопа стоять, притиснувшись, якісь тіні у фантастичній одежі. Вгорі над ними якісь світляні плями, в тих плямах виблискують довгі палиці. Коли це разом: т-трах! — над самим ухом, ліворуч, праворуч... І гулка луна покотилась поза окопами гуркочучими перекатами.

Оце й єсть позиція. Фантастичні тіні — солдати, закутані від холоду в ковдри; ясні плями — бойниці; блискучі палиці в їх — рушниці, а грім — то залп і луна поза окопами по річці Шахе, де ми тепер стоїмо і де, як колись наші предки на Қаялі, п'ємо й упиваємось червоним вином. Тут у мирний час рідко який день минає без забитого.

Ось вона, передня позиція, — оселя смерті! Тут усе в її владі!.. Тіні — то її приговор людям іншого кольору шкіри, другої нації! Тут все її власність! Тут вона царює, й пахне тут тільки нею!»

Коли мати дочитувала листа до цього місця, то сльози градом ринули в неї з очей. Вона падала головою на стіл, обгортала її руками й, ридаючи вголос, викукувала страшні прокльони тим, хто накликав оте нещастя, хто викликав оту страшну царицю з її проклятого лігва...

Коли проходила перша гострість болю, горя й гніву, вона читала далі:

«В окопі пахло трупами, бо його вирито на місці, що відоме тепер під назвищем місця бою на Шахе. Тут безліч трупів, так-сяк заритих у мерзлу землю, а багато єсть і зовсім незаритих...

В багатьох місцях в окопах з землі висовуються то нога у рваному чоботі, то закацубла рука в сірій солдатській шинелі...

Якось під тим місцем, де солдати варили собі чай і розігрівали обід, знайшовся такий труп. Довідались про нього тільки тим, що від огню нагрілась земля і труп почав гнити».

Тут знов сльози починали душити бідну матір, і вона з новою силою гніву і відчайяння вигукувала:

— О, будьте ви прокляті!.. Чом вас земля не поглине?..

— Бідний, бідний!..— примовляла вона згодом, держачи в руках змочений сльозами лист і похитуючи головою, й не можна було розібрати, кого вона жаліла — чи сина, чи того солдата, що на його трупі розводили вогонь й варили чай.

Дочка умовляла її, але вона не слухала тих умовлянь. А коли зчинився страшний Мукденський бій, коли в руки японців попали ті окопи, з яких Андрик обіцявся не одступати назад, горю матері й сльозам не було краю.

Терешко тепер їздив щодня верхи за сім верст у Степанівку на пошту за листами й газетами. Газети приходили, а листів не було. І в газетах тих тільки й було розмови, що про Мукденський розгром... Та стара пані більш нічого й не читала, як про війну. І скрізь вона шукала звістки про десятий Новоінгерманландський полк, але звісток не було. І вона не знала, чи його вибито весь, чи він попав у полон, чи утік за Телін.

Вона вже ледве ходила по горницях, а надвір і зовсім не виходила. Усе сиділа біля вікна й до смерку ждала, чи не майне між березами постать Терешка, чи не привезе він нарешті листа або телеграми від Андрика.

А Терешко забарювався. Йому обридло на хуторі, й він загаювався і в Степанівці, і в Кордубівці, і просто на шляху і заводив з людьми розмови. Він привозив багато новин і розповідав їх у пекарні Петрівні, а та переносила в горниці.

Але не веселили ті новини панів.

Скрізь по селах і хуторах люди радились, як на весну бути з панами і їх землею: чи брати в оренду землю, чи не брати, а просто одбирати її собі, а панів виселити кудись інде, в города, чи що? Коли брати в оренду, то яку ціну платити? Коли забрати землю собі, то як її поміж себе паювати?

Ці й другі звістки гнітом пригнічували серце старої пані, і одного ранку вона сама не встала з ліжка: в неї відняло праву руку й ногу. І тоді на хуторі зробилось ще сумніше, ще моторошніше. Одного разу після цього Терешко вернувся з Степанівки п'яний, співав, лаявся і нахвалявся, що спалить весь хутір, щоб його й духу не було, попалить усіх «бабів», а сам піде руйнувать сахарні.

Отоді Шура й написала братові, щоб він їхав на хутір.

Вона знала, що листи до Івася доходять тільки на четвертий день, і вираховувала, коли він може приїхати. І коли підходив той день, що треба було ждати Івася, то перед вечором, сказавши матері, що виходить трохи походити по двору, пішла з хутора у той край, звідкіль повинен був їхати Івась. Вона хотіла побачитись з ним завгодя й поговорити, щоб він усе знав, що твориться дома, і був обережний з матір'ю.

Шура вийшла з хати й пішла на шлях, вийшла по ньому з гаю й стала, втопивши очі в далечінь, туди, де дограв вечір. Вечірне червонувате проміння осявало її смугляве худе обличчя, а чималий мороз надавав їй змарнілій вроді молодості, й вона була в цій хвилі дождання навіть вродлива, хоч їй уже було під тридцять літ і вона згубила всяку надію на краще в своєму дівочому житті. Вона була схожа на старшого брата Івася: той самий рівний ніс, згущені на переніссі брови й дрібне підборіддя.

Вона стояла, дивилась і слухала. Скрізь було пусто, безлюдно. По білому сніжаному полю чорнів шлях. Сніг був великий і за зиму злігся на шляху твердою чорною кригою. В Кордубівці на ніч топили хати, й хутір курився десятком димарів. Вечірне проміння червонило ті клубки диму, й було любо дивитись, як його пасма тягнуться в далечінь, мов мелодія сумної, тягучої пісні.

І на душі у Шури було сумно й тривожно. Серце її билось сподіванням чогось невідомого, що може скоро бути, може й зовсім не бути. Вона знеслилилась душею за цю зиму, і з нею почали траплятись, спершу рідко, а далі частіше, припадки, яких не було раніш ніколи: як що-небудь стурбовувало її, то несподівано підкочувався немов клубок до горла, стискував його, й вона плакала й сміялась. Потім почувала себе розбитою по всіх сугавах.

І вона боялась того клубка й завжди прислухалась до себе,— чи не починає він підводитись вгору. І тепер їй здалось, що ніби той страшний клубок ворухнувся в неї у грудях, і вона одвела очі від диму. Позад неї з другого кінця гайка до неї доносились мужичі голоси. Чути було, що йде кілька чоловік.

Шура похопливо, мов дика коза, вбігла назад в гайок і притаїлась за густими молодими соснами. Вона вся обернулась в слух, бо пізнала голос Гайдуна.

— Чого дивитись на других,— роздратовано говорив він,— не хотять, то ми й самі зробимо!..

— Зробиш тут!..— недовірливо зауважив хтось незнайомий.

— Авжеж, зробимо! Не хотять амосівці, змовимось з степанівцями, однаково й тим землі треба.

— У їх багато своєї!

— Стільки ж, скільки й у нас, а Полупаєнко лупить з них, як з рідного батька!.. — знов почувла Шура голос Гайдуна.

— Воно коли б увесь кут зговорився та узяв усіх панів у лабеті, то це добре було б! — забубонів третій голос.— Усіх би їх, глитаяк, у жменю взяти: Амосенка, Полупаєнка, Шрама, Бордоноса... та й оцю стару...

Шура догадалась, що говорять про матір.

— Хочете, мовляв, бути живими й хліб їсти, то здавайте нам землю по такій-то ціні, а не хочете, то самі на себе жалкуйте!

— Що й казати!.. Та якби ж усім миром...

— Змовимось. Уже на те пішло.

— А гарно було б!.. — знов забубонів третій голос і хрипло засміявся.

Мужики пройшли мимо. Це були кордубівці, й Шурі здавалось, що вона знає й того, що ото хрипко сміявся:

він такий патлатий, бородатий і ходить, мов ведмідь. Але уже в гаю було темно, й вона не могла роздивитись. Та все одно: хто б не говорив, а виходить, що Терешко правду казав Петрівні,— мужики радяться, щоб одібра-ти у панів землю. «Що ж нам... з голоду тоді пропада-ти?»— думкою спитала вона оту юрбу, що посунула по шляху, і злість закипіла в неї в серці.

— Прокляті,— гукнула вона їм вслід, почувавочи, що клубок уже котиться до горла.

І вона заплакала й зареготалась...

Коли заспокоїлась, уже смерклось. На шляху не видно було й не чуть нікого. Брат не приїхав.

II

Трублаевич приїхав додому на другий день. Шура не встигла вийти йому назустріч. Вилізши з саней і від-биваючись від Кудлая, що зразу не пізнав його, він увійшов в горниці. Живо роздягшись, пройшов у залу. Мати сиділа в кріслі біля столу й, побачивши його, злегка скрикнула й потяглась назустріч, але могла тільки повернуть голову й простягти ліву руку.

— Слава богу, таки приїхав!.. — говорила вона, при-гортаючи синову голову до висхлих грудей й цілуючи його чоло й волосся. — Слава богу!.. Бачиш, яку за-став...

І вона заплакала...

Трублаевич цілував матір, піймав її здорову руку й притиснув до своїх вуст.

— Що ж це, мамо, з вами?.. Що ж це таке?.. — бур-мотав він, силуючись задержати сльози й не уміючи зробити цього.

Бо і в нього мов щось увірвалось у грудях. Кілька років він не бачив матері, рідко думав про неї, а по цілих місяцях і зовсім не згадував й ось яку побачив тепер.

— Мамочко рідна! Що ж це з вами?..

— Умирать збираюсь, синку...

І обое плакали в залі, а Шура, зачувши оті плачі, побігла в опочивальню, зарилась в подушки й душила ними ридання й той проклятий, безглуздий свій регіт.

Згодом заспокоїлась. Смеркало. Петрівна світила лампу. Прийшла Шура з вогкими від сліз руками й лицем.

— А ми ждали тебе ще торік, як Андрик приїздив,— говорила мати, держачи сина за руку.

— Я й збирався... Та якось не довелось,— одмовив Трублаевич і почувував гострий докір собі в тих словах матері й неправду в своїх: він зовсім і не подумав тоді поїхати до матері, коли вона звала його, бо йому там, у тому великому кам'яному городі, серед його звичайних знайомих, друзів і ворогів, здавалось смішною сентиментальністю бажання матері побачитись з сином, бажання її зібрати біля себе всю свою сім'ю й пожити вкупі кілька днів.

Тепер він почув важкий докір у своїй душі: який він черствий і егоїстичний. І, бажаючи загладити свою провину хоч трохи, знов припав устами до руки матері.

— Андрик тоді дуже жалкував, що не побачився з тобою,— казала мати, ослобоняючи руку і гладячи нею волосся сипове.— «Хто його знає,— казав,— коли доведеться побачитись».

Пічого, війна скінчиться скоро, й він вернеться.

— Е, коли б!.. Та щось немає й немає від його звісток,— разом стурбувалась мати.— То листи писав, обіщав, що коли буде бій, то, як зостанеться живий, подасть звістку телеграмою. Та... ось і немає її! Чує мое серце...

Мати знов збиралась плакати. Син і дочка утішали її. Але чим вони могли умовити її, коли сумнів уже засів і в їх душах.

— Ми справимось в бюро полонених, може, він у полон попав,— говорив Трублаевич.

— Коли б дав бог! — як за соломинку хапається той, що утопає, схопилась за цю думку мати.

Син обіщав завтра ж написати в бюро.

— Я виписала вже й вісник Червоного Хреста, там єсть списки ранених, хворих і убитих, але там друкуються ще списки за попередні місяці, а тих, що лягли під Мукденом, немає. Принеси, Шуру, номери сюди, нехай ще Івась перегляне!

Трублаевич одмовився:

— Нащо, мамо?.. Коли ви не побачили там Андрика, то й я не побачу. Дасть бог, він живий і скоро прирше звістку.

І всі замовкли. Лампадка стиха потріскувала й блимала під образами. Петрівна подавала самовар. Трублаевич устав і почав ходити по кімнаті. Його з дороги трохи морозило, й дрижаки іноді перебігали по спині. Мати водила за ним очима:

— То Андрик, а тут мужики!.. — говорила вона. — Таке вигадують, чого і споконвіку не було. Хотять землі у панів відбирать.

— Ну, цього, мамо, бути не може,— сказав, спинившись проти неї, син. — Коли вони куплять панські землі собі, то вони будуть їхні, або коли держава викупить їх у тих, хто держить їх тепер, то будуть вони державні. Це було б найкраще. Була б так звана націоналізація землі.

— Ні, вони просто хотять повиганяти панів в города, а землю поділити поміж собою,— схиливши голову набік і журливо похитуючи нею, казала мати.

— Я ще ось учора чула, як кордубівці змовляються з амосівцями, степанівцями й другими самі установити орендну платню з десятини.

— Це може бути. У нас же тільки мужики й обробляють землю своїми руками. Не захотять вони орать і сіяти, то земля стоятиме облогом, пани самі її не засіють. От вони, коли справді змовляться, то й можуть або зовсім не брати панської землі, або дати за неї ту плату, яку самі захотять.

— А, бодай не діждали того! — скрикнула, спалахнувши, як огонь, мати.— Цього ніколи не було й не буде!.. З голоду попухнуть!..

Шура замахала Івасеві руками. Він побачив, що небережно почав розмову і що мати хоч уже й стара й хвора, але зберегла ще вогонь своєї природи й свої старі переконання.

— Ну, звичайно, не буде, це тільки я так кажу, що вони хотять цього,— пробував Трублаевич злагодити розмову.

— Хотять!.. Мало чого вони не захотять! Про мене, нехай всю мою землю з'їдять і мене саму з'їдять: все одно вмирати! Он уже сад рубають... На тім тижні індиків викрали з хліва... Нехай жеруть, хоч подавляться!

І чого мене бог раніш не забрав до себе, щоб очі мої не бачили того, що тепер скрізь настало.

Гнів хворої разом перейшов у сльози.

— Нехай все забирають!.. Взяли вже сина у мене, не вернуть...

— Мамо, мамо! — кликала, благаючи, дочка. — Заспокойтесь!

— Чого тобі там: «Мамо, мамо!» Знаю сама, що твоя мати. Вирвали вже з мене серце чужі, а ти дориваєш, скиглиш над моєю головою. Пішла б краще подивилась, що там у пекарні робиться!

Шура встала й покірно вийшла, щоб не дратувати матері, з хати.

Трублаевич не знав, що йому робить з матір'ю. Ніколи він не ходив біля хворих і не вмів ні підступити до них, ні умовити.

— От що я тобі, сину, скажу, поки жива,— повернулась рішуче мати до сина.— Вижене наш рід ота мужва відсіль, вжене вона мене в могилу!.. Тоді забирай оту плаксу до себе. Землю продай, за що не продаси, а продай отим чи другим хамам, зрубай і продай і гай, увесь до деревини! А хату і все спали, щоб і сліду Трублаевичів отут не зосталось. Бо все одно оті мугиряки це зроблять, та ще й вас живими поपालять!..

Син умовляв матір, доводив, що нічого того бути не може, що все згодом угамується, налагодиться, але мати й слухать не хотіла, і він, щоб заспокоїти хвору, повинен був сказати, що виповнить її волю.

— Щоб і сліду не було! Жили Трублаевичі, садили гай, працювали чесно, і немає їх, мов і не було!.. Нехай застаються самі, нехай пожирають одне одного, нехай випасають свої ниви, нехай вирубують свої сади, нехай поपालять свої хати!..

Трублаевич слухав слова матері й думав про те, який розлад панує між людьми і яке непорозуміння. Складались вони віками з краплин, з дрібниць, складались з величезних неправд, узаконювались кодексами писаними й неписаними й довели до того, що люди-брати стали ворогами одне одному, оправдуючи жорстоку латинську приказку: Homo homini lupus est — чоловік для чоловіка — вовк... І цей вовк не розбирає, кого він рве — правого чи винуватого, здорового чи хворого, ста-

рого чи немовлятко. Він почуває в собі злість, і має зуби, й рве що попадає... І цей вовк сидить не тільки в отих темних мужиках,— він сидить і в освічених панах, він сидить в серці його вмираючої матері. Класова боротьба.

— Мамо, та єсть же бог!.. Ви ж вірите в бога? Хіба ж він попустить, щоб так було, як ви кажете?

Син сказав ці слова як звичайну фразу, не надаючи їй ніякої ваги, але його слова упали на серце матері, як вода на вогонь. Вона разом стихилась і знов заплакала, але вже тихо, покійно.

— Не допустить бог до того, не допустить!..

Мати плакала, а син мовчав, суворий і замислений. Кудлай бігав під вікнами й гавкав.

Зимова ніч зайшла скоро. На хуторі лягали спати рано й після чаю й короткої вечери погасили світло. Горіли тільки лампадки.

Трублаевич роздягся й ліг на ліжко, але заснути не міг: і лежав, і прислухався до гуків затихлого домка, й перебирав згадки й враження прожитих днів і часів.

Іхав додому й тільки й чув розмови, що про війну та повсюдні розрухи, й ніхто не був задоволений з тієї війни й з тих розрухів; і кожен питався, нащо ж воювати, коли та війна зовсім зайва і в той час потребує таких страшних жертв? Чому зчиняються скрізь оті розрухи, з яких немає ніякої користі ні жертвам, ні тим, хто б'є, грабує, убиває? Нащо це все? І всі почували, що одна тому причина, але як її одсунути геть? І тепер, лежачи в постелі, Трублаевич почував, що словом «непорозуміння», яке часто приходило йому на думку в останні часи, не можна розв'язати такого складного й великого питання, котре поставив на чергу час. І ця великість і складність питання лякала його. Безперечно, що рідний край переживав якийсь глибокий і ще добре не дізнаний процес. Стара будівля тріщала по всіх скріпах, зривалась штукатурка, дошки й цеглини й били все, на що падали. Але що збудується знов і як? Того він не міг сказати собі.

З гірким почуттям думав Трублаевич про те, що так просто здавалось і йому, і його знайомим,— наново перебудувати всю імперію. Здавалося, що досить тільки виробити порядний основний закон і випустити його з

відповідним маніфестом, як усе під сонцем і місяцем оновиться й усі будуть задоволені й щасливі. І тепер він бачив, що не так це просто, як здавалося, й що доведеться новому ладові життя переступити через багато трупів, насамперед через труп його ж матері, його сестри... Бо вони все ж таки... все ж таки... паразити!..

Так він думав.

Він бажав би нічого не думати, заснути. Але сну не було. Згадувалось, як тоді, коли поїзд їхав повз пожежу, його сусіда, товстий обрубкуватий крамар, розбуджений другими пасажирами, тільки кліпнув очима на червоне вікно й знов заснув і захріп, схиливши голову на груди. Що йому та пожежа, аби він сам не горів!

«Нехай він буде проклятий, отой крамар! Через таких шкуродерів і повстає все оте, що тепер твориться»,— думав він.

А він сам, він, Іван Трублаевич, хіба в тім не повинен? Хіба не кинув ні одного камінця під колісницю світлого бога братерства, рівності і згоди?

Він застогнав.

— Ти не спиш, Івасю?

— Ні.

— То прийди до мене.

Трублаевич накинув одіж і пішов до матері.

В рожевім світлі лампадки, схилившись у кріслі на подушки, сиділа мати, така знесилена, така покалічена життям, хворобою й думами, що серце сина обкипіло кров'ю. Йому захотілося сказати їй щось гарне й високе, зігріти її душу вогнем надії, приголубити її. Але він був безсилий зробити це. Тільки взяв маленький осліничик, тихо сів біля ніг її і пригорнувся до її колін.

— Я вам так не буду давити?

— Ні.

Мовчали кілька хвилин.

— Івасю! — тихо й ласкаво озвалась мати.

— Чого, мамо?

— Чому ти не скажеш мені нічого про себе? — спитала вона, стиха шукаючи його чола своєю теплою рукою.

— Що ж я вам скажу? Живу поки що звичайно, на долю не нарікаю...

— Ну, хоч це гаразд.

Знов замовкли.

— А одружитись немає думки?

Івась здригнувся.

— Ні, мамо.

— Шкода, шкода... час минає.

— Знаю, мамо, але така моя доля!.. Треба ще переждати.

— Одружись, Івасику, візьми собі гарну, з добрим серцем дівчину. Люби її й бережи як зіницю ока, й вона тебе любитиме й берегатиме.

Мати помовчала.

— Як би мені хотілося побачити твоїх діток! Здається, що коли б побачила їх, то й умирати було б легше.

Знов мовчанка.

— А Андрик, безталанний, мабуть, не стрів... своєї долі. Мені здається, серцем чую, що через своє кохання нещасливе він і на війну пішов.

— Хто його знає, мамо! Всяко буває. Може, так і краще,— сказав він, думаючи про Любу.

— Що краще?

— Та так, як в житті складається.

— Бог його знає.

Лампадка блимала. В хаті було тихо. Трублаевичеві так захотілось усе, усе потиху, як на сповіді, розповісти матері. Але він здержався. Нащо накладати на її побиту душу ще нові рани? Доволі їх і так.

— Мамо,— спитав він перегодом,— чи до вас їздить який-небудь лікар?

— Був разів зо два доктор зі Степанівки, та більше я вже за ним і не посилала.

— Чого ж так?

— А!.. Все одно умирати!

— Як же так, мамо? Так не можна, треба лічитися, то ви знов одужаєте. Я оце поки побуду біля вас, то нехай він їздить. Може, вам і ліків небагато треба. Знаєте що? — спитався він, помовчавши.— Як видужаєте, то я вас з Шурою заберу до себе. Найму гарну квартиру, заведемо своє хазяйство й будемо жити. В мене ви одпочинете.

— Одпочину в могилі... А хутір же як? Та тут на день тільки виїдь, то не зостанеться ні трісочки. Розтягнуты!..

В старій хазяйці знов прокинувся хазяйський інстинкт. Вона не могла і в думці того допустити, щоб старе насиджене гніздо Трублаевичів зосталось без догляду. І вона уявила собі, як мужики розоряють повітки, хліви, ламають хату... Гайдун ломом зриває дошки з помосту... А там рубають сад, рубають берези, сосни зрубають і ті три ялинки, що вона недавно посадила й вони вже пішли в ріст.

— Ні, кидати хутора не можна.

— Тоді... продати його!

— І продавати шкода. Не вік же жити в тебе Шурі... Може, знайдеться таки порядна людина. Сіли б на хуторі, хазяйнували. Ні, продавати не можна. Хто знає, що буде далі. А тут все ж таки як-не-як, а свій притулок.

Вони сиділи, й розмовляли, й міркували, як бути далі. І Трублаевич порішив неодмінно закликати лікаря й лічити і матір, і сестру. Бо й сестра нездужає. Вона звелась нінащо. Обом їм треба полагодити нерви. Треба побалакати й порозумітися з мужиками, давніми орендаторами землі, дати їм якісь вільготи, заспокоїти їх і матір з сестрою. Треба довідатися про брата, чи в бюро полонених, чи в штабі полку.

Він поклав завтра вранці написати листи туди й туди, самому поїхати на пошту в Степанівку й заїхати до лікаря, розпитатися в нього про материну хворобу й закликати, щоб їздив частіше й як слід узявся за ліки.

І коли він згадав про пошту, у серці в нього ворухнулась надія, що, може, він там знайде й листа від Люби... Але ні, цього бути не може: дуже мало минуло часу. Лист, коли б Люба й зразу написала його, не міг би назавтра дійти в Степанівку.

Він вираховував, коли саме може прийти лист, і думка про той лист і про Любу вже не покидала його, коли він попрощався з матір'ю й пішов спати. Думав про Любу й почував, що кохає її, як і кохав, коли ще не більше. І йому хотілося вірити, що все те, що сталося за останній час, минеться, забудеться, що коли він вернеться з відпуску, то вже побачить Любу на волі, й між ними будуть такі самі відносини, які були й до останніх часів. Він одружиться з нею й берегтиме її, як ка-

зала мати, мов зіницю ока. Бо він любить її, він кохає її, він дихати без неї не може...

Який він буде щасливий, коли все знов налагодиться!

Заснув з думками про Любу.

III

Сніг. Мабуть, уже останній сніг стиха спадав з тьмяного неба на землю. Він падав великими пухкими клаптями й скоро побілів усю землю, й ліски, і крижану стежку, де текла Кайданка. Він обліпив і Трублаевича, що йшов по Кайданці туди, де вона втікає в Удай. Це було не так далеко — версти три, і Трублаевичеві заманулось піти подивитися на знайомі місця.

Хотілося надихатись свіжим повітрям, почувати себе вільним, побути самому з собою. Хотілося позбавитися хоч на який час турботи й дум, що обсіли голову й стисли її важким гнітом. Бажалось воскресити минуле, безтурботний дитячий вік, ту давню любу годину, що так скоро минулася.

Він ішов по льоду річки. Вона виляся по луках, а потім по лісі, згиналася в каблучку і потім вирівнювалася, щоб знов закрутитись у другий бік, і так без кінця. Ці закрути дуже удовжували шлях до Удаю, куди хотілося дійти Трублаевичеві, але він не жалкував, що не пішов прямою дорогою. Йому любо було скоритися примхам річки, довіритись їй і йти слід за нею туди, де вона йшла. Здавалося, що чим ближче був Удай, тим більше Кайданці не хотілося підходити до його, і вона плуталась і ухиялася, ховаючися за горбами, криючися попід деревами.

«Річка не хоче,— думав Трублаевич,— скоритись неминучості, злитись з Удаєм; їй люба й дорога своя індивідуальність, своя окремість. Бо коли вона зіллється з Удаєм, то її вже не буде: буде тільки Удай. Але й Кайданка потрібна».

І Трублаевич з замилюванням стежив за тим, як Кайданка вибирає собі шлях по своїй уподобі. Ось вона пригорнулася до правого берега, підмила його, оголила каміння, й зараз же подалась ліворуч, і розплилась чималим плесом біля старого крислатого дуба. Обійшла

кріпку позицію, що зайняв старий велетень, і подалась далі, мальовничо роблячи закрути.

«Яка гарна, оригінальна річечка,— подумав Трублаєвич,— а пан Белламі, запевне, замість неї вирив би рів, прямий, як аршин. І було б у ньому води горобцю по коліно, а тут он бач...

Він дійшов до чималого чистого плеса. Стрункі сосни стояли на його берегах, а одна підмита водою соснина похилилась, щоб, може, з першою повіддю зовсім упасти.

«Вона загине,— думав Трублаєвич,— але коли б почати рити рів, то хіба менше було б треба викорчувати дерев? Не треба звужувати життя якимись вузькими, прямолінійними доктринами. Не треба класти його на прокрустове ліжко... Не треба живий організм заковувати в кайдани, треба тільки допомогти йому вільно й відповідно до його природи розвиватись. Життя єсть найбільший і найгеніальніший творець».

Так думав. Зараз же другі думки, як тінь од перших, повстали перед Трублаєвичем. Думати так — це ж не морально. Це ж дозволяти кожному робити те, що йому самому здається корисним. Це ж оправдувати той устрій, той *status quo*¹, що загальмував на довгі часи розвиток цілого народу, сотні народів. Це ж давати власть сильному над кволим!

Ні, не так. Повинен бути якийсь природний закон, який управляв би життям.

Закон?

Він єсть.

Дарвін каже, що це боротьба за існування; те ж саме латинське *homo homini lupus est*.

І з цим Трублаєвич не міг погодитись. І почував, що він стоїть на якомусь роздоріжжі. Що він бачить два табори суспільства — старий, отой, що сточив Росію мов шашіль, і новий, що хоче зцілити її. Серце Трублаєвича цілком належить до другого лагера. Але що, як проводирі цього лагера почнуть заковувати життя на зразок Белламі в нові кайдани?

І знов у Трублаєвича гострим болем одгукнулась стара думка: «У тебе немає віри, ти — маловірний, ти — негарячий і нехолодний».

¹ Стан речей (лат.).

То правда, він маловірний. І це він чує на кожному ступені. От і вчорашня розмова з доктором. Яка віра в краще життя міститься у тому маленькому, смуглявому, бородатому чоловічкові! Він вірить, що оце безголов'я — війна й повсюдні розрухи — скінчиться добром. Учора вони їхали на хутір і розмовляли про це.

— Знаєте, що я вам скажу? — говорив доктор. — Мені оце все нагадує весняну повідь. Довго була скута земля морозами, все на ній омертвіло, заніміло, й багато назбиралось усякого сміття, й те сміття змішалось з снігом, прибрало собі всякі форми. Але ось іде весна. Потроху-помалу розковує вона землю, ламає кригу. Уже потекли мутні, але жваві, говіркі струмки... скрізь, скрізь! Точать вони й підмивають все, що не стрінеться їм по дорозі. Зливаються докупи... І тоді ревуть, бурхають, ламають все, що трапиться на їх шляху, й несуть геть вперед і вперед! Несуть усю нечисть. Зривають і заносять і плодючу землю. Ну, а в кінці всього, знаєте, буде травень. І будуть ясні й небо і земля!

Доктор засміявся.

— Бачите, навіть у мене вірш вирвався! — сказав він.

І Трублаєвич засміявся й мовив:

— Коли б то так було! А що, як небо буде ясне, а землю замість криги вкриють тумани?

— Ну, тумани не страшні: їх сонце живо розжене!

Позаздрив тоді, та й тепер завидує Трублаєвич тому докторові, його ясному світогляду! Щаслива людина! Намірився поближче зійтись із ним, поки буде на хуторі.

Він ще йшов по Кайданці, але уже бачив її кінець, і перед ними крізь узлісся розгорталась панорама гористого правого берега Удаю. Там, по кряжу, стояв ліс і тягся без краю до самого обрію, туди, куди йшов Удай. І площа Удаю, й земля, і ліс були покриті снігом. Тепер він зривався тільки поодинокими легкими зірками. Було тепло й тихо. Трублаєвича обгорнув тихий ліричний настрій.

Так, весняна повідь змиє все й обновить землю. Усміхнуться небо й земля, й ті, що будуть жити на ній, будуть щасливі. А ті, кого занесе повідь?.. Але нащо думати про них, — така їх доля! В житті немає ні правих, ні винуватих.

Трублаевич сів на кручі й одпочивав. Він зігрівся від ходні, розщібнув пальто й повними грудьми вдихав м'яке солодкувате повітря.

В житті немає ні правих, ні винуватих. Не прав і не винуват і Андрик, що тепер десь сидить в окопі й, може, думає про матір, про хутір, може, й про нього. Але навряд. Їх відносини були холодні й нещирі. А скільки тепла й щирості в Андрика! Сьогодні вранці Трублаевич перечитав листи його до матері. Вони схвилювали його, пом'якшили серце, і він порішив, коли Андрик вернеться живим з війни, побачитися з ним, поговорити по душі й жити по-братерськи, не бути такими чужаками, якими були досі.

Пригадав, як колись давно, ще будучи малими, удвох з Андриком, теж по льоду й снігу, вони прийшли сюди, на це саме місце, й сиділи тут. Тоді Удай ще не замерз, і вода в ньому була чорна, мов розведена сажею, і це робило дуже гарний контраст з білими берегами й горами. Мов по снігу побігло розтоплене оливо...

Вони сиділи й розмовляли про те, хто з них чим буде, як виросте великий. Івась казав, що буде професором, а Андрик дивився на воду, довго думав і нарешті сказав, що буде монахом. Увесь чорний і суворо-спокійний, велично він буде проходити мимо людей... мимо життя.

Так вони марили тоді. А тепер один служив у банку, а другий у війську. Яка іронія життя...

Він посидів над Удаєм ще кілька часу й повернув додому. Тепер уже пішов просто й під другим настроєм.

На другий день мав розмову з селянами. Прийшли з Кордубівки сім хазяїнів, давніх орендаторів трублаєвичевської землі, й попрохали, щоб панич вийшов до них. Він вийшов не без опаски, що не зуміє з ними змовитися. Йому ніколи не приходилось мати діла з селянами.

Селяни стояли купою біля ганку. Кудлай, підгортаючи під себе задню лапу, злісно гавкав на них, не підходячи близько. Очевидно, його хтось із гостей потяг палицею.

Привітались.

— От ми прийшли побалакати, як бути на весну з землею. Весна скоро,— почав розмову один із них.

З того, що чув од матері й сестри, Трублаевич догадався, що це мусить бути Гайдун.

— Що ж, можна поговорити,— одповів Трублаевич.

Хуторяни помовчали.

— Бачите, паничу... чи, може, пане?.. — осміхаючись, дипломатично запитав один з хуторян, сивенький худорлявий дідок. — Бачите, брали ми землю у вашої мамаші здавна. Пахали, сіяли... Брали за гроші, брали й із частки. Тепер прийшов такий час, що, знаєте...пора б уже ту землю й зовсім нам передати.

— Як це так? — спитався Трублаевич.

— А просто, віддати нам землю, і все!..— гукнув Гайдун.

— Потривай-бо, не так,— звернувся до нього дипломатичний дідок. — Ось як, значить... Пахали ми й сіяли. А тепер такий час, що скрізь люди будуть одбирати в панів землю, то ми й кажемо так: нехай і Трублаевичі нам дадуть свою землю, поки що на п'ять літ.

— Та ви ж уже більше як двадцять літ держите її в оренді й з копн берете, чому ж не дати її вам ще на п'ять років?

— А бачите, то ми за гроші держали, а тепер уже ми п'ять літ не будемо платити вам нічого. Буде вона як наша. Будемо пахати і сіяти, і все...

— Так же не можна! З чого ж будуть жити мої мати й сестра? Що ж їм, з голоду пухнути?

— Чому з голоду... А ви ж нащо?

— Я окрема річ. А земля материна, й вона повинна користатись з неї.

— Уже доволі користались! — гукнув Гайдун. — Треба ще й нам покористатись, і в нас сім'ї!

— Так земля ж не ваша. Що б ви сказали, коли б оце завтра прийшов до вас хтось чужий та й сказав: «От ви уже весь свій вік користуєтесь з своєї землі, годі вже вам, давайте ще я покористаюсь з неї п'ять літ». Як би вам це здалось?

— То зовсім інша річ. А ми пахали, сіяли...

— От послушайте, паничу, що я вам скажу,— звернувся після довгого сперечання один із хуторян, що раніш більше мовчав. — Ваша земля, як її не удобрить, нічого не родить. Ну, а хто ж буде чужу землю удобряти? Цей рік я не пожалкую своєї праці, удобрю її, а на весну пані віддасть її комусь другому. Ну, ми, звісно, дуже мало возили гною на вашу землю і було й нам мало з неї користі, і мамаші вашій. По-моєму, так би треба зробити, по-божому: давайте нам, кордубів-

цям, землю й більше нікому; ми повинні її удобрити, скільки наша сила. Будемо самі пахати, і сіять своє зерно, й жати, і будемо давати вам четвертий сніп. І буде хліб і в нас, і у вас. Буде й корм скотині. Так нехай буде п'ять років, а далі там видно буде. Ми чужого не хочемо.

Трублаєвич подумав і згодився. Хоч мати й сестра, може, і не зможуть прожити на четвертий сніп, так він їм допоможе. Принаймні будуть певні, що матимуть хоч четвертий сніп і будуть самі цілі й хутір.

Мужики перебили з Трублаєвичем руки, попрощались і пішли додому.

— Ми ж будемо певні, що ваше слово все одно, що слово старої пані, й що одміни ніякої не буде!

Трублаєвич пообіщав їм це.

Мати й сестра нетерпляче ждали Івася в хату. Шура ще в вікно побачила, що справа якось налагодилась, що Івась перебив руки з мужиками, але ні вона, ні мати не сподівались, щоб усе обійшлося так, як справді сталося. Налякані всякими страхами, вони ждали чогось нечуваного, й коли дізнались, що все буде гаразд, що земля буде їхня й їм буде четвертий сніп, то навіть були раді. А коли мужики й справді будуть удобрятися землею, то хліб буде родитись кращий, буде його більше, й якось можна буде жити.

Наступив вечір і проминув тихо й сумирно, й на хуторі мов повеселішало. Порішили Терешка розщитати, а собі знайти другого якогось наймита, щоб був смирніший і не пив горілки. Бо з розмови з мужиками Трублаєвич довідався, що Терешко брехав їм про Трублаєвичів і наговорював, що пані нахвалялась зовсім їм не давати на весну землі.

На другий день ранком Трублаєвич знов пішов по Кайданці до Удаю. І тепер ясний, злегка меланхолічний настрої обхопив його, і він ішов і співав:

Невольню к этим грустным берегам
Меня влечет неведомая сила...

І справді, його тягло туди, в ліс, до річки, до тих гір, що стояли за річкою. Ранок був теплий і тихий, і землю повивав тонкий і ніжний туман. На душі у Трублаєвича було тихо й спокійно, й життя йому сьогодні здавалося не таким холодним, хмурним і запутляним.

От же він порозумівся з мужиками.

Йшов і співав.

Але якийсь тріск і шарудіння долетіли до його слуху. Він зупинився й дивився, стоячи на льоду, на той берег, звідкіль почувся шум. Звідтіля показався чоловік з тільки що виламанною дубиною. Він ішов босий по снігу в світлі, одягнений просто на білі полотняні штани й сорочку. Свита була розхристана, а на голові, на довгому волоссі, замість шапки лежали шматки снігу, що він натрусив його, виламуючи ломаку.

Очі в чоловіка були гострі й злі. Він ішов на Трублаєвича, несучи напоготові свою палицю, мов замірявся ударити його нею.

Трублаєвич поступився, щоб дати дорогу божевільному. Трублаєвич знав його. Звали його «тпру-тпру Сьома». Був з сусіднього хутора — Амосівки.

— Ач, співака! — злісно пробурчав він, обходячи Трублаєвича, й пішов далі, оглядаючись, поки не заховався в повороті Кайданки.

Весь ліричний настрій Трублаєвича пропав. Далеко не все на світі так, як йому ще ось тільки здавалося. Не всяке зло можна обійти, не всяку справу налагодити. Ось і цей божевільний. Його дражнили діти, висміювали, а коли він ганявся за ними й бив їх, то батьки били його. І кілька разів його забивали трохи не до смерті. Але він одужував, і знов ходив скрізь і літо й зиму босий, у тій самій світлі, й злісно бурмотав якісь слова при зустрічі з людьми. Його згодом покинули дражнити й бити, й тепер, як казала Шура, його дехто вважає за святого. Знайшлися дві жінки, що взяли його до себе, й він живе в них. До них возять хворих і шукають поради собі, прислухаючись до слів «тпру-тпру Сьоми».

Ось він, другий бік життя!

Трублаєвич вернувся додому сумний і розбитий.

IV

Минув тиждень, другий: проминув місяць. Життя на хуторі йшло день по дню, мов капали каплі води, одноманітно, сумно. Замість Терешка був другий наймит, Гордій. Слід за мужиками з Кордубівки приходили

баби й домагались, щоб їм дешевше оддали землю під городи. Їм знов уважили, й вони пішли задоволені. Трублаевич їздив на пошту в Степанівку, возив доктора. Доктор приїздив, обдивлявся хвору, розмовляв і їхав додому. Хвора не поправлялася.

Тепер вона тільки й думала, що про Андрика, й була цілком певна, що з ним трапилася якась пригода, і ждала звістки про те щодня. З бюро полонених повідомили, що в списках полонених його немає.

В останній час і Трублаевич мало мав надії на те, щоб брат був живий. Він, перше ніж дати газету до рук матері, сам поперед переглядав її, щоб, коли справді прочитає, що Андрика убито, перестерегти якомсь матір.

Вони умовились про це з Шурою.

Зима цього року держалась досить довго, але після останнього снігу, що по ньому Трублаевич ходив до Удаю, почало розтавати. День по дню, ніч по ночі сніг танув і танув. Землю обгортали тумани й мряка, й, обгорнуті ними, стояли на хуторі берези й ронили сльози... Мов журились за чимсь... Але за чим? За тим, що минулось, чи за тим, що буде?

Трублаевич виходив з хати, сідав на ганку й дивився на ті берези. Серце його ссала журба. Вона непомітно забиралась туди, мов заходила з туманом, що його вдихав у груди Трублаевич. Він щодня читав газети, стежив за тим, як крок за кроком суспільство одвойовувало собі волю, й не радів з того. Дуже малі були ті кроки, дуже важко було їх робити... і дуже вони були непевні!

Але він ще більше журився того, що й досі не було листа від Люби. Невже вона могла не дати йому відповіді на його лист? Невже вона хоче відсахнутись від нього, не сказавши просто, що вона рве з ним відносини?

І чим більше думав про це Трублаевич і чим більше минало часу, тим усе міцніше й міцніше в його в душі становилась віра, що він не втратить Люби, що вона любить його й буде його дружиною. І довге її мовчання він пояснював собі її внутрішньою боротьбою і ждав кінця тієї боротьби.

Він сидів і ждав листа, а берези спускали над ним свої довгі гнучкі віти, гойдали ними й ронили холодні сльози.

Одного дня пройшов великий теплий дощ і змив останні сліди зими. Наступала весна. Ще по ночах морози сковували землю, ще ранками іній білів на деревах і на торішній траві, але вже була весна, й сонце стало веселіше й ласкавіше. Одного разу, коли Трублаевич сам не поїхав на пошту, Гордій привіз йому листа.

Лист був від Люби.

Взяв його Трублаевич і не пішов читати в хату, не став читати в дворі, а пішов у ліс, на берег Кайданки. Сів під березою й розірвав конверт.

«Простіть мене, що я так довго не писала вам,— читав Трублаевич.— Я довго вагалась і багато передумала, поки наважилась написати вам цього листа. Коли ви кинули нас у той вечір, після земського зібрання, мені здалось, що усе покінчено між нами. Я побачила, що переконання наші неоднакові, що ми не можемо з'єднати докупи два різних світогляди. І я порішила прямо сказати вам про це при першій зустрічі.

Трапилось трохи інакше. І те, що трапилось, ще далі відштовхнуло мене від вас. Та історія з моїми листами... Нащо ви їх не спалили?.. Але тепер, сидячи в тюрмі, я багато дечого передумала й бачу, що добре ви зробили, добре для нас обох, що передали тоді мені свій лист».

Промінь надії майнув Трублаевичеві.

«Як ви по щирості відкрили в ньому свою душу, так і я мушу вам відкрити свою. Так краще, і я скажу вам: я люблю вас, але люблю й другого. І та любов сильніша і владніша. І тут нема нічого дивного й надзвичайного, а тим більше неморального. Чуття мої чисті, правдиві й глибокі...

Милий мій, я люблю вас і збережу спогад про вас на все життя мое! Я люблю вас, як гарну, чесну людину, як старшого брата, якого в мене ніколи не було. Ні, я вас люблю більше, ніж брата, і не станься те, що сталося, ми б з'єднали свою долю й були б щасливі. Я певна в тому.

Але друга людина стала межи нами. Ви знаєте хто. Та людина запалила мою душу бажанням боротьби, бажанням віддати всю себе на те, щоб усім, усім людям було краще жити на світі. Я була короткозора й егоїстична, я думала тільки про себе, про своє щастя,

але так жити не можна. Ви самі знаєте це, хоч не можете безоглядно йти в той табір, до тих людей, куди тягне мене моє серце.

Я вірю в тих людей, я вірю, що правда на їхньому боці.

О, чому ви не з нами й чому ви не можете бути з нами!..

Простіть мене,— я, може, ображаю вас, але я не хочу вас ображати, бо ви частина мого минулого, частина душі моєї. Цим листом я хочу сказати вам: зрозумійте мене й вибачте за той біль, який я несамохіть роблю вам. Коли можна, забудьте мене. Краще було б, щоб ми не стрічались, але коли ми зустрінемось, то прошу вас: будьмо, як давні добрі знайомі. Я знаю вас і сподіваюсь цього від вас. Ще раз прошу простити те зло, яке я роблю вам».

Підпису не було, але він був і непотрібний.

Ось він, так довго жданий лист! Тепер кінець усяким мріям. Вузол розрубано, й розрубано до краю. Обережно, навіть з ласкою, одштовхнуто геть його — негарячого й нехолодного, його — теплого, його — середину на половині! Не може він кипіти, коли життя вимагає кипіння, й воно вихлюпує його геть, як теплувату воду, що не може зігріти змерзлої на холоді людини й не може остудити її спраглих уст у спеку. Нетеплий і нехолодний — ось його прокляття! Ось та печать, що її поклала на його душу і на душі тисяч і мільйонів людей доба реакції. Він завжди був чесною людиною, він завжди бажав добра людям, але жив як зв'язаний, боявся переступити міру, боявся чим-небудь виділитись з ряду других людей, щоб не накликати на себе за це кари адміністрації, щоб не дратувати смілістю пригніченої суспільності. І він засох і зав'яв. І коли прийшла пора, що вимагала справжньої сміливої діяльності, то вже він був на неї не здатний. Він умів тільки аналізувати, вишукувати тіні й бачити хиби в людських вчинках, і в серці його засіло зневір'я. І як невіру, його кидають на тій нікчемній середині на половині...

— Покидьок!..— уголос промовив він сам до себе.— Не варт ти нічого!..

Сидів і думав. Звична думка почала ткати свою звичайну павутину. Він, Трублаевич, нічого не зробив корисного для суспільності, але ще не видно, що зроб-

лять Зембулат і ті, що з ним. Та й чи зроблять ще коли? Легко говорити гарячі промови, але важко проводити в життя навіть дрібниці.

І гостра злість спалахнула в ньому проти Зембулата: вся причина його нещастя криється в тому прохвості, що так блискуче вміє викидати водограї ліберальних слів і так нахабно грає своїми витрішкуватими очима! О, коли б він міг зараз зустрітись з ним!

І зараз же зрадлива думка мов заходила з другого боку й доводила, що хоч би він і зустрівся з Зембулатом, то нічого не зробив би йому. Бо він не здатний на сміливі, незвичайні вчинки. Бо він боїться поговору. Бо він взагалі м'якотілий.

Сидів на березі і м'яв розідраний конверт. Порвав його на клапті, кидав ті клапті по одному в воду й дивився, як каламутна вода крутила їх і несла геть.

З того дня, хоч навколо заходила весна, на хуторі стало ще сумніше. У Трублаевича одпала захохта до всього, й він по цілих днях просиджував або на ганку, або біля матері, розкладаючи на столі пасьянс. Сидів, і мовчав, і все про щось думав. І мати, й Шура бачили, що він нудиться, й старались усім догодити йому, але він тільки сумно усміхався, бачачи їхню ласку, і мовчав. Покинув їздить на пошту й тільки поверху пробігав очима газети, коли їх привозив разом з доктором Гордій.

Одного разу, переглядаючи списки убитих і ранених, він стрів прізвище Трублаевич. То був Андрик, і повідомлялось, що його забито в бою під Мукденом.

Дивуючись, що це не хвилює його, ще раз уважно перечитав ті слова буква по букві, мов упевняючись, що таки правда тому, що він прочитав, і потім поклав газету й задумався. Андрика убито. Як же тепер бути, як про це сказати сестрі й матері? І йому здавалось більше важним те, як бути з сестрою й матір'ю, ніж факт, що Андрика немає, Андрика забито десь там, на чужині, без усякої вини й причини. Бо й він уже давно звик до тієї думки, що брата немає на світі, що це факт, а з фактами треба миритись. Й він уже давно помирився. Але що робити з тими, що не можуть миритись з фактами?..

Сховавши газету, одягшись і сказавши матері, що на цей раз Гордій не привіз її з пошти, Трублаевич

вийшов з хати й виманив за собою Шуру. Вони пішли лісом понад Кайданкою. Земля уже протряхла. Ішли мовчки.

— Що ти мені хотів сказати, Івасю? — запитала Шура, коли вони одійшли вже далеченько від дому.

— Я нічого не думав тобі говорити, а просто хотілось трохи пройтись з тобою. Дуже вже багато ми сидимо в хаті, та й мій одпуск скоро скінчиться. Поїду звідсіля і не погуляю з тобою.

— А мені здалося, що ти щось хотів мені сказати...

— Що ж, Шуру, говорити? В останні часи журюсь я за Андриком. Немає й немає про нього ніякої звістки,— сказав Трублаевич, одвертаючись від сестри неначе для того, щоб зламати гілку берези.

Береза хруснула, і в його серці уперше після того, як він прочитав про смерть брата, прокинулось чуття й щось ніби увірвалось там. Він почув, що може зараз заплакати.

— Мабуть, з ним таки щось сталося,— додав він і замовк.

— Я так думаю,— задумливо мовила Шура.— Він мені сниться щоночі й більше все веселий та приязний такий. Прокинувсь і плачу.

Помовчали трохи.

— А що б ми, Шуру, робили, коли б Андрик загинув на війні? Може ж це справді статись!..

— Що ж робити?.. Ми б, не дай бог чого, поплакали, посумували та потроху б і помирились, а от мама... Вона б не перенесла цього!

— Ти так думаєш?

— Я певна в тому.

Чого боявся Трублаевич, того боялась і Шура,— значить, справді не можна говорити про це матері. Але Шура... чи говорити їй?

І Трублаевич порішив, що треба сказати.

Вони йшли понад невисокою кручею.

— Шурочко, давай сядемо тут! Тут сухо,— сказав Трублаевич і сів, спустивши ноги з кручі.

Шура теж сіла.

— Я більше не буду таїтись від тебе...

Шура злякано подивилася на брата.

— Все одно треба знати.

— Що?

— Андрика немає на світі.

— Що ти кажеш?.. Івасю!..

— Так. В сьогоднішній газеті єсть про це звістка.

— Я так і знала... Боже ж мій, боже ж мій!..

Шура схилилась на кручу й залилася сльозами.

Зачувши ті сльози й бачачи, як сестра б'ється в риданні, Трублаевич не міг здержатись і сам заплакав.

— Шуру, Шурочко, не убивайся-бо так! Того, що сталося, повернуть не можна,— говорив він і сам почував, що говорить зайві слова й що не можна ніякою логікою утішити горя, що навалюється на сім'ю й уже придавило й його самого, й сестру...

Повернулись додому не скоро й порішили мовчати й нічого не говорити матері про смерть Андрика. Бо сказати їй тепер — значить своїми руками убити її. Може, згодом якось можна буде, підготувавши потроху, сказати, що він умер.

До вечора вештались по подвір'ю, тільки на короткий час вертаючись до хати, щоб мати по очах не помітила, що вони бережуть від неї тайну. Увечері лягли спати теж рано. На другий день мати зауважила, що в Шури червоні очі, й спитала її, чого вона плакала. Але Шура одмовилась, що вона не плакала, а в неї всю ніч проболіла голова, й вона не спала. Здалось, що мати повірила. Та коли Гордій привіз дальніший номер газети й знов не знайшлося того номера, що мусив прийти вчора, мати стурбувалась: а що, як од неї скрили той номер?

Але вона нікому не сказала про це й тільки була неспокійна й нервова весь вечір і не спала ніч. На ранок вона була жовта як віск.

— Івасю, ти б сьогодні сам поїхав на пошту й розпитався, чи не здано куди нашого номера? — сказала вона синові.

— А для чого він нам? Ну, пропав один і нехай пропадає!

— Ні, треба знайти або добути в сусід. Може ж, там саме звістка про Андрика.

— Ну, добре, я поїду.

Здавалось, мати заспокоїлась.

Але коли син вернувся з пошти й не привіз газети, вона знов почала турбуватись. І їй здавалось, що й син і дочка щось від неї таять. Це вона бачила по очах Шуриних, по тому, що вони іноді мовчки переглядаються між собою й виходять з дому. І мати порішила шукати газети дома: вона тут, але її не показують їй.

Одного разу, коли й Шури, й Івася не було в хаті, вона покликала Петрівну й веліла їй обдивитись скрізь і пошукати газети.

Петрівна позносила їй всі газети, але того номера, який був потрібний, не знайшлося. Тоді пані веліла переглядіти всі кармани в одезі Івася, і всі ящики, й чемодани.

Петрівна рилась довго і в чемодані знайшла якусь зібгану газету й принесла її пані. Та глянула на номер газети і мовчки веліла вийти їй із хати.

Номер був той, що казали, що він пропав.

Нащо ж його сховано? Значить, тут, у цьому номері, й єсть звістка!

Щось страшне й давно сподіване підступило до хворої, й їй здалось, що ніби й волосся на голові в неї заворушилось. Однією рукою вона розгорнула газету й шукала очима списку забитих і ранених.

Список був, і досить довгий.

Вона почала його читати й не могла, бо букви стрибали в очах. Безсило на хвилину вона опустила газету на коліна й, закинувши голову вгору, заплющила очі, щоб трохи заспокоїтись. Але це тільки було на хвилину, і вона знов узялась за читання.

Тепер шукала тільки прізвищ, які починались би на «Т».

— Трохименко... Торубаєв... Трублаєвич!.. Андрій Трублаєвич!..

Їй треба було вернутись назад, щоб дізнатися, чи убито, чи тільки поранено Андрика.

— Убито... — скрикнула вона. — Боже ж мій, що це таке, за що ж це?..

Газета упала додолу, а мати одкинулась на спинку крісла. Їй нічим було дихати.

— Петрівна!.. — гукнула вона не своїм голосом, так що та почула її з пекарні й кинулась на поклик.

— Убито!..

— Кого?

— Андрика... — ледве вимовила мати, бо сльози душили її.

— Упокой, господи, його душечку!..

— О, та що ж вони зробили, та за що ж це?! Та де ж та правда в світі!..— ридала мати.— Сину мій; сину, соколе мій, що ж вони зробили з тобою? Петрівно!..— звернулась разом пані до служниці.— Перехрести мене.

Петрівна узяла праву хвору руку й перехрестила нею стару пані, як хрестять малих дітей.

— Упокой, господи, раба твого Андрія,— проказала мати, підводячи вгору заплакані очі. — Дай, господи, покой душі його!.. А ви всі, по чий вині убито його, хто накликав оту війну, будьте прокляті!.. Будьте прокляті й на цьому й на тому світі!..

Мати забилаь в риданнях. Петрівні здалось, неначе вона ворухнула й віднятимися ногою й рукою.

— Пані, голубко, не побивайтесь так!.. Пожалійте себе!

— Що мені жаліти себе, коли... коли... — Вона не договорила за плачем. — Поклич дітей сюди!

Петрівна побігла за Івасем та Шурою, але їх у дворі не було. Воңа побігла в лісок і почала там гукати. Івась озвався.

— Панича убито! — гукнула Петрівна, побачивши кризь дерева брата й сестру.

— Що? Якого панича?.. — разом спитались ті.

— Андрія Михайловича... Андрюшу!

— Як? Хто тобі сказав?

— Пані сказали. Кличуть вас...

Брат і сестра переглянулись.

— Звідкіля ж вона дізналась? — спитав Івась.

— У газеті прочитала, в тій, що у вас в чамайдані була.

— Так це ти їй дала? — накинувся Івась на неї.

— Пані приказали обшукати скрізь і позносити їм газети. Веліли і в чамайдані подивитися. Я й найшла...

— Еге, он що!.. Ходім скоріше в хату.

Вони ледве не бігцем кинулись додому.

— Що? Від матері критись задумали?.. — стріла їх мати.

— Мамочко!
— Голубочко!

Мати покивала головою.

— Усе одно. Дізналась, не сховали... Ой боже, боже, що ж мені робити? Краще б я його маленьким своїми руками задавила, та знала б я, що лежить він у землі, що не валяється неприбраний у полі, що не гризуть його тіла собаки! А, будьте ви прокляті!

Надійшов вечір. У горницях засвітили лампадки. Пані веліла запалити перед образом воскові свічки й сиділа в своєму кріслі, мов над покійником. В хаті було тихо, й тільки чулись її зітхання. Івась і Шура сиділи по кутках і мовчали, й, коли несподівано почувся голос матері, вони разом здригнулись.

— Лежиш ти, мій сину, в степу на морозі... Задубіли твої білі рученьки, здеревіли бистрі ніженьки, заніміли вустонька любі-привітні!..

Хитала головою, немов схилившись над трупом сина.

— Лежиш ти, мій сину, де впав... І нікому було ні підвести тебе, ні ран твоїх кривавих зав'язати, ні крові твоєї гарячої спинити. І замерзла вона на лютому морозі... Замерзла кров моя!..

Мати здригнулась усім тілом, мов мороз обхопив її.

«Це Рахіль плаче об дітях своїх,— подумав Івась.— Це та біблійна мати, що плаче й не може втішитися, одинока, осиротіла». І він вийшов з свого кутка, присів до ніг матері, цілував руку її і мочив сльозами, бо серце його розм'якло, як віск на вогні.

А мати мов не помічала ні його, ні тих сліз. І, помовчавши, знов заговорила:

— Скосила смерть мій цвіт любий, підтяла його: не цвіти на морозі! Не потрібен ти снігу білому, не треба тебе каменю холодному!.. Ох, сину, сину!

Кожне слово падало, як капля крові, й пекло, мов розплавлене оливо. «Рахіль плаче за своїми дітьми й не може втішитись... І скрізь, по всьому обширі Росії плачуть Рахілі. Але коли Рахіль може тільки плакати, сини її повинні думати про те, щоб осушити ті сльози, щоб удруге не убивали її дітей!»

І кожне слово матері тепер викликало в серці сина гнів і на себе, й на всіх других, що безпечно спали, берегли свої шкури й допустили, що доведено рідний край до погибелі. Ні, так жити не можна! Мовчати й сидіти

смирно — це значить і самому приставати до ворогів отчизни, й самому наносити серцю Рахілі нові рани. Ні, треба йти туди, куди пішла Люба, куди йде Зембулат і другі. Коли не бути вільними, то краще не жити. Бо рабське життя недостойне людини!..

V

Під образами горіли свічки. Палали лампадки. У горницях було душно й нічим було дихать. І здавалось, що сюди, у ці невеликі й низенькі кімнати, зайшло горе, й засіло в них, і вже ніколи не вийде звідсіль. Воно сиділо по кутках, дивилось і моргало своїми байдужими очима з кожного затінку, і було йому любо й безпечно у цьому струхлявілому дімку.

Воно сиділо й дивилось тисячею байдужних очей на нещасну стару жінку, що не хотіла лягати в ліжко і все сиділа, обкладена подушками, у кріслі. Дивилось на стомлених, знесилених сина й дочку тієї людини... й моргало, і мов чогось ждало.

— Прокляті! Будьте ви прокляті!.. З усіх країв позабирали ви від матерів синів, від дітей батьків, від жінок мужів і послали їх на смерть. До вас тільки бризки летять! Дивіться: ви в крові! Ви в крові братів своїх!.. І нічим ви її не змиєте вовіки!

— Мамо!..

Вона не слухала і, помовчавши, починала говорити знов:

— Вони встануть, вони прийдуть до вас, поранені, порубані, з одірваними руками й головами, з вирваними боками й спинами, вони прийдуть до вас і спитають: «За що ви убили нас?.. Кров наша на вас і на дітях ваших. Прокляті!..»

— Мамо, мамусю!..

Вогники в лампадках здригаються і підстрибують, а з кутків і затінків моргають очі горя.

— Був у матері син, і його втягло у той вир кривавий, і його немає... О горе, горе!..

Горе чує той окрик, але не озивається й тільки байдуже блимає своїми очима. Що йому? Воно зробило своє діло й далі зробить, коли прийде час.

Годинник цокає й одбиває хвилини. Їх не лічать люди, але їх лічить горе і терпляче дожидає, поки приїде його час, час нової жертви.

Але де вона? Хто з трьох, чи всі за раз?

Всі вони готові. Мати й дочка давно, а син... теж давно! Він сидить, як закам'янілий. Мов гарячими залізними буквами в його мозку випалені слова матері, і йому згадується те, що він вичитав сьогодні з листа докторового брата, листа відтіль, з того нещасного краю, після Мукденського побоїща:

«...Пережито дуже багато,— писав брат.— Не можу зрозуміти, як рука смерті поминула мене, бо мене навіть не ранено. З 22 по 28 ввесь час наш полк був у боях. Досить сказати, що 22 лютого ми ходили в атаку сім разів з ранку до вечора й загубили з полку 1354 солдати, а з офіцерів у строю зісталось з 54 тільки 11, та й то троє божевільних.

Від куль, гранат, шимоз і кулеметів все гинуло навколо! Я, коли б був віруючий, міг би сказати, що мене оберігав бог.

Бій — це пекло.

Навколо — стогін, галас злоби, лютої, жаху, торжества; шум, свист, скигління, шипіння, грім, скрежет, плач, припадки, клятьба, мольба, несамовитість молитви; руйновище, безладдя, трупи, криваві пов'язки, падання, агонія, хрипіння, сльози радості, шалений жах, мертвотна блідість, героїзм — подекуди, частіше — паніка... І кров, кров повсюди й скрізь!

...Я не знаю, чи не сон це все?.. Бо тут розгадується загадка життя. І у всьому тому єсть своя врода... І коли бачиш проливаю свою кров, то тягне побачити чужу... І було моторошно, і страшно, і весело, й приємно.

«О, які ми ще звірі — всі люди!.. Які ми ще звірі, які безсердечні звірі!..» — думає Трублаєвич і підраховує, що двадцять другого лютого братів полк повинен був йти в резерв, на одпочинок, і замість того пішов у бій. І хто знає, чи знайшов смерть Андрик від якоїсь першої кулі, чи відбивав усі атаки і повинен був одступати, може, бігти серед загальної паніки, упасти раненим і вмирати під ногами своїх же... Благати, простягати руки, хватати за ноги озвірілих, шалених людей і вмирати з останнім словом прокляття. Хто знає?..

Шура сидить нерухома. Устала очі в куток і не

моргає навіть, мов зачарована тим горем, що дивиться на неї із того он кутка і з усіх щілин, дивиться тисячею очей.

І всі ті очі пронизують її серце й холодять його, по каплі відбирають снагу. І їй здається, що все оце сон, якась омана, що зараз одчиняться двері і увійде Андрик, але увійде не живий, а тінь його. І вона боїться глянути на двері. Боїться звести очі на вікна.

— Ось він увійде!.. Ось зараз він увійде,— шепоче якийсь голос.

Двері відчинились, і в них увійшов Андрик. Він без руки й без плеча... Дивиться на неї й сміється:

— Прийшов, ха-ха!

І враз падає до її ніг.

— Ай!.. — скрикує вона не своїм голосом, зривається з місця й біжить, мов не на своїх ногах, у другу кімнату й падає на порозі.

Мати з несподіванки теж скрикує, схоплюється з місця й падає з крісла на поміст.

— Шура!.. Мамо!..

Трублаевич біжить до матері, бере її на руки, як дитину, і, дивуючись, що вона така легка, саджає знов у крісло, а Шура б'ється в корчах, і плаче, й регоче.

— Мамо, що з вами? Вас злякала Шура?

Але мати мовчить, хоче сказати йому щось і не може. Як блискавка пронизує мозок Трублаевича думка, що з матір'ю повторився удар.

— Петрівно!.. Гордію!.. — кричить він у двері. — Скоріше за доктором!

Але з пекарні ніхто не одгукується. Там давно вже сплять. Він кидається туди, будить Гордія й приказує їхати по доктора.

Гордій підводиться, сідає на лаві й сопе: він спронку нічого не розуміє.

— Зараз запрягай коні й їдь у Степанівку за доктором!

— Гордію, Гордію,— штурхає його за плечі Петрівна,— панич кажуть: їдь за доктором!

Гордій прокидається:

— Добре.

— Петрівно, голубочко, ходімте зо мною: мамі негарно та й Шурі... — благає Трублаевич Петрівну. — Несіть води!..

І сам біжить туди, в ті кімнати, де панує страшний привид — горе.

Світає. Доктор стоїть біля ліжка хворої й говорить Трублаєвичеві:

— Нічого не можна зробити... остання боротьба життя й смерті, агонія. Чого я боявся, те й сталося: повторна апоплексія!.. Не руште її, не руште!..

Бере стілець, сідає біля ліжка й мовчки дивиться на умираючу.

Трублаєвич стоїть у головах матері й стежить за її переривчатим диханням, й її хрипіння примушує здригаться його серце. Чого б він тепер не дав, щоб вернути життя матері... Як би він пестував і голубив її, він, що по чотири роки не бачив її і по цілих роках не згадував про неї.

Але немає тієї сили, щоб вернути їй життя.

— Знаєте, по правді, то мало було надії на те, щоб вона одужала. Кінець мусив бути все одно раніше чи пізніше, — говорив роздумчиво доктор. — Оце ще одна жертва весняної поводи... пам'ятаєте?

Трублаєвич хитнув головою в ознаку згоди. Непіддержана розмова увірвалася. І як можна було Трублаєвичеві розмовляти тепер про якусь повідь, коли умирала мати? Але слова доктора немов збудили його уяву, і йому ввижалось, що щось велике, незнане й непереможне, справді, як весняна каламутна повідь, насувається на життя й ламає все, що попадеться на його шляху, й заносить геть, невідомо куди...

Увійшла Шура, уся розбита й зім'ята, як зламана билина. Вона підійшла до ліжка матері, дивиться на неї й киває головою.

— Присядьте, Олександро Михайлівно! — каже доктор і підставляє їй стілець.

Стілець заторохтів по помосту і немов злякав на хвилину тишу. Потім знов усе затихло, тільки чути важке, хрипке дихання хворої.

Через три дні в гайку, що стояв над шляхом, біля старих могил появилася свіжа височенька могила, а в старому домку був обід. За столом сиділи: піп, дякон, дячок, кілька сусід і Трублаєвич. Шура не присідала до столу, а прислужувала.

Духовенство смачно їло й пило, гучно розмовляло й бряжчало посудом, немов було закликане на якусь свято. Кадильний дим змішався з димом тютюнним, але Трублаевичеві й Шурі усе здавалось, що в кімнаті стоїть важкий трупний дух. Гості того не помічали.

Диякон уже почав був розказувати якийсь веселий анекдот, але піп спинив його й почав розмову на сучасні теми. Він випишував «Свет» і був великим патріотом.

— А як там у вас на півдні мужики? — запитав він Трублаевича, обгризаючи кістку з курятини. — Ворушаться чи ні?

Трублаевич глянув на нього.

— Як скрізь, — сказав він.

— Так, — затвердив піп, кидаючи кістку й витираючи масні губи.

— Отче Йване, вип'ємо ще по одній? — запитав диякон.

— Наливайте. Так... Ну, а як ви думаете, що з цих розрухів буде? — випитував він Трублаевича.

— Важко сказати, що саме буде, — неохоче відповів той.

— А я знаю, що буде! — прицмокнувши, промовив отець Іван. — Лоза переведеться вся чисто в нашому царстві.

Диякон і дяк зареготались.

— Чисто вирубають усю, як почнуть пороти бунтарів, — продовжував розмову отець Іван. — Ви, як у вас єсть де лоза по Кайданці, поприбережіть її: добрі гроші матимете!

— Ге-ге-ге!.. — зареготав диякон.

— Кару на тіло одмінено законом, і ніхто не сміє сікти людей, — суворо, ледве здержуючи гнів, одмовив Трублаевич.

— Закон... то дарма, — сказав диякон. — Он уже три села перепороли на слідстві: в Собинцях, Гнилій та Дмуханівці. Що сахарний завод спалили...

— То беззаконіє, й воно мусить бути покаране.

— Ого, беззаконіє!.. А палити заводи не беззаконіє, а грабувати панські комори та клуні не беззаконіє? — спалахнув отець Іван. — Коли мужики закон переступили, то й начальство може переступити. Помилуйте: там, у Маньчжурії, війна, кожен би повинен останній

свій гріш віддати на неї, кров свою пролити за честь і славу рідного краю, а вони бунтують... Я б їх сам усіх перепоров!

— Ге-ге-ге!.. Засукуйте, отче, рукава та приймайтесь за роботу! — засміявся підпилий диякон.

— І приймусь! — роздратовано гукнув отець Іван. — Тебе першого випорю!..

— Овва! Руки короткі!..

— Побачимо.

— За що ж це такий гнів?

— Знаємо за що!

— Цікаво було б знати!

— Багато знатимеш, скоро зістарієшся... Чув?

— Чув. То, може, ще по одній вип'ємо? — пішов на згоду диякон.

— Наливай! Духовні п'ють, а чого ж миряни не підтримують? Давайте всі вип'ємо за упокой новопреставленої раби божої Олімпіади.

Випили й закусили. Усі були й наїдені, й напоєні.

Отець Іван повагом підвівся й похопливо забурмотав молитву:

— Живими й мертвими обладаая!..

— Во блаженном успенії,— забасив диякон, проковтуючи останній шмат м'яса,— вечний покой подаждь, господи.

— Вечная пам'ять, вечна-а-я пам'ять, ве-е-чная пам'ять,— проспівав гуртом увесь клір.

Обід скінчився. Духовенство й сусіди ще посиділи кілька часу, покурили, побалакали й роз'їхались. Трублаевич розчинив настіж усі вікна й вийшов з хати.

Уже був близько вечір. На заході рожевіли весняні хмари, і в рожевому сьйві стояли берези, розпускаючи свої довгі бруньки. Молодші з них уже почали зеленіти.

Трублаевич пішов на могилу матері. І йому дивно було бачити свіжу гірку з піску й признавати, що це могила матері, що всі думи, усі болі, страждання дорогої людини закінчились отією купою сирого піску.

Він узяв з могили соснову торішню шишку й відкинув її геть. Повизбирав і поодкидав і другі шишки й листя, що замішались у пісок. Йому хотілось, щоб могила була чиста й непорочна, щоб нічого на ній не було такого, що б нагадувало про непорядок, нечисть. Потім знайшов і зірвав кілька стеблин ще не розквітло-

го рясту й поклав їх на могилі там, де повинні були бути груди матеріні.

Було тихо й прохолодно, весняна бадьора прохолода обгортала все — і землю, і рослини, й дерева. І Трублаєвичеві тепер здавалось, що краще, що мати опочила й лежить там, у землі, у прохолоді, там їй спокійніше. Не будуть її мучити думки, не краятиметься наболіле серце, заспокояться намучені нерви. Бо усьому єсть міра і всьому повинен бути край. Повинен бути кінець і мукам людини. І Трублаєвичеві здавалось в цю хвилину, що смерть не страшна й навіть бажана, що смерть не зло, а благо, як природний кінець існування.

Вічна пам'ять тобі, ненько! Спи спокійно. Скоро й ми прийдемо до тебе.

Він пішов у ліс, і там ходив до смерку, і все думав про життя й смерть, про велику загадку, що з віків стоїть перед людьми й буде довіку стояти перед ними незгадану.

VI

Трублаєвич вернувся з відпустки немов увесь покалічений і фізично, й морально. Він утік з хутора зараз же, як тільки можна було після похорону матері. Шура зосталась на який час сама, щоб упорядкувати хазяйство й їхати до нього в город на відпочинок, а може, й зовсім на життя. Цього вони ще не вирішили.

Для Трублаєвича знов почалось звичайне життя, банк, читання газет і часописів, розмови на сучасні теми, сперечання й сварки, образи самолюбства — та нервова товчія, що має назвище життя інтелігентного. Він з важкою головою увечері лягав спати і однаково з важкою головою прокидався вранці, і серце його завжди мов було чим здавлене.

А життя, як і перше, було каламутне й неспокійне і грало, як молоде вино. Ще не можна було зовсім ясно передбачити певних перспектив, хоч уже видно, що наближається кінець реакції, що бюрократію теж поняло весняною водою, й розмиває, й шарпає її, й вона вже не може встояти проти натиску сміливих і непереможних новітніх течій. Вона ще кріпилась, вона ще змага-

лась, вона ще вела давно програну війну й дома, й там, на Далекому Сході, вона послала останню ескадру, поставила, як завзятий, запальний грок, на кін останній червонець і ждала, що сліпе щастя перейде на її бік. І та ескадра, зарані оплакана й похована у водах океану і своїми й чужими, друзями й ворогами, блукала десь у далеких морях.

І всі ждали морського бою.

Ждали з жахом.

А тим часом суспільство гуртувалось, вироблялись програми, заводились спілки, легальні й нелегальні, і всі вони мали своєю метою визволення народу з політичної неволі, придбання громадських прав. Проти цих сил гуртувались другі протилежні сили, і то тут, то там спалахували криваві вогні.

Город, у якому жив Трублаевич, був здавен тихим, сонливим містом, але й він прокинувся, і в ньому найшли собі одгук усі сучасні течії. Навіть Донда, і той після несподіваного для нього арешту сина обурився проти «бюрократії» і розносив її не гірше, ніж євреїв. Хоч по головній його думці всьому були винні все ж таки євреї... І він ждав, що їх от-от будуть бити.

Трублаевича знов помалу втягло у вир того скаламученого життя, але він тепер не аналізував так однобоко кожне явище, кожен факт і не вишукував у прогресивних напрямках ахіллесових п'ят,— він знав, що вони єсть у кожній справі. Він сказав собі раз назавжди, що прогрес краще регресу, що воля краще неволі і що треба всяким способом добиватися того, що так яскраво стало перед очима суспільства... Тепер йому було ні за кого і ні за що боятись: доля одібрала в нього матір, брата й Любу. Тепер пригода з ним нікого не вразить. І тепер він дивувався смілістю й безповоротністю поглядів своїх попередніх спільників по думках і ворогів. Він знов зійшовся з Білогрудом і завів зносини з гуртками молоді. Він почував, що весняна повідь захоплює його усього, й віддався їй цілком. «Що буде, те й буде,— думав він.— Нехай ця довгождана повідь занесе й мене з собою, але вона принесе людям нове життя, краще, й тим, хто буде жити після нас, буде легше дихать і вільніше жити».

Люба уже давно вийшла з тюрми, бо за нею не було знайдено ніякої справжньої вини. Але Трублаевич не

стрічався з нею, бо вона виїхала з городу до Одеси, до родичів. Трублаевич добре знав, що цього намагався й таки добився батько, щоб одлучити її від місцевих знайомих. Він сподівався, що в другому городі, під доглядом тітки, вона одумається.

Зембулат ще сидів у тюрмі, але була чутка, що й його скоро випустять.

Трублаевич силкувався не думати про Любу, гнав від себе згадки про неї, але не міг нічого зробити. Ні громадська, ні банкова робота не могли захопити його усього цілком. Не було того дня, щоб образ її не майнув перед ним, не осміхнувся йому, не кинув йому поважного замисленого погляду, не опік його несподіваною іскрою з-під темних вій. А коли він заставався на самотині,— чи де в парку, чи на бульварі, чи дома в себе,— вона завжди була з ним. Вони розмовляли уривками, розуміючи одне одного з півслова, й мовчали, і знов розмовляли. І у Трублаевича щеміло й нило серце: він все ж таки не міг вернути її, вона була чужа. І не міг одректися від неї...

Кілька разів він збирався поїхати до Одеси, побачитись з нею, побалакати, і, може, він вернув би її собі. Та він зараз же гнав від себе спокусу: того ніколи не може бути в той час, як Зембулат сидить у тюрмі. Він тепер для неї дорожчий, ніж коли-небудь у другий час. Тепер він герой для неї... Її думки всі біля нього. І йому хотілось, щоб і він був кому-небудь дорогий і любий.

Одного разу, коли він сидів на самотині в глухому кутку міського парку і думав про Любу, до нього підійшла Дубраєвська. Вона була легко й гарно одягнена й була гарна собою. Довге підстрижене волосся надавало їй інтелігентності, а легка хода, при досить високому зрості, свідчила про її фізичну силу й гарне здор'я.

Трублаевич підвівся з місця назустріч їй, й вони знов сіли на тій самій лаві вдвох.

— Он куди ви забрались! — говорила, дивлячись у вічі Трублаевичеві, Дубраєвська.— І я люблю це місце. Тут гарно.

— Іноді я тут просиджую довгенько, коли... — він зупинився.

— Коли... — підказала Дубраєвська і підняла брови, ждучи продовження його фрази.

«У неї гарні й добрі очі», — подумав Трублаєвич і, осміхнувшись, сказав:

— Коли есть до того захохта.

— Ну, звичайно!.. Тільки ви хотіли сказати щось друге. А проте розумію... — сказала вона з лукавою усмішкою. — Колись було приємно сидіти тут... і не одному, а тепер... солодкі спогади!

— Чому так, що спогади?

— А так, вам краще знати.

— Не розумію.

— Не розумієте? Ну, коли хочете, я вам розкажу казочку... Хочете?

— Кажіть, послухаю.

Дубраєвська з хвилину знов подивилась на нього лукавим поглядом, вишукуючи, як зручніше почать свою казку.

— А ви не розсердитесь? — спитала вона.

— Ні, коли... ви не розсердите.

Дубраєвська засміялась і одкинулась на спинку лави.

«Вона гарна й весела», — порішив Трублаєвич, і ним заволодів якийсь чудний настрій: хотілось, щоб Дубраєвська сказала йому, що любить його.

— Тільки цур з умовою, — сказав він. — Ви розкажете мені казочку, а я вам.

— Добре! — відповіла Дубраєвська й підморгнула по-товариськи. — Добре. Слухайте! В одному городі жив один чоловік...

— Так: в одному городі жив один чоловік... І невже тільки один?

— Іване Михайловичу, не перебивайте, а то розсердюсь!

— І не докажете казки?

Дубраєвська засміялась.

— Ну, так ото жив один чоловік. Був він молодий і гарний, але самотній і суворий на погляд, хоч не був таким у душі.

— Замітимо: не був таким у душі.

— Іване Михайловичу, не перебивайте!

— А то будете гніватись?

— Буду.

— Ну, я не буду.

— То-то, дивіться. Не було в того чоловіка у тому городі ні родини, ні близьких людей, товаришів, і жив він, мов у пустині.

— А казка ваша з настроєм!

Дубраєвська не звернула уваги на слова Трублаєвича і говорила далі:

— Ні до кого було йому прихилитись серцем у тій пустині, й наглядів він молоду дику горличку. і приручив її до себе. Розповідав він дикій горличці про своє життя, про свої смутки, розповідав про те, як важко жити в пустині поодиноким людям, таким, як він, і вона, поки в неї не вирости крила, стрибала біля нього, турчала й зазірала йому в вічі. І полюбив він ту дику горлицю, як свою душу. Але одного разу на тім дереві, під котрим турчала горлиця, затурчав свою пісню дикий голуб. Спурхнула горличка до того голуба, й полетіла далеко-далеко, і не верталась уже до самотнього чоловіка. І стало його життя після того ще самотнішим і сумнішим.

Дубраєвська зупинилась.

— Що ж далі? — запитав Трублаєвич, і в голосі його уже не було й тіні жарту.

— Що далі? А живе й досі у тому городі той чоловік, і журиться, й поти журитиметься, поки не забуде про тую горлицю.

— Так.

— Ну, тепер ви скажіть свою казку.

— Я свою забув.

— О ні, ви повинні її пригадати!

— Ну, слухайте.

Трублаєвич замислився, Дубраєвська ворухнула в його душі саму найчутливішу струну, й вона задзвеніла й наповнила його душу сумом.

— Моя казка буде про того ж самого чоловіка. Як одлетіла та горлиця й тяжко сумував той чоловік, то одного разу вночі чиясь рука підкинула йому якийсь інструмент. Був подібен той інструмент до серця людського, і коли його хто зачіпав, то з нього вилітали такі сумні звуки, що той чоловік плакав. Зачіпали той інструмент злі люди, зачіпали й просто цікаві. Навіть коли просто подмухав на нього вітер, то й вітер викликав ті сумні мелодії й звуки. Одного разу прилетів і сів на

той інструмент вродливий метелик. Ніжно він доторкнувся своїми лапками до струн, і вони задзвеніли ще сумніше, ще жалібніше, ніж коли до них торкались злі й просто байдужі, але цікаві люди...

— Іване Михайловичу!.. Буде, не розказуйте далі своєї казки,— сказала Дубраєвська, і обличчя її стало сумне й стурбоване.

— Чого?

— Так. Дуже вона сумна.

— Вам здається.

Він осміхнувся і взяв її за руку.

Вона стиснула його руку.

— Простіть мене... Я не хотіла, я не сподівалась того...

— Нічого, Соломіє Францівно, може, коли той чоловік і про голубку забуде, і той інструмент геть викине.

— Дай йому бог!

— Справді? — осміхнувся Трублаєвич, зводячи на жарт те, що тільки що сталось.

Дубраєвська вся зчервоніла і теж засміялась, здавила ще раз йому руку й вихопила свою з його руки.

— Дай бог! Світ широкий і веселий, і замість того города-пустині єсть гарні людяні й веселі городи.

— Поїдемо шукать такого города? — запитав Трублаєвич, і не можна було вгадати, жартує він чи насправді каже.

— Поїдемо! — одповіла вона тим же тоном.

— Справді?

— Справді.

— А коли ж збиратися?

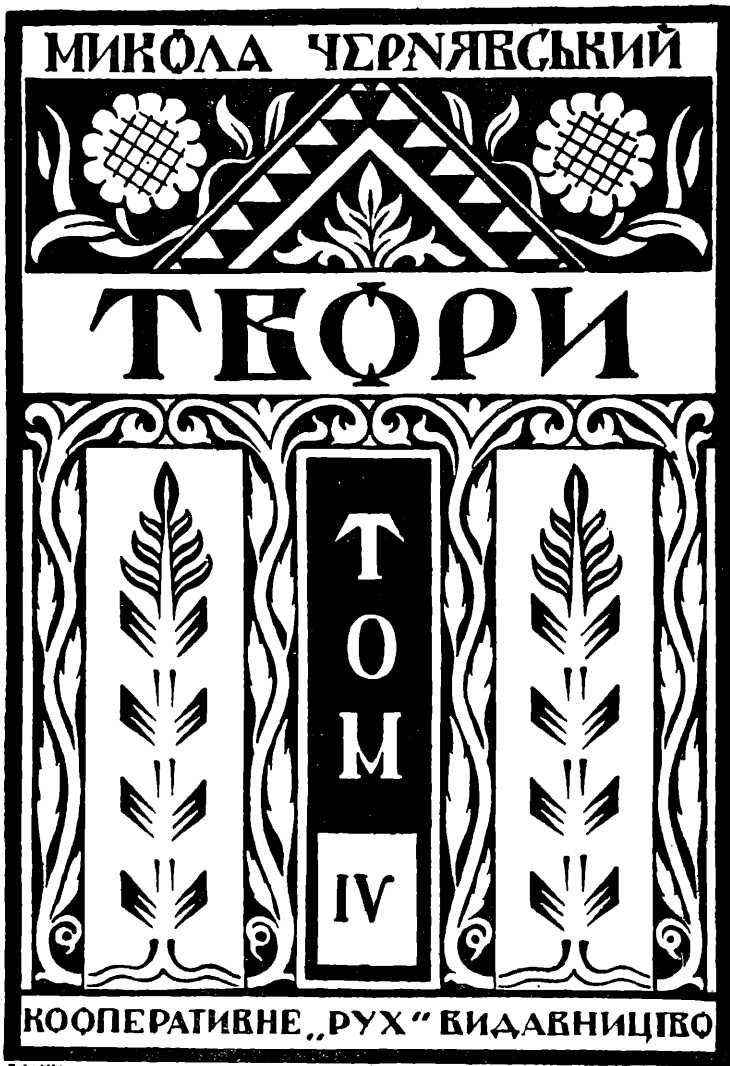
— Коли завгодно!

Він узяв і кріпко стиснув її руку.

— Трохи подождемо,— сказав він просто й тепло, по-братерськи. — Нехай у того чоловіка загояться хоч трохи рани.

— Добре.

Все сталось так разом і так несподівано, що коли Трублаєвич проводив Соломію додому і зостався сам на вулиці, то він спитав себе: чи справді таке сталось? І повинен був сказати, що руль на човні його життя круто повернув у другий бік і човен мав плисти тепер другою дорогою.

ДФУІАХ

Фотокопія обкладинки четвертого тома десяти томної збірки творів М. Чернявського, в-во «Рух», 1927—1931 рр.

Після того дня Трублаевич стрічався з Дубраєвською частіше ніж раніш, але ні він, ні вона не згадували про розмову в парку. Вони немов мовчки згодилися не говорити нічого про те, що вони знали тільки вдвох, і ця тайна єднала їх. Дубраєвська порішила терпляче ждати, поки «загояться рани сумного чоловіка».

Та рани не загоювались, і вона це бачила.

Вона знала, що Трублаевич уже раз після їх розмови їздив до Одеси, і знала, чого він шукав там і кого хотів побачити. Та йому не поталанило зустрітись з Любою, і це тільки більше розворушило його рани. Він засумував ще тяжче, і хто подивився б на нього, той сказав би, що це хвора людина.

А життя не заспокоювалось. Підійшла Цусімська катастрофа. Флот, на який так багато покладалось надій тими, хто його послав, загинув при Цусімі. Броненосці, мов розбиті чавуни, один за одним пурнули на дно моря, а які zostалися цілі, ті поспускали свої корогви й здались в полон. Тепер уже убитих і потоплених ніхто не рахував, перелічували тільки броненосці та крейсери.

Ганебнішої події ще не було з початку війни.

Але суспільність уже мало турбувалась і хвилювалась такими подіями. Тепер стало ясно навіть для сліпців, що війна програна по всій лінії, не зоставалось ні краплі надії. І думки суспільства з Маньчжурії повернулись назад — додому. Всі зрозуміли, що причина таких нечуваних невдач ховається не там, на Далекому Сході, а тут, дома. Тепер уже не було про це двох думок.

І знов усе забурлило, забродило з новою силою.

Ждали чогось такого, чого ще не було. Лягали спати з думкою, що, може, доведеться прокинутись зовсім у другому стані, при других порядках. Нервова напруженість доходила до краю.

Трублаевич ходив звичайно в банк, але йому здавалось, що може трапитись, що завтра або післязавтрього не треба буде йти в банк, а доведеться робити щось нове, велике й страшне. І коли він думав про це, йому хотілось бути біля Люби, стояти рядом з нею. Про Соломію тоді він забував і розмову в парку почитав помилкою.

І Трублаевич знов поїхав до Одеси.

Ніч була, коли він їхав, тиха й зоряна, і він до світу проходив по чердаку пароплава, думаючи про Любу й думкою розмовляючи з нею. Тепер він порішив неодмінно найти її і переговорити напрямки. Тепер і Зембулат був на волі, і з цього боку він був спокійний: шанси їх були однакові. Коли тоді він не міг безоглядно віддатись громадським справам, то тепер він може. Тепер жертва не страшна для нього.

А внутрішній голос все-таки говорив, що даремно він їде, що марні його сподівання, і йому було важко й соромно за себе.

VII

В Одесу Трублаевич приїхав ранком. Ще по дорозі в гостиницю від візника він почув, що в городі покинули роботу хлібопеки й ще якісь ремісники й збираються шабашить конки. Але не звернув на це уваги, бо такі події в останні часи зробились повсюдними.

Він узяв собі номер, переодягся, напився чаю й пішов шукати Любу.

— Знов до нас завітали? — запитав його, відчиняючи двері гостиниці, старий швейцар.— Не побоялись?

— А чого ж боятись?

— Будьте обережні, в городі не так-то спокійно. Знаєте, хлібопеки... майстерові. Коли б чого не сталось, якої бучі.

— Ви думаете?

— Всі ми так думаємо й перестерігаємо своїх жильців.

— Ну, нічого. Якось обійдеться... Я ненадовго,— сказав Трублаевич і вийшов на вулицю.

Було ще рано, і йти до тітки Люби було незручно, та він і не знав її адреси. Треба було дізнатися про неї. Він пішов у адресне бюро. Там йому подали певну адресу. Квартира тітчина була не так далеко, й можна було не поспішатись іти, але Трублаевич подумав, що коли прийде нерано, то може й не застати Люби дома, і зараз же помалу пішов шукати названу йому вулицю й номер дому.

По дорозі він придивлявся до людського натовпу й нічого надзвичайного в ньому не помічав: кожний за-турбований похапцем біг кудись, не звертаючи уваги на других, і тільки газетярі та телеграмщики кидались до кожного, від кого можна було сподіватись, що він купить газету або телеграму, і протягали руки з свіжовидрукowanими великими аркушами.

— Газети сьогоднішні!.. Перші телеграми!..

Трублаевич купив і перебіг очима газету. І там говорилось, хоч досить глухо, про те, що деякі майстерові пошабашили й домагаються прибавки заробітної плати.

Знайшовши квартиру, де жила Любина тітка, Трублаевич подзвонив.

— Дома Любов Миколаївна Говорецька, й можна її бачити? — запитав він покоївку, що вибігла до нього.

— Ні, панночки немає дома,— відповіла дівчина.

— А коли буде?

— Не знаю.

Розпитавшись і розказавши, хто такий він сам, Трублаевич довідався, що Люби вже немає дома два дні і що ніхто не знає, де вона, й тітка її дуже тим стурбована.

Цього Трублаевич не сподівався. Всі до однієї речі Любині були в тітки, й тільки її самої не було дома. Зникла, мов крізь землю провалилась.

— Раніш бувало так коли-небудь? — спитався він.

— Було вже один раз.

Трублаевич знизнув плечима. Він пообіцявсь навідатись ще раз увечері й пішов ходити по городу. У нього була потаємна думка, що, може, він де зустрине її.

Пройшов найбучніші вулиці, спустився до приморського бульвару, подивився на море, на порт. Все мало звичайний свій вигляд, скрізь метушилися люди, свистіли паровози, гули гудки, гриміли залізні підваги на пароплавах, хапаючи купи ящиків або кулів, підносячи їх угору й знов спускаючи. І весь порт повивав дим.

Посидівши кілька часу на бульварі, Трублаевич зайшов у ресторан поспідати. Знайшов собі окреме місце в кутку й сів, дожидаючи, поки подадуть їсти.

— Пане Трублаевич! Іване Михайловичу! — гукнув до нього хтось з присутніх.

Трублаевич повів очима по залі. Все були незнайомі люди. Коли з-за одного з столів підвівся якийсь чоловік і пішов до нього.

Трублаевич пізнав у ньому доктора Левандовського, що років за три перед цим виїхав з города, де жив він, до Одеси.

— Не пізнаєте? — запитав він.

— Ні, пізнаю,— відповів Трублаевич, підводячись з стільця і протягуючи назустріч докторові руку. — Але ніяк не сподівався зустріти вас.

— Ге, гора з горою не сходиться, а люди товчуться завжди на одному місці,— весело гукнув доктор. — Ви надовго до нас?

— Днів на два.

— То прошу вас до мене сьогодні увечері. Посидимо, побалакаємо.

Трублаевич пообіщав зайти, коли буде вільний, Левандовський сказав свою адресу. Він уже поснідав і, розгладжуючи свою довгу чорну, як смола, бороду, збирався бігти кудись на практику.

— Так я ж буду ждати вас,— сказав він, приймаючи від лакея свої бриль і палицю.

— Як можна буде, то неодмінно буду,— запевнив Трублаевич.

— Тепер, знаєте, у нас дуже цікавий час! — кинув доктор, прощаючись з Трублаевичем.

І він вийшов з зали, ставний і жвавий не по літах.

Трублаевич давно знав його. Це була жива й запальна людина. Він чуло відгукувався на всі події, усім цікавився й скрізь, де появився, вносив з собою приемне оживлення. Коли починались суперечки, то ніхто не міг так скоро й зручно їх улагоджувати, як доктор Левандовський. Трублаевич порішив неодмінно піти до нього.

Він цілий день проблукав по городу, вдивляючись у кожне обличчя, але Люби не стрів. Та й важко її було зустріти, коли вона хоч і була в городі, та не хотіла, щоб її хтось бачив, хтось стежив за нею. Але вона могла й просто виїхати з города до когось на дачу. Це було дуже похуже на правду.

Увечері Трублаевич пішов до Левандовського.

— А знаєте, з ваших у нас у городі ще дехто єсть. Оце недавно я зустрів Зембулата з якоюсь панною,—

сказав Левандовський, коли вони привітались і увійшли в його кабінет.

— Зембулата? А ви його знаєте? — здивувався Трублаевич.

— Аякже! Він вчився у нашому університеті. Хлопча гарний, і ватажок з нього чудесний. Я казав йому, і він, може, заїде сьогодні до мене.

Трублаевич хотів запитати, яка панна була з Зембулатом, але зразу не наважився. Він боявся, що Левандовський помітить, що він цікавиться тією панною. Але трохи сперегодом він спитав:

— А не помітили ви, що за панна була з Зембулатом?

— Щось мені незнайоме. Здається, не одеситка: вродлива, чорнява дівчина, досить високого зросту... волосся в неї розкішне.

Трублаевич не сказав нічого, але порішив, що то Люба. Зембулат приїхав, щоб побачитись з нею, і можна було думати, що вона втекла від тітки на цей час. Може, втекла й не для того тільки: в городі сподівались великого заколоту, й вона могла прийняти участь в його підготуванні.

Але Левандовський не дав йому довго розмірковувати. Він розпитував його про те, як стоять робочі й другі питання в городі, звідкіль приїхав Трублаевич. Розпитував, дізнавшись, що Трублаевич недавно їздив додому, як там стоять справи по селах, і розказував, чого сподіваються в Одесі. Після Цусімських подій і тут все знов заворушилось з новою силою. Були неспокоїні всі верстви робочого люду, і вже деякі купи й гурти шабашили, але вся сила була в порту, і порт уже не мовчав...

— Не знаю, де як, а в нас Цусімська катастрофа не обійдеться даром,— говорив Левандовський. — Усі роздрочені нею, мов оси. Окрім того, й багато одеситів загинуло там.

Слухаючи доктора, Трублаевич подумав, що як незважно зробив Говорецький, що саме в цей час пустив дочку сюди.

— Та що ви такий сумний та в'ялий? — запитав його раптом Левандовський. — Немов ви що загубили, чи чого шукаєте, чи чого ждете?

— Я? Я зараз такий, як буваю завжди.

— Ні, не такий...

Але їм не довелося довести розмову до краю, як у квартиру доктора вскочив якийсь новий чоловік: високий і сухорлявий, з довгими руками й ногами, мов у коника. Він ходив, мов на ходулях, і безперестанно розмахував своїми кістякуватими руками.

Це був знайомий Левандовського — Золотницький. Доктор познайомив їх.

— Чули ви? — скрикнув він ще з порога. — Читали? — показав він клаптик паперу.

— Що таке? — спитався доктор.

— Оці вірші.

— Які?

— Вірші Латанського... Гімн смерті.

— Ні.

— Ну, так слухайте!

Золотницький став біля лампи так, щоб йому можна було побачити написане, вирівнявся і, не запинаючись, прочитав:

Morituri te salutant¹

Morituri te salutant,
Грізний привиде війни!
Morituri te salutant,
Всі, хто гине без вини:
«Ти — безглуздий, злісно-дикий,
Що стоїш в кривавій млі.
Будь ти проклят вічні віки
В небесах і на землі!»

Morituri te salutant,
Всі, кого ти не добив.
Morituri te salutant...
Чуєш скрежет їх зубів?
Чуєш лемент їх і стони,
Божевілля сміх і крик?..
То гукають легіони:
«Проклят, проклят будь навік!..»

Morituri te salutant
І приспінників твоїх!
Morituri te salutant
І з тобою всіх отих,
Хто є сильний і могучий,
Хто людьми заволодів
І в війни вогонь горючий
Кинув армії братів!

¹ Ti, що йдуть на смерть, вітають тебе (лат.).

Morituri vos salutant!..¹
Аж до неба йде їх крик,
Morituri vos salutant:
Будьте прокляті навік!..

Будьте прокляті — сльозами,
Кров'ю, хлібом, світом цим,
І землею, й небесами —
Будьте прокляті усім!..

Левандовський і Трублаєвич слухали мов загіпнотизовані.

— Що? — запитав Золотницький, обводячи поглядом їх обох і зморгуючи очима, мов сам визволяючись з гіпнозу.

— Гарно! Чудесно! — скрикнув Левандовський і потягся за віршами. — Дайте їх сюди.

Ти безглуздий, злісно-дикий,
Що стоїш в кривавій млі,
Будь ти проклят вічні віки
В небесах і на землі!..

— Міцно, чудесно написано!.. О, скільки їх таких, що вітають, умираючи, оте страшило, й скільки ще буде, поки скінчиться людське безуміє!

— Дайте мені переписати ці вірші, — сказав Трублаєвич. — Можна?

— А чого ж? Можна, — відповів Золотницький. — Вони тепер скрізь ходять.

Трублаєвич переписав. Ці вірші зробили на нього велике враження й здавались йому доповненням до листів брата з війни. Може, й Андрик, ранений на смерть, бачив у хвилини сконання той лютий привид і посилав ті прокляття.

— Ну, вірші віршами, — говорив, ходячи по кімнаті, Золотницький, — а життя життям: коли не на завтра, то на післязавтра збирається таке, чого ще, може, й не було у нас!

І він розказав, чого сподіваються в городі. Він повторив те ж, що чув Трублаєвич від швейцара й Левандовського. Всі говорили водно. Насувалась грізна хмара, й все притихло, ущухло, мов збиралось з силами.

Вертаючись вночі в номер по затихлих вулицях,

¹ Ті, що йдуть на смерть, вітають вас! (Лат.)

Трублаевич ішов обережно, мов боячись порушити тишу, розбудити її, хоч справжньої тиші й не було: город по всьому своєму обширі торохтів і турчав від тисяч коліс, що котились по ньому, і тупоту копит,— тільки він торохтів менше, мов дрімав. У порту перекликались пароплави сиплуватими басистими голосами й мов про щось змовлялись поміж собою...

На ранок Трублаевич знов порішив шукати Любу, хоч у нього вже не було надії на те, щоб йому була яка користь з їх зустрічі. Хотілось довести справу до краю, хотілось просто побачити її, подивитись на неї. І на другий день він знов зайшов до тітки Любиної і від тієї ж прислужниці довідався, що Люба вчора перед вечором була дома, але знов кудись поїхала й дома не ночувала. Ці дні вона гостювала у якоїсь знайомої на дачі, але де саме та дача й як прізвище знайомої, вона не знала. Трублаевич хотів був спитати про це тітку Любину, але її не було дома. І він знов пішов блукати по городу.

Він пройшов його в один край, повернув назад і знов вернувся у осередок. Пішов у другий край і знов повернувся назад. Тоді сів на конку й поїхав, не питаючи, куди вона повезе його. Йому приємно було сидіти, одпочивати й дивитись на будівлі, що виринали назустріч з однієї й другої перії вулиць, дивитись на людей, що снували попід тими будівлями, мов комашня, й нічого не думати, бо голова вже натомилась від думок і мозок потребував відпочинку. Він їхав довго й доїхав до краю колії. Далі конка не йшла, і там був уже не город, а починались дачі. Рішив пройти до моря і пішов знайомою йому дорогою вниз. Скоро він був на самому березі моря.

Блискуче, зеленувате, воно починалося біля рудого невисокого берега й розлягалось в далечинь, зливаючись з небом на далекому обрії. Місцями воно здавалось синім, і грало, й переливалось зелено-синіми кольорами, й помалу хвилювалось. Хвилі йшли до берега, вибігали на його відлогий вирівняний край, закипаючи на ньому білою шумуючою піною, гриміли й розбивались. А в далечині курили пароплави, одні потроху зникаючи в безкрайності моря, а другі випливаючи звідтіль. Недалеко від берега на хвилях гоїдались човники,— то рибалки ловили рибу. Такі човни були й на березі, витягнені на пісок. Біля них вештались люди, а

дітвора бігала по берегу босоніж і то забігала до води, то тікала від хвилі далі на берег.

Хвилі йшли на берег і шуміли, мов вигукували:

— У-ух! У-ух!

Вище від води ходили по берегу й сиділи на лавах поодинокі люди й купами, по два, по три, й дивились на море. Трублаевич знайшов вільну лаву й собі сів.

Рожденець іншої країни, він дуже рідко бачив море. Але воно робило на нього кожного разу, коли приходив до нього, глибоке враження. Він не любив його в бурю, роздратованого, але воно зачаровувало його в гарну погоду — таке широке, таке вільне й таке спокійно-пестливе. Сидів над ним і сам не помічав того, як спокій обгортав його всього.

Полюбив він його з часів свого студентства, коли йому довелось пробути рік в Одесі для скінчення курсу університету.

І тепер він сидів і весь потонув у думках споглядання, широких і спокійних, як те море, що було перед його очима. І коли біля його сів якийсь сивий опецькуватий дідок у легкій, теж білій, одежі, він тільки глянув на нього й посунувся, щоб дати йому місце.

— А море чудесне сьогодні! — промовив старий, жмурячи очі.

Трублаевич мовчав.

— Так, так... Гарно. Помічаєте... вибачте... — звернувся він до Трублаевича, — оту смугу он-он-о? Бачите, яка вона синя? Чудесно!

Трублаевич глянув на свого сусіда. Щось знайоме показалось йому і в фігурі старого, і в обличчі. Він пізнав у ньому свого професора Кончака.

— Никоне Пилиповичу, це ви? — звернувся він до нього.

— Я. А ви хто такий? — повернувся він до Трублаевича. — Чи не Портанський?

Трублаевич сказав своє прізвище, й старий професор пригадав його. Він був дуже літній і давно був на пенсії.

Вони розбалакались. Розмова скоро перейшла на сучасні теми. І старий професор говорив, як і всі, про «весну», про той великий рух, що повстав скрізь. Він на все дивився оптимістично і сподівався, що все налагодиться, і навіть дуже скоро, на кращий, бажаний лад.

— Тепер уже не довго зосталось, і я вірю, що й я побачу другі порядки,— говорив він.— А коли б не було війни, то нічого б цього не було, усе було б по-старому! Так... Так...

— Невже ж тільки ціною всіх жертв оцієї нещасної війни можна було розбудити суспільство? — спитав Трублаевич.— Невже краща доля завтрашнього дня мусить бути куплена ціною крові людей сьогоднішнього дня?

— А так... так... Це закон життя, закон історії.

Професор усміхнувся.

— Ціною крові людськість добуває кожен крок свого розвитку,— додав він, придивляючись до молодих панночки й мужчини, що саме при останніх словах підійшли до того місця, де сиділи професор і Трублаевич, пройшли трохи вперед і стали над кручею, дивлячись на море.

Трублаевич глянув теж на молоду пару, і кров ударила йому в виски.

То були Люба й Зембулат.

VIII

— Сьогодні єсть чутка, що в порт прийшов з Гендри «Потемкин» і що на ньому щось неладно. А дивіться, то не він?

Кончак показав рукою на якесь судно, що вийшло було з порту й знов повернуло назад. Але Трублаевичеві було не до того.

— Вибачте мені, я вас на хвилину покину,— сказав він, підвівсь і пішов до Люби й Зембулата.

— Здрастуйте, Любов Миколаївно! — сказав він, підходячи й протягаючи руку Любі.

Та здригнулась з несподіванки й раптом повернулася в його сторону.

— Як ви злякали мене!.. Відкіля ви взялись, що я вас тут не бачила?

— Я сидів там, на лаві.

Трублаевич привітався з Зембулатом.

— Іван Михайлович був у шапці-невидимці, а тепер зняв її,— сказав той.

Ім обом, і Любі, й Зембулату, було ніяково, і це Трублаевич помітив з першого погляду. Постеріг він також, що Люба, мов голубка, всією своєю істотою тягнеться до Зембулата, й упевнився без усяких розмов, що вона любить Зембулата палко й безроздільно і що йому немає тут місця.

Він порішив навіть не заводити з нею розмови про те, що хотів в'яснити собі, для чого й приїхав сюди.

Усі троє почували себе ніяково й мовчали. Перший почав розмову Зембулат. Він теж звертав увагу на те судно. Але ні Люба, ні Трублаевич не піддержали початої ним розмови.

— Як ви за останній час змінились,— сказала Люба до нього,— у вас, мабуть, трапилась яка пригода дома?

— Брата вбито на війні, і вмерла мати,— сказав Трублаевич, і йому хотілось додати, що не так йому важко було втратити брата й матір, як її.

Він глянув на неї. Вона мов ще більше покращала. Щастя кохання робило її ще вродливішою. Те щастя світилось в її очах, і блиск його був такий знайомий йому колись, ще недавно, а тепер такий чужий, такий ворожий. Трублаевич згадав, що всі знайомі говорили йому, що він змінився, постарів, і він сам це бачив, щодня помічаючи, як усе більше й більше прокидається в нього в бороді сивина, проклята сивина, вісник старості.

— Ви скоро думаєте вернутися додому? — спитав він Любу, коли Зембулат одійшов трохи од них, придивляючись у той край, де був порт, до стовпів диму, що почали підноситись над ним.

— Не знаю. Валер'ян Васильович думає підшукати собі тут якусь посаду, і ми, може, зовсім зостанемось тут.

— Дивіться, дивіться, що там робиться,— гукнув Зембулат, показуючи рукою на дим.— Це в порту, це порт горить!..

Люба й Трублаевич подивились у той край, куди показував Зембулат. Там вставали стовпи чорного й рудого диму й уже заволокали собою півнеба. Люба вжахнулася.

— Це щось надзвичайне! Ідемо туди!..

— Ідемо!..

Трублаєвич хотів сказати: «І я з вами», але не сказав. Він був зайвий біля цих. Вони хутко попрощались і подались вгору до конки. Трублаєвич зостався сам. Він проводив їх поглядом і перевів очі на дим.

— Бачите, яка штука твориться в порту! — почув він біля себе й здригнувся.

То був Кончак.

Трублаєвич озирнувся навколо. Увесь берег заметушився: там, по горі, бігли в город чоловіки, жінки й діти, переганяючи одне одного. А з самого берега кілька чоловік стягали в воду човни, щоб їхати на них туди, де творилось щось надзвичайне. Кілька човнів уже відчалили від берега й гоїдались на хвилях, прямуючи до порту.

— Треба й нам подаватись додому,— сказав Кончак.— Ви де живете?

Трублаєвич назвав свою гостиницю.

— Тоді нам по дорозі. Ідемо!

Вони почали підійматись вгору. Прийшли до станції конки й довго ждали, поки прийшов вагон. Думали, що він і зовсім не прийде. Кондуктор і візник були дуже чимсь стурбовані й немов вагались, чи пускати назад вагон. Нарешті вагон рушив.

Спершу він ішов по глухих вулицях, і на них не було помітно великого руху. Але чим він ближче підходив до осередку города, тим було видніше, що все йде й біжить до порту. Сунули цілі лави. Бігли майстерові, гучно розмовляючи й перекликаючись з одного боку вулиці на другий.

— Щось таке незвичайне!..— говорив Кончак.

Конка посувалась помалу нагору й, вибравшись на рівне, зовсім стала.

— Що таке?

— Далі їхати не можна.

— Як так?

— Подивіться.

Вискочили з вагона. Впереді, куди повинен був іти вагон, дорога була чимсь загороджена. Побігли туди. Там лежав на дорозі перевернутий вагон конки.

— Он як! Тепер доведеться йти пішки. Будемо вже держатись купи,— сказав Кончак, беручи за руку Трублаєвича.

Пішли по тротуару. Скоро вже не йшли, а бігли. Бо все бігло, все путлялось, збивалось до купи й знов розбивалось.

— Помалу!.. Помалу!.. — ледве переводячи дух, говорив Кончак і сам біг.

Але на перехресті вони разом зупинились. Дорогу запруджував натовп людей. Голови всіх були повернені ліворуч. Трублаевич витягся навспиньки й побачив, що з бокової вулиці суне лава людей і над нею хвилюють підняті вгору червоні хустки. Поліція, кінна й піша, силкувалась загородити тій лаві шлях, але даремно.

Стояв галас, крик, тупотіння... Щось вигукували... Десь далі щось співали... І разом всі, що стояли поперед Трублаевича, подались назад і кинулись врзтіч...

Щось залящало, мов лопались десятки фейєрверків...

Прямо на Трублаевича кинувся чоловік, блідий як полотно.

Ухопивсь рукою за плече... Кров бігла по його пальцях...

Разом все, що спершу бігло в вулицю, з якої вийшли Трублаевич з Кончаком, сунулось назад. Кинулось за ріг.

— Козаки!..

Когось звалено, когось стоптано... Той упав ранений і опинився під копитами коней. В повітрі засвистіли канчуки.

— В сторону!

І все кинулось геть.

Трублаевич ухопив Кончака за руку і тяг його за собою. Той не міг йти. Ноги підгинались у нього. Він увесь трусився. Трублаевич оглянувся. Їх наздоганяла лава, що йшла з лівого боку. На чолі її помітив високу сухорляву постать чоловіка, що махав високо над собою руками.

Він пригадав, що ту людину він бачив у Левандовського, що то Золотницький. І в ту ж мить Золотницький зробив два-три кроки наперед і, мов запнувшись за що, махнув руками і впав на землю.

Хотів підвестись... Підвівся був, махаючи рукою й кричачи з помергвілим обличчям... і впав...

Morituri te salutant!..

Знов затріщало й захлопало... І рев людей покрив собою все, і мов од нього здригнулись будинки. Щось опекло спину Трублаєвичеві... штовхнуло його... й він упав на тротуар... Хотів підвестись, крикнути. Але щось гаряче й солоне вихопилось у нього з горла й не дало крикнути... Зелені круги пробігли в очах, і в них промайнуло перелякане обличчя Кончака, що схилився до нього.

— *Morituri te salutant!*.. Ось воно що!..— проказав Трублаєвич, втрачаючи притомність.— Повідь...

Він не договорив.

Старий професор ухопив свого ученика, й силкувався стягти його з дороги ближче під будинок, і не міг... Хтось молодий і дужий підхопив раненого під пахви й перетяг під стіну. Старий схилився над ним, захищаючи своїм тілом. А кругом усе ревла й гриміло, повне роздратування й жаху, повне гніву й ненависті.

БЛИСКАВИЦІ (Фрагменти)

I

— Юрко! Юрко-о! — розлягався над старим, обсадженим тополями садом у вечірнім присмерку дзвінкий дівочий поклик.

Перелинувши через купи дерев і річку, що тонкою стрічкою вилась поза садом, а нижче його розливалася в чималий став, поклик ударився об високу скелювату гору й віддався назад ніжною луною.

— Юрко-о, де ти? — дзвенів голос уже ближче до річки.

Садом ішла купа молоді, і в прозорій імлі літнього вечора чувся її безтурботний гомін.

Місяць червоним колом впливав з-за гори.

— Мабуть, пішов до ставу. Ходімо туди! — говорив чистий і м'який баритон.

Здавалося, що той, кому належав голос, говорячи, сам прислухається до нього.

— Ходімо. Тільки підемо понад річкою!

З алеї вийшла панночка й два студенти й повернули понад річкою до ставу.

Перед ними розвернулася тиха вечірня долина. По одному боці її стояв темний сад, по другому — сивіла вип'яченим пристіном гора. Посередині мальовничими викрутасами вилискувала проти місяця річка. Пахло водою й м'ятою.

— А гарно тут, — сказав баритон і заспівав на мотив оперетки:

Ніч така тиха, чудова,
Перлами сяє шовкова
трава!

То був високий, показний юнак з широкими плечима й кругими грудьми. Він виступав легкою, мірною ходою й, співаючи, поводив рукою в повітрі, мов диригував хором.

Другий був менший на зріст, карячкуватий. Ішов мовчки, мов нехотя. Неначе був чого сердитий.

Панночка йшла посеред них у білій легкій одежі з непокритою головою. На блідому від місяця обличчі видавалися тонкі, мов писані брови. Вона була дуже задоволена й цим тихим вечором, і своїми кавалерами, і сама собою. Сама собою — може, найбільше.

Вона — молода й щаслива господиня цього саду, й річки, і гори, і ставу. Йй здавалося, що вона господиня й місяця, що дивився на неї з-над гори крізь тонку смугу темної хмари, мов старий учитель крізь окуляри. Проте десь у куточку серця у неї лежав камінчик і мулив.

То була досада на брата Юрка.

Чого він покинув їх? З якої причини така незвичайність? Увечері став такий негарний, задерикуватий. Це ж так неввічливо. Це ж може образити гостей.

І вона, щоб затушкувати братове поводження, намагалася бути простою й веселою, ще більш увічливою, ніж звичайно.

Але камінчик у серці все-таки мулив, і не можна було його звідтіля викинути.

— Юрку, ти тут? — гукнула вона, коли перед ними заблищав став і здалося, що під вербою коло води щось чорніє.

Але то була помилка. Чорніла тінь верби. Юрка коло ставу не було.

II

Юрко, кріпкий і, як сестра, ставний юнак, з орлячою хваткою очей і брів, як тільки вийшов з хати, спустився алеєю до річки й, перебравшись через неї по кладці, почав братися на гору. Не захотів збиратися по звичайній стежці, що поміж горбами й рівчачками виводила на верх гори. Йому хотілося руху, напруження,

щоб вичерпати енергію чи просто нервово роздратування, що назбиралося в нього в грудях.

Гора, засіяна дрібними камінцями й поросла дерев'ям, всуміш з полином і чебрецем, була крута й слизька. Підшови черевиків живо висковзалися, і він кілька разів падав, хапаючись руками за пахучі кущики рослин. Це його дратувало. Але був упертий і дрався на гору просто, не збочуючи.

Нарешті вибився наверх. Там стояла присадкувата кислиця, а далі чорніли кущі терну. Знесилений, упав під деревом на землю.

Серце стукотіло в грудях і горіло роздратуванням і проти сестри, і проти товаришів-студентів, і проти матері.

Ще матері він вибачав: стара людина, вона не може зрозуміти його. Вона, звичайно, більше думає про те, як вивести синів у люди, а дочку — видати заміж.

На всіх молодиків дивиться, як на женихів.

Але Ніна...

Чого їй так липнути до Маляренка? Хіба вона не бачить, що це просто здоровий молодий бузівок, з таким самим, як і в бузівка, голосом? Баритон!.. Він думає і в житті виїхати на своєму телячому баритоні! У Харкові дурих ним курсисток і тут задумав те ж робити. Телячий голос, фельдфебельська виправка й порожні фрази про свободу, рівність і ще там щось!

А сам більш за все думає про кохання. Про залицяння до дівчат.

Висмикнув з коренем якусь рослину й шпурнув від себе вниз, туди, де чорнів сад і де ходили, шукаючи його, сестра й студенти.

— Юрко!.. Юрко, де ти? — гукала Ніна, і її дзвінкий голос так легко долітав на гору, під кислицю, де лежав Юрко, неначе вона була коло нього.

Він прислухався. Змішані почуття боролися в ньому: любов до сестри й ненависть до неї за Маляренка. За те, що вона так тягнеться до нього, так пильно дивиться на нього, так уважно прислухається до кожного його слова і так весело сміється кожній дурниці, аби вона вилинула з уст Маляренка.

«Вона закохана в нього», — думав він, і рівнощі спирали йому груди.

— Юрко! — знов гукнула Ніна.

— Я тут!.. На горі!..— озвався несподівано для себе Юрко.

— І ми зараз! — відгукнулася радісно знизу Ніна.

Слова її, долинувши до Юрка, упали на нього хвилиною ніжного задоволення: вона шукає його. Значить, і з Маляренком їй чогось не вистачає без нього.

Підвівся з землі, щоб іти назустріч.

Передумав — і пішов вище на гору.

Місяць підбився вже високо і з червоного став срібним. І гора вся була немов засріблена або заткана в тонку павутину. В тій павутині сиділи тисячі коників і цвіркунів і цвірчали. Здавалося, що над горою проносяться уривки якоїсь далекої, невиразної симфонії. Злітають в небо, і знов спускаються відкілясь, і знов лхнуть до неба.

Юрко вийшов на вершину гори й зупинився, ждучи сестри й товаришів.

Забіліла фігура Ніни й запурхала по ярах і вибоїнах. Хутко збиралася вона на гору по стежці, але, побачивши Юрка на вершині, повернула до нього навпроти.

— А ми тебе в саду шукали... Чого ти втік од нас?..— говорила вона, задихаючись.

— Я не тікав, а просто захотілося піти на гору.

— А нас не покликав!

— Бо знав, що самі сюди прийдете.

Надійшли студенти.

— А тут справді гарно,— сказав Маляренко, сідаючи на землю.

Сіли всі й відпочивали.

Дивилися в долину, на сад, і мовчали. Почувалася якась ніяковість. Її чула й Ніна і замовкла. Хоч Юрій не сказав нічого, коли покидав їх, хоч він і тепер не сказав нічого, але й Ніна, і студенти чули, що він щось має проти них.

Розмова не зав'язувалася.

Маляренко це почув після всіх.

— Як не гарно тут, а треба додому збиратися,— сказав він.

— Рано ще,— зауважила Ніна.

— А так, що, мабуть, і нерано,— роблено мужичим тоном сказав Сорокопуд.

Рушили з гори в долину. Мовчали.

— Ви обіщали вивчити мене їздити на велосипеді,— сказала Ніна Маляренкові.— Коли ж ви виконаєте своє обіщання?

— А коли ви скажете,— відповів, прояснюючися, той.— Треба добути дамського велосипеда, і тоді скоро можна зробити. У нас єсть їх кілька, князівських. Поки князь збирається до нас, ми можемо покористатися з них.

— А не ламаємо?

— А ламаємо, то справимо.

— Як велосипеда ламаєш, то це не біда, а коли б ший собі не зламала,— зауважив Юрко.

Вийшло грубо й образливо.

— Не зламаємо,— впевнено сказав Маляренко.

— Може, й мене навчиш? — спитав Сорокопуд.

— А чому ж? Аби був велосипед і охота.

— За охотою діло не стало, а велосипеда бог дасть!

Спустилися з гори. Перейшли сад і підійшли до дому. Там горіло світло і з розчинених вікон чулася розмова.

— Зайдімо попрощаймося з Катериною Андріївною,— сказав Маляренко.

III

Катерина Андріївна, мати Юрка й Ніни, сиділа у великій з високою стелею кімнаті біля столу. Була в літах і досить огрядна. З нею були два сини: Михайло й Степан, або, як його звали в сім'ї,— Стефан.

Михайло, високий на зріст і ставний, з гарними, на кінцях піднятими вгору вусами, в чумарці, широких шароварах, забраних у халяви лакованих чобіт, ходив по кімнаті й розмовляв з матір'ю.

Стефан мовчки напівсидів біля столу, напівлежав на ньому. Зразу, глянувши на нього, не можна було розібрати, чи він сутулий зроду, чи здається таким, бо так сидить. Він молодший від Михайла й Юрка. На сухому попільнастому обличчі його тільки починають пробиватися вуси й борода. Не стриже волосся і тому весь оброслий. До того ще густі брови, що зрослися на переніссі й стрілчатими дугами вигинаються над очима, надають йому вираз якогось нічного птаха. Не-

свідомі морги більше тому сприяють. Він слабує на танок св. Вітта і дуже хоробливий і нервовий.

Коли ввійшли студенти, він навіть не поворухнувся. Тільки, дивлячись на світло лампи, різко й широко, мов сова, блимав очима.

— Те, мамо, що сталося біля Цусіми, і повинне було статися: наш флот нездатний ні до чого,— говорив Михайло, зупиняючись коло вікна.— Такий він був весь час у Порт-Артурі, така була ескадра Рождественського і такий, повірте, і наш Чорноморський флот. Цей, мабуть, найгірший. Тут, кажуть, самі старі корита залізні.

— А ви знов про Цусіму? — спитав Маляренко.

— Усе про те саме... Не йде з голови,— відповіла Катерина Андріївна.— Як подумаю, як там тисячі людей гинули, як уявлю собі, як броненосці перевертались догори дном і пірнали в море, то волосся диба ставиться!

— Що казати, але це певний крок в напрямку до свободи народної! — похмуро зауважив Сорокопуд.

— А нащо вона, та свобода? Хіба зараз народ не має її? Он чисто випасли в мене три десятини сінокошу біля балки...

— То, мамо, не свобода, а самоправство,— сказав Юрко.— Петро має на увазі не ту свободу, не ту волю, а волю громадянську, незалежність людини від сваволі другої людини, такий лад, що при ньому всі будуть коритися тільки законові й відповідатимуть тільки перед законом.

— Не вірю я, щоб це коли було,— сказала Катерина Андріївна.

— Буде, мамо, тоді, коли нас на світі не буде,— насмішкувато промовив Михайло, струшуючи мізинцем попіл з цигарки.

— А я думаю, що буде трохи раніше,— в тон йому одповів Маляренко, дивлячись на Ніну.— Може, хто й дінде з нас.

Стефан сидів нерухомо й кліпав очима. Великий метелик залетів через вікно й бився коло лампи, кидаючи своїми крилами тремтячі тіні на стіни. Михайло підійшов до столу, піймав його й поніс до вікна.

— Не кожен уміє й свободою користуватися,— сказав він, кидаючи метелика надвір.— Інше само собі нашкодить.

Вернувся до столу, налив з глечика чашку молока й разом випив її. Потім налив ще й теж випив.

— А вам не шкодить? — моргнув Маляренко на глечик.

— Ні, я зараз сяду верхи й гайну в степ. Ніч сьогодні чудесна.

— Ти якого коня візьмеш? — з турботою спитала мати.

— А візьму Маштачка.

Катерина Андріївна замовкла. Тінь перебігла по її обличчю. Щовечора їздить кудись Михайло.

Михайло витер вуси, попрощався з студентами й виїшов з кімнати.

— Пора й нам, — сказав Сорокопуд.

— Я вас трохи проведу. — Юрко виїшов услід за гістьми.

IV

Студенти виїшли з двору й тихою ходою пішли на гору. Маляренко вів свій велосипед. Їх обгорнула тиша ночі. Юрко зупинився.

— Що ж, як іде справа?

— У нас добре, — сказав Маляренко. — Заброда першорядний агітатор. Не встиг розповісти йому про Цусіму, як він розніс вість по всьому селу. Виявилось, що і в нас є кілька чоловіка, що служили в флоті. Є й такі, що в ескадрі Рождественського. Тепер по селу тільки й розмови, що про загибель флоту. Погибка страшенно лютує. Кажуть, сьогодні в волості казав якусь промову й роздавав листки.

— Нехай роздає. Не поможеться! — іронічно зауважив Сорокопуд.

— Ну, а я нічого не зробив, — сказав Юрко. — На мене самого ця катастрофа страшенно важке враження зробила.

— Нічого. Чим гірше, тим краще. Нехай нині там загинуло десять тисяч чоловіка. Загинуло разом, — і це робить враження. А загинуло б двадцять тисяч на протязі десяти днів — нічого, і мало б і розмов було. Так звикли, що люди гинуть тисячами, що всім бай-дуже.

— Ну, не кажи.

— Чом не казать? Правда. Але все-таки! Щусіма наближає війну до кінця.

Студенти стояли край дороги й розмовляли. Радилися, що робити далі, на кого покладатися, кого обминати. Маляренкові здавалося, що зараз усі придатні для діла. Сорокопуд не погоджувався. Велика справа народного визволення накладає обов'язок бути обережними.

Юрко підтримував його.

Місяць освітлював землю срібно-матовим промінням. В сухому повітрі, насиченому пахощами трав і пилу, виділявся густий аромат дикої коноплі, що росла коло шляху. Дзвеніли, сюрчали й турчали коники. І здавалося, що й місяць, і зорі стояли й слухали ту предковичну пісню ночі.

— Свири-иде!.. Сви-ри-иде!..— гукав десь по той бік хутора дзвінкий і ніжний жіночий голос.— Іди до-до-му!..

Той поклик вимальовувався на фоні нічної симфонії, мов неподільна частина її, і надавав їй особливої краси.

— Свири-иде!..— чулось десь далі.

Молодиця пішла в степ.

— Пора додому.

Маляренко стиснув руку товаришам і сів на велосипеда.

— Не вскочиш де в яр?

— Ні. Дорогу знаю добре.

Він беззвучно зник у млі.

— Ну, а ми *per pedes apostolorum*¹. Приходь завтра на пасіку,— сказав Сорокопуд, прощаючись з Юрком.

— Добре.

Сорокопуд пішов понад річку на бродок.

Юрко повернув назад.

Тихо йшов по шляху й чув, як Сорокопуд, перебравшись через ріку, зтяг якусь пісню.

— Свири-иде! — ледве-ледве чутним відголоском доносився здалека запізнений поклик.

— Сплю! Сплю! — меланхолійно відгукнулася на нього в березі нічна пташка й замовкла.

Юрко вернувся додому.

¹ Пішки, по-апостольському (*лат.*).

Непогане місце колись вибрали перші осадчі хутора Чорні Броди. Тут і степ широкий, і тихий затишок у балці, і ліски, і вода.

Лозоватка, що верстов на п'ять нижче Чорних Бродів вливалася в Кам'янку, вище їх текла по скелюватому яру. З яру в степ розходилися балки.

Клен, чорноклен, дуб, а часом липа, вперемішку з вовчим і звичайним терном, росли по тих балках. Подекуди виходили з них і займали степові планини. Але далеко йти не насмілювалися. Боялися. Хіба кущі терну одбивалися від порослі і, мов отари зеленої шпанки, розбігалися по просторах.

Гайки немов нарочито приладнані для пасік. Затишно й тепло. Вода й бур'яни. І по них стояло кілька пасік. На ближчій до Чорних Бродів сидів Кандиба Капітон. До нього й умовилися зайти Юрко й Соропуд.

Капітон — дядечко високого зросту, з прямоносим обличчям, оброслим кучерявою бородою. На голові у нього стовбурчиться теж кучеряве волосся, немов у Мойсея Мікеланджелового. І справді, Капітонова голова нагадувала голову Мойсея, тільки в ній не було нічого трагічно-сурового, демонічного. У ній містився надзвичайно пікавий до всього мозок і не менше за нього метушливий язик. Капітон не міг проминути чоловіка, щоб не побалакати з ним, не випитати в нього всякої всячини й самому не розповісти новин.

Капітон ще зранку засів за читання газети, що попала до нього від Ольшановських. Читав нескоро, але надзвичайно уважно. Увесь захопився нею. Бо там було надруковано такі звістки, від яких у нього аж серце холонуло.

Читав про Цусіму.

Перечитував удруге.

Чотирнадцятого травня, рано-вранці, ескадра наближалася до Корейської протоки... Де вона саме, та протока, Капітон не уявляв. Знав тільки, що це десь дуже далеко, куди ескадри дійти було надзвичайно важко. Уявляв собі, як ескадра йшла в дві колони. Праворуч панцерники «Князь Суворов», «Бородино» й інші, ліворуч,— «Ослябя», «Сисой Великий» і другі. А попереду,

за розвідників, пливли крейсери «Жемчуг» та «Изумруд». Позаду — теж крейсери.

— Усе, здається, гаразд було...— зітхнув Капітон, прочитавши про строй ескадри, і почав читати далі.

І дедалі читав, тим більше хмурився.

День млистій. Далеко не побачиш. Появляється японський крейсер, якийсь «Ідзумі», і причеплюється до ескадри. Ще відкілясь виринають чотири. Пливають поруч з нашими панцерниками... В них стріляють. Вони зникають.

«Пішли шукати на підмогу свою ескадру»,— думає Капітон.

Ось і вона! Появилася з лівого боку. Пішла навперейми. Почалася стрільба. Японці стріляють влучно. Їх гармати беруть далеко. Потопають «Суворов», «Ослябя»... Увечері потопає «Бородино», «Император Александр III»... Все знайомі назви. Капітон так звик до них. На кожному тому панцернику було сот по вісім людей. І всі потопли...

— Оце так!..

Піт виступив на обличчі Капітона, і він упустив газету на коліна.

— От довоювалися, так довоювалися!.. Це вже край!..

Повів очима по пасіці — й не бачив її. Замість вуликів і дерев, бачив море, панцерники, підбиті й перевернуті догори дном... Бачив людей, що потопали в хвилях.

— Це вже край! Тепер нас голими руками заберуть!..

VI

Капітон кілька хвилин сидів, мов приголомшений. Потім знов узявся за газету. Хотілося дочитати до краю. Довідатися, що ж у нас зосталося. Чи, може, вся ескадра, до одного міноносця, до одного чоловіка, загинула.

Почав читати далі. Але не встиг прочитати кілька рядків, як почув, що хтось їде до нього на пасіку. Підвів очі й побачив, що в балку спускається повозка. Придивившись, пізнав, що то їде чоловік з Понятовки, економії князя.

Балка, що в ній була пасіка, належала князеві.

— Здоров був!..— привітав Капітона гість.

Зіскочив з повозки, хуленько забіг наперед коня, взяв його за віжки й потяг до дубка, щоб прив'язати. Зросту був невеличкого. Мав підстрижену сивувату борідку й маленькі проворні, як у миші, очі.

— А я оце за клечанням приїхав. Послав управитель. Каже: «Поїдь у ту балочку, де Капітон сидить, там нарубаеш». Взяв та й поїхав. Нам що,— їхати, то й їхати, а сказано зрубати, то й зрубаємо,— тараторив нежданий гість.

Звали його Іваном, а на прізвище був Лихобаба.

— А ти що, газету читаєш? — звернувся він до Капітона, прив'язавши коня.— Гарна штука, гарна! Ну, що ж там напечатано? Як японці? Б'ють наших?..

— Б'ють, та ще й дуже.

— Хе-хе-хе! — зрадів Іван.— Вони такі! Маленькі та проворні.

— Оце потопили всю нашу ескадру, всі кораблі.

— Йо? Та брешеш! — мов ще більше зрадів Іван.

— Ні, не брешу. Тут нічого брехати, коли правда.

— Ге-е! Як же це так?

І Лихобаба знав, що послано десь якусь ескадру, тобто багато кораблів, чи що, щоб звоювати японця на воді. Тільки він дуже нею не цікавився. Сам він ніколи не бачив ні моря, ні кораблів. Панцерники йому здавалися великими човнами. Ніякого пуття з них, на його думку, не могло вийти. Бо до того японці ще й під водою плавають, а наші не вміють. І тепер, коли Лихобаба почув, що ескадра загинула, навіть зрадів: не на воді треба воювати з японцями, а на суші. Тут наш буде верх. А то послали якусь ескадру, ось її й потоплено.

— Так як же це вони її так розчухрали? — питався Лихобаба, присаджуючись до Капітона.

Радість його не подобалася Капітонові. Нічого веселого він не бачив у загині ескадри. Але гніватися на Лихобабу було не можна. Він знав його давно й добре.

— Ось як розчухрали,— сказав і почав розказувати.

Лихобаба слухав, і чим далі розповідав Капітон, тим більше його покидала веселість; навіть і він не сподівався, що можна було так потрощити й потопити оті наші кораблі. Найважче було, що деякі панцерники здалися в полон.

— Так вони ж їх зараз підправлять та на нас повернуть! — гукнув Лихобаба.— Ай-ай-ай!.. Оце так так. Оце втяли штуку! І нащо було посилати на погибель?..

VII

— Ге-ге-ге! Ось ще гості! — гукнув Капітон, побачивши Юрка й Сорокопуда, що ввіходили на пасіку.— Тільки вас і треба було!

— А ми ось, бачите, і прийшли.

Поздоровались, сіли під дуба.

— Душно.

— А ще більше, як оце я прочитав газету.

— Що, добре?

— Добре. Краще й не треба! Що ж воно тепер буде?

— А буде те, що буде,— відповів Сорокопуд.— Будемо воювати далі.

Лихобаба кивнув борідкою й посміхнувся:

— І так навоювались!

— Ні, мабуть, ще не навоювалися, коли воюємо,— зауважив Юрко.

— Ну, ви скажіть мені,— запитав, помовчавши, Капітон.— З-за чого ми воюємо? Кому воно оце потрібно?

— А хіба не знаєте? З-за концесій. Великі князі наші, бачите, хотіли мати собі великі прибутки. Взяли концесії в Корей. Рубати ліс та торгувати ним. А японці кажуть: «Постій! Нам ближче й зручніше. Та ми й голодні, ми будемо грабувати корейське добро». От і загризлися.

Юрко дивився в вічі Капітонові й сміявся.

— Так я ж давно кажу,— гукнув той,— нехай великі князі чи царі, коли їм користь, і б'ються між собою! Нашо ж народ губить!

— Еге! Царям та князям самим битися не можна. Не личить, не годиться. Вони мужиків замість себе послають.

— А щоб їм так дихалось, як нам хочеться воювати!

Капітон озирнувся. Нікого не було. Сонце пронизало гайок і пасіку до самого останнього атома своїм теплом і світлом. Деревя немов очманіли. Повітря дихало медом і дзвеніло бджолиним гудінням.

— Да-а.

Порснула за тином коняка й задзвонила удилами.

— Треба рубати клечання.

— Ти вже рубай там подалі. Туди-о, в вершині.
А то тут бджіл порозгониш.

Лихобаба пішов. Сиділи кілька хвилин мовчки.

— Ну, скажіть: що ж це воно далі буде? — знов запитав Капітон. Студенти мовчали.— Коли ж йому кінець і край?

— Ж-ж-ж...— підлетіла до Юркового обличчя волохата бджілка й війнула на нього теплом.

— Тоді,— сказав він,— коли державою буде правити не цар, а народ.

Капітон неймовірно похитнув головою.

— Мужики ще скоріше перегризуться.

— Я не кажу: мужики. Я кажу — народ. Це значить, в першу голову — робітництво, потім — трудяще селянство, освічені люди, що гуртуються по політичних партіях. Взагалі, інтелігенція.

— Так. А що ж цар?

— Його не буде, буде республіка. Або він буде, як у Англії, та тільки слухатиметься парламенту.

— А що ж тоді з панамі буде?

— Коли підуть з народом, то гаразд буде. Не так гарно, як тепер, але звикнуть. А коли підуть проти народу, то погано їм буде.

— Цусіма?

— Може, й гірше.

— Де вже там гірше!..

Дзвякнула сокира... раз... другий... Зашелестіло гілля.

— Іване! А Йване! Ти б ішов далі! — гукнув Капітон.— А що з землею буде?

— А земля залишиться на місці.

— А хто ж нею володітиме? Той, хто робитиме?

— Це важке питання. Ще ніде на світі його не вирішили раз назавжди,— сказав Юрко й замислився.

Помовчали. Лихобаба цюкав і шелестів десь у вершині.

— Ми думаємо так,— сказав Сорокопуд.

Говорити від спеки було важко. Думки мов зав'язали.

ли одна в одній чи в насиченому пахощами меду повітрі. Здавалося, що хтось розтопив молоді стільники й налив теплим медом усю пасіку.

— Ми думаємо так... Всі землі — панські, державні, монастирські... всі... і селянські — одібрати... Щоб не було власності на землю. Передати їх у розпорядження громад чи спілок, що будуть обробляти землі... Щоб вони використовували їх.

— Як же? Це, значить, ні в кого не буде власної землі?

— Ні в кого не буде. Вона буде власністю народу. Капітон подумав. Труснув настобурченим чубом.

— Ні, мені так не подобається!

— Чому?

— Гм!.. Який же з мене буде хлібороб без власної землі? Тепер з рук дивимося в панів, а тоді в кого ж будемо дивитися з рук? У чиновників, чи що?

— Ні в кого. У самих себе.

— Ні, ні! Я цього не розумію. Нам треба нарізки. Всі землі панські, монастирські й які там ще є вільні, що їх самі господарі своїми руками не обробляють, передати мужикам. Поділити. Рівно. По душах. Дано тобі — й обробляй. Піклуйся за нею, догоджай їй. Вона твоя. А то що? Земля — нічия! Стану я нею голову морочити!..

— Станете.

— З якої речі?

— З такої, що голод примусить. Хто робитиме, той і їстиме.

— Ні, мені не подобається.

Капітон замислився. Студенти теж замовкли. На пасіку влетіла велика зелена муха. З дзижчанням кидалася то в один, то в другий бік, мов шукала чого. Глянула сюди, глянула туди, метнулась до вулика, трохи не вдарилася в босу Капітонову ногу і, вивідавши все, неначе раптом викинутий зелений камінець, вилетіла з пасіки.

— Помітили? — спитав Юрко. — Немов поліція. «А про що ви тут розмовляєте?»

Засміялися.

— Що чути по селах? — спитав Сорокопуд.

Капітон, хоч сидів на пасіці, звичайно все знав, що діється навколо.

— Буде недорід. Народ турбується. Набридла війна. Кінця їй немає. І все нас б'ють. До князя приїздив справник,— викликав князь. Щось там наймити заворушилися. Кричав. Загрожував Сибіром. А що той Сибір, коли ми й за Сибіром голови покладаємо.

Говорили й студенти.

— Треба чогось ждати. Земство заворушилося. Чутно, збираються удатись до царя. Свободи добиватися хочуть.

— А про землю треба подумати.

VIII

Сивіє в млі степ. Чорніє дорога. Чітко Маштачок одбиває своє дрібне туп-туп!.. туп-туп!.. Сухо дзвенить степовий шлях. Мріють знайомі пригорки. Млою стелеться з-під коня дорога до завітчаного дрібним огнецвіттом неба.

«Чорт би її взяв! Виблискує, мов гадюка лускою на сонці, в'ється, мов вуж, а до рук не дається!..»

Думає Михайло про Аріадну. Думає густо, важко. Запустила пазури кішечка в серце. І вуса догори закручені, і чумарка мистецького закрою, і лаковані чоботи, а проте — нічого з нею не вдіє. Крізь пальці вислизає.

«Туп-туп!.. туп-туп!..»

Годі. Перевів з галопу на ходу. Вже близько. Он виявляється з імли чорна пляма. Наближається, розпливається. Сад Богаєвського.

Уява подає з-за нього світляну пляму: вікна... Відчинені на балкон двері й білі колони... мов вартові. По півколом вирізаній з-під саду лощинці — лавки на жовтому піску. Каштан посередині став і замислився. Слухає. Слухає кришталні звуки, що дзвенять крізь освітлені вікна й двері.

А там, у залі, на дзиглику, у білу піну вдягнена, хлюпощеться в чомусь дзвінкому й блискучому лелійними руками вона... Аріадна.

Хто видумав таке ім'я? Ні, хто вигадав таку жінку?

«Чорт!..»

Тупотить Маштачок, а серце щемить. А голова на плечах порожня, і очі не моргають. Тільки щелепи сти-скаються.

«Ех! Ухопити б за гадючий стан, рвонуті рукою, щоб надвоє перегнулася, щоб цокнула з-під прошив білосніжних ногами об голову, і кинути на ліжку! Або моя, або нічия!..»

Пішов, посунувся праворуч сад. Випливли з мли в-рота. Загавкали собаки — інженерські. «Гарних десь добув. Митець! Зумів і багачку вдову на абордаж узяти, і сестрицю її, Аріадну, до рук прибрати. По-європейському, систематично. Не так, як ми, степовики; з своїми чумарками й лаковими чобітьми!»

Ось і він сам.

— Ей, хто там! Візьміть коня Михайла Антоновича!

Спокійний, лагідний, вродливий. Очі одаліски, борідка клинком. Свіжовипрасувана чесуча й черепахове пенсне. Глянув на золотого годинника.

— А ми думали, що сьогодні не приїдете.

Що це? Натяк? Сьогодні приїхав раніш, ніж завжди.

Ось і Аріадна. Іде й невимовно лагідно коливає станом. Музика, а не хода.

— А, Михайло Антонович!

Загадково майнули під віями чорно-блискучі маслини. Капнули на руку рожевим маслом мигдалі лелійних пальців. Заграло щось складну й бурхливу мелодію в грудях Михайла. Нахилився й поцілував ті мигдалини.

— Здрастуйте!

Очі одаліски в чесучі загадково осміхаються під немов підведеними віями.

— Здрастуйте! Що нового каже степ? Про що розмовляють зорі?

Глузує чи просто грається, мов кошеня?

— Нічого надзвичайного. Туди далі спить, а сюди ближче прислухається, як грає білосніжна фея.

— Ха-ха-ха! Ви сьогодні цікавий!

Одаліска в чесучі доброзичливо всміхається з-під черепахового пенсне. Відходить до дверей на балкон. Розтає в млі саду.

— Будете слухать?

— Буду.

Сіла до роялю.

— А може, чаю раніш?

Спурхнула й розвіялась за дверима в млі, вслід за інженером.

— О, який я дурень!.. О, який я дурень!..

Стиснув щелепи й зморгнув на землю біль зневаги. Тиша. Мент один, другий. З квітника в двері війнуло запахом квіток тютюну... Розмовляють!

— Чого ж ви не йдете сюди?

Підвівся, пішов.

Десь над садом сухо моргнула раз і вдруге блискавка.

ІХ

Князь... що воно таке: людина чи маетки?

Всі говорять — князь, а самого князя ніхто не бачить. Але це маленьке слово має величезну силу в його так само величезних маетках. І не тільки в маетках, а й скрізь по околиці.

Головний маеток його стоїть на горі, мов який середньовічний замок. Будівлі сірі, кам'яні, високі, гостроверхі. Стил ь під готику. І весь двір, на сотню десятин, обведено кам'яним муром. Якась китайська стіна з брамами відгороджує його від степу й спускається дугою до берегів широкої і глибокої річки. Одгороджує й від води. Тільки дає вихід до власної пристані, мов каже пароплавам:

«Хочете заїхати, то, будь ласка, — до нашої пристані. А там побачимо, чи пустити кого на гору до економії».

Князь — культуртрегер. Завів поліпшене польове господарство. Завів величезні виноградники. Засипав зерном і залив вином сусідні ринки, аж до моря.

Скрізь видно й чути силу князя, а самого не видно й не чути. Живе по далеких столицях та закордонах. А всю величезну працю по господарству роблять наймити. Є між ними і вчені, люди науки. Є інженери й агрономи, люди практики. Ще більше тих, що просто вміють розпоряджатися, примушувати людей виконувати свої накази й розпорядження тих, хто їм самим наказує.

А найбільше є простого робітництва. Вся робота по маетках робиться тим робітництвом. Метушиться воно день і ніч, мов комашня в муравнику. Оре землю, сіє, косить і молотить. Випасає овець і худобу. Хандожить коней і псів. Обробляє виноградники, збирає сотні тисяч пудів грон різноколірних ягід, тисне їх, обертає в сусло,

просвітлює в вино, розливає по бочках, бочонках і пляшках. Мете двори, вичищає бази й робить усе, усе, чого вимагає життя великого організму, що йому ім'я — господарство.

І вся та праця обертається в гроші, в золото, в силу, що, мов ореолом, вінчає голову однієї людини — князя.

А князя того ніхто не бачить. А коли хто й побачить, то тільки плечима стисне: звичайнісінька собі людина, з лисиною й чималим пузцем. Стане говорити — затинається, тільки очима кліпає, мов сова, з-під окулярів та червоніє з напруження й роздратування.

А сила князя велика.

А слава його грімка.

Х

Так думав Юрко, ідучи з Миколою по рівному, мов озеро, степу.

Скільки видно було, скрізь стояла й достигала, виліскуючи золотом, озимка.

Цього року в людей не дуже задались хліба, а в князя — мов налито. Бо все на чорному пару. Бо засіяно добірним зерном, у свій час. Бо є над чим попрацювати і є кому працювати. Є ціла армія строкових. Законтрактовано їх з весни до покрови. Кормлять їх, поять добре, але й праці вимагають на весь хід: працєю, як машина, без перебоїв.

Оце зараз випущено на косовицю. Сьогодні вирушило в степ двадцять косарок. Виїхали вдосвіта з косарками, мажарами, бочками, кухарським приладдям, мов артилерія в похід.

Виряджав отаман Перепуст, наказував, куди їхати, що робити. Дав припасу всякого повною мірою. Але чула його душа, бачило око, що не так діло йде, як хотілось би. Щось непевне поблискує в очах робітників. Щось незвичне зачуло його чутливе вухо в розмовах. Але як слід зловити того не міг. Насупився Перепуст. Захрип його голос, мов у старій вівчарки. Не говорив, а рвав слова:

— Починати від монастирської! По п'ять косарок! До снідання помалу! Не гнать коней! Звикнуть, тоді наддати ходи!

Говорив Перепуст про коней, а думав про людей: забастовка буде.

Вирядив людей у степ, а сам зараз до головного управителя.

Ще спав той.

— Вибачте, Трифоне Карповичу... потурбував вас. Щось у нас не теє...

— Що? — вирячив спросоння очі управитель.

— Боюсь, що забастовка сьогодні буде.

— А що, чув що?

— Не чув, а так мені здається, що треба б до Аулів послати... по станового. Щоб був тут.

— Гм!.. Нехай запряжуть кабріюлета. Дам записку.

Робітництво їхало в степ, а з панського двору курив шляхом кабріюлет до Аулів.

ХІ

Сонце зійшло й почало свою працю. Насичало повітря теплом і молодим вином. Земля курилася медом. Лани поважно видихали нічну прохолоду. Скидали з себе першими хвилями, що подекуди пробував розгойдати вранішній вітерець, дрімотні мрії.

В степу загуркотіли косарки.

Юрко цю ніч ночував у Миколи. Встали нерано, вийшли до чаю й були здивовані. В їдальні сидів становий, у білому кітелі, при шаблі, і пив з Трифоном Карповичем чай.

— Так, так!..— говорив він, обтираючи хусткою спітніле чоло й вирячуючи на управителя короткозорі очі,— починають подекуди... Але його сіятельству немає чого турбуватися. Зараз я тут, а треба буде,— через годину будуть козаки.

Юрко переглянувся з Миколою: доходить і сюди. Цікаво.

Напившись чаю й дізнавшись, куда поїхали на косовицю, згодилися піти туди. Рушниці на плече — на перепелів.

Ішли мовчки. Очі приймали в себе осяяну просторіння і не помічали її. Ухо ловило степові звуки й шамотіння і даремно силкувалося почути в них лопотіння косарок. Нічого не було видно й чути.

— Далеко,— сказав Микола.— Вже сорочка мокра. Взявся двома пальцями за розстебнутий комір і почав обвівати ним груди.

— Дивись! Щось скаче!

Рука Миколина спинилася. Глянув поверх пшениць, повів очима. Справді, на видноколі показався вершник. Жене добре. Ближче й ближче. Видно, як стрибає охляп на коні й помахує ліктями, мов птах обрізаними крилами.

— Жук!..— сказав Микола, придивляючись.

Ось і він. Поширені ніздрі коня. Піна на удилах. Смагле обличчя Жука з прижмуреними косими очима.

Війнуло повітрям і тілом.

— Стій! Що таке?..

— Забастовка!..

Махнув рукою й понісся. Вилискували підкови в пилу. Махали лікті, стугонів шлях.

— Так...

— Ну, ось і в нас.

Товариші переглянулися.

— Ану-ну!

Засміялися. Сміявся день, сміявся степ, і далекою погрозою стугонів по шляху Жук.

— Підемо?

— Незручно. Нехай становий раніш.

— Ну, тоді звернемо й підемо на обхід поки що.

Зійшли з шляху й пішли зворотами.

ХІІ

На широкому лану скошеного сінокосу, поруч з ланами озимки, цілий ярмарок. Стоять мажари, на них вилискують бочки, червоніють косарки, пасуться по траві й стоять коло мажар коні. Люди сидять і лежать у холодку. Ждуть, що буде. Жук поїхав давно. Намагаються удати спокій, а він не дається. То в одному, то в другому кінці табору починається гомін і вигуки. Тоді сходяться туди, тиснуться докупі: може, що почують нового.

— Їм тільки шкури з людей драть! — вигукує цибабий парубчак і афектовно крутить головою.

— А ти думав як? — флегматично зауважує чорнобородий дядько з порепаними губами.— З волів будуть драть? З тебе легше: шкура тонша.

— А з тебе ще легше,— вкидає слово високий і ставний красунь Опара.— Дивись, он уже сама репається: бери за губу та й тягни. Так і стягнеш усю по самісіньке нікуди!..

Кулак падає на спину Опари. Сміх.

— А ось як я візьмусь, так я тобі з другого кінця шкуру спущу, що й жінка до себе не підпустить! — сміються порепані губи.

Регіт розлягається в гурті.

— От народ! — незадоволено буркоче, одходячи, вузькогрудий дідок.— Тут така сторія, а вони гелгочуть, мов гуси! Краще б запрягали коні та їхали косить. Так от же — забастовки захотілось: у людей бастують — і ми забастуємо!

Дивиться на лани пшениці. Вони аж умлівають під сонцем і вітром. Розчісують своє золоте волосся, ніжяться під палкими поцілунками.

— Вигадають чорти батька зна що, а ти відповідай потім. З князем задумали жартувати!..

Сонце пече, час іде, а нічого нового немає. Краще, мабуть, було б забастувати в економії: не поїдемо без надбавки косить! А то виїхали в поле, почали косити — і на тобі: стоп машина! Петро палець обрізав! Вивертай казани!

Розпарює сонце. Розбивають думки. Наобридають балачки.

Коли б уже скоріш! Приїде управитель, Трифон Карпович: так-то й так-то... треба надбавки... Бо скрізь надбавляють.

ХІІІ

Нарешті далеко закурив шлях. Щось зарябіло понад пшеницею.

— Ідуть!..

— Ну, тепер держись!

Наближаються бігунки. На них своїм звичаєм важко сидить круглий, мов гарбуз, управитель Маляренко. За ними під'їздить кабриолет. Щось біліє на ньому... Далі — урядник і соцький.

Становий!.. Це — несподіванка. Принесла його лиха година!

— Ну, тепер держись...— повторив Опара й виправив свої дзвінки груди.

— Здорові були!..— похмуро сказав Маляренко, не встаючи з бігунків і перекладаючи віжки в ліву руку, а праву підносячи до голови, мов збираючись зняти картуза.— Що тут у вас? Чому не робите?

Становий, розминаючись на ходу, підійшов до бігунків. Кітель на спітнілому тілі його зібгався в зморшки, мов брижі сала, і ззаду припав пилом.

Суворо глянув на людей і поздоровкався.

Люди дивилися то на управителя, то на станового.

— Що тут у вас, питаю? Чому не робите?

— Чому не робимо? Робимо,— почулося ззаду.

— Де ж ваша робота, коли ви лежите, а косарки стоять?

— Чому лежимо? Робили й робитимемо,— знов озвався той самий голос.

— Харч плохий! — гукнув хтось.

— Так. Кажете: харч плохий.

— Косарки несправні!.. Руки ріжуть!.. Плата мала!.. До покрови шістдесят!.. Це здирство!.. Шкури деруть!..— загомоніло разом робітництво.

Становий закліпав очима.

— Не всі разом! — гукнув він, поступаючи до гурту.— Виходь сюди наперед, хто має претензії!..

— Чого... виходить? Всі маємо претензії... Не будемо робити, та й тільки, поки не дадуть до покрови сто!.. Еч як!..

Заговорили всі й зарухалися, мов комашня.

Управитель чекав. Мовчки моргав очима й перебирав губами, мов їв що смачне.

— Так...— нарешті промовив, коли вихор незадоволення трохи втихомирився.— Так харч плохий, кажете? Неправда. Пшоно, й сало, й хліб видано найкращі. Сам наказував і сам бачив...

— Що пшоно? У горло не лізе! — хрипко вирвалось з-позаду.

— А тобі чого, мармаладу в косовицю захотілось? — спитав Маляренко.— Косарки, кажете, несправні? Неправда. А що пальця один порізав, так дурному й

голову можна косаркою одрізати. Не лізь руками, куди не треба!

— Що там косарки! Плата мала! Скрізь понабавляли! А ми що? Запродані, чи що? Не будемо робить!..

Знову заходили над головами вогні роздратування.

— Скрізь бастують, і ми бастуватимемо! Нехай хліб пропада!..

— А, он чого ти захотів! — кинувся становий до дядька з порепаними губами.— Візьміть його!..

Урядник і соцький рушили були з місця. Але натопт насунувся на станового і одтиснув його назад.

Кинувся білий кітель в один бік, в другий, високо піднімаючи ноги, наче його хто смикав, мов іграшкового москалика за нитку. Підвів кулаки до робітників.

— Це бунт!.. Мовчать!.. Беріть його!..

Рисак, що на ньому приїхав управитель, поступився праворуч і метнув чорним алмазом на роздратованого білого ведмедика.

— Тпру!..

Гарбуз скотився з бігунків. Покотився до станового.

— Заспокойтесь! Заспокойтесь!..

— Так ви думаете бунтувати в мене? Полупаєнко, бери цього!

Сам ухопив за груди Опару й смикнув до себе. Тріснула сорочка.

— Не давай!.. Не давай!..

Все збилося до купи і в один момент змішалось, мов у вихрі. Підлетів над головами картуз станового. Став на дибки кінь урядника. Майнули через сідло чоботи.

— Бий їх!.. Не давай!..

— Трифоне Карповичу! Що ж це таке? — перелякано звертається до управителя вузькогрудий дідок.— Так же не можна!

Але управитель не чує його. Він стоїть, вирячивши очі й розчепіривши руки. Наляканий огир кидається з бігунками геть і трохи не збиває його з ніг. Тоді вхопився обома руками за віжки й, присідаючи назад майже до землі, як павук, поповз по отаві. Нарешті затримав.

Становий біжить до нього, без картуза й шаблі. З носа тече в нього кров.

— Наддай ходи! — гаркнув Юрко.— А то попадемо на шапочний розбор!

За гони було чути галас і гомін.

— Заварилось! Ще коли б батька не побили!

— Не поб'ють! А становому, може, і влетить. Пішли скоро.

— Не біжи. Як би не вскочити: з рушницями... Скажуть, що поліцію хотіли стріляти...

Вийшли на сінокос.

В цей самий момент кинувся огир Маляренка й потяг його по полю.

— Та-та-та... Шпарко йде справа!..

Назустріч біг становий.

— Дайте рушниці!.. Я їх усіх перестріляю!..

Розвіз рукою кров по вусах. Підбите око чудно прижмурювалось. Урядник скочив на коня й поскакав геть.

— Негідник!..— промовив становий і раптом заспокоївся.

Принаймні замовк. Тільки важко дихав і обтирав у кров закаляною хусткою червоне спітніле обличчя.

— Картуз ось... картуз... ваше високоблагородіе!..— обережно підійшов дідок, немов ховаючи свої вузькі груди.— Така сторія...

Становий рвонув картуз з рук дідові, обтриснув його й одяг на голову.

— Ну, пам'ятатимете мене! — сказав.— Я вам не забуду! Я їду,— додав Маляренкові.

— Почекайте в економії. Я теж зараз приїду.

— Добре.

Пішов до кабриолета. Там лежала однята в нього шабля. Одштовхнув її ногою й сів. Кабриолет рушив, і біла спина попливла геть від табору.

— З богом, Параско! — гукнув хтось.

— Не займай! — спинив суворо Опара.

Він ще був наїжений після баталії, мов молодий ставний пес, що тільки що вискочив з вуличної прочуханки. Робітництво теж було схвильоване: вийшло не те, чого хотілось.

Маляренко раптом усе спостеріг і збагнув.

— Ну, що ж це ви наробили? — сказав він, передавши віжки синові й підходячи до Олари.

— Нехай не хапає за грудки! «Забрать»! За що забрать? Хіба ми не маємо права говорити з вами про своє діло? Чого він вмiшався?

— Так-то так... але... Негарно вийшло.

— Хто каже — гарно?

Помовчали. Робiтництво обступило управителя. Пахло брудною бiлизною й потом.

— Так чого ж ви хочете?

— Набавки. Сто карбованців до покрови.

Помовчали.

— Багато.

— Чому багато? У Смолянина сто двадцять хочуть.

— Там iнша робота.

— Скрiзь однакова робота! Не в холодку лежать.

— Не в холодку, та й сто карбованців... великі гроші. Князь не погодиться. А тут ще от з становим... Пiде по всiй губернiї.

Говорили довго. Говорили тяжко. Мов каменяка, на серці лежав становий: буде бiда! Дехто вiдiйшов од гурту. Маляренко крутив. Порiшили: як скаже князь... Телеграфувати йому, а поки що — ставати до роботи.

Юрко сидiв на дишлi мажари, дивився й слухав.

Перед ним стояв товстий i важкий, хитрий i меткий Маляренко, витривалий i далекосяглий, i вiв гру з запальним, але малосвiдомим i неорганiзованим робiтництвом. I було подiбне до того, що шука грається з риб'ячим дрiб'язком. I було ясно, що вона в свiй час поiсть його.

Так прижмурював очi Маляренко й так смачно перебирав губами й ковтав слину.

«Крокодил!» — подумав Юрко.

XV

Степ помалу спускається в пологу балку. Переступає обережно вниз, мов через гадючку, через рiчку i йде поважно, не поспiшаючись, вгору, пiдходить аж до обрiю, де, мов дiвочi перса, нiжно визначаються двi могили. А потiм iде далi.

Куди?

А хто його зна! Кудись далеко. Мабуть, аж до моря. Йому не диковина. Йде тисячу верстов — на сонцi, на

вітрі, полинялий, обвітрений, без шапки. Жмурить вузькі свої очі. Мовчить. А прийде до моря, спиниться, і — знов прижмурює свої щілини, й мовчить.

Слухає, про що говорить море.

Море.

Коло тієї слизької гадючки внизу стоїть хутір. Сирій, солом'яний і теж обвітрений. А повз нього, від обрію до обрію, аж до тих могил, прослався шлях. Колись чумаки їздили, а тепер так, коли-не-коли кому забагнеться проїхатись ним. Колись і хутір був «постоялим», а тепер просто — хутір. Сорокопудишин. Живуть там Сорокопуди. Присівають хліба й баштани садять. Головне — баштани.

Он і цього року сріблясто-зеленою, обведеною золотим позументом плахтою послався баштан від хутора під гору.

На хуторі живе стара Сорокопудиха, Ликера Корніївна, а коло неї, мов коло квочки, сім дочок і два сини: Маруся, Олена, Ярина, Олександра, Катерина гостропузенька, Ганна й Настя, Петро й Свирид. Хто часом заскочить на хутір, то не розбирається в дівчатах: аж сім їх, і всі на одне обличчя — сірі, довгоносі, маслакуваті, мов старі коні. Ремонт!.. Одна Катруся, мов білий крупчатий вареничок, товстенька, гостропузенька, з масними очима. На неї й звертають увагу, хто заїздить, стежать за нею очима. Мов коти.

А стара Корніївна весь день турбується, і квочке, і скрипить: і те треба зробити, і те, і туди слід побігти, і туди.

— Ти б, Свириде, зробив!.. Ти б сказав!.. А чи не забув, Свириде, що треба прополоти огірки?

Свирид, кремезний сорокаліток з лисиною, мов коліно, розбійничими очима й вусами, завжди мовчить і завжди робить. Робить за Марусю й Катрусю, за Олену й Ярину і за всіх. Мовчки, понуро. Поблискуючи з-під густих брів чорними очима. Робить цілий день мовчки. А ввечері теж мовчки кличе в комору наймичку, рябу косооку Мотрю, і запирається з нею на цілу ніч.

Петро — студент. Веньямін в сім'ї. Огірки, кавуни й картопля продаються, щоб піти на вчення Петрові, на життя його в Харкові, на новий мундир. І в нього все того нового мундира немає. Все старий, вилинялий картуз. Хто його знає, куди йдуть гроші. Свирид мовчить,

тільки очима поблискує. Товариство... товариство погане. Все паничі, багачі: Маляренко, Ольшановський. Ім що? Мідяків і в руки не беруть. А тут кожен огірок, кожна динька на базар у місто йде. Наобридла та бита дорога, через гору — повз могили!

Живуть Сорокопуди в степу, як справжні птахи. Набивають собі шлунки всім, що росте на землі під сонцем, і віддають те все степові, вітрові й сонцю. Сама Ликера Корніївна про себе говорить:

— Дика я стала. Людей ніколи не виджу. Як побачу, що хто до воріт їде, так серце й падає... Боюсь. А чого — й сама не знаю. Задичавіла. І діти такі. Ще Катюшка сяк-так, а інші — мов кошенята, що на горіщі вивелись: побачать кого, то настобурчаться, і того дивись, що почнуть порскати.

— Ну, ви, мамаша, справді... — зауважує яка з дочок і не договорить, не зуміє думки висловить.

— Дика я, й діти мої дикії... Тільки ось Петро.

Проходить степ повз хутір Сорокопудів і не помічає його. Чи мало хіба зустрічається йому того сірого птаства? Іде собі, безтурботний, далі й далі, до синього моря, до гомінких хвиль. А там зупиниться, прижмуриється, що ледве зіниці з-між вій прозирають, і стоїть. Думає про що? А хто його знає!

XVI

— Пани! Пани їдуть!..

Заметушився хутір. Справді, під'їхали Ольшановські — Ніна, Юрко, й Стефан, і Маляренко! Ніна вся в рожевому, навіть в панчішках, а на голові солом'яний бриль золотом вилискує. Чотирнадцять очей з усіх кутків і закутків, з-за дверей і з-за герані на вікнах пронизують її здивованими й заздрими поглядами. А яка! Мов пастила рожева. Аж неначе в роті солодко. Маляренко коло неї. А що то таке за опудало ведмедикувате? Горбатий, чи що?

— Чим же я їх буду контентувати? — бідкається, ударивши в поли, Ликера Корніївна. — І борщ сьогодні пісний, з буряками та картоплею!

Вийшла в сіни. Стоїть, мов з хреста знята.

— Заходьте в залу, прошю вас покорно.

— Ми тільки на хвилинку,— цілує її в губи Ніна.— Нам на баштани хочеться поглянути.

— Нічого там, голубочко, гарного нема... Заходьте, заходьте в залу.

Зала. В кутку чорна, в бляшаній ризі, ікона, завітчана чорнобривцями й гвоздиками. Пучечок васильків. По стінах у чорних тоненьких рамцях картинки. Святі гори з крейдяними шпильями, подібними на голови цукру. Якийсь давній митрополит у білому клобуку. Цар Олександр I верхи на коні, що стоїть на задніх ногах, а передні підняв у повітря. А навколо — безліч давніх фотографій в оздоблених черепашками й засиджених мухами рамцях.

Під фотографіями теж давній диван, покритий ситцевим з лапатими квітками чохлам. Коло нього попід стінами дебели в таких само чохлах стільці. Далі стіл, поверх його в'язана важка скатерть. Спускається ледве не до старої нефарбованої підлоги! А насупроти, коло дверей, годинник з мідяними гилями й басистим боем.

«Раз... раз... раз...» — починає він вибивати, мов вітаючи гостей.

А на вікнах герані, й фуксії, і воскове дерево, і лілеї.

— Сідайте, прошу вас!

— А де ж Петро?

— Він зараз... забарився трохи.

Ось і Петро. Примочене й похапцем зачесане волосся. Обсмикує на ходу сорочку. Видно, лежав.

— Ну, ми до тебе на баштан!

Трохи посидівши в залі й давши спробогу Ликері Корніївні збагнути, що вони не загрожують їй гостинними розмовами й тим паче обідом, гості з Петром пішли на баштан.

XVII

Широкою планиною розкинувся баштан. Там він темно-зелений, а там сріблястий. Тут дині й огірки, а там кавуни. А поміж ними й через них, рядами, нахиливши на схід сонця голови, біжать соняшники. Одні ще молоді, з ніжними дитячими, піднятими вгору в золотих ореолах чолами. А другі, старіші, що вже думки їх позернулися, мудо просихлялися до землі.

Ніна перша те помітила.

— Дивіться, як замислився отой соняшник! Чисто, як Капітон на своїй пасіці. Не вистачає тільки бджіл.

Вар тремтить над баштаном. Аж немов дзвенить. А в його теплі лежать і тьмяно вилискують поміж огудиною кавуни й дині. Скраю, поміж зів'ялими парасолями листя, вилискують великі білі з рожевим відливом гарбузи. Мов сірі й полові воли полягли, й спокійно ремигають, і жують свою жуйку, заплющивши посоловілі від спеки очі.

— Гарний баштан!

Хвилі вару біжать понад огудиною.

Маляренко пішов з Ніною, Петро з Юрком, а Стефан спинився скраю, подивився, підвівши плечі туди, де лисніли кавуни й дині, ступив трохи в глиб баштану й сів під великим холодкуватим соняшником.

Баштан йому нецікавий.

— Ну, братухо, пішла історія! Читав? Після нашої забастовки скрізь бастують,— говорив Юрко, переступаючи через пліті огудини.

Петро всміхнувся. Неначе сонце вдарило йому в вічі.

— Нехай!..

— Уже в Богаєвського ставали... у Фан-Юнга... Васала.

— Ну що ж? Цього й слід було сподіватися. Я думаю, що ось-ось і загальна забастовка буде. Стануть залізниці, фабрики, заводи. А краще всього було б, коли б військо заворушилося.

— Да. Затанцював би Вітте з братією, мов карасі на сковороді.

— Ні. Що Вітте!.. Сам-то, сам...

— Е!.. Від нього я нічого не жду!

— І я не жду. Але треба, щоб і його розпеченим дротом припекло.

Тисячі тонких, не видних окові золотих дротинок упивалося в тіло розпеченими жалами, і воно щеміло й зуділо, мов під вогнем. Вітрець лоскотав обличчя крилами метелика. Огудина срібнилася, а молоді соняшники виставляли опуклі лоби проти сонця й дихали смолястим ароматом. В розтопленій блакиті важко махали крилами гави й чорно-скрипуче крякали.

— Гай, гай!..— гукнув, погрожуючи, Петро й махнув рукою.

— Да-а!.. Зелений? — стукнув, нахилившись, по зеленореброму кавуну Юрко.

— Ще зелені. Рано.

Гави, що були відлетіли від баштану, повернули назад. Несли на хрипучих крилах свої чорні з сірими заїдами носи неначе списи.

— Кра!.. Кра!..

— Гай-га-ай!..— знов крикнув Петро й шпурнув грудкою вслід горлатій незграбі.

— Газети б тепер на село.

— І без газети чутки розходяться. Пливуть самі в повітрі.

XVIII

На обрії переливалося прозірне золото, а дві могили ніжно тремтіли в ньому, мов дівочі перса.

Стефан сидів край баштану, підвівши плечі, і байдуже дивився перед себе. Маляренко з Ніною спинилися коло крислатого, широколобого соняшника й мов хотіли довідатися, про що він думає. Дивилися на нього й не могли звільнитися від ніяковості й щастя зближення. Немов той соняшник прикував їх до місця.

— Ніно!..

Від спеки молодий баритон захрип. Від вару повітря спиралося в грудях. Ніна цвіла рожевим маревом.

— Ви бачите... ви знаєте, що я... я...

Рожева хвиля хлиснула з грудей по саму голову, і в нестерпучій млості щастя й страждання Маляренко вигукнув:

— Ніно!.. Я... люблю вас!..

— І я.

Сказала й заморгала по-дитячи.

І сонце заморгало скоро-скоро. Затремтіли соняшники. Ніна вхопилася за соняшник... за руку... і розцвіла сонячною усмішкою.

— Кра!.. Кра!..— низько спускаючись, з притиском прокричала стара гави й, свистячи крилами, подалася геть до хутора.

Далеко-далеко на обрії мліли й тремтіли в нестерпучій жазі могили. Повітря дзвонило в мільйони дзвонів, і через те все поглохло.

Стефан підвівся з-під соняшника й, напружуючи плечі, гукнув:

— Додому!.. Пора додому!..

Ніна й Маляренко, мов крізь сон, почули його голос.

ХІХ

Князь приїхав.

Увійшла в сірий монументальний палац звичайнісінька собі людина, з лисиною й чималим пузцем. Сказала кілька слів, запинаючись і кліпаючи, неначе сова, з-під золотих окулярів очима, і по всьому маєтку розлилося напруження:

— Князь приїхав!

Неначе й палац підвищився й набрався якоїсь нової сили. Неначе многозначніше глянули на світ його великі вікна. Неначе на високих східцях його сторожко залягла якась турбота й непевність.

Поїхали до князя з візитами сусіди.

Приїхав і Богаєвський. Мов двадцятилітній юнак, увійшов по високих східцях, лагідний і вродливий, з очима одаліски, борідкою клинком.

— Маю за приємну повинність вітати ваше сіятельство з приїздом!

Ласкаво-зваблива усмішка пещеної вихованки гарему виграє з-під черепахового пенсне. Мигдально-лелійні пальці викоханих рук лагідно торкаються рукавів новісінького смокінга й білосніжних манжет. Скромний брильянт поблискує в елегантній краватці.

— Д-дякую!.. П-прошу.

Непевний рух короткої руки над бавовняним пузцем. Крісло червоного дерева злегка покотилося на блискучих коліщатках по блискучому паркету. Друге крісло ворухнулося. Сіли. Паркет відбиває дві пари лакованих ботинок.

— Надовго маєте ошчасливити своєю присутністю наші краї?

— Н-ні. Як покажуть с-с-справи! — з натугою видавлює слова князь, напружуючи, мов рак, очі.

Очі одаліски вибачливо зморгують те напруження рака.

— Хіба вашому сіятельству турбувати себе справа-

ми? Єсть у вас кому займатися ними. А як її сіятельства здоров'я? Має теж до нас завітати?

— Ні. Вона т-так обжилася н-на Рів'єрі, що не хо-хо-хоче нікуди р-рушати.

— Правда. У нас так нецікаво. А тут ще... Вибачте... Ваше сіятельство, мабуть, поінформовані... всякі непорозуміння... з селянством, з робітництвом.

— Так. П-писав управитель. От я й приїхав.

— Ну, це даремно. Цілком даремно. потурбувалися. Можна тільки було попрохати губернатора, і все було б гаразд.

— Так.

Князь розставив свої дугасті коліна й дивився в вікно. Богаєвський гладив і його всього, і ті коліна своїм едwabним поглядом.

— Так. Тільки б губернаторові. Річ у тім, що всі оці забастовки, всі оці вихватки гарячих голів, викликані вони не справжніми причинами економічного чи якого там характеру, а просто агітацією невеличкої купки злочинців. Тільки агітацією.

— Так?

Очі князя запитливо глянули крізь окуляри з-під догори зведених брів.

— Безперечно. У мене є факти.

— Ц-цікаво.

Одаліска розцвіла привабною усмішкою.

— Самі певні, провірені факти.

— Х-х-то ж вони т-такі, оті поганці?

— Це, ваше сіятельство, поки що таємниця.

— Але ви повинні с-сказати!

Одаліска не хотіла віддаватися зразу.

— Я зв'язаний словом честі.

— Ну, яке тут може бути сло-ло-во честі у д-д-дворянина, коли річ іде про таких негідників!

Князь спалахнув. Коліна його на мить стиснулись обценьками, мов клешні рака, а під лівим оком смикнувся поплавець.

Ключе. Богаєвський інтимно нахилився до князя.

— Річ у тому, що тут до справи замішується одна близька мені особа.

— Коли вона н-не сама... замішана...

— О ні, ваше сіятельство.

— Тоді...

— Я певен того, що благородство душі вашого сіятельства не дозволить зробити якусь неприємність особі, котра належить до так званого прекрасного полу.

— Безперечно.

Поплавець по-іншому засмикався під оком. Одаліска збагнула, що час віддатися.

— Тоді я скажу все по правді.

Дві пари коліщат посунулися по паркету до других двох пар, а ботинки — до ботинок.

— Та особа, про яку я говорю, моя своячениця. Вона дізналася від людини, котра добивається, між іншим сказати, цілком безнадійно, її симпатії, про організацію...

— Організацію?!

— Так, організацію, яка підбурює селянство й робітництво проти нас.

— Хто ж вони т-такі?

— Перший — син вашого управителя Маляренка. Другий — син дворянки поміщиці Ольшановський, і третій — син міщанки-баштанниці, Сорокопуд. Студенти університету.

Одаліска віддала все, що мала, і ждала подяки від князя. Але той мовчав.

Богаєвський доторкнувся випешеною рукою до свого алмаза й лагідно стукнув ботинком по паркету. Приємна усмішка застигла над його гостренькою борідкою. Прекрасне волосся буйним чубом нависло до черепахового пенсне над білим чолом.

— Треба, щоб усіх цих трьох молодчиків взяла на око поліція або жандармерія.

— Так. Т-треба Маляренка?

— Маляренко, Ольшановський і Сорокопуд. Але я так довго затримав увагу вашого сіятельства...

Богаєвський підвівся. Він щасливий, що побачив князя у доброму здоров'ї. Сподівається, що проти можливих заколотів влада вживе відповідних заходів.

Сходив з високих східців, і почував у своїй руці бавовняну руку князя, і ніс у серці його подяку. О, князь не забуде його послуги. Напише губернаторові.

Ходою двадцятилітнього юнака сходив з високих східців лагідний і вродливий красунь, з очима одаліски й борідкою клинком. Алмаз поблискував в його елегантній краватці.

Довго-довго працювало, ворожило над землею сонце і таки взяло від неї все, чого хотіло. Задовольнило своє бажання. Випило в неї всю осолоду й заспокоїлося. Вставало й тепер чимсвіт, виходило на гору й розкладало там величезне вогнище. Сідало само в золотих шатах в те вогнище й тихо-тихо пливло в ньому над землею, величезне й жорстоке.

Непотрібна вона йому тепер. Зазнала в свій час ласки — й досить.

І земля, змарніла й спрагла від пережитого, почорніла, й порепалася уся, і взялася турботним порохом відчуження.

Дошу, дошу!.. Щоб хоч трохи окропити змарніле обличчя його пливучим дробом! Хоч росою вночі охолодити нестерпучу спрагу! Хоч вранішнім вітром з-над вогкого моря дихнути вільотно!

Нема.

А прийде вечір, а зайде ніч, зчиняється над степом якась непевна гра, якась дражливе сперечання незначних сил.

То там, то тут щось блимне, щось моргне. Раз-раз!.. І ще!.. Здається, що ось-ось постануть хмари над степом. Ось винесуть свої гримучі авангарди на крилах вітряних.

А їх нема й немає.

Якась їх сила не пускає, якась їх влада затримала—отам, за степом, за горами. І суперечка йде там невсипуша: чи бути дощеві, чи ні.

«Бути, бути!» — кидає хтось огненне слово.

«Ой же ні!..» — відповідає хтось інший.

А земля жде, а земля прислухається, чи не загримить-таки далекий грім? Чи не зашелестить сухою травою вітер?

Немає!

Сидить Ніна на балконі й дивиться, як переморгуються далекі блискавки. Хоче пригадати вірші поета про них — і не може. Думає про життя, думає про те, що твориться навколо, і їй здається, що і в житті тепер відбувається те саме.

І там поблискують непевні вогні. Здається, що ось-ось здійметься буря, загримлять громи, поллються дощі.

А їх — немає.

Блимне щось, моргне — і погасне.

Війна.

Розрухи.

Забастовки.

Скрізь неспокій, скрізь тривога. А виходу немає.

Юрко, Микола, Петро щось роблять. Кудись їздять.

А їй нічого певного не кажуть. Не довіряють...

Що ж, невже вони думають, що коли б була потрібна жертва, вона не зможе принести її?..

Усмішка пробігає по її замкнених вустах.

Побачать!

Але де може бути жертва? Кому вона потрібна?

Сидить Ніна й дивиться, як блимають блискавки, і вслухається серцем в далекі погрози. І вона певна, що щось буде, буде неодмінно.

«Буде!.. Буде!..»

«Ой же ні!..»

«Буде!.. Буде!..» — німо перекликаються блискавиці.

XXI—XXII—XXIII

.....

XXIV

Нехай хвилюються народи й збройною рукою зводять свої рахунки. Нехай по державі хвилями пробігають розрухи й забастовки. Нехай скликають Державну думу й підкладають її під ступені царського трону. Нехай і нехай!.. Природі ні до чого того немає діла. Вона відбуває, дія за дією, свою віковичну містерію. Все за тим самим планом, все в тих самих рисах і в тій послідовності.

Перегоріло літо золотим хвилястим полум'ям. Одстугоніло далекими грозами дощовими, одморгало сухими блискавицями перекличними. Червоним жаром синьопереливним розгорілася осінь і прозірним димом засновує далекі обрії, що порозбігалися в усі краї, й спинилися там, і стоять нерухомі. Мов ждуть, що буде далі.

А пебо теж одійшло далеко-далеко від землі, заглиблюєся в ясну синяву й дивиться з далекого далека на чорними пасмами розмірежені поля, на золотом покроплєні ліси й на річки, блакиттю освічені. Мов людина підстаркувата, що читає книгу, подалі її від очей відставивши.

Осінь.

Низками важкого чорного намиста по заглибленій блакиті линуть до вирію гуси. Линуть і турботно перекликаються. Летять журавлі. Немов комарі в каре построїлись. Летять і тоскно курличуть. А ось напружено повитягали шиї качки й прудко-прудко, немов у пристрасті любовної жаги, дріботять крилами. Летять мов стріли, пущені з тугого лука. І все туди, туди, туди — в далекий вирій.

Навіть павутина зогрілася на сонці, знялася молочною піною в повітря й летить не знати куди. Чіпляється за дерева, за бур'яни й безсило демонструє своє бажання — пливти й рухатися.

Осінь.

Почервоніли від вранішніх заморозків груші, пожовкли морелі й безвладно скинули на вогуку землю, на молоду осінню траву, росою обважену, своє вбрання. Втомилися від сонця й літа. Стоять, обвільнені й полегшені, і віддають своє чорне тіло терпким пестошам бадьорого осіннього вітру, останній ласці знесиленого сонця. А яблуні, а вишні й сливи ще тримаються й червоно всміхаються до задумливого ставу.

Шарудить понад алеєю в опалому листі рябенький коротконогий песик з чорними чутливо настобурченими вухами й куцим хвостом. Нюхає. Чогось шукає. Спиниться. Підійме передню лапу в повітря й стоїть яку мить нерухомо. Прислухається. На куці пурхає жовтобока синичка. Червоноший щиголь обчищає свій дзьобик об темно-бурий прутик ліщини. Десь далеко на алеї чується хода. То йде владарка того песика — Ніна.

Вся в чорному й стримана, мов черниця, тихою ходою йде до ставу. Стала й стоїть. Нерухоме обличчя в неї, нерухомі очі. Мов прикута думкою до чогось далекого й сумного. Не бачить налитого сріблом ставу. Не помічає покритої чорнокленом і ясенем гори, що підводиться навспиньки над ставом і мов хоче через сад

побачити хутір і панську садибу. Не бачить. А серце тоскно стислося й жевріє смутними сподіваннями.

Песик підбіг і лащитья.

Відмахнулася. Побіг униз до води.

Подивилась: де б сісти.

Немає де. Замість лави стримить один пеньок з гвіздком на тім'ї. Зламано лаву.

Пішла до огорожі й сіла на камені.

Очі на ставу, а думки розпливлися й знітилися, мов туман ранішній.

Якось та буде!..

На курси не поїхала. Нащо вони, коли там не буде Миколи. Не хотіла в тому признатися, але було так, безперечно так.

Були плани — й розпланилися. Були заміри — й не здійснилися.

Несподівано все пішло не так, як думалося. Хтось, певно, видав Миколу, й Юрка, й Петра. Князь писав губернаторові, що вони підбивають селян проти панів. Довідався про це старий Маляренко. Начальник поштового відділу прочитав листа князевого й застеріг. У них умова. Ні один лист князів не випускається непрочитаний. За це від економії платня окрема начальникові. Не можна. Біля вогню всім треба ходити обережно. А князь — вогонь: і тепло коло нього, і згоріти можна.

І Микола, й Юрко повинні були зникнути.

Петро не захотів, — і тепер в тюрмі.

Наскочила жандармерія. Спеціально з губернії. Перерила все в Маляренка і в Ольшановських, — нічого не знайшла. Потрусила Капітона й ще декого. Позабирала книжки, газети. Оточила Сорокопудишин хутір. Наробила гармидеру. Трохи не вмерла з переляку Ликера Корнійвна. Позабивалися по кутках сім дочок її. Думали, що жандарі різатимуть їх. А Свирид як став у залі коло годинника, як статуя, так і простояв мовчки, поблизкуючи очима весь час, поки поралися неждані гості.

Взяли Петра. Не захотів утікати. Знищив і приховавав усе, що було, а сам не захотів тікати.

— Чого? Я роблю своє діло, а вони нехай роблять, що знають.

У Ликери Корніївни опісля й язика на який час одібрало було. Ледве потроху очумалася.

А Микола й Юрко мов крізь землю провалилися. До університету не поїхали. Звісток додому не подають.

Немає оказії. Пошті не довіряють.

І зажурився хутір Ольшановських.

Мовчки сидить з ранку до вечора Катерина Андріївна й в'яже панчохи. Мов ув'язує в них свої думки. Стефан мовчить, а Михайло цілими днями ходить з кутка в куток по залі й курить. Стукотить чобітьми по підлозі, мов годинник вибиває маятником. До Богаєвських не їздить, але весь час думає про Аріадну. Не витримав прямого поединку, віч-на-віч. Тепер узяв другу лінію: як одрізав до Богаєвських. Не сказавши ні слова, не зробивши натяку.

Ходить по залу й курить.

Зажурився хутір Ольшановських.

А тут скрізь неспокій. За лиманом уже дими встають. Палять економії..

Погнав вітрець по ставу зморшки, мов різьбяр зробив по сріблу дрібні нарізки. Погнав і затих.

— Ніно!.. Ніно!..

Хтось гукає здалека. Здається, Стефан.

Підвелася й пішла на голос: чого йому?

Далеко між деревами маячить постать Стефанова. Угору зведені плечі, мов до манекена прироблені руки.

Побачив.

— Іди додому!..

Приїхали Богаєвські. Вперше. Ніколи не були. Сам і Аріадна.

— Чого?

— Сама спитай!

Пішли вгору до будинку по засипаній жовтим листям алеї брат і сестра. Він — манекен дерев'яний, вона — ставна й тендітна, мов молода черниця, з чорноєдвабними, тонкими виписаними бровами.

XXV

Катерина Андріївна схвильована і в той час гордо задоволена.

Нарешті Богаєвські приїхали до них.

То все їздив Михайло.

Тонно веде розмову з Аріадною й приглядається оком жінки, що знала в житті кращі часи, до своєї гості. Якась гадючо-ефемерна. Все в неї роблене, удане. Це немов стало її другою натурою. На все дивиться немов з зацікавленням, але ніщо не цікавить її насправжки. На Катерину Андріївну й на Михайла дивиться так само, як на старий альбом, що випадково попав до її рук.

— Хто це такий? — і перевертає сторінку далі.

Михайло теж удає з себе ввічливу, але цілком бай-дужу до її жіночих принад людину.

— Цього року гарний переліт. Підстрелив п'ятеро гусей, а ви?

— Була спроба на качок...— інтригуюче зауважає, кидаючи погляд на Аріадну, Богаєвський і замикає свої вродливі уста усмішкою.

— Вас не питають! — розпеченою дротинкою шпигає ті уста Аріадна.

— Це цікаво.

— Нічого цікавого!

— До деякої міри... цікаво,— усміхається знов Богаєвський, і очі одаліски грають таємницею.

— Він хоче сказати, що я зробила дев'ять пострілів у повітря...

— І що за десятим підстрелила одну качечку, а Мен-тор піймав її і з'їв.

Аріадна освітілася усмішкою. Вдає з себе хлопчи-ка-семилітка:

— Піймав і з'їв! — вередливо кокетуючи, повторяє вона.

Катерина Андріївна співчуваючи мовчить. Стефан, підвівши плечі, по-совиному кліпає очима. Ніна, задумана, мов осінь, дивиться на гостей.

Аріадна почуває той погляд.

— Гарно тепер у саду. Але я не люблю осені.

Ніна у відповідь ніжно-задумливо всміхається.

«У неї гарні брови»,— помічає Аріадна.

— Ну, Михайле Антоновичу, чию кандидатуру будем висувати в Державну думу?

Богаєвський підсувається до Михайла й інтимно за-глядає йому в вічі.

— Не вірю я в ту Думу.

— Чому? А я навпаки. Думаю, що вона саме в нашу міру і в наш час.

Приємно всміхається й дружньо-інтимно додає:

— Думаю, що треба висувати кандидатуру князя.

— Та він же заїка! — зривається разом Михайло.

— А ви думаете, що в думках та парламентах тільки оратори сидять та мають вплив і значення?

— Я неодмінно подам свій голос за князя! — екзальтовано спурхуючи з місця, каже Аріадна.

— Як матимеш той голос!..

— А хіба я не маю?

— Здається, ні.

— Тоді я проти такої Думи!

Йй нудно. Не сидиться на місці. Підбрала амазонку, пішла на веранду. Михайло за нею.

— А де ж ваш син Юрій? — звертається Богаєвський до Катерини Андріївни.

— Поїхав до університету.

Стефан нервово скліпає вирлоокими очима.

Богаєвський дивиться на Ніну:

— Неспокійно зараз. Подекуди до кулеметів доходить...

— У нас нічого.

— Ну, у вас...— Богаєвський щось хоче сказати й спиняється.

Перевів очі на Стефана.

— У вас нічого не буде.

Стефан дивиться на нього. Наїжився, мов хоче кинути на ворога.

— У вас нічого не буде...

Загадкова ухмилка.

Мовчанка.

Чути сміх Аріадни.

Червоніє листя плюща на веранді. Голубіє небо. Осінь задумливо дивиться знадвору.

— Ну, пора їхати додому. Вибачення за турботу. Хотілося познайомитися. Живемо поблизу й незнайомі.

Кидає слова, кидає усмішки й кличе Аріадну. Та входить з веранди, і в дверях вимальовується туго затягнута постать, мов виточена фігурка з шахів.

Поїхали. Танцюють і виграють задами підстрижені коні. Вилискує циліндр Аріадни, гойдається трен. Хилитається гнучкий стан.

- Я знаю, хто видав наших.
- Обернулися до Стефана.
- Хто?
- Богаєвський.

XXVI

Летять чорні разки наміста під сірим небом, і чути далекий турботний поклик: «Куг-ги! куг-ги!» Зеленими едвабами стелеться озимина й дише прохолодою й рослинним ароматом. Пізній плуг глибокими борознами ріже заснулий переліг, і гайвороння купами носить-ся над свіжими скибами чорнозему.

Ге-ей, далеко видно в степу!

Он м'яко котиться, мов по гумі, по накоченому після дощів шляху бричка. Пара коненят бадьоро дріботять у дишлах. А дядько настовбурчив шапку над коміром сірої свитини, прижмурив оченята й задоволено помахує батіжком: «Но-о!..» Поглянув на плугатарів. Спинив коней.

- Здорові.
- Здоров.
- Орете?
- Атож.
- Та-ак. А як земля?
- Та нічого. Трохи важкувато.
- Та-ак.

Перебирає віжки в руках. Мишаста кобильчина, користуючись моментом, спорожняється.

- Ну що? Нічого не чуть?
- Кажуть, замирення з японцем.
- Ну що ж, пора. А як люди?
- Та нічого. Починають трусити панські економії.
- Йо?

Загадково киває головою й весело додає:

- Аж пір'я летить!
- Де?
- По Кам'янці.
- Та-ак.

Мовчанка. Гнідий мотнув головою.

- Ну, бувайте здорові.
- Бувай!

Рушила й м'яко покотила бричка.

«По Кам'янці,— думає ратай.— Недалеко».

— Ну, рушай!

Взявся за плуга. Влягли в шлеї коні, захрущало коріння, і потік з лемеша чорноєднабною биндою чорнозем.

«По Кам'янці...»

— Куг-ги! Куг-ги! — зовсім низько перекликаються сірі птахи.

Підвів у небо погонич очі. Шморгонув носом.

— Та й багато цього року гусей!

«По Кам'янці...»

Зеленими килимами стелеться озимина. Вабить очі й дише осінньою рослинністю. Кружляє гайвороння над оранкою. Хижацьким криком роздирає повітря. Холодно сплять далекі перелого.

А бричка котиться, й котиться шляхом, і тягне за собою невидимо до серця прив'язану нитку.

«Вже на Кам'янці!..»

Гей-гей-ге-ей! Далеко видно в степу.

Чи то дими, чи хмари повстають на обрії?

XXVII

Осіння ніч. Прийде й стане коло вікон. Зачинять віконниці, а вона стоїть, не відходить. Стоїть нерухомо, мов старий каштан на висипаній жовтим піском лощинці коло дому. Мов білі колони ганку.

Стоїть і мовчить.

І моторошно на душі від того мовчання.

Світло в кабінеті, їдальні, в усіх інших — темнота. І страшно заходити туди, як стемніє. Але треба обійти, оглядіти. Бо повен дім добра, а скрізь почалися грабунки. Бо нікому не можна довіряти.

Цокотить чайним посудом господиня дому. Дзвенить срібними ложечками у мідяній мисочці. Обличчя її вродливе й суворе, мов матрони римської.

— Що тобі сказав військовий начальник? Дасть він солдатів чи ні?

Вона незадоволена й чоловіком, і військовим начальником, і тим, що скрізь заходять бунти, грабунки. Це щось неможливе, ні на що не похоже. Дозволити мужикові дійти до того, що серед дня осмілюються грабувати економію. Зароби собі і тоді користуйся заробленим, а чужого не займай.

— Я вже говорив, що обіщав на цьому тижні прислати до князя двадцять чоловіка. З них можна буде взяти й до нас чоловіка п'ять, ну три...

— Три! Що можуть зробити три?..

— Але ж у них зброя!..

Богаєвський гнівається. Він усе зробив, що міг, і не його вина, що робиться не так, як він хоче. Іра не може цього зрозуміти.

— Іро! — озивається Аріадна.— Чого ти так боїшся? І папа, і Олексій Петрович завжди відносилися до селян добре, нічим їх не кривдили. Вони нам не зроблять ніякої шкоди.

— Ти віриш мужикам? Ну, я цього не можу дозволити собі!

Вона гордо хитає вродливою головою, і на її обличчі римської матрони застигає зневажлива усмішка.

Богаєвський у душі теж не вірить селянам. Не вірить їм і Аріадна. Але вони бояться паніки.

— Немає чого боятися. А буде небезпека, то вживемо заходів, щоб забезпечити себе від неї.

Богаєвський підвівся з крісла, іде до кабінету й черкає сірничка. З свічкою в руках іде у звичайний тепер вечірній обхід кімнат адміральського музею. А ті кімнати — справжній музей, що утворив його покійний тєсть. Музей наук, письменства, мистецтва, археології, прикладної техніки, колекцій мисливства й спорту. За довгий свій вік небіжчик об'їздив увесь світ і мав досить засобів і вільного часу, щоб усолодити свою старість усім отим добром.

XXVIII

Беззвучно йде по паркету, держачи перед себе свічку, Богаєвський. Бліки від неї падають на поліровку дорогих меблів, на свічада й віск паркету і перебігають з місця на місце, мов ведуть якусь химерну гру. Освітлюють гобелени, дорогі канделябри, статуї.

Богаєвський дивиться. Все на своїх місцях. Скорботно глянув із пїтьми Рембрандтів лик Христа в терновому вінку. Ось шафа з сріблом. Виліскують за склом срібні братини з золотими орлами, срібні карафи, кубки, чарки, колекції срібних каламарів, попільниць, призів, медалів олімпійських ігор.

Ось із п'ятьма висовується залізними кутами важка вогнетривала шафа. Там зберігається старовинний великий золотий хрест з мощами. Там лежать відсоткові папери. Двадцять сім тисяч!.. Там колекції золотої монети. Персні з дорогим камінням, шпильки, брелоки. Є один чудової різьбярної роботи Бенвенуто Челліні, чи що. В Італії придбав адмірал.

А ось кімната мисливського приладдя й дуельної зброї. Шафи з костюмами для плавання, бокса, боротьби й атлетики, верхової їзди, для лаун-теніса й іншого, й іншого. Шапки... брилі... кепки...

Ось окремо колекція старовинної мисливської зброї виробу славетних майстрів — Боса, Лазаріно, Моргенрота, Старбуса та інших. Так вихвалявся адмірал цією колекцією!..

Ось його архів. Величезна скриня з фамільними та іншими документами, дворянською родословною книгою-грамотою в темно-малиновій едвобній обкладині, з великою печаттю на позументі, в шкатулці з палісандрового дерева. У великі свята добував із скрині ту грамоту адмірал, сідав у залі й на самотині перечитував од слова до слова.

Ось археологічна кімната й колекції мінералів, комах і гадів. Вискаляє зуби з шафи череп кімерійця, що викопав адмірал.

Скоріш проходить Богаєвський не цікаві для нього кімнати. Поминає непотрібний мотлох. Проходить через кабінет адмірала з столом, набитим його рукописами. Писав старий чудак про відродження древньо-олімпійських ігор і відродження людськості за допомогою спорту. Дивак! Сам був мов бочонок і важив дев'ять пудів.

Поруч з кабінетом — книгозбірня, більше сорока тисяч примірників. Скільки грошей у неї всаджено! За «Фехтування» Гомара в Парижі заплачено 1750 франків.

Обійшовши адміральську половину, Богаєвський обходить свою. Тут та ж розкіш, але більш сучасна. Він кохається в фотографії. У нього є дорогі об'єктиви, приладдя для класичної експозиції, вищої ретуші, різних проявлень. Є окрема книгозбірня з техніки й мистецтва фотографічної вмилості.

Спляється коло великої горіхової гардероби й роз-

чиняє її. Думка: чи не забрався хто туди? Мацає одіж... Нема. А там висять: три нових фракчних костюми, три сюртучних пари, два смокінги, шість пар піджачних, дванадцять нових повних костюмів з найкращої китайської шовкової чесучі... Там три паризьких циліндри. Один — ясний, літній, кольору gris de perle,¹ останній крик моди. Два нові солом'яні брилі — справжня панама. Один бриль солом'яний з чорним бордюром. Он вгорі африканська каска з цілою системою віддушин, паризького виробництва.

Зітхнув Богаєвський. Багато всього. Жити б і жити не турбуючись. А тут...

Зачинив дверчата. Пішов далі.

Обійшов. Погасив свічку. Прислухався.

Мовчить осінь. Присунулася темною ніччю під самі вікна й мовчить.

Заграла на роялі Аріадна. Мов морозом по спині посипало. Хотів іти сказати, щоб не грала,— і не пішов.

Усе одно. Нехай!

XXIX

Михайло, своїм звичаєм, ходить і ходить по кімнаті. Накручує догори чорні вуси, поблискує очима. В нього так само, як і в Юрка, орляча змичка брів. Обидва пішли в батька.

Катерина Андріївна щось плете. Ніна читає й напружує брови, щоб зловити смисл прочитаного. А він не піддається. Вернулася назад, читає знов.

Стефан кліпає очима на лампу.

Тихо.

Що це?.. Мов щось застугоніло... і враз затихло.

Зняли гвалт собаки. Усім двором...

— Здається, хтось приїхав.

Михайло не дійшов до кутка, повернувся й вийшов. У непричинені двері тривожно дивиться неспокій і ось-ось збирається затріпотіти крилами. Собаки на когось напосідають. Коло самих дверей...

І враз у дім вірвався насичений неспокоєм і хвилюванням клубок звуків. Жіночі голоси. Сміх... чи плач...

Мати й дочка злякано й разом підвелися з місць. Стефан втопив ще нижче в плечі свою голову, витяг

¹ Перлисто-сірий (франц.).

наперед гострі щелепини й закліпав очима, прислухаючися.

— Богаєвські,— сказав він.

Переглянулися: чого? Але не встигли нічого збагнути, як у кімнату не ввійшли, а вбігли, не роздягаючись, Іра, Аріадна й за ними сам Богаєвський.

«Що таке?» — застигло питання на обличчях Катерини Андріївни й Ніни.

— Вибачте, що вриваємося до вас! Але це... це щось неможливе!.. Напали, мов гунни, мов дикуни!.. Ах, я не знаю... Ха-ха-ха!..

Іра кидається в крісло. З нею істерика. Аріадна й Богаєвський метушаться коло неї.

— Води!

Михайло незвичайно для нього скоро біжить до графина.

— Що, що таке?..

— Мужики!.. Мужики грабують нас!!

Жах пробігає хвилиною по дому. Немов моргнула лампа.

— Перед вечором почали з'їздитись... бричками, гарбами, возами. З Олексіївки, з хуторів... Обложили з усіх боків, мов орда...

— Alexis, перестань!..— підводиться раптом Іра.— Де Кастор?

— Ах, pardon... в екіпажі. Я зараз подивлюсь...

Богаєвський, не своєю, розгублено-метушливою ходою біжить до дверей, наставляючи поперед себе руки.

Іра опановує себе. Вона знов робиться схожа на римську матрону під час навали гуннів. Бліда, з блискучими очима.

— Вибачте, що вірвалися до вас,— звертається вона знов до Катерини Андріївни.— Ми тільки на годину. Ідемо в Понятовку.

— Ах, що ви кажете? Куди ви поїдете вночі? Залишайтеся у нас!

— Ні, ні! Ви тільки уявіть собі: мов звірі дикі, оточили нас! Alexis вийшов. «Давай хліба!» — «По якому праву?» — «Все наше!» І почалось. А Кастор, бідний Кастор! Вірний друг покійного папа... Вибіг, почав гавкати... Погналися за ним з сокирами. Трохи не зарубали. Лапу одрубали!.. Ось він. Кастор, Кастор!..

Богаєвський вносить забинтованого рудого вижела

й становить його на підлогу. Пес дивиться старими розумними очима навколо й на трьох ногах дибає до Іри. Лиже руку.

Богаєвський нахилився до Михайла:

— Горить!..

Той роздумливо крутить головою. Стефан обережно вийшов з кімнати.

Аж тепер Катерина Андріївна помітила, що гості не роздягалися, і попрохала розташовуватись у неї, як дома.

— Зараз буде чай, вечеря.

Вона хоче домашнім клопотом одігнати від себе той жах, що привезли його з собою несподівані гості.

Ось воно, те страшне й невідхильне, жахливим вихором і до них доривається. Сьогодні Богаєвські, завтра Ольшановські. Мороз пробігає в неї по спині, але вона вдає з себе спокійну:

— Нічого, якось обійдеться. Може, великої шкоди не нароблять.

Богаєвський дивиться на Михайла. Той мовчки зморгує багатозначний погляд вродливих, тепер без пенсне, якихось химерно-незнайомих очей.

Загубилося пенсне.

Аріадна мовчить, мов загіпнотизована.

Ніна глибокими очима дивиться на всіх і мов не може збагнути, що сталося.

XXX

Стефан вийшов на ганок. Глянув через сад на гору. Так, горить. Неначе місяць сходить.

Пішов до стайні, осідлав коня й виїхав за ворота.

Там припав до гриви, ударив ногами під боки, раз і вдруге, й полетів у степ, пойнятий звірячою радістю й зацікавленням.

Горить!..

.
.

XXXI

То був не будинок з білою колонадою, з ганками й мезоніном, а велетенська голова жахливого вогненного лева. Червоно-чорна грива стовбурчилась й буйно хилталася на вітрі. Білі зуби вишкірялися серед вогню

й диму, а з невидимої пельки виривалось шалене гарчання, нестримана звіряча лютя.

І здавалося, що ось-ось та вогненна голова піднесеться вгору й полетить уночі над садом, ревучи, й регочучи, й викидаючи з себе хмари диму й іскор.

А навколо будинку, мов комашня, метушилися люди. Щось тягли, щось кидали. Змагалися між собою. Наближались до вогню, лізли в вікна й панічно тікали назад, коли вогонь з новою й новою силою вибухав з середини дому.

На посипаній жовтим піском лощинці, під каштаном, безладним півколом було розташовано меблі, і на них сиділи й дивилися на пожежу люди: чоловіки, й жінки, й діти. І все було п'яне незноюю радістю роздратування й здивування. І все кричало, реготало й вило від звірячого задоволення й божевільного захоплення.

— Га-га-га!..— мов у казані клекотіла розтоплена смола.

Голоси людей зливалися з ревом вогню.

Хтось у дикім екстазі стрибав перед вогнем. Хтось рвав книжки й розпускав по вітру рожеві листки, і вони, мов яблуневий цвіт, падали на землю. Хлопець настроїв на палицю черепа, підняв його вгору й стрибає перед вогнем чорним силуетом. Якийсь дядько натяг на себе поверх свити в'язану фуфайку, підібгав під неї поли, підмостив на черево подушку й танцює перед вогнем, виробляючи руками якісь безладні гімнастичні фігури.

— Адмірал!.. Адмірал!.. Га-га-га!

— Розчиняй йому пузо!.. Розчиняй пузо!..

Хтось порнув ножем у подушку, і з неї посипався пух.

— Га-га-га...

Реве безум, гуде будинок, тріпочуть вгорі хмари.

Каштан мов обито розтопленим золотом.

Уся панська садиба залита рожевим сяйвом.

Там хазяйнують люди.

Турботно виносять з винбарів мішки й кидають їх на підводи. Грузять насипом брички пшоном, пшеницею, борошном. Тягнуть хомути, шлеї. Викочують бочонки. Мов комашки, котять по землі величenni пакунки вовни. Сиплеться ячмінь... Сиплеться додолу просо... Пшоно... Од дверей до возів доріжки,

Торохтять цеберка, відра.
— Скоріше! Скоріше! Чи нема де сала? Олії? Ось чоботи!
— Чоботи?!
— Мої!
— Брешеш! Я перший!
Схопилися, борються. Б'ють один одного чобітьми в обличчя. Падають.
Побігла струменем із брички пшениця.
— Затикай!.. Затикай!..
Прив'язують до гарб коней, корів.
Хтось виганяє з кошари овець,— рожевих, сонних...
Ув'язують кабана. Білі поросятка турботно хрюкають коло наляканої свині.
— Куві-і!.. Куві-і!..
То дядько разом ухопив двох сосунців за задні ноги. Решта побігла попід возами.
— Хрю-хрю-хрю! — біжить за ними свиня.
— Не займай! Цей плужок мій!
— От народ!
— Кириле, куди ти, сучий сину, дивишся!!
— Це не по закону: вам усе, а нам нічого?!
Бах. Трах. Бійка.
— Га-га-га!..
— Го-го-го!..
— Так його!
— Куві-і!.. Куві-і!..
— Хрю!.. Хрю!.. Хрю!..
— От народ!..

.....

XXXII

Тягнуться в степ з хутора вози. Примеркає пожежа. Лев притомився. Вже не ричить, а байдуже позіхає, роззявляючи свою чорну пащу.
— Ти хто такий? Ти чого тут?
Чорні тіні обступили Стефана. Простягають руки.
Кинувся, мов заєць, між деревами в гущину саду.
— Лови!.. Лови його!..
Перестрибнув через тин. Схопився на коня й подався без дороги в степ.

У маєтках князя тривога. От-от наїдуть грабіжники на якийсь хутір, рознесуть його й пустять димами. Таке робиться скрізь. Щовечора за рікою видно заграви пожеж. Щоранку з туманами тягнеться по землі дим. Народ — мов роздратовані оси. Нічого з ним не поробиш.

Ще з весни між селянством почувалося щось непевне. То в одному, то в другому місці заганяли вночі коней у заповідні князівські сінокоси й випасали їх. Влітку розкрадали з поля пшеницю. Якось підпалили комо-ру в степу.

Тепер, восени, коли потяглися з-над плавнів тумани, з усієї околиці посунулося селянство в головну економію й почало настирно вимагати зерна на посів.

Маляренко відмовив. Усій околиці не надаси.

А жажливі події насувалися ближче й ближче. Треба було якось забезпечити себе. Маляренко сам зібрав сусідніх селян і пообіцяв, що коли будуть боронити князівського добра, дасть їм під посів кращої землі. А коли хто схоче, то може й купити собі землі. Князь не дорожитиметься.

— Ні, Трифоне Карповичу,— сказав багатий і статечний селянин Грунь.— Князівського майна захищати не думаємо. Нехай сам стереже. А купувати землю нам немає чого. Все одно вона наша. І нам її даром віддадуть.

Відбив Маляренко телеграми князеві й губернаторові, послав гінця до справника. Добув десяток стражників і ждав від воїнського начальника солдатів.

Роздав зброю, яка була, службовцям.

Ждали біди неминучої.

І ось вона насунулася.

По обіді приїхало на князівський хутір Нові Топази чоловіка п'ятсот селянства. Кинулися з криком «ура» й пострілами з рушниць на винбари й магазини й розграбували їх. Почали забирати коней і худобу.

Прилетів гонець до Маляренка.

Послав негайно стражників.

Сипонуло, забачивши їх, селянство з хутора. Мов вороння знялось з падалі. Хто куди. Кидали нарабо-

ване з возів, щоб легше тікати... Всипали стражники декому приску за шкуру.

Але хутір пропав.

Стурбувався Маляренко. Кличе старосту. Просить об'явити селянам, що від князя одержано листа. Дає дозвіл видати своїм селянам позику хлібом. А коли вийдуть захищати князівські хутори, то ще дасть по возу хліба в нагороду.

Хотів зібрати староста сход, але виявилось, що немає нікого дома:

— Поїхали грабувати сусідні економії.

XXXIV

Як хмара, ходив Маляренко по кімнаті. Знав, що вже дехто з службовців складає манатки, щоб тікати до міста.

За вікнами стояв туман і мов студенем обгортав і будинок, і самого Маляренка.

Виїхати до міста, поки якось утихомириться?

Соромно.

Що скаже князь?

Залишитися тут — небезпечно.

Нічим одкупитися не можна.

Стражники й солдати — надія мала. Дуже багато в князя добра, і далеко воно розкидане.

А найбільша небезпека — це вино.

Двадцять тисяч відер дали цього року виноградники князеві.

А запасів попередніх років скільки!.. Дорвуться до вина — тоді пропало.

Уявляє картину розгрому льохів.

Щось тихо стукнуло в двері.

— Увійходь!

Не глянув. Думає, що хто з домашніх.

— Тато! Здрастуйте!

Повернувся, мов бугай товстоший.

— Це ти?

— Я.

Перед ним стояв Микола. Винувата усмішка застигла на його обличчі.

— Чого це ти явився? — різко спитав батько.

Микола зніяковів. Не сподівався такого вітання.

— Коли грошей не вистачало, міг написати. Тепер тобі тут не місце!

— Навпаки, тату, я думаю, що місце.

— Що таке? — потяг по підлозі до ніг сина, мов тяжкі гирі, холодний погляд батько.

— Я думаю, що коли ви й мама в небезпеці, то мое місце коло вас.

— Г-м! Ти думаєш?..

— Це моя повинність.

— А підбурювати мужиків теж була повинність?

Син мовчки глянув батькові в вічі.

— Геть з моїх очей! Щоб я тебе не бачив!..— спаленів, мов порох, батько.— Я тобі кажу: геть з моїх очей!!

Микола вийшов з кімнати.

XXXV

За ніч з моря й плавнів находили тумани й невидимим корінням вростали в землю. Довго й уперто не хотіли здійматись угору і тільки на обід кудись зникали. І сірою марою стояла в тумані на горі економія князя, немов казкова фортеця часів давно минулих.

Позачинені всі брами.

Боялись отого повитого млою степу. Здавалося, що ось-ось з тієї мли позіхне вогненною пелькою дракон. Ввижалося, що вийдуть сірі, кострубаті люди, п'яні помстою, і накинуться на економію.

Але нічого. Вона витримає напад.

У неї міцні й високі мури. У неї озброєні люди. Над нею невидимим сторожем стоїть тінь всевладного князя.

А ось хутори — вони беззахисні.

А там — магазини ломляться від хліба. Льохи — повні вина. Кошари ревуть тисячами шпанки. Воли, верблюди сотнями спокійно жують свою жуйку. Хто їх захистить? Ніхто.

Ламає голову Маляренко. Жде солдатів. Послав гінця до командира кордону, прохає прибути з стражниками на підмогу.

І ось уранці виринає з туману звістка: зайчани їдуть на Старі Топази. Розграбували Нові, тепер грабуватимуть Старі.

Стиснув щелепи Маляренко, пограв пружками на лицях, блимнув по-крокодилячи очима, велів запрягти бігунки.

Уб'ють?

Один біс.

Взяти стражників?

Гірше! Можуть напасти на головну економію.

Сів, поїхав.

Бере відвологлий шлях гарячий Говорун. Укрився милом. Б'є мокрими клубками в обличчя туман. Ось і хутір.

Уже почалося!..

Повен двір підвід. Розчинені магазини. Навперебій одне перед одним селяни несуть, розсипають і топчуть зерно. Знов несуть, і топчуть, і сиплють в брички, розсипають на землю, на колеса. Земля — вся в пшениці.

— Що ви робите?!

Усмішки, регіт, глузування.

— А тобі яке діло? Твоє, чи що?..

— Все наше, своє беремо!

— Наша праця! Діди й прадіди наживали!

Маляренко стояв і блимав очима.

— Забирайся краще геть відсіля, поки голова ціла!

— Тікайте, Трифоне Карповичу, а то щоб чого не було!

Глянув — вузькогрудий дідок, що колись на забастовці в степу ніс шаблю становому.

— Тікайте, а то бачите...— кивнув головою між магазинами й побіг.

Маляренко глянув. Од магазинів наближався натоп, з пострілами й вигуками:

— Ура! Ура! За білого царя!..

То тільки що підїхала на хутір нова партія. Розграбували сусідню винодільню. Всі були п'яні.

Попереду виступав невідомий, в довгій білій сорочці, з червоною накладкою на грудях і з величезними гудзиками. На голові в нього була висока гостроверха шапка з білим султаном, а по обидва боки висіли на шнурках револьвери. В руках держав велику книгу й великий червоний олівець.

Поруч з ним виступало кілька чоловіка в червоних штанях. Прямували до Маляренка. Всі п'яні.

Хотів був тікати, але зостався.

— Ти хто такий і чого тут? — звернувся до нього чоловік у високій шапці і, не діждавшись відповіді, почав кричати, б'ючи олівцем по книзі:

— Воля! Воля! Я — цар-государ! А це мої генерали!.. Весь хліб і всю скотину віддаю народові! Ура!.. Ура!..

— Ура!.. Ура!.. — підхопили «генерали», махаючи руками й наближаючись до Маляренка.

— Тікайте!.. — смикнув його хтось за руку.

Круто повернувся й трохи не побіг до бігунків.

— Ура!.. Ура!.. Держи!..

Пляшка полетіла навздогін, дзенькнула об колесо. Скочив на бігунки. Оглянувся.

«Цар» стояв серед «генералів», узявшись у боки, і реготав. Револьвери теліпалися у нього на боках, а шапка зсунулася на потилицю.

— Держи його! Перекидайте бігунки! Держи кнура годованого. Вихолостати його!..

Ударив скоріше віжками.

Рвонувся Говорун і виніс із натовпу.

— Ура!.. Ура!.. Ха-ха-ха!.. Держи його!..

Хутір залишився позаду.

XXXVI

Туман обхопив Маляренка. Говорун ішов повною ходою.

— Стій! Стій! — крикнуло кілька голосів здалека.— Хто їде? Стій, тобі говорять!..

Схопили Говоруна за вуздечку. Купа людей наблизилася до Маляренка.

— А, Трифон Карпович!.. Наше вам поштеніе!.. З празником!..

Були знайомі понятовські селяни. П'яні. Коло них лежала перекинута догори колесами бідарка, а коло неї чоловік. Його кілька селян били пляшками з вином, приказуючи:

— Приставай, сучий сину, у нашу віру!.. Приставай!

— Що ви робите?

— А от обертаємо в свою віру Панька. А то запанів дуже.

З землі підвівся об'їждчик з економії. Ніяково по-сміхається.

— Ой, буде вам ваша віра! — гостро кинув Маляренко.— Нашивайте лубки!

Торконув коня й поїхав далі.

XXXVII

Осінь заглибилася до самого дна. Набралася вщерть задуми туманної, розважності холодної і зупинилася. Далі йти нікуди.

Холодною сивиною щоранку береться озимина. Спозарання сходяться ввечері в тісніше коло обрії. І степ думає, розважно, холодно думає свої віками непередумані думи. Не перебігає вже через спустошені лани перекотиполе. Не плине в повітрі п'яне теплом павутиння. Промайне часом у бур'янах, поблискуючи бісерними очима, лисиця, пограє вухами на межі заєць. І сунуть по небу валки хмар.

Куди?

А хіба не однаково!

Заглибилась осінь. Немає їй шляху назад.

Мовчки йдуть по саду Ніна з Юрком і Миколою.

Говорити нічого. Життя само сказало все.

Там, у Петербурзі, у Москві, по великих містах, інтелігенція й робітництво добиваються свобод. Там викидають яскраво-запальні лозунги. Там рушаються мури абсолютизму і на руїнах його повстають зародки нового життя.

А тут?

Тут страшним кошмаром розгорнулася, заревла й заграла скаженим виром народна темнота,— без чийого-будь керування, без власної свідомості. Бери, що можеш взяти!.. Бий і пали, чого взяти не можеш! Сотням шпанки, цілим отарам перебивали спини,— нікуди було дівати!.. Бий, пали! Використовуй момент! Момент і момент! Про те, що буде завтра,— не думай.

Вогнем і димами прокотилися по степу розрухи. В огні й димах погас вчорашній день, і в холоді й мряці надходить день сьогоднішній. І в тій мряці

жахливим гуком пронеслося по степу нове слово: «Козаки!..»

Прошли вже по Кам'янці. Перепороли старих і молодих. Тепер наближаються до маєтків князя. Ждуть самого губернатора. На півмільйона зроблено шкоди князеві. Усіх панів пограбовано. І в Ольшановських увесь хліб забрано. Щастя, що на тому спинилися. Наїлося селянство по саму зав'язку. Ліньки вже було братися за інший мотлох. Та й чутки непевні пішли.

— Ну, а як батько? — питає по мовчанці Юрко.

— Що ж, я розумію його становище: найнявся — продався. Він зробив усе, що можна було, щоб не загострювати відносин до селян. Але...

Микола не договорив. Очі винувато моргають. Неначе він сам зробив провину. Здрігнувся. Холодно.

— Я не знаю... — каже Ніна. — У мене на душі так важко, так важко!..

— Чого? — іронічно кидає Юрко.

— Ти так питаєш, що з тобою говорити не можна.

— Як хочеш!

Він знервований і сердитий. Брови його строго зімкнуті.

— Того тяжко, що... я не можу зрозуміти: хто тут винуватий, хто правий? Селяни грабували панів, тепер селян б'ють козаки. Тільки втрати і втрати, і нічого доброго не було й немає!..

— Щось та буде, — примиряюче каже Микола.

— Безперечно, буде. Але що буде? Селянам потрібна земля. Я б, наприклад, з радістю віддала свою частину їм. Але мама? Але Михайло? Стефан?.. Куди їм діватися?.. Що їм робити?.. І так усі.

Юрко мовчав. Він ніколи не висловлювався відверто.

— Я не можу з'ясувати собі, чії інтереси для мене дорожчі — селянські чи наші?

— Ну, це фраза!

— Ні, не фраза.

— Нехай буде не фраза. Але коли б нас так зруйнували, як Богаєвського, що б ти сказала?

— В тому-то й річ, що я не знаю. А що б ти сказав?

Мов бритвою полоснуло.

— Що б я сказав?.. Моя відповідь у тому, що я вернувся додому.

— Я не розумію.

— Тим для тебе гірше.

Замовкли. Ішли до ставу. Дивилися на сіру, важку воду, на перекинуту в ній сторч гору. Переводили очі на оголені косогори саду.

Набралася задуми осінь, важкої, нерозгаданої. Заглибилася в неї й стоїть. Далі йти нікуди.

А хмари сунуть і сунуть по небу.

XXXVIII

Прийшли козаки. Вступили в браму кінним строєм з піснею. Влилися, червоними лампасами та чубами кучерявими вихваляючись. Нагайки в руках коло сідел на блискучих кінських боках вилискують. Коні під ними дзвінками підковами виграють, землю під собою місять.

Начувайтесь, куркулі-сіросвітники!

Чути, що й князь скоро прибуде в свої маєтки. Ожила, підбадьорилась економія. Випростався знов на весь зріст Маляренко. Послав гінців по селах:

— Хто не хоче собі лиха, нехай охотою повертає в економію все, що взяв!

І ось поїхали назад плуги й букарі. Посунулись отари шпанки. Гуляють по степу вигнані з сіл верблюди й воли. Невідомо, хто брав, невідомо, хто й на волю випустив.

— Хліб, хліб вертайте назад! — знову йде приказ Маляренка.— Хто не верне, позабирають у того все до зерна, не дивлячись, чи награбоване воно, чи власне!

І заскрипіли підводи...

— А-а, краще було б, щоб погнив він у тих магазинах князівських, ніж оце тепер серед білого дня везти його до економії!

Скрипіли підводи.

Закопувалися в землю бочки з вином.

Стругали моркву жінки чоловікам.

Чухали потилиці дядьки.

А в пекарні в князя варилася смачна страва козакам. І співали чубаті сини тихого Дону своїх кучерявих пісень, їдучи ввечері на несідланих конях до водою,

Приїхав князь і з ним віце-губернатор. Високий і сухий, мов палиця. Вуси в нього довгі й тонкі, стирчать на обличчі двома шпичками, мов з дроту закручені. Мутно-сині очі під насупленими бровами, мов лід, холодні. Неговіркий і різкий, мов вітер московський.

Велів чинити слідство.

Велів складати списки бунтарів і привідців.

Одповідає селянство: немає привідців, усі в одній шкурі.

— Ну, то почуємо ту шкуру! Щоб і онукам не свербіло!..

Приказ: на неділю заготувати три вози лози, скликати до волості всіх, хто має від п'ятнадцяти до шістдесяти років, мужського полу, й закликати всіх панів і землевласників. Буде суд і розправа.

Загомонило селянство. Застругало завзятіше жіноцтво моркву. Захвилювалося панство: рішучий і жорсткий віце-губернатор Шрам.

Додатковий приказ: беручи на увагу відомості про те, що місцеве студентство й інша шкільна молодь вели агітацію серед селянства, прибути всім названим особам в призначений час до волості. Хто порушить приказа, підпаде найсуворішій карі.

Довго не засвічувались увечері по хатах вогні. Радилися коло воріт сусіди, як бути, що робити.

Радилися — і ні до чого не дораджувалися. Треба йти.

Палав вогнями князівський палац. Приймав князь гостя.

Найстарішого вина велів добути з льохів, найкращих закусок. Сиділи за столом утрюх: князь, Шрам і Богаєвський. Приїхав з міста й він прибирати до рук своє зруйноване й розграбоване майно.

Сиділи й мовчки пили.

Говорити було ні про що.

Говорити було не варт. Все ясно й категорично: завтра селянство дасть відповідь за свої злочинства перед представником влади й покривдженим панством. Нехай подивляться й агітатори, до чого привели темні маси.

Що ж це таке?.. Їхати до волості всім?.. Все вже втихомирилося, здається, немає чого турбувати людей. Кажуть, що поміщики будуть бити різками селян. Ще чого не бачили?! А проте треба їхати. Приказ!

Катерина Андріївна не спала цілу ніч. Більше всього боялася за Юрка: влітку хотіли заарештувати — тікав. Хто знає, що про нього думають. Може, справді є за ним яка провина.

Їхали двома підводами. На першій — Катерина Андріївна, Михайло й Стефан, а на другій — Юрко й Ніна. Мовчали. Перед очима перебігали мертві, запорошені снігом ниви. Більшаму дивився похмурий ранок. Було холодно, і Юрко й Ніна здригалися від морозу, чи від нервового схвилювання, чи від револьверів, що чули їх тілом крізь одіж.

Взяли шотай одне від одного.

Для чого?

Там видко буде. Може, будуть потрібні.

Вимальовується у млі село. Тягнуться балкою дими. Дзвонять до церкви. Наблизилися обведені зробленою з соломи горожею двори й городи. Пішли одна за однією вздовж вулиці хати. Ось майдан і церква. Коло волості ще нікого не видно. Лежать купи лози.

Приїхали рано.

Холодно. Нікуди приткнутися.

Пішли до церкви.

В церкві майже порожньо. Не прийшли люди, сидять по хатах. Якось ніяково стояти й слухати в такому настрої службу, але нікуди подітися. Прибув ще дехто з панів. Дзвонять на «Достойно». Нарешті відправа кінчається.

Ольшановські вийшли з церкви.

Майдан був повен люду. У свитах і в кожухах, на-сунувши на очі шапки, стояло селянство купами й го-моніло.

Три вози лози зеленіли коло розправи.

Ждали губернатора.

Скоса поглядали на панів, що вийшли з церкви й стояли на цвинтарі, не знаючи, що їм робити.

Нарешті затупотіли коні. Приїхали козаки. Гизуючи, об'їхали церкву й потіснили від неї народ колом по майдану.

Скоро заторохкотіла князівська коляска, і приїхав віце-губернатор. Слід за ним їхали з справником і двома приставами стражники, а далі Маляренко з сином та інші службовці. Князь не приїхав.

Коляска під'їхала до волості.

Не звертаючи ні на кого уваги, Шрам, прямий і сухий, як палиця, зліз з екіпажу й пішов до волості. Був у сірій офіцерській шинелі і в картузі з червоною околичкою. Ішов ходою завзятого фрунтовика, упевнено й чітко, мов на муштрі.

Хто був коло волості, поскидали шапки.

Запитав старшину, чи всіх скликано, чи виказали привідців?

— Скликано всіх, але привідців не видають.

— Лоза єсть?

— Єсть.

Повернувся й тією ж ходою вийшов на ганок.

Стояв на східцях. Обвів поглядом майдан.

— Шапки геть! — мов на параді різнуло повітря.

Махнув рукою, — і мов вітром знесло шапки з голів. Майдан усух.

Стрункий віце ще більше випрямився й стояв, мов велика блискуча голка, що зараз упнеться в сіросвітну масу.

— Ви розумієте, чого накоїли? Ніде в світі не виявляли люди такого звірства й глупоти! Серце государя кров'ю обкипіло, коли його величність повідомили про ваші вчинки!.. — різко вигукував Шрам, повертаючись сюди й туди, і голос його, мов дротяною нагайкою, шмагав по непокритих головах.

Ольшановські й інші стояли, теж познімавши шапки. Бо в перший момент не збагнули, в чому справа.

— Єдине, чим можете хоч трохи загладити провину — це повернути все награбоване тим, кому воно належало, і видати привідців!

— Повернуто все!.. — почулося кілька голосів.

Шрам мов не чув.

— Повторяю: повернути все, до нитки й зерна, тим, кому воно належало, і видати привідців!..

— Немає привідців!.. Всі винуваті!..— загомонів майдан.

Обличчя Шрамове налилося кров'ю.

— А, ви ще розмовляти? Мовчать!! — несамовито крикнув він.— На коліна!!

Люди стояли й дивилися, не розуміючи, чого від них вимагає ця страшна людина.

— На коліна!! — тупнув ногою Шрам.— Поліція! Показать їм!

Вискочили на конях два пристави й стражники й почали шмагати нагайками по головах.

— На коліна, негідники!..

І весь майдан коротко й безладно зворухнувся й став на коліна.

Мов затремтіло що в повітрі.

Шрам ступив наперед.

— Втретє й останнє говорю: видавайте привідців!..

Мовчанья. Коні тупотять на місці копитами.

— Тоді — пороть!.. Через десятого!..

Махнув рукою справникові й поступився назад.

XLII

— Построїти усіх у ряди! — скомандував справник.— Розносити лозу по рядах!

Майдан зворухнувся, став на ноги й турботно загомонів. Поїхали поміж людьми стражники. Виступили на вільне місце козаки й повернули коней проти людей. Там, між іншими, стояли Қандиба, Лихобаба, Грунь.

— Що ж це таке? — звернулася до Юрка Ніна.— Що ж це робиться?

Той мовчки одмахнувся. Тремтів, мов лист на вітрі.

— Це ж щось нечуване! Це ж неможливе!..

— Ніно, Ніно, мовчи!

Катерина Андріївна вхопила дочку за руку.

— Іди сюди. Ходім...

— Я нікуди не піду!

Знялися вгору й збіглися до купи вродливі брови на білому розгніваному обличчі. Тремтіли губи.

— Ніно, заспокойся! — холодно сказав Юрко.

— Заспокойся?! Ха-ха-ха!..— пронеслось з цвинтаря по майдану.

Шрам кинув оком через огорожу.

— Запрохати сюди панів землевласників!

Селянство, розбите на шеренги, неймовірно дивилося перед себе. Десяцькі розносили лозу.

Ольшановські, вкупі з іншими, вийшли з цвинтаря й стали коло воріт. Там були й Богаєвські, і всі сусіди. Стояла, мов непритомна, і Сорокопудиха. Її теж покликано. Маляренко, темний, неначе хмара, стояв з сином і стискував свої міцні щелепи.

Почалася ексекуція. П'ятий бив десятого. По п'ятдесят різок.

Землевласники не знали куди діватися. Тільки Богаєвський стояв спокійно й задоволено грав своїми очима одаліски крізь нове черепахове пенсне. Аріадна жмурила очі, мов у них било світло.

«Раз!.. раз!.. раз!..» — свистіли лози.

Творилося щось дике, неможливе. Щось страшне й огидне...

Майдан увесь мов застогнав.

Несподівано, непоодаль місця, де стояли Ольшановські, трапилася замішка. Високий рудий мужик не хотів бити вузькогрудого дідка, що, покірно моргаючи оченятами, ліг на землю, спустивши свої вбогі штанці.

— Не буду!..

— Бий, а то сам скуштуєш!

Труснув головою:

— Не буду!..

Шрам, як манекен, пішов на бунтівника.

— Лягай сам!

— Не ляжу!

— Розікласти і всипати сто!..

Кілька чоловіка кинулися до рудого дядька. Той пручався й повернув роздратовано-напружене обличчя до панів.

То був пасічник Кандиба Капітон.

Ніна й Юрко пізнали його.

— Не ляжу! Пустіть!.. По якому праву? — кричав він.

Робився заколот. І по інших місцях почалися сперечення.

— Ей! — гукнув Шрам козакам.— Взять його в канчуки!

Кілька вершників накинулися на Капітона.

— Так його!.. Так!..— жорстоко рубав Шрам.— Ще!..

І враз бахнув постріл,— і він упав на землю.

Озиралися.

Ніна стояла й, безумно дивлячись перед себе, тримала в руці револьвер.

XLIII

Богаєвський перший привіз князеві незвичайну звістку: віце-губернатора вбито.

— Убито?!

Жах обхопив князя. Ракуваті очі його ладні були вискочити з-під низького лоба, коли б їх не покривали окуляри. Дугасті ноги тремтіли, а короткі руки безладно то здіймалися з бавовняного пузця, то знов падали на нього.

— М-м-міністрові треба те-те-телеграфувати! В-війська треба вик-к-кликати! Розстріляти з гармат! Всіх, всіх бу-бунтівників!..

Богаєвський пояснив, що ніхто не бунтує. Не сміє бунтувати. Що нині немає ніякої небезпеки. Що на вбивство треба дивитися, як на виступ організованого кола місцевої революційної молоді. Він же говорив раніш, попереджував. Це ж віце-губернатора вбила сестра студента Ольшановського, якого розшукували, а потім, коли він вернувся, не звертали на нього ніякої уваги. Та й на других. І ось трапилося те, що повинно було трапитися. Хто винен? Ясно, що поліція! Така чудова людина, як Шрам, падає офірою безумних випадів фанатиків.

Очі його розжеврилися. Він був повен обурення, і це надавало йому великої краси.

Князь сидів у кріслах, склавши на колінах кружка зімкнуті руки, і дивився на нього, й думав, що такий вродливій людині місце не тут, в оцій глушині, а в столиці коло міністрів. Що з нього міг би вийти гарний губернатор... хоча й би натомість теперішнього... отієї широкозадої баби з генеральськими баками.

— Вам, я д-думаю, треба зараз їхати до Пет-т-тер-

бурга, зробити доклад м-міністраві. Я д-дам рекомендації.

Богаєвський сперечався. Але серце його заграло з радощів. Він буде в міністра, з рекомендацією князя, в справах місцевого дворянства. О, він використає ситуацію!

В його уяві промайнув білий губернаторський будинок у парку. Посипані піском алеї. Чорномундирні городовики, витягнені в струну. Він, Богаєвський, виходить на ганок.

— Безперечно, що інтереси держави вимагають того, щоб міністерство звернуло якомога більш уваги на місцеве дворянство. Це ж опора трону... Не можна ж так...

XLIV

Зима підходила помалу. Йшла з-за Уралу, з холодами й снігами, дужа й упевнена. Але, коли переходила степами, втрачала свою енергію в боротьбі з безмежними просторами й приходила до моря вже без снігу й бурхливого завзяття.

Укрилися степи сивою памороззю. Одяглися води кригою. І густо закурили важкими димами села.

Зима.

Працював по селах уряд, працювала поліція. Розшукували й повертали власникам розграбоване майно. А в столиці збиралася Державна дума й випробувала свої молоді сили в боротьбі за політичну владу.

Неспокій панував усюди. Насували важкі чорні хмари.

У Ольшановських і вдень темно, як у льоху.

Ніну схопили, і невідомо, де вона й що з нею.

Юрка й Стефана теж забрали. Сидять у тюрмі.

Зостався Михайло з матір'ю. Мовчить і ходить цілі дні з кутка в куток. Ходить удень, ходить увечері.

— Хоч би знати, де вона й що з нею...

— Ясно де, коли не в Сибіру, то по дорозі туди.

Мати кидає на сина болючий погляд.

— Миша!

— Що — «Миша»? Кожен, що заробив, те й має. Чути, що Богаєвський вертається цими днями віце-губернатором. Замість Шрама...

Розмова вривається. А час мов став і стоїть з тої пори, як звечоріло.

Розпалося для Катерини Андріївни життя, мов розбита на шматки миска. Не збереш тих шматків, не ступиш до купи. Не може вона збагнути, що воно діється на світі. Жили собі тихо й смирно. Кожен мав своє, і потім — на! Війна, погроми, грабежі... Ніна... Ах, Ніно, Ніно!..

— Може б, він що-небудь зробив для Ніни?..

— Хто?

Михайло спиняється.

— Богаєвський.

Одвернувся й пішов.

Стоїть надворі ніч, без руху й без гуку. Стоїть, і щось думає, й чогось дожидає. І думає, сидячи коло столу, мати: «Ось Михайло... Сподівався мати посаду земського начальника. Тепер не дадуть. Мав заміри відносно Аріадни... Ах, Ніно, Ніно!..»

А син ходить з кутка в куток, цокотить корками по підлозі і теж думає.

XLV

Вперед, вперед, вперед!

У мряку й ніч, у мряку й ніч!

Пливе за вікнами в паморозь одягнена тайга. Пливуть сніжані простори. І все назад, і все назад. Туди, де пускала в рідну землю коріння душа. Туди, де небо сміялося до неї безодніми глибинами.

Іде Ніна в краї невідомі. Везе її потяг у мряку й ніч,— усе вперед, усе вперед.

Не одна вона. Є в неї товаришки — бадьорі й сміливі, колишньою товариською працею, спільними завданнями між собою зв'язані. Не падають духом. На досвіді минулого передбачають прийдешнє. Роздимають палючий племінь у серцях.

— Каторга? Не ми перші, не ми й останні. Але приїде день, і впадуть великі мури поневолення людського, і вийдуть на волю всі в'язні, і буде суд, останній суд гнобителям!

Слухає Ніна й далекою усмішкою всміхається.

— Не вірите, чорнобривочко?

— Ні, вірю.

— Ой, не вірите!..

І обнімає її за тонкі дівочі рамена рукою товариською старша союзниця й тисне до серця.

А в Ніни сльози до горла підкочуються.

— Ой, дитина ж ви ще, дитина! Сидіти б вам під крилечком у матінки. Але дарма, не загинемо!..

Стугонять колеса, а потяг лине все далі й далі.

XLVI

Горить у ліхтарі свічка й хитає золотим прапорцем. І нагадує він далекі й інші вогні. Згадує Ніна літо й палкі, прозорі ночі, коли тривожно переморгувалися за горами далекі блискавиці й неначе віщували якусь незнану небезпеку.

Так. Моргали блискавиці. І з її руки одна зірвалася. Але дощ, дощ, що його так прагне вітрами й сонцем виснажена земля,— чи піде він? Чи нап'ються рідні степи живої води? Чи проростуть з крові й сліз, з руїн, димами закурених, квітки нового життя?

Дивилася на золотий прапорець і думала.

Микола, Юрко, Стефан — де вони тепер? Що з ними? А мати?..

Уявлявся з обрубаною лапою пес Богаєвського. Виринали із тьми цупкі, мов дріт, вуси Шрама й момент, коли, мов манекен, він підломився й упав на землю. І мріялося, що ось зараз, за садом, і раз, і вдруге хтось далекий погрозовито блиснув і притаївся. Жде чогось...

Хилитався золотий прапорець, а потяг линув — усе вперед і вперед, у тайгу й степ, у мряку й ніч.

1906—1924

ВАРВАРИ

I

Вступивши в хату, Гармаш у п'ятьмі підійшов до вікна й широким розмахом розчинив його навстіж. Скинув кітель і шпурнув його на крісло, а сам упав на канапу. Було приємно витягтись усім тілом на холодній кле-йонці.

Але тільки на одну хвилину. Він ворочався з боку на бік, немов його що шпигало всередині.

— Яке свинство!.. Яка мерзота! У-у, прокляті!..— по-грозився він комусь.

— Василю Гермогеновичу, ви дома? Можна зайти?— почув він за вікном знайомий голос і здригнувся з несподіванки й гидливості.

— Можна.

У хату ввійшов Кунцевич.

— Чого ж у вас темно?

— Зараз.

Гармаш засвітив лампу і, не одягаючись, знов важко сів на канапу.

Кунцевич, мугикаючи якийсь мотив, пройшовся по хаті й сів коло столу. Поправив свої закручені вгору вуси й забарабанив пальцями по столі.

— Я зайшов до вас, колего, побалакати.

Він помовчав, ждучи, що скаже Гармаш. Той сидів, згорнувши дебелі руки на товстих колінах, і неприязно дивився йому прямо в вічі, ждучи, що він буде казати.

— Не знаю, що ви скажете, а мені здається, що ваш погляд на речі неправий і ви на раді дарма... ну, скажемо... розгнівались.

— Як це так?

— А так. Педагогічна рада дивилась на справу з свого погляду: котрась з гімнаzystок... ну... занедужала і не може бути в гімназії. Рада, звичайно, повинна була її виключити. І кінець справі. Яке кому діло докопуватись, від чого занедужала Софія Ткаченко? Це її діло.

— Ви так думаєте?

— Я так думаю, бо інакше не можна думати,— роблено спокійно сказав Кунцевич.

— А я думаю інакше,— спалахнув Гармаш.— Люди привозять своїх дітей в город, віддають у гімназію, гімназія повинна... розумієте? повинна стежити за ними! І коли трапилось щось подібне до історії з Ткаченковою, вона повинна, знов кажу, розібратись у цій справі.

— Як це так?

— А так: довідатись, як це так з Ткаченковою приключилась хвороба? В чому тут корінь?

Кунцевич усміхнувся, і вуси його настобурчились вгору, мов два хвостики.

— Тут ні до чого й довідуватись. Вся річ у половому інстинкті. Озвався в дівчині інстинкт, заграла молода кров, і сталось те, що завжди буває. По-моєму, тут педагогічній раді нема чого робити. Відомий факт, що в наш час полове життя в молодіжці починається дуже рано. Причина того лежить в умовах нашого життя, в умовах виховання дітей. А раз прокинувся половий інстинкт, він шукає виходу. І треба йому дати вихід. Бо інакше організмові грозить небезпека. Не тільки тілові, а й душі.

— І який висновок ви робите з цього?

— Логічний висновок один — не йти проти природи.

— Так,— іронічно всміхнувся Гармаш.

Кунцевич мовчав.

— А що б ви сказали,— пильно вдивляючись йому в обличчя, з притиском сказав Гармаш,— коли б ми довели вашу теорію до ідеалу: в кожній школі, будемо казати — жіночій, були б організовані якісь там «испытательно-наблюдательные» комітети, які б стежили за тим, коли в якій дівчині прокидається інстинкт, і щоб зараз же, не гаючи часу, по вашій теорії, щоб організмові не грозила небезпека, задовольняли його? В комі-

теті цьому; думається, могли б бути свої ж учителі... ну, звісно, «по желанію»!..

Гармаш здержував себе, але кожне його слово дихало сарказмом. Кунцевич добре розумів, куди він гне, як він ясно бачив, чого хотілось Гармашеві й на педагогічній раді, і хоч злість клекотіла в нім і грала, мов у ящірки, в кутиках біля очей, він удавав із себе дуже веселого.

— Це, Василю Гермогеновичу, геніальна думка! — гукнув він і зсочив з місця. — Я ніяк не сподівався, що ви такий комік. Певно б, і ви в той комітет увійшли?

Гармаш непомітно стиснув кулаки. Його поривало встати й вишвирунути з хати оцю, як він у думці називав, «гадину».

— Старий я дуже, — сказав він, зневажливо дивлячись на Кунцевича.

Той бачив це, але не показував, що помічає.

— Ні, я кажу справді. Учениці наші — вже не діти. На мою думку, раз вони дозріли в половій сфері, вони вже зрілі люди й самі за себе відповідають. Тут уже вони підлягають одному для всіх закону — боротьби за існування. Тут царює право сильного, однаково в чому воно виявляється: в розумі, чи в фізичній силі, чи в кипучою половому темпераменті!

— Те-екс!..

— Нема нікому діла, хто з ким сходиться й розходиться. Кожен відповідає сам за себе.

Кунцевич ходив по хаті й нервово крутив вуси. Він зайшов, щоб порозумітися з Гармашем, і бачив, що нічого з того не виходить. Тепер його навіть брала досада: чого він пішов до цього ведмедя? Все одно педагогічна рада не згодилась на пораду Гармаша вибрати комісію, яка б розглянула докладно справу Ткаченкової, і йому, властиво, не варт навіть звертати уваги на те, що говорив у раді й зараз говорить Гармаш.

— Так-то, Василю Гермогеновичу! Вибачте, що потурбував вас. Бувайте здорові.

І він підкреслено чемно вклонивсь і з самоповагою простяг руку Гармашеві. Той мовчки, нехотя, простяг свою спітнілу руку, не встаючи з місця.

— А про комітет ви гарно вигадали, — засміявся Кунцевич, щоб якимось залагодити ніяковість, але сміх його вийшов неприродний, і це ще більше підкреслило,

що цим комітетом Гармаш дошкульно-таки шпигнув його.

Гармаш нахилився всім тілом наперед себе, майнув лисиною проти світла і, качнувшись, устав з канапи.

— Бувайте здорові.

— Щасливо...

Кунцевич вийшов. Гармаш чув у вікно, як він, ідучи під вікнами й удаючи з себе зовсім безтурботного, спотиху наспівував якийсь веселий мотив з невідомої йому опери.

— Поганець! — скрізь зуби пробурмотів він і відкашлянувся, немов його що давило в грудях.

II

Кунцевич вийшов від Гармаша роздратований, але глянув на небо, на ряд ліхтарів, що золотою низкою тяглись здовж вулиці, оправив на собі тужурку й помалу заспокоївся.

«Такі добродії, як Гармаш, не варті того, щоб про них думати. Бач, ведмідь клишоногий, задумав «мораль наводить»! Комітет якийсь видумав і радий тому, що дурний».

Дерева перехилялись вітами з садів через дощаті паркани й ніби напинали над тротуарами шатро. Подекуди крізь щілини в парканах було видно, що в садах, коло столів, сидять при світлі мужчини й жінчини. П'ють чай, розмовляють. У Петренків на рундуку сидить син-гімназист і грає на мандоліні. У Бутовських в саду враз зареготала ціла компанія... стихла й знов зареготала, ще дужче.

— Браво!.. Браво!.. — виділився тонкий і дзвінкий голос їх дочки Марусі.

Кунцевича помалу опанував знайомий бадьорий настрій. Хотілось чути дівочий сміх, бачити їх ясні жахливо-соромливі очі й почувати коло себе близькість жінчини, чогось гострого й дражливого.

Не хотілось зараз іти в клуб, і він звернув у другу вулицю. Широка й тиха, вона була рівна й поросла травою, а далі спускалась у лощину й підходила до річки. Звідтіль подихнуло вогкістю й потягло тонким наркотичним запахом болота.

З річки доносився спів. Співав на воді хор семінаристів.

Кунцевич перейшов вулицю навкоси й пішов попід садом Фельдманів. Сад був старий, і шовковиці протягли з нього віти далеко на вулицю.

— Вадиме Івановичу!..

Кунцевич зупинився. Він знав, хто його кличе, але не бачив звідкіля. Під деревами було темно.

— Дора?..

— Я.

Тепер він побачив. Підійшов до паркану і вхопив протягнуту через нього білу руку. Він стис її в своїх гарячих руках і потім поцілував.

— Я не сподівався бачити вас сьогодні.

— А я дома. Наші поїхали до Абрамовичів, а в мене боліла голова.

— Розумна голівка!..— сказав Кунцевич і засміявся.— Можна зайти до вас?

— Заходьте. Я одімкну.

Кунцевич пройшов ще кілька сажнів і зупинився. Тут була хвіртка. Він оглянувся. На вулиці не було нікого. Дора стукнула засовом. Він наліг рукою на хвіртку і ввійшов у сад.

— Ще раз здрастуйте,— тихо, мов боячись, що дерева саду й посипана жовтим піском стежка почують його, сказав він, беручи Дорину руку й чуючи, як вона тремтить в його руці.

— Страшно? — спитав він.

— Ні,— відмовила вона, і щось затремтіло в її голосі.

— Ну, ви ж знаєте, що я зовсім не страшний,— сказав Кунцевич, з радістю помітивши те тремтіння.

— Ні, страшний...— жартливо промовила Дора, вислобоняючи руку з його руки.

— Невже? Коли ж це я буваю страшний?

— В гімназії, коли питаєте уроки. Отак насупите брови й дивитесь через пенсне... Ха-ха-ха!..

— От не думав!.. І ви боїтесь?

— І я.

— Ну, вам нічого боятись... Ви така ясочка... так гарно вчитесь,— сказав він, ласкаво притуляючись плечем до неї.— Ходімо в альтанку. Можна?

Дора подумала.

— Відтіля не чути буде, як наші приїдуть.

— Нічого, почеємо і... втечемо. Правда?

Дора засміялась.

— А як піймають?

— Не впіймають!..

Він узяв її за руку й знов притулився до неї плечем. Поводився він з нею, як товариш-ровесник. Дорі було й ніяково, і гарно, і вона не могла сама собі визначити межу, на якій повинна б була спинити близькість його до себе. І з того їй було моторошно й солодко.

Вона була закохана в Кунцевича ще з осені, коли він приїхав на службу. Але познайомились вони тільки зимою, на вечірці. А тепер... тепер вона не знала, що з нею робиться.

Коли зацвіли вишні й яблуні; а ще пуще, коли вкрились цвітом акації й напоїли пахощами весь город,— з нею зробилось щось небувале: їй треба було щодня бачити Кунцевича, чути його голос і дивитись, дивитись на нього. Щоб потім дома зажмурити очі, і він уявлявся їй, як живий — в високих модних комірцях, з закрученими вгору вусами й голосом, в якому їй чулось щось таємно-знадне й недозволене, що й п'янило її, й лякало.

І її, коли вона думала про нього, обсипало то жаром, то холодом.

В альтанці було зовсім темно. Він узяв її за стан і пригорнув до себе. Перше за весь час їх знайомства. Він чув, як у неї б'ється серце...

— Боїшся, Дорочко? — перейшов він з «ви» на «ти», теж уперше.

— Ні,— тремтячим голосом відмовила вона.

На річці пісня урвалась враз на високому гучному акорді й затихла.

— А я думав... що ти боїшся...— говорив Кунцевич, тягнувши слова й мов думаючи про щось друге або дожидаючи, щоб пісня на річці почалась знов.

Дора відмахнулась рукою.

— Комар.

— Він хоче, серденько, твоєї крові, та я не дам йому!..

Кунцевич щільніше присунувся до Дори й міцно притиснув її до своїх грудей, мов захищаючи її від того комара. Його вуси лоскотали їй обличчя, а гарячі губи шукали її сухих гарячих уст.

Нарешті найшли і вп'ялись у них довгим міцним поцілунком.

Щось, ще гаразд незнайоме, але сподіване й бажане, палючим туманом ударило в голову Дорі, стиснуло дихання їй, замліло й затремтіло в ногах.

Вона обхопила шию Кунцевича руками, забуваючи все, чого боялась і чого хотіла, притиснулась до його грудей своїм молодим тілом, що стало в ту хвилину легке, мов пух, мов повітря.

III

В клубі було, як звичайно, душно й накурено. Грали в карти на веранді. Грачі були ті самі, які бували в клубі щодня: дві-три дами й мужчини, починаючи з міського голови й кінчаючи підрядчиком по міських будівлях Гінзбургом. Як і щодня, Гінзбург і сьогодні грав пульку з міським головою і, прикидаючись, що не вміє грати, становив реміз за ремізом. Всі сміялись з нього, а найбільше голова. І всі знали, що Гінзбург навмисне, щоб вигравав голова, ставить ремізи.

Розумів це й голова, але вдавав, що не розуміє.

Кунцевич прийшов у клуб дуже пізно, коли вже «партії були составлені». Він зайшов до читальні, потім до більярдної. Повітався зі знайомими, подививсь, як «дуплетом в середню» всадив «з тріском і виходом» жовтого шара нотар Филянський, сказав: «Добре!» — і вийшов на веранду.

Привітався й тут і сів біля столу, де грали в макао.

Він сидів, стежив очима за грачами й осміхався, але осміхався не їм, а собі, своїм спогадам, що тільки півгодини назад були безумовною пекучою дійсністю. У нього на губах ще горіли Дорині поцілунки, а шия чула на собі її обійми... Він узяв усе, чого хотів, і це сповняло його серце щастям і радістю, і в ньому ще більше зростала повсякчасна упевненість, що йому все дозволене, що він зможе, чого забажає.

— Вадиме Івановичу, чого ви сидите, мов красная дівіца? Мажте! — сказав йому, беручи однією рукою за коліно, акцизний надзиратель Максимович, а другою загібаючи до себе з кону купу грошей.

— А що ж, і буду мазать, — несподівано для самого

себе порішив Кунцевич.— Ось нехай тільки почина та-
лію Семен Петрович.

— Ану-ну!

Семен Петрович Онищенко, секретар міської упра-
ви, мовчки глянув на нього через пенсне, що сиділо на
довгому рівному носі, як ярмо на війях, розгладив свої
обвислі козацькі сиві вуси і, послинивши на обох ру-
ках великі пальці, почав здавати карти.

Кунцевич ставив гроші на карти Максимовича, але
не щоразу, а коли йому хотілось, і кожного разу вигра-
вав.

— Та вам везе сьогодні, як незаконнородженому! —
сердито пробурмотав, глянувши на нього крізь пенсне,
Онищенко, коли він зірвав банк.

Кунцевич засміявся.

— Як бачите, везе!..

Грали годин до трьох. Потім вечеряли. Після вечері
Кунцевич частував своїх партнерів шампанським.

— Ви сьогодні іменинник, чи що? — питались у
нього.

— Похоже на те, що іменинник,— сміявся він, і не
міг не сміятися, бо в нім після того, що було в саду
Фельдманів, і після виграшу в карти тремтів радістю
кожен нерв.

— Щаслив, як чорнослив! — бовкнув з-під усів Они-
щенко, уставившись у тарілку.

— Чого ви, Семене Петровичу, сердитесь на мене?
Сьогодні я вас трішки пощипав, а завтра ви мене!

— Де вже нам щипать такого щасливця! Вам од-
наково і в коханні, і в картах щастить.

— А вас заavidки беруть? — засміявся Кунцевич.
І всі сміялись.

— Скрізь, любий Семене Петровичу, царює право
сильного: і в коханні, і у грі.

— Ну, яке там у греця право сильного в грі! Це
вже філософія. А що в коханні, то так. Я вам розкажу
таку історію.

Семен Петрович поглянув навколо, боячись, щоб його
не підслухали сторонні, і почав розказувати один із своїх
«неможливих» анекдотів...

Всі після оповідання Семена Петровича довго й дуже
сміялись, а Кунцевич гукнув, щоб дали ще шампан-
ського.

На сході вже прояснювалось. З річки тягло прохолодою. Обличчя лакеїв мов зробились ще блідші, ніж були вночі. Довгий ніс Онищенко почервонів, а старі зеленкуваті очі потяглись масним нальотом. Максимович, великий і дужий, чорний мов жук, розстебнув жилет і, розлігшись на стільці, курих папіросу за папіросою з товстого янтарного чубука. Миський голова Дем'ян Дем'янович Потапчук, або, як його звали в городі, «соловей зальотний», сміявся, мов пускав трелі, своїм високим дзвінким тенорком, і сміх його було чути далеко за клубним парканом. Гінзбург теж сміявся, але мовчки, а коли випили шампанське, що замовив Кунцевич, теж мовчки кивнув пальцем лакеєві й сказав подати ще дві пляшки. Сам він пив дуже мало.

У всіх уже, окрім Гінзбурга, гаразд шуміло в голові. Всі говорили, не слухаючи один одного, а Максимович почав гикать.

— Скрізь царює право сильного. Все одно, в чім воно виявляється й як: в розумі чи в фізичній силі, в силогізмі чи в бомбі, в половому темпераменті чи в умінні грати в карти. На цьому стоїть світ. Це єдиний закон...— говорив Кунцевич Онищенкові.

— А уложеніє о наказаніях?

— Плювать на всякі уложенія! Писаний закон — смерть. А нам треба жити. Тепер прийшов час спалити всі закони!

— Стривайте!.. стривайте!..— розводячи руками, мов бажаючи, щоб усі сіли по місцях і слухали його, заговорив Потапчук.— Як же це можна, щоб усі закони?..

— Який ви, Вадиме Івановичу, революціонер! Ви й забули, що Дем'яну Дем'яновичу треба zostавити міське положеніє,— пробасив Максимович, б'ючи широкою долонею Кунцевича по спині.

— Не треба й положенія!..

Гінзбург сидів, слухав і часом тонко всміхався.

Дедалі розвиднювалось все більше, і на веранді, де сиділа компанія, було зовсім видно. Свічі були погашені. Клубний сад ще немов спав у млі, свіжий і непорочний. Немов у ньому не грали щовечора й ночі в карти й не напивались доп'яна компанії клубних гуляк. В липових алеях неначе невидимо снувались якісь таємниці, а в ротонді тим часом на більярді, підібгавши під

голову якесь шмаття, спав маркер і гучно хропів з штучно-химерними переливами й посвистами.

Кунцевич вертався додому, коли вже сходило сонце. Треба було спочити годин три і йти в гімназію. Проходячи повз вулицю, де жили Фельдмани, глянув на їхній сад. Він ще був немов сонний, і під деревами, що повиступали вітами на вулицю, ще немов стояли нічні тіні.

Кунцевич згадав, що було, і подумав: «Молодчина Дорка! Жидівська кров у шельми!»

Його злегка похитувало, але голова була ясна, і спати не хотілось.

З сусіднього з Фельдманами двору у відчинені ворота показала коняка з бочонком: двірник їхатиме до річки по воду.

Кунцевич подивився на нього й пішов додому.

IV

За обідом Кунцевич пив горілку, а після обід напився пива й ліг спати. Спав кріпко й довго. Прокинувся, коли вже смеркло.

Хтось подзвонив.

«Чи не до мене несе кого?» — з досадою подумав він, не встаючи з постелі.

— Вас хоче бачити панночка, — сказала, відчинивши двері, прислужниця.

— Зараз... нехай трішки подожде.

Він устав і оправився, думаючи, хто б це міг прийти. Невже Дора? Причесав волосся. Засвітив лампу. Глянув на себе в дзеркало і ще раз причесався. Потім відчинив двері:

— Прошу...

У кімнату ввійшла висока й огрядна панна у маленькому брилику й з розкішним попелястим волоссям. То була Соня Ткаченкова.

— А, це ти... це ви, Софіє Митрофанівно!

— Я...

Кунцевич взяв її за руку й ніяково всміхнувся. Потім повернувся, указуючи на стільця.

— Сідайте, — сказав він, і мов спазма стисла йому горло.

У нього після вчорашньої ночі, шампанського, горілки й пива, що він пив у обід, боліла голова, і в ній було немов пусто.

Він не міг зразу догадатись, чого прийшла Ткаченко, але зарані був певен, що розмова з нею буде важка й неприємна.

— Сідайте,— повторив він, побачивши, що Соня не сідає, і подав їй крісло.

Соня мовчки сіла й суворо дивилась на нього, мов ждучи, що він почне говорити перший.

Кунцевич повернув головою в один бік, потім в другий, мов йому давило шию коміром. Зробив непевний рух рукою біля горла й потім підвів очі на Соню.

— Ну, ваше прохання задоволено, і тепер ви вільна людина! — з приязною усмішкою сказав він.

— Знаю,— відповіла Соня, і обличчя її зосталось таке ж холодне й суворе, яке було й поперед.

Це трохи стурбувало Кунцевича. Він почув, що буде сцена, якесь непорозуміння. Але він ждав цього.

— Ви думаєте виїхати з города?

— Ні. Я нікуди не поїду,— твердо промовила Соня, і в очах у неї промайнув огонь роздратування.

Кунцевич кашлянув і замовк.

— Я прийшла, Вадиме Івановичу, до вас... Я ждала, що ви прийдете, але ви не прийшли. Я прийшла, щоб в'яснити наші відносини. Ви знаєте все... Але в той саме час, коли я сподівалась, що ви... ну... визволите мене з того становища, в якому я опинилась, ви... ви покинули мене!

Вона разом спалахнула й потім зблідла. Вона була дуже вродлива. Обличчя її нагадувало голову грецької богині, а сірі променисті очі немов притягали до себе в свою безодню все, на чім спинявся їх погляд.

— Соню! Соню! я й не думав вас кидати!..

— Ви покинули мене,— твердо повторила Соня, і обличчя її немов скам'яніло.— Тепер питаю вас: що це означає?

Кунцевич винувато всміхнувся й хотів був щось сказати, але Соня не дала йому.

— Я вже, кажучи вульгарно, набридла, остогидла вам, і ви шукаєте собі других?

Вона, не дивлячись на нього, моргала віями, мов рубала щось ними, немов косами. Від того моргання Кун-

цевичеві робилось боляче, мов вони рубали його тими косами, і за це він почував у собі ворожнечу проти неї.

— Соню! — здвигнув плечима він. — Ви ревнуєте?

— А хіба я не маю на це права? Коли я не маю на це права, то має... — Соня відвернулась і пошепки доказала: — Дитина наша!..

Кунцевич мовчав, мов щось обмірковуючи. Мовчала й Соня, бо чула, що в неї підступили сльози, і вона боялась перед ним заплакати.

— Я не пізнаю вас, — тихо й лагідно почав Кунцевич. — Вам хтось наговорив чогось, з чим я ніяк не можу погодитись... Ви кажете — дитина... — Він зупинився. — Вона може бути, і може не бути її... — додав він таємниче, знизуючи плечима й високо підводячи брови.

— Що ж ви хочете, щоб я стала дітовбивцею?.. — знов спалахнула Соня.

— Я нічого не хочу, я тільки кажу, що може бути і може не бути. Але пригадайте, хіба я коли давав вам якісь обіцання, брав я на себе обов'язки? Ні. Ми зійшлись полюбовно, вільно... Так можемо й розійтись. Я нічого не кажу, я нічого не рішаю... — додав він скоріше, помітивши, що вона щось хоче казати. — Але коли вам... Бо ви знаєте, я признаю тільки вільну любов.

— Вільну любов... — з гіркою усмішкою, похитуючи головою, повторила Соня.

— Еге, тільки вільну любов. Бо тільки вона й єсть справжня любов...

Соня піднялась з місця й хотіла щось сказати. Але обличчя її враз пересмикнулось, очі заморгали скоро-скоро... І вона, щоб не показати Кунцевичу своїх сліз, знов сіла, немов упала, на стілець і, припавши обличчям на стіл, заридала.

Кунцевич підбіг до неї.

— Соню, чого ви? Я ж нічого не сказав такого...

— Ах, відчепіться від мене!.. Ви — гидкий, ви — мерзотний!.. Я вас ненавиджу!.. — крізь сльози говорила вона.

— Я ж нічого не кажу...

— І не треба!.. Мовчіть!.. Лучче мовчать, ніж таке казати. Мені соромно, що я прийшла до вас... Я не прощу собі цього...

Кунцевич хотів узяти її за руку, але вона висмикнула мокру руку з його руки. Він обтер руку об тужурку й відійшов.

Йому не було жалко Соні, скоріш він чув у собі неприязнь проти неї. І вона йому тепер здавалась такою некрасивою, грубою, а особливо — коли встала і обличчя її затремтіло перед риданням.

Він відійшов до вікна й дивився на двір. З світла йому там нічого не було видно. Він ждав, щоб Соня встала й пішла. І вона знов піднялась з місця й обтерла хусточкою сльози.

— Прощайте!..

— Куди ж ви, Соною? — прикинувся він, що йому шкода, що вона так іде від нього.

— Куди-небудь, тільки звідсіль!..

Кунцевич став на дверях.

— Не пушу.

— Геть з своїми жартами!.. Ідіть з ними до Фельдман!.. Дайте мені дорогу!..

Соня відштовхнула його руку.

— А, он що! Ха-ха-ха!.. Я й не думав... Так тут Фельдман причиною!..

Соня вийшла з хати, пройшла сіни і, не прощаючись, вийшла на вулицю.

Кунцевич провів її й замкнув за нею двері. Постояв коло них, прислухаючись... Нічого не було чути. Тоді вернувся в хату. Оглянувся на поріг, уявляючи, як Соня вийшла, і засміявся:

— Ну, слава богу, кінець!.. Фрося, самовар готовий?..

Йому хотілось пити. І він зі смаком, усміхаючись своїм думкам, заходився пити чай.

v

День був хоч і весняний, але душний.

Нагірний берег, на якому стояло місто, нагрівся проти сонця й пашів теплом, а на другому березі стояв ліс, і там було не так душно.

Річка, неширока, але глибока й чиста, протікала по-під містом, далі текла попід міськими садами й виходила в степ.

По другий її бік скрізь тягся ліс. Місцями він був старий, а місцями недавно рубаний. І там розрісся в іще непідчищені куші.

Кунцевич, у білому чесучевому піджаці й легенькому новому білому брилі з чудернацько загнутими крисами, помалу плыв за водою в човні. Була неділя, і він був вільний.

Минувши місто, він поплив під садами. Грїб двома червоними веслами, і білий його човник плыв, мов біла качка з червоними лапками.

Він прямував до купи великих старих верб, що стояли над самою водою. Уже здалека помітив там струнку білу постать і усміхнувся.

— Жде!

То була Дора.

Вони умовились, що Дора відпрохається в матері до знайомих, але замість того піде в свій сад за город і ждатиме там Кунцевича. А він найме човна й приїде в ньому до саду, візьме її, і поїдуть далі по річці, а потім переїдуть на другий берег у ліс.

Човен пристав до берега, і Дора, свіжа й чиста, в ясному платті, з накидкою в руках стрибнула в нього, і він стурбовано захитався, мов прийняв у себе дорогу й любу вагу.

На Кунцевича повійнуло солодкою хвилею бажання.

— Сідай на корму.

Він стиснув і поцілував її руки.

Дора переступила через лавочку. Перед Кунцевичем майнув маленький блискучий закаблук і струнка ніжка. Сіла на корму й засміялась.

— Ну, бачите, ось і я.

— Нащо — бачите, коли треба — бачиш? — сміючись і упираючись у берег веслом, сказав Кунцевич.

— Ну, бачиш.

Ім обом було гарно й весело.

Кунцевич грїб і дивився на Дору, на її граціозну фігуру, на чорне, як смола, волосся в дрібних блискучих кучерях, на тіні, що полягали на її обличчі від брилика,— і ним опанувало почуття ніги й задоволення: така гарна, ніжна й тендітна дівчина сидить у його човні, і вони вдвох плывуть по ясній сріблястій річці. Пливуть у самотині, далеко від людей...

А Дора дивилась на Кунцевича, на його зчервоніле від спеки й напруження, отемрене широкими крисами бриля обличчя, на дужі плечі й розмірені рухи,— і їй було й страшно, й приємно, що ще так недавно вона була дитиною, а тепер стала жінчиною, і в неї такий сильний і вродливий любий.

Сонце обливало їх промінням, і вони блищали від нього, і блищав недавно пофарбований човен і червоні, мокрі, мов наведені лаком, весла.

На тім березі, де стояли сади, старі верби понахилились до води й попускали вниз віти, а на другому — підіймались молоді підрубані дубки. Далеко позаду, за деревами, на горі біліло місто і блищала золотом баня високого рожевого собору.

— Як тут гарно! — промовила Дора й по-дитячому сплеснула руками.

Кунцевич кинув весла й витяг з кишені хустку. З незвички йому було важко гребти.

— Гарно, тільки душно.

— Давай, я погребу!

Дора встала з місця. Човен захитався. Пересідаючи з місця на місце, вони зустрілись і, держачись одне за одного, розминулись. Кунцевич похапцем поцілував її в тепле кучеряве волосся.

— Моя любя!..

— Не треба тут... побачать!

Дора сіла на весла, уперлась ногою в дно човна й погрузила весла в воду. Човен поплив далі. Під вербами сидів якийсь дідусь і вудив рибу. Вони проминули його, а він приставив до очей долоню, глянув на них і знов узявся за свої вудки.

Коли діда вже не було видно, Дора повернула до лісу. Кунцевич витяг човна на берег, і вони пішли в ліс.

Іх обдало холодком і лісовими пахощами. А очі після сонця відпочивали на ніжній зелені.

— Після сонця тут непогано, а ще коли коло тебе така чудова квіточка!..

Дора у відповідь подивилась на нього довгим вогким поглядом і усміхнулась.

І в тому погляді Кунцевич прочитав і замилювання ним, і обіщання ласки, і ще щось таке, від чого в нім заграло серце.

Це почуття вже було знайоме йому, і взяв він його, коли зійшовся з Дорою. Він уже дав йому й назву «екзотичного». Бо Дора була типічна єврейка, чорноока й чорноволоса, і якась в той саме час і тьмяна, і блискуча.

Особливо йому подобалось у ній волосся: все в дрібних природних кучерях. Йому здавалось, що воно немов насичене жаром тропічного сонця й повите легким нальотом пилу пустині.

І йому також здавалось, що така сама була Даліла, красуня з долини Сокер, зрадлива філістимлянка, що її так щиро й так нещасливо кохав Самсон.

Але він не сподівався зазнати долі Самсона. То був палкий дикун, а він... він сучасний чоловік, людина, що завжди держить себе на віжках розуму.

— Чого ти так дивишся на мене? — спитав Кунцевич.

— Бо так... хочу.

— А я так хочу!..

Він обгорнув її шию рукою, а другою підняв за підборіддя голівку вгору й припав устами до її вуст...

VI

Дерева стояли, схилившись над ними, а вони сиділи в холодку на прогалині й розмовляли.

— Ти кажеш: будьмо, як боги. Ні, це відгонить античною схоластиком... усім, чого хочеш, тільки не реальним життям. А я — реаліст. І я скажу, беручи твою форму: будьмо, як звірі.

Дора засміялась.

— Це дуже... дуже... ну, реально!..

— Еге. Але це правдиво, бо це натурально.

Кунцевич усміхнувся й притяг рукою її кучеряву тьмяно-блискучу голову собі на груди. Він гладив її волосся рукою, і йому здавалось, що він гладить не жінчину, а якусь другу чоловікоподібну істоту, і це надавало його чуттю якоїсь ще не відомої йому гостроти й наркотичності.

Наркотичний, властиво, був запах гарячого молодого волосся.

— Все, що натуральне,— те й правдиве, бо воно відповідає нашим інстинктам,— говорив Кунцевич.

— А я низько становлю інстинкти. То ж справді, як казав Гармаш, «звірячий розум»,— сказала Дора і, повернувши голову вгору, глянула з грудей Кунцевича йому в вічі з-під своїх напівприжмурених вій.

Кунцевич знов спалахнув бажанням.

— Ах ти, моя Даліло, Даліло!..— прошепотів він і впився вустами в її повні, як пуп'янки червоної троянди, губи.— Ти так кажеш. А знаєш ти, що і в цьому нашому святому коханні інстинкт, половий інстинкт — усє!.. Однаково, чи в чоловіка, чи в звіра. Тільки я, як культурний чоловік, вільний од усяких стародавніх і новітніх традицій, одрізняюсь од звіра тим, що його полове життя служить тільки цілям заплоду й має своєю метою продовження роду, а в мене він являється способом украсити своє життя, додати йому найбільшої, найгострішої осолоди. У звіра це тільки інстинкт, а в мене це складний психічний процес. У нього це простий рефлекторний акт, а в мене — «сознательное ощущение». І чим я більше «сознаю» його, тим я більше помічаю в нім відтінків, і тим він більше дає мені осолоди, утіхи, щастя...

— Це негарно. Ти становиш себе на один рівень з четвероногими...

— У тім-то й річ, що не ставлю!

— А все-таки тут якийсь звірство...

— Іменно!.. Але в тім і єсть поезія, справжня, реальна поезія, поезія вільної, живої людини, а не якоїсь хорячої схеми, якогось схоластичного фантому!

Дора, усміхаючись, неймовірно похитала головою. Усміхнувся й Кунцевич і пригорнув її шокую рукою собі до плеча.

— Мені пригадується зараз одне місце з Геродота. Оповідє він про наших предків — скіфів. Оповідє, як еллін про варварів, про людей нижчих від нього. І каже, між іншим, що коли скіфи вертались додому з походу і їх зустрічали жєнщини, то вони скидали з себе зброю, брали в обійми своїх жінок і деякі, не входячи в вежу, тут же на людях задовольняли своєму бажанню! Це з його погляду — варварство, а мені це здається зовсім природною річчю. І, може, ми знов дійдемо до того...

— Ну, фу! Це ж справді — варварство!.. — перебила його Дора.

— Варварство?.. А на мою думку, це єсть тільки безпосередність чуття. Правда, тепер це нас шокує... Але в кожному з нас сидить отой варвар, тільки його зв'язано по руках і ногах рожевими стрічечками чемності, защепнуто на всі гаплички звичайності і зверху обгорнуто всього в чорну хламиду моралі. Але в наш час варвар уже скидає з себе всі ретязки й хламиди, і не тільки в половій сфері, а й у всіх других. Годі, досить уже він томився, як Самсон у неволі в філістимлян, тепер він виходить на волю й бере собі все, чого хоче. Бере й прекрасних філістимлянок...

Кунцевич потягся головою до Дори й поцілував її.

— Варвар... мій любий варвар!.. — шепотіла вона, мліючи з кохання й з того, що їй казав Кунцевич.

Все це було для неї нове й несподіване. Мов під нею розгорталася безодня, і вона летіла туди з радістю й з вірою, що там і єсть справжнє щастя і що воно й єсть у тому, щоб долетіти до дна і вдаритись усім тілом. І здавалось, що чим дужче вона вдариться, тим глибше й гостріше буде її щастя, що воно виповнить усе її життя, мов кипуче вино чашу... А що буде далі... про те вона не хотіла й не могла думати.

— Мій варвар!.. скіф!..

— Еге, варвар, скіф, бо в мене дух і тіло живуть у гармонії, і так і повинно бути. І коли всі люди стануть такими варварами, то на землі буде гарно їм жити. А тепер що? Ось ми всі захопились було так званним визвольним рухом... Але в чому він був?.. В політичному й соціальному визволенні. І тільки. І тут нам, — вибач вульгаризм, — як мужики кажуть: жаба цицьки дала. А яка тому причина? Дуже проста — треба було раніш, ніж визволяти духа, визволить тіло.

— Як це так? — спитала Дора, прислухаючись не до змісту його слів, а до тембру його голосу.

— А так — треба, щоб ми вернули його «в первобытное состояние», дали повну волю інстинктам. Інстинкти повинні бути на першій місці. І коли ми дамо їм волю, не приглушимо всякими там мораліями, то вони ніколи не зрадять, і чоловік буде здоровий тілом і духом, і він буде здатен увесь світ перевернути. А тепер що вийшло? В революцію кинулась усяка каліч, фізична й духов-

на... Раби забажали стати панами. І немає нічого дивного, що ці раби внесли в ряди щирих, беззавітно відданих ідеї, але покалічених тілом людей деморалізацію. І що вийшло? Уряд двинув усю свою силу. Добродії «з кокардою на лобі» гукнули мілордам від свинячого корита — і вродилась славетна чорна сотня, усякі там союзи! І врешті — визвольний рух розвіявся, мов бульбашка...

— Ну, положим, не тільки чорна сотня... — зауважила Дора, простягаючи руку до його вусів.

Він помітив, що вона не слухає його, та йому самому набридло вже говорити про те ж саме.

— Звичайно, не одна чорна сотня! — сказав він і, схиливши голову, вложив їй у руку свій цупкий вус.

Вона скудовчила йому закручені вгору вуси. Спустила їх вниз і жартівливо знизу подивилась на нього.

— Ти тепер хунгуз. Ні, так не гарно!.. А знаєш, що в тобі більш усього подобається гімназисткам? — спитала вона.

— Що?

— Вгадай.

— Вуси?

— Ні, очі. Коли ти дивишся, то неначе ластиш і лоскочеш ними...

— Гм... А я думав — вуси! — пустотливо-журливо сказав Кунцевич і подивився на годинника.

— Любий, ще рано! Ще сонце високо. Побудемо ще тут. Тут так гарно!..

Дора впала йому спиною на коліна, обхопила руками шию, притягла до себе голову і, дивлячись йому в вічі, зашепотіла:

— Ах, яка я щаслива! І який би був щасливий і ти, коли б так любив мене, як я!..

І справді, в цю мить вона забула все, і в ясних очах Кунцевича, цього вусатого «варвара», для неї вміщався весь світ, з усіма його радощами й муками.

Кунцевич теж піддався її настрою, нагнувся над нею, гладив її кучеряве волосся й теж шептав:

— Моя Даліло... моя прекрасна філістимлянко!..

Сонце вже стояло низько над обрієм, коли Кунцевич і Дора вийшли з лісу. Веселі й щасливі, насичені ласками й пестощами кохання, вони сіли в човен і поїхали вгору по річці до міста. Річка була тиха, і гребти

було, хоч і проти води, не важко. Їхали попід вербами, побіля садів, і Дора встала з човна в своєму саду.

Вони стереглись, щоб їх не бачили вкупі.

Тепер Дора поспішала, щоб до смерку прийти додому. Вони попрощались, і її ясна постать майнула в уже помітній вечоровій млі між прибережними вербами й зараз же зникла.

Кунцевич подивився їй услід і поїхав далі.

Він їхав і всміхався сам собі, рівняючи в думці Соною до Дори й пригадуючи других жінок, яких він знав. І в ньому сміялось, і мов росло все вище й вище, і підносилося вгору горде почуття сильного й молодого чоловіка, коханця жінок, вільного й нічим, ніякими умовами не зв'язаного.

Сонце зайшло, і вода на річці потемніла, але на душі в Кунцевича було так само ясно, як і раніш.

VII

Весна переходила в літо. Але в місті це було помітно дуже мало. Життя йшло своїм звичайним шляхом, тільки гімназії й другі школи, що недавно кишіли, немов улики, тепер стояли пусті й мовчазні, та в городі появилися студенти.

Почалися канікули. Гімназистки поскидали формену одіж і ходили у вільній, а педагоги відпочивали. Їх було видно тільки ввечері, в клубі або на вулицях.

Було дуже душно, але перепадали рясні літні дощі й прибивали пил на вулицях, здебільшого невимощених.

Одного дня надвечір Гармаш поважною ходою, у широкому й довгому старомодному піджаці й у форменому картузі, ішов по вулиці. Він гуляв і був у гарному і спокійному настрою, коли здаля побачив Кунцевича, що переходив йому дорогу.

«Ще досі тут,— подумав він,— а казав, що поїде додому зараз після екзаменів».

І зневажлива усмішка скривила його губи.

Він багато дечого знав про Кунцевича, та про нього говорило і все місто. Говорили і в батьківському комітеті, але ні до чого не договорювались: ходили слухи, і ніхто не міг привести безперечних, однаково для всіх переконуючих фактів.

Говорили про Ткаченкову, потім пішли слухи про Фельдман і одночасно з тим про жінку міського голови.

Ці прізвиська, а раніш ще і другі, вились коло прізвища Кунцевича, як увечері метелики коло вогню. Але метелики мінялися, а вогонь стояв на своєму місці.

Гармаш, старий удівець, що теж мав дочок, був затурбований цією справою. Двадцять чотири роки він служив у одному й тому місті й учителював у жіночій гімназії з її початку. Були за цей час усякі вчителі, але таких, як Кунцевич, не було.

«Пшют якийсь, еквілібрист і цинік, а дівчата кидаються до нього, як мухи до меду!.. Чорт знає що!..»

І Гармашеві пригадувалися сцени, які йому доводилося бачити щодня в коридорах гімназії. Кунцевич виходить з класу, а за ним, і поперед нього, і з боків, наступаючи одна одній на ноги, товпляться дівчата і щось белькочуть, перебиваючи одна одну й зазираючи йому в вічі.

Чим він їх чарує?

Гармаш питав у своїх дочок, але ті йому нічого не сказали. І якесь складне, ревниве й вороже чуття все більше й більше наростало в нього в душі.

Тоді, на педагогічній раді, він було почав здалека похід проти Кунцевича, але другі вчителі й начальниця гімназії зараз же догадалися, куди він гне, і ніхто не піддержав його.

Куди ж пак!.. У них Кунцевич — кращий педагог. Як же?.. «Діти його люблять, і успішність у нього доходить до дев'ятдесят чотирьох процентів».

«А ту розпусту, яку він вносить в душі дітей, у скільки процентів ви оціните?» — задавав у думці питання Гармаш і чув, що нічого не може зробити, бо всі бояться оголоски, жахаються скандалу. Але хіба те, що сталося з Ткаченковою, не скандал?..

Тоді, на педагогічній раді, Гармаш ще не був певен, що Ткаченкова кидає гімназію іменно через Кунцевича. А тепер він був у цьому певен: на другий же день, коли він увечері проходив мимо квартири Кунцевича, він бачив, як від нього виходила, затуляючи обличчя, Ткаченкова.

«Ні, з цим миритися не можна! Він каже: «Я гарний учитель, і нікому немає діла до того, який я чоловік, кого люблю я, і хто мене любить...» Ні, голубчику!

Коли ти педагог, то ім'я твоє повинно бути чисте, як ім'я жінки цезаря! Коли ти взявся виховувати матерів свого народу, то кинь свої павіанські звичаї, щоб від тебе не смерділо блудом!»

Гармаш ішов і чимдалі все більше дратувався. Починало ссати в печинці.

— А, будь ти проклят! — упівголоса вилаявся він і звернув праворуч, щоб пройти на берег до річки.

Перейшов навкоси дорогу по протоптаній у піску стежці й пішов попід парканом.

Сонце сідало за річкою над лісом і немов востаннє поглядало з-за дерев на місто й на широку незграбну фігуру Гармаша, з товстими й короткими ногами, у свіжовичищених великих чоботях, шитих «по особому за-казу».

З парадного ходу першого від рогу дому вийшла якась дівчина й пішла йому назустріч. Проти сонця не можна було пізнати, хто така вона, але Гармаш догадався, що то вийшла з свого дому Дора Фельдман. І він зараз же порішив побалакати з нею.

Дора привіталась перша.

— Здрастуйте, здрастуйте! — спинився Гармаш.— Чого це вас довго не видно в нас? Лариса згадувала про вас...

— А так... Якось не випадало.

— А чого ж?.. Ми були б раді. Ви йдете куди по ділу? То й я з вами пройдуся. Я так собі блукаю, думаю — дай пройду на річку...

Гармаш повернув назад, зняв з голови картуза й витер лисину хусткою. Він не знав, з чого почати.

— Так... так ви по ділу... А я йду й стрічаю... кого б ви думали? Га?

— Не знаю,— повівши бровами й плечами, одмовила Дора.

— Ткаченкову, бувшу нашу ученицю,— несподівано сам для себе вигадав Гармаш і глянув на Дору.

Та йшла спокійно і ніскільки не зацікавилась його словами.

— Еге, Ткаченкова... тц!..— хитнув головою й причмокнув Гармаш.— Бідна дівчина, що з нею зроблено!.. І додому не їде. Та й куди такій їхати? Ви бачили її?

— Бачила.

— Так-то, все молодість... віра в людей.

— При чім тут віра в людей?

— Як — при чім? Наспівав хтось солодких пісень, наказав гарних слів, натворив діл, а коли дійшло до того, що женитись треба, — еге, наші назад!.. На це ми не згодні. Будемо шукати других... А з другими... те саме зробимо.

Гармаш глянув на Дору. Він бачив, що вона дратується, але здержує себе.

— Сумна історія!.. А ще сумніша того, що в ній замішався, як кажуть, наш же брат, педагог. Я не вірю, та всьому городу ротів не заткнеш!..

— Мало чого, Василю Гермогеновичу, не кажуть! Коли всьому вірити, то й на світі не можна жити...

— Я ж кажу: я не вірю. А проте хто його знає. Коли мати за символ віри: все можна, чого хочеться, і що сила є право, — то від таких господчиків можна всього сподіватись. Га?.. Як ви думаєте?

Дора добре розуміла, куди закидає Гармаш, і їй було досадно й гидко це чути. Вона хотіла бачити Кунцевича в тому блискучому ореолі, яким осяяло його її кохання, і боялась глянути на нього другими очима.

Боялась.

Вона чула, вона знала про нього все, але не хотіла чути й не хотіла нічого знати. З того часу, як вона віддалась йому, він був для неї всім, і думка, що вона може втратити його, була для неї страшніша смерті.

— Нічого я не знаю... Бувайте здорові! Мені треба сюди.

Дора спинилась, холодно попрощалась з Гармашем і пішла від нього.

Він глянув їй услід, пожував губами й усміхнувся:

— Попалась і ти, пташечко, в сильце!..

Він не любив Фельдман. Вона здавалась йому гордою. Та й взагалі він недолюблював євреїв.

VIII

Літо розгоралось дедалі все більше. Дощі припинились, і сонце щодня немов зупинялось над містом і придивлялось своїми палючими очима до кожного будинку, до кожної рослини.

Уже зчинились дві пожежі, і сподівались нових.

По місту пішла чутка, що то підпалюють анархісти. Поліція взялась висліджувати їх і десь на окраїні міста постріляла якихось людей.

Застрелився гімназист, що тільки цього року скінчив курс і всього з місяць поносив студентську тужурку й картуз.

У місті було душно й сумно, і воно стояло весь день, мов мертве. Оживало тільки ввечері. Тоді молодіж ходила по вулицях закоханими парами й буркотіла, мов голуби.

Отрута, яку кинув у Дорину душу Гармаш, не пропала даром. Вона помалу робила своє діло.

Тепер Дора прислухалась до кожного слова, яке чула про Кунцевича, до всього, що так чи інакше сполучалось з його ім'ям.

Отрута Гармашева помалу обернулась у ревність, невимовно важку ревність, прогнати яку в неї не було сили. І вслід за ревністю в її душу ввійшов жах: коли він кидав других — він може покинути й її.

І вона згадувала тепер кожне слово Кунцевича, кожен рух його й упевнялась, що він не той уже, яким був попервах, коли вони тільки сходились і зійшлись. Що він тепер шохвилини насторожі... Мов шохвилини обрізує всі зв'язі, всі нитки, щоб бути вільним і можна було кожної миті зірватись з місця й щезнути.

Тепер Дора пригадувала, як він стурбувався й розсердився на неї, коли вона пізно ввечері, стрівшись з ним коло свого двору, повисла в нього на плечах, а повз них пройшли якісь дві жіночі постаті, які могли побачити їх укупі.

Він, такий вільний і сміливий, він, її відважний «варвар», злякався якихось двох тіней, коли вона не побоялась віддати йому все, всю свою душу...

Неначе ножем вразила її чутка, що Кунцевич в останній час упадає коло жінки голови. Вона знала її, високу й повну, з чепурним, трохи здьорнуватим вгору носом і блакитними, нахабно звабливими очима. У неї вже було кілька романів, і поголоска про неї не раз розходилась по місту.

Невже ж він проміняє її, свою Далілу, на ту, вже не таку молоду жінчину?

І коли вона пригадувала свої розмови з ним, їй все більше й більше ставало ясно, що може проміняти, а

коли не проміняти, то поставити їх рядом — її й ту розгодовану купчиху!

Вони вже кілька день не зустрічались, бо Кунцевич у них не бував, бо був навіть незнайомий з її матір'ю й братами. І вона порішила неодмінно побачитись з ним і поговорити про все, що мучило її душу. Вона вже не раз була потай в нього на квартирі і тепер намірилась піти знов.

Вона знала, коли можна було його застати дома, і смерком прийшла до нього.

Але як тільки ввійшла в темну кімнату і він пригорнув її до себе і впився губами в її волосся, вона немов забула, чого саме прийшла. Якась солодка хвиля підхопила її й понесла, шепочучи жагучі знайомі слова, лоскочучи й колишучи на собі, мов дитину.

— Зачиняти віконниці? — почувся знадвору голос Фросі.

— Зачиняй! Ось я зараз...

Кунцевич причинив одчинену навстіж раму, а Фрося зачинила одну, другу й третю віконниці. В кімнаті стало зовсім темно.

Дора сиділа на канапі.

— Не світи зараз лампи...

— Добре.

Він підійшов до неї, простягаючи руки поперед себе, а вона простягла руки йому назустріч, і вони стрілись.

Кунцевич сів рядом. І як тільки сів, Дора згадала, чого вона прийшла, і їй здалося, що вона зможе зараз спитати його. Він держав її руку в своїх і, нахилившись до її плеча, так що вуси лоскотали шию, шептав:

— Як ти гарно зробила, що прийшла! А я хотів учора зайти до тебе...

— І не зайшов!..

— І не зайшов. Бо не міг. Не вибралось часу.

Дора беззвучно засміялась. Але Кунцевич чув, що вона сміється.

— Чого ти смієшся? Справді, не було вільного часу...

Щось немов штовхнуло Дору.

— Бо був у головихи?

Кунцевич був відхилився від Дори з несподіванки, що вона вгадала правду, але зараз же опанував собою й притиснувся до неї ще ближче. Тільки Дора добре

помітила, як він стерявся і як здригнулася його рука,— і вона впевнилась, що сказала коли не правду, то щось близьке до неї. Вона замовкла.

— Засвітити лампу вам? — знов несподівано почувся уже під дверима голос Фросі.

Вона взялася за клямку, але Кунцевич загодя взяв двері на гачок.

— Не треба. Я сам засвічу! — гукнув він, і в голосі його Дора почула ноту роздратування.

І справді, він був роздратований і того, що Дора прийшла саме тоді, як він збирався йти до головихи, і того, що вона вже дізналась про його зносини з нею. А нарешті його роздратувала Фрося: вона теж ревнує й стежить за ним і, почувши, що в нього жінщина, як шпиг стоїть під дверима.

Але вогню Кунцевич не засвітив.

— Чогось тобі люди вже наклепали на мене... Якась там головиха...

— Еге, якась таки головиха...

— Ну, і що з того?

— Нічого,— сумно промовила Дора.

Кунцевич любив у коханні тільки кохання і не любив ніяких приправ до нього, і як тільки він зачував якийсь присмак у ньому, воно вернуло в ньому з душі, і він, часто несподівано для самого себе, разом, мов відрізував ножом, поривав зносини з жінщиною, яка ще недавно так подобалась йому. Щось подібне до того він почував і зараз.

— Доро, я не терплю в коханні ніяких сцен і ніяких докорів. Кохання — вільне. Любиш — люби, віриш — вір. А ні, то... — він зупинився.

— Що ж... то? — заражаючись роздратуванням від Кунцевича, спитала Дора.— Договорюю до краю.

— То... не люби, не вір!..

— Виходить, зараз ось люблю, а через півгодини розлюблю,— і йди собі, відкіля прийшла? Ти це хочеш сказати?

— Я нічого не хочу сказати, а кажу те, що сказав: любиш — люби, віриш — вір!..

— Добре. Це ти про других кажеш. А сам як робиш?

— А сам я ніколи не силую себе, як не силую других. Коли б, скажімо, ти розлюбила мене, я б помирився з цим і не вимагав би в тебе, щоб ти мене любила.

— Це ти кажеш так, бо ти більше не любиш мене!— гірко промовила Дора.

— Доро! Я тільки наводжу зразок, приклад, а ти береш навсправжки.

Він узяв і притиснув її руку до своїх уст. І як тільки губи його торкнулись її м'якої ніжної руки, кров ударила йому в голову, і він почув, що бажання прокидається в ньому знов, що він жадає її...

— Доро!.. Дорочко!..

— Вадиме, не треба... не треба!..

Йй хотілось плакати— і хотілось його ласк. Вона чула, що їй слід тікати відсіль, і боялась рухнутись з місця. Бо тут було для неї все, а там, за стінами цього дому, стояла чорна, німа пустиня, грозилась на неї страшна безодня.

Вона хотіла встати з місця— і не встала...

IX

Фельдмани жили досить відлюдно. Мати й син Ісай щодня сиділи до смерку в магазині і дома були тільки ввечері або в свята. Менший син Соломон кінчав курс гімназії. Найстарший син з трьох— Арон, той жив окремо. Він мав свою аптеку і був сімейний. Навідувався до матері дуже рідко.

Дора, як дійшла до старших класів, теж жила немов на одшибі. З Соломоном вона не ладила, і хоч він був на рік старший від неї, вважала його за меншого від себе. Коли вона була маленькою, то любила на канікулах цілими днями сидіти з матір'ю й Ісаєм у магазині. Йй подобалось, що там раз по раз бувають нові люди, і знайомі, міські, і незнайомі, з повіту. Вона сиділа коло матері, слухала, про що говориться, і дивилась. А мати сиділа за касою.

Тепер же Дора не навідувалась у магазин, і це було неприємно й матері, і братові. Замість неї приходив Соломон і привчався до діла.

. Магазин був мануфактурний, і торг вівся в ньому найбільший перед вечором, коли зменшувалась спека і було ще видно. Опівдня в магазині покупців не було, і хазяїни, й прикажчики, зморені спекою, дримали по своїх місцях.

Було тоді в магазині звичайно тихо й не дуже видно, бо вікна затінювались знадвору парусиновими дашками.

Одного дня, саме коло півдня, в магазин увійшов пошталійон і подав старій Фельдманші листа. Лист був міський. Вона подивилась на конверт і розірвала його. Подивилась на лист,— замість підпису стояло: «Ваш ближній». Лист був анонімний. У нім було написано:

«Шановна добродійко!

Вам пише людина, яка, як і Ви, має теж дітей і покладає на них усе своє життя і всі свої надії. Не знаю, чи чуєте ви, чи ні, що до вас наближається біда. Коли ні, то вам тим важче буде зустрітись з нею, чим пізніше ви довідаєтесь про неї.

Річ ось у чім. Ви, мабуть, чули про вчителя гімназії Кунцевича. Чули, мабуть, про його романічні пригоди в нашому городі. Може, чули й про гімназистку Ткаченкову, яку виключили з гімназії, бо вона сподівається скоро стати матір'ю.

Тепер цей добродій підбирається до вашої дочки. Може, ще не пізно,— то подбайте про те, щоб врятувати її. По городу вже пішли негарні чутки».

Фельдман прочитала листа й оторопіла. Вона стиснула його в руці й спустила руку вниз, мов боячись, що хтось побачить його й довідається, що в ньому писано.

Лист був несподіваний, але в ньому була відповідь — невідомо ще, правдива чи фальшива,— на ті думки й підозріння, які в останній час мучили її.

Матернім оком вона помічала, що з Дорою твориться щось. Почалось воно ще з ранньої весни, і стара Фельдманша чим далі, то більше помічала, що Дора з дівчини стає жінчиною. Вона не могла сама собі сказати, в чому це виявляється, але чула це інстинктом жінчини. І це її турбувало.

Тепер цей лист б'є в те саме болуче місце, і б'є влучно й немилосердно.

А що, коли правда? А що, коли той ненависний блазень спокусив її дочку?..

Фельдманша дорого б дала, щоб зараз же дізнатись правди. Вдачу вона мала палку й енергійну, а ранозоставшись удовою, ще більше зміцнила з природи твердий свій характер.

Вона сиділа на своєму місці, здавалось, зовсім спокійно, як сиділа звичайно. Але Ісай помітив, що щось неладно. Бистрим оком крамаря він побачив, що не такі спокійні її очі, які звичайно бувають, і що сидить вона зовсім без руху, мов скам'яніла.

Він підійшов до неї і, злігши на конторку, тихо, щоб ніхто не чув, спитав:

— Мамо, що то за лист?

— А так собі... пустий...

Вона не знайшлась, щоб видумати що-небудь.

Ісай не розпитувався далі й одійшов од матері.

У магазині було тихо й дрімотно, пахло матеріями й паперовими обгортками на них.

— Ісай,— позвала сперегодом Фельдманша сина.— Я піду додому.

Ісай подивився їй у вічі й нічого не сказав. А вона, здавалось, зовсім спокійно піднялась з свого місця, наділа брилика і, грузно ступаючи з ноги на ногу, вийшла з магазину.

— Надовго, мамо? — спитав її вже за порогом, ідучи вслід за нею, Ісай.

— Може, ще вернусь. Доглядай за Палантом... а то...

— Добре.

Ісай вернувся в магазин, а мати пішла додому, жмучись після магазинного затінку на пекучому сонці.

Х

Було душно, хоч усі віконниці було зачинено. Залізний дах розпалився, як огонь, а дерев'яні стіни теж нагрілись і пашіли теплом.

Дора, в легенькій чорній спідниці й рожевій кофтинці, лежала на ліжку в своїй кімнаті. Розгорнута й зібгана книжка лежала рядом з нею. Вона давно вже не читала. Якась лінь і журба опанували її і мов порозгвинчували всі сугуби її молодого тіла й розбили, як дзеркало, її душу. І як у тому дзеркалі в кожному шматочку відбивалося все навколишнє, але ніщо не виходило повністю, а тільки розрізненими частями,— так і в її душі маячили якісь клапти вражень, кінці думок... і нічого не було єдиного, певного.

Так принаймні їй самій здавалось. Але коли вона

склепила очі й почала збирати до купи свої думки, то вона побачила, що вона розбита, немов упала з великої високості, і нещасна, як може бути нещасною покинута жінчина.

Вона лежала на ліжку, а муки ревності обступили її з усіх боків, обсіли навкруги неї і нашіпували гіркі й пекучі слова, навівали нерозважні, довгі й невиразні мрії.

Як щиро, як безжурно вона віддалась йому, з якою вірою пішла на поклик його! Вона думала, що то — поклик людини-чоловіка, а то був поклик самця. Йому потрібна була не людина, не жінчина, а тільки — самка... В ньому говорив, в ньому кричав, в кожному слові й рухові, самісінький тільки половий інстинкт. Він розбудив той інстинкт і в ній, і дратував його, і не давав йому погаснути. Він повивав її в якусь жагучо-наркотичну млу і держав у ній доти, поки йому потрібно було. З цинізмом варвара він говорив їй про свою любов. Та хіба то була любов?.. Але коли й була любов, то не любов людини, а любов звіра, собаки...

І Кунцевич здавався їй зараз схожим на собаку, на блудливого пса, коли він, задравши високо голову й хвіст, виляє ним і в'ється коло самиці. Вона ненавиділа його, гидувала ним, а через якусь хвилину очі наповнялись готовими политись слізьми, а вуста шепотіли:

— О Вадиме!.. О милий, що ти зробив зі мною?! Нащо ти кидаєш мене?..

І вона рада була вибачити йому все, все... Покрити все своєю любов'ю, коли б він знов став нероздільно належати їй.

Тільки даремно було сподіватись цього. Він міг, зустрівшись з нею, знов запалитись половим чуттям, як було останній раз, коли Дора прийшла до нього. Міг горнутись до неї й нашіпувати слова кохання так палко, так подібно до справжнього закохання... Але... все ж це буде, вона знала тепер, тільки хвилиний вибух бенгальського вогню, а не постійне сяйво справжнього, святого, чистого кохання.

Вона тепер з тяжким болем згадувала про свої розмови з Кунцевичем, коли він, не криючись, а навіть вихваляючись, викладав їй свій погляд на кохання й відносини до жінчин. Невже він уже тоді думав про те, щоб не брати на себе ніяких обов'язків, щоб зірвати

пахучу квітку кохання й не покуштувати її гіркого насіння? А що, як і з нею буде те саме, що й з Ткаченковою? Що, як вона вже понесла в собі заплід нового життя? Невже він покине її й тоді?

І холодний розум коротко й непохибно доводив: коли покинув Ткаченкову, то й тебе покине.

Вона зажмурювала очі й лежала нерухомо, мов мертва. Силкувалась нічого не думати, а думка, як дантист, що копірсає тонким гачком болючий нерв, коли хоче його вирвати, безперестанно роз'ятрювала в мозку маленьку болючу рану й не давала їй заспокоїтись.

Дора чула, що хтось увійшов у дім, але не піднялась і не ворухнулась. По ході вона скоро пізнала, що то мати. Лінива думка ворухнулась у ній, як сонна риба в воді: чого це вона? — і зосталась без відповіді.

А мати роздяглась, підійшла до Дориної кімнати й відчинила двері.

— Ти спиш?

— Ні,— відмовила Дора, розплющуючи очі.

— То прийди до мене.

Двері зачинились.

Дорі здалось, що мати була не така, як звичайно. Щось неприязно холодне було в неї в обличчі. І це стурбувало Дору.

Вона встала, підправила волосся й одержу на собі і з передчуттям чогось важкого й неприємного пішла до матері.

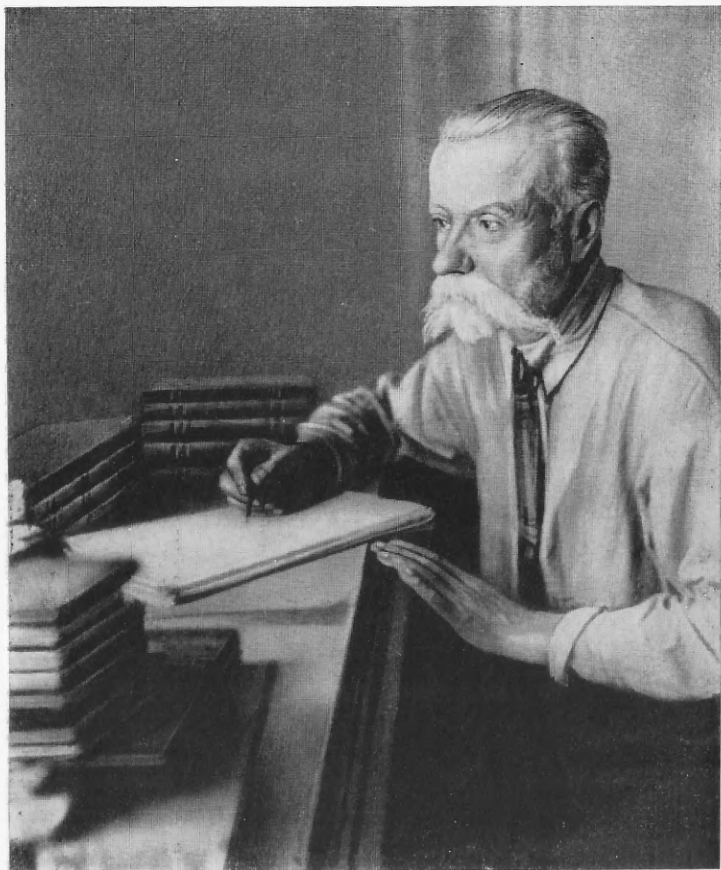
XI

У кімнаті було напівтемно. Мати сиділа в кріслі, і, як здавалось Дорі, зовсім спокійно. Це трохи підбадьорило її.

— Доро, ти знаєш, ти одна дочка в мене...— почала спокійно мати й спинилась, мов шукаючи, що говорити далі.— Чи можеш ти мені, твоїй матері, сказати про те, про що я питатиму, всю правду... як перед богом?

Вона повернула голову й спинила свої чорні, як і в дочки, очі на обличчі Дори. Та потупила очі вниз, глянула, не підводячи голови, на матір і знов опустила очі.

— Нащо вам це, мамо?.. Ви ж знаєте...

М. Чернявський. 1934 р.

— Нічого я не знаю. Я сиджу в магазині, а що робиться дома, я не знаю. Так скажи ж ти мені: можеш ти сказати правду?

— Мамо! Я не знаю, що казати... Я ж од вас ніколи не крилась.

— Ну, так скажи мені просто, без утайки: в яких ти відносинах з Кунцевичем?..

Дора широкими зляканими очима глянула на матір. Кров було кинулась їй в обличчя, але вона здержала себе, рум'янець збіг з обличчя, і воно поблідло. Запитання було таке несподіване, і мати так гостро поставила його. Це зразу приголомшило Дору, але тільки на мить, і вона, зібравши силу, поклала — не признаватись матері.

— Ні в яких. Він учитель, а я учениця,— сказала вона, як звичайно, хитнувши лівим плечем і погордливо скошуючи губи.

Мати подивилась на неї, мов зважаючи: правду вона каже чи ні. І по тому, як вона змінилась в обличчі, як почервоніла й потім поблідла, як, нарешті, опанувавши собою, хильнула плечем і скосила губи, вона спостерегла, що дочка має тайну і не видасть її...

— Ти брешеш, паскуднице! — різко скрикнула вона й схопилась з місця.— Увесь город уже говорить про тебе, а ти будеш мене дурити?

Дорі здавалось, що з очей матері посипались іскри, а обличчя перекривилось з гніву й поблідло.

— Я не паскудниця!.. Сором вам так казати!.. Я не знаю, що говорять у городі!.. Я не паскудниця!..

Губи Дорині затремтіли, і в голосі задзвеніли сльози.

— Брешеш!.. Я ні одному твоєму слову не вірю! А це що? Читайте! На, читайте!..

Мати тикала в руки листа, але Дора не хотіла брати. Вона догадувалась, що там могло бути.

— Читайте, коли тобі кажуть!..— крикнула, ще дужче розпалюючись, мати.

І те, що Дора не взяла листа, немов боячись його, боячись, що він розкриє її тайну, ще більше впевнило матір, що Дора винна й замикається від неї.

— Мамо, ви хоч не кричіть так. Нас почують...

— Ніхто нас не почує. Нікого нема дома... Я тобі кажу: читайте!

Дора взяла листа й пробігла очима. Вона побачила, що тайна її — вже не тайна, що вона стоїть сама, покинута над безоднею. Їй хотілось упасти на землю, рвати на собі волосся й заридати так, щоб усі чули, щоб почув Кунцевич.

Але їй було соромно. Гордість жінчини й людини нестриманою хвилею повстала в неї з грудей і високо підняла їй чоло.

— Це все — плітки.

Вона з огидою кинула листа на стіл.

Мати знов ухопила його, немов це було її єдине знаряддя в боротьбі з упертістю дочки. Вона була тепер певна, що в листі написано правду, що ганьба вже коїться по місту і що Дора каже неправду. Її драгувала погорда, з якою Дора кинула листа, драгувала її впевненість... Драгувало те, як тріпнулось на її голові волосся, коли вона кинула листа.

І скоряючись непереможному, якомусь дикому й через те й їй самій соромному потягу, вона кинулась на дочку, вп'ялась у її волосся обома руками й почала тріпати щосили.

— Ось тобі, безсоромнице!.. Ось тобі, паскуднице!.. А-а!.. Для того я тебе вигодувала?.. Будь ти проклята, коли так!.. Будь ти проклята!..

Дора пручалась мовчки, але сили покинули її. Такого сорому, такого знущання вона не сподівалась. І коли мати випустила з рук її волосся й бліда впала на крісло, тяжко переводячи дихання, Дора глянула на неї повними сліз очима, і нічим не стриманні ридання піднялись з грудей у неї.

— А-а!.. Плачеш?.. Болить?.. Мені, може, ще болячіше, ніж тобі...— сказала мати і, поблискуючи сухими ще, але з котрих збирались ось-ось бризнути сльози, очима, встала з крісла й підійшла до Дори.

— Доро!.. Дитино моя!.. Що ж ти наробила?.. Не вже ж ти думаєш, що мені, матері, не жалко тебе, крові своєї?..

Вони плакали обидві. І коли сльози їх змішались, обом їм здалось, що вони зрозуміли одна одну і що горе їх — спільне.

У хаті було напівтемно. Проміння сонця вривалось в одне вікно знадвору крізь тонку щілинку, і в ньому вертівся й грав цілий окремий світ мікроскопічних

істот — живих і мертвих. У всім домі не було нікого, і з других кімнат не можна було розібрати — чи плаче одна людина, чи дві.

XII

Увечері у Фельдманів була рада. Мати, Арон і Ісай зачинились у залі. Соломона послала мати в місто, а Дора була в своїй кімнаті.

Немов покалічена й розбита, сиділа вона коло вікна, не засвічуючи світла, і дивилась у темний сад. Вона знала, що мати послала за Аронем, догадувалась, про що вона тепер радиться з синами,— і їй було й важко, і соромно, і в той же час байдуже до всього.

Тепер вона дивилась на свою розмову з матір'ю, мов на щось чуже й далеке, мов не вона то нарешті призналась матері про все, що було з нею. Вона не думала тепер про це, а тільки коли-не-коли напівнесвідомо брала руку за своє волосся, що його так немилосердно тріпала мати, немов воно турбувало її найбільше всього.

У неї тільки, десь глибоко в душі, злегка шеміло недобре почуття проти Арона: боялась його.

Палкий і гордий, обличчям схожий на неї, малоосвічений, упевнений у собі, він поведився з людьми, рівними собі, різко й чванливо. Він міг грубо полізти й копатись своїми жорстокими руками в її рані, розводити свою вузькокрамарську мораль і мучити її з задоволенням зарозумілої, черстої людини.

А їй так потрібно було спокою, і тільки спокою.

Вона схилила голову на руки. Напівдумки, напівмрії, мов розрізнені шматки хмар, безладно проносились у неї в голові.

«Він... який він низький і підлий! І це він зве коханням! Ха-ха-ха,— коханням!.. «Рефлекторний акт» — і кохання! «Рефлекторний акт» — і мати вчепилась мені в волосся... Однаково. Він варвар.. А це хіба не варварство? А вона, дурна, «воспитанниця сьомого класу», вівця безмозка... вона вірила... вона щиро кохала його — і віддалась... Кому?.. Звіру... собаці!.. О-о-о!..

А мати?.. Звичайно, як старозавітна єврейка, думає тільки про те, що казатимуть люди... думає про себе. А хіба вона подумала про дочку, перейнялась її болем?

Про це вона й не подумала. Вона ці роки тремтіла за свій магазин, за своє життя; а хіба вона була матір'ю, хіба вона заговорила до неї коли, як до дорослої?.. Вона все цікавилась, де й скільки вбито людей, де й скільки пограбовано грошей. І що ж їй?.. Та й яке кому діло?.. Коли щодня хтось убиває когось або грабує, яку може мати вагу, що хтось спокусив і кинув дівчину — «якусь там жидівку»!.. Скажуть: «Молодчина! так у наш час і треба робити!..»

Дора відчинила вікно в сад. Вечір переходив у ніч, в ніжну, пестливу ніч, що все покриває собою, усе прощає і все загоює. Мов брильянтова сльоза, у небі тремтіла ясна й тиха зірка. Коники сюрчали в траві, а дерева стояли, чорні й великі, і мов збиралися зіходитися купами й вести довгу, таємничу розмову про щось величне й неминуче, що повинно бути і про що люди не відають і чого за своїм дрібним клопотом не сподіваються.

Дора злягла на вікно, підмостила під підборіддя руки й сиділа нерухомо.

Нічого не шкода, і нікого не жалко.

— Доро, ти тут? — відчинивши в світлицю двері, спитався Ісай.

В голосі його почувся жаль. Немов справді йому, рудому й конопатому, з цупким кучерявим волоссям і короткозорими очима, коханцеві матері, було жалко Дори.

Вона поворухнулася.

— Іди, мама кличе.

Мовчки встала й пішла вслід за братом.

«Ще якісь муки? Ще нова зневага? Але хіба не все одно?.. Хіба в чашу, вщерть налиту отрутою, можна ще додати її?..»

В залі горіла велика лампа. Арон, угодований і якийсь занадто виглянцюваний, з борідкою «клинком» і волоссям «їжаком», поблискуючи великим модним коміром, що підпірав йому під щелепи, й такими ж широкими чохлами, сидів, закинувши ногу на коліно, на канапці. Мати сиділа коло столу, зіпершись на нього обома ліктями й обгорнувши руками голову. Вона сиділа незрушно, і коли в залу вслід за Ісаєм увійшла Дора, не поворухнулася.

— Доро! — почав, прикусуючи великими жовтими

зубами нижню губу, Арон.— Мати нам усе розказала... Ми знаємо. Але цього так кинути не можна. В нашій фамілії, наскільки ми знаємо, ніколи не було нічого подібного. З твого становища можуть бути різні виходи... Ми обміркували їх. Але треба поперед об'яснитися з ним. Треба почути його, що він скаже. Може... ну, та все одно... Словом, треба, щоб він був у нас отут-о, щоб ми з ним побалакали.

Дора мовчала, стоячи нерухомо, мов статуя. Мати сиділа теж непорушно. Ісай, рудий і червоний, стояв коло столу й нервово ламав на дрібні шматочки недогарок сірника, дивлячись короткозорими очима на Дору. З усіх братів він любив Дору більше всіх, і тому й він був зараз дуже приголомшений тим, що розказала мати.

— Ну, що ж ти мовчиш? Ти чула, що я сказав? — блиснувши очима, спитав Арон.

— Він не прийде.

— Як — не прийде?.. Він повинен прийти.

Дора мовчала.

— Коли ти певна, що він не прийде, якщо ми будемо його звати, то треба так чи сяк зробити, щоб все ж таки прийшов. Напиши йому, що ти хочеш його бачити... Ну, заклич його на randevu в сад абощо... Де ви зустрічалися...— Арон гидливо скривився.— А тоді можна закликати в дім.

— Ти повинна зараз сісти й написати йому...— спустивши від обличчя руки й пильно дивлячись на дочку, сказала мати.— Це потрібне для тебе ж.

— Мамо! Навіщо це?..

— Я тобі кажу, і ти повинна мене слухати. Ісай, дай сюди папір і чорнило.

Ісай подав.

— Сідай тут, коло мене.

— Мамо!..

— Нічого тепер розказувати! Не слухалась раніш, то хоч тепер слухай.

Мати простягла руку до дочки.

— Іди, сідай!

Дора, як підбита, підійшла до столу. Коли б уже скоріше кінець мукам, коли б скоріше втекти з очей Арона й Ісая! Вона присіла до столу й разом, не зважаючи, що пише, написала: «Мені неодмінно треба вас

бачити. Приходьте завтра ввечері в наш сад. Я ждати-му. Дора».

Мати взяла листок і пробігла його очима.

— Напиши адресу на конверті, Явдоха зараз однесе.

Дора так само механічно взяла конверт і зробила на нім надпис.

Арон встав з місця, узяв листок і конверт і прочитав їх.

— Нехай хоч так.

Дора піднялась з крісла.

— Я можу йти?

— Іди.

Вона встала і, якимось високо підносячи ноги, зробила кілька ступенів до дверей, але раптом зігнулася, схопилася руками за обличчя й заридала. До всієї ваги пониження й зневаги, які сьогодні впали на неї, ще навалилася нова вага — огида до самої себе за те, що вона зараз зробила.

Дора впала коло дверей на крісло й плакала тяжко й невтішно. А Арон узяв конверт, запечатав у нього лист і, високо підвівши голову й навмисне стукаючи підборами, вийшов з хати. Він гукнув знадвору Явдоху й велів іти до Кунцевича й дати йому самому в руки листа, не кажучи, від кого він. Коли не буде його дома, то розпитатися, де він, і однести туди, куди скажуть.

XIII

У голови був бенкет. Святкували іменини жінки його Аграфени Савишни. Гостей було багато. Поприходили вони загодя, щоб увечері, на прохолоді, напитися чаю, і тепер, коли вже зовсім смеркло, сиділи й грали в карти й розмовляли і в саду, і на веранді в домі.

Були мужчини й жінчини й два панотці: протопоп о. Антоній, довгоносий, іконописного типу, ще не старий чоловік, і о. Мелхіседек, невеличкий, кучерявий і веселий, ще зовсім молодий священик.

Першого було закликано з-за поваги до нього, а о. Мелхіседек був головин родич.

На веранді стояло два картярні столики, і за одним сиділи: акцизний Максимович, нотаріус Филянський, Гармаш і смотритель духовної школи Перемиловський;

а за другим грали в карти Онищенко, Кунцевич, директор гімназії Мальков і сам господар дому.

Ще один столик стояв у залі. Там грали в стукалку «з дамами» член міської управи Довженко, о. Мелхіседек, тесть голови купець Картушенко, жінки Филянського, Онищенка й протопопша.

Протопоп сидів коло неї, дивився в карти і мовчки пив склянку за склянкою чай.

Було ще чимало гостей, родичів Потапчуків, дрібних крамарів, і вони скромно тулилися побіля других гостей і мовчали, тільки інколи стиха покахикуючи в кулаки й люб'язно всміхаючися, коли сміялися другі гості.

Сама іменинниця, Аграфена Савишна, була гарно вбрана й причесана і клопоталась коло гостей. З клопоту й руху вона розчервонілася, очі їй блищали, і це надавало їй моложавості, хоч вона не така-то була молода. Вона привітно всміхалась до гостей, показуючи свої гарні, кріпкі зуби, і переходила від одної купи до другої, припрошуючи брати горіхів і цукерків, а хто ще міг пити чай,— чаю.

— А мені, дочко, ще чайку, та покріпше, а канфети... то нехай дамам! — казав їй батько, демонстративно слинячи товсті цупкі пальці, щоб здавати карти.

— Та я знаю, що ви любите чай.

— Аякже, нашому братові без чаю, стало бить, капут. Отепер літом сидиш же цілісінський день за прилавком. Тут коли б не чай, то...

Картушенко ще раз послинив обидва великі пальці на руках і виразно махнув рукою з картами.

— Одно слово, як богдыхан, так і Сава Карпович без чаю... пас,— підказав о. Мелхіседек.

— Ні, не пас, а жир козир,— висвітив собі туза Картушенко.— Ану, хто стукатиме?.. А що, полякались?

Він добродушно всміхався, обводячи маленькими масними очима всіх партнерів.

— А ось я не злякаюся, стучу! — стукнула по столу картами пані Филянська, сміливо поглянувши на Картушенка.

— А, я знаю, кума... смілива! А скільки купуєте?

— Свої.

— Те-те-те! Так можна стукати!..

Картушенко засміявся, обводячи знов усіх очима і мов просячи їх бути за свідків при такій події.

І всі сміялися разом з ним.

Він був у місті найбагатіший крамар, мав два залізні магазини, кращі в місті, і ще великий склад усяких залізних виробів у себе дома. До нього всі підлещувалися, і він звик до того й думав, що він найрозумніший чоловік у місті, великий гострослов і дотепник.

Дочка ласкаво поплескала його долонею по плечі.

— Що, тату, не бояться вас?

— Не бояться. Та й я не боюсь: одну купую! — поглянув у карти Картушенко.— Ось глянь!..— підморгнув він дочці, показуючи карти.

Аграфена Савишна нахилилася до нього й не відходила, поки реміза не було розіграно й не почав здавати карти Довженко, довгообразий і мовчазний, немов чимсь наляканий чоловік. Тоді відійшла.

Вона знала, що батькові подобається, коли вона на людях лашиться до нього, і годила йому, бо була одна дочка й єдина наслідниця всього його багатства.

Її тягло гуди, де грав Кунцевич, і вона вийшла на веранду.

— Пані, там якась прислуга хоче, щоб Вадим Іванович вийшли до неї,— сказала їй пошелки покоївка, повівши очима на Кунцевича.

— А чого їй треба?

— Не каже.

Аграфена Савишна здвигнула плечима.

— Вадиме Івановичу, там вас хтось хоче бачити. Ідіть, а я за вас пограю.

Кунцевич здивовано подивився на неї й на покоївку і встав з місця.

— Де?

— А ось вона проведе.

Кунцевич пішов услід за дівчиною. Його ждала Явдоха від Фельдманів.

— Кажали, щоб передала вам у руки...— прошепотіла вона, тичучи йому листа.

— Від кого?

— Не знаю...

— Як це так?

— Сказано: «не кажи».

— Ну, добре.

Кунцевич зараз же розірвав конверта й прочитав, що писала Дора.

— Кланяйся і скажи: «Добре...» — промовив він, поклав листа в кишеню й вернувся до карт.

— А я за вас реміза поставила...— зустріла його, сміючись, Аграфена Савишна.— Та нічого, невеликий. Андрій Андрійович підвів: вістує сам, а я його й відкрила...

— Іменно щось, я сам вістував,— коректно пояснив директор гімназії.— У мене один туз, одна взятка... іменно щось...

Андрій Андрійович Мальков, чемна й поважна людина з гарною чорною бородою і прикритою довгим пасмом волосся, скрученого мов ковбаса, лисиною, вживав щоразу своє «іменно щось» і не помічав того.

— По моїх картах, іменно щось, тільки й була одна взятка.

— Нічого, нічого,— весело сказав Кунцевич, сідаючи на своє місце,— ми ось зараз і Андрія Андрійовича впіймаємо!

Аграфена Савишна пильно подивилась на нього.

— Що це за жінка до вас приходила?

— А!.. То до мене заїхав товариш по університету Комарницький і прислав дівчину з запискою...— разом вигадав Кунцевич.

— Так це ви додому підете? — манірно звівши брови, спитала Аграфена Савишна.— Я без вечері не пущу вас!..

— Я й не думаю тікати,— лашаючи її поглядом, відповів Кунцевич.— Сказав, нехай вечеряє сам і лягає спати, а завтра побачимось і побалакаємо.

— Це гарно. За це ви... молодець!

— Ще й який! — озвався Онищенко.— Ось зараз на семи без двох буде!

— Іменно щось, без двох...

— Побачимо... побачимо!.. Курчат восени щитають!..— весело гукнув Кунцевич, чуючи, як нога голови, що сіла коло нього, притуляється під стільцем до його ноги.

— То курчат, а реміз ми й зараз підрахуємо... Ану, як у вас вино?

Граки грали в карти, другі гості сиділи й вели розмову, і було всім гарно й весело. Всі знали, що буде добра вечеря і за нею буде ще веселіше. В саду було вже не душно. В чорній безодні над ним безжурно миготіли зорі.

Вечерю спромоглись подати в початку другої години ночі,— усе ніяк не могли гості скінчити пульок.

Деякі з дам уже почали було дрімати. Щоб підбадьорити їх, господиня завела їх у свою опочивальню й принесла туди з кабінету мужа стереоскоп і купу карток.

— Заходьте сюди, тільки зачиняйте двері,— весело підморгуючи, сказала вона.— Щоб мужчини не побачили.

— А що хіба?

— Та тут картинки, все для... дорослих.

— Ха-ха-ха!..— засміялася Філянська.— А мужчини хіба діти? Їм не можна дивитись?

Всі сміялись.

— Вони й так все добре знають,— покрутила головою пані Онищенкова. І як тільки вона сказала це, всі пригадали, які «історії» й «живі картини» в неї бували з чоловіком, дуже знадливим до молодих покоївок,— і ще дужче засміялись.

— Ну, знаєте, тут і картинки!— з ледве помітним замиранням у голосі, не відриваючи очей від стереоскопу, проказала Філянська.— І де ви їх таких набрали?.. У всіх видах...

— Це ж мій благовірний під старість собі роздобув. У нього там ще є такі, що ого-го!..

— Принесіть і ті!— моргнула протопопша.

Аграфена Савишна принесла ще купу картинок. Дами живо розхапали їх і, червоніючи з цікавості й ніяковості, поглядаючи одна на одну й на двері, почали без стереоскопу розглядати коло світла неможливо соромицькі малюнки.

— Ну, знаєте, такого я ще й не бачила!..

— Хм!.. і так можна!..

Коли це разом в опочивальню відчинились двері й увійшов голова. Дами, як школярки, було покидали картинки й заметушилились.

— Нічого... нічого!..— сказав він.— Я знаю... Чого ви соромитесь? Наш Вітька, йому чотирнадцять літ, а як добереться до цієї страви, то як Мартин до мила...

Він засміявся, і засміялися дами.

— Я за тобою, Груню. Іди вже порядкуй там.

Голова й головиха вийшли з кімнати.

— Картинки гарні!..— сказала Филянська, коли двері зачинились за ними.— З кого їх тільки фотографували?!

— Є такі,— зауважила протопопша.— От у благочинії Гонтаревського був один батюшка... Ну, фамілії не буду говорити... Так він як женився, то в нього був апарат, і він отако-о посфотографував свою жінку. А прислуга візьми та й украдь кілька карток та й пустила по селу... Скандал був великий. Ледве з парафії не довелось тікати.

До столу дами вийшли, всі якось неначе особливо стримані, тільки в очах їх, коли вони дивились на мужчин, полискували лукаво-потаємні вогники.

Але ті того не помічали. В них думки ще були коло карт, і вони довго всаджувалися до столу, наступаючи один одному на ноги й грюкаючи стільцями.

Нарешті усілись усі. Пили й їли, як це звичайно бувало в голови і в домах, де він бував з жінкою, завзято. Не пив тільки Картушенко: він боявся апоплексії.

Аграфена Савишна зовсім не присаджувалась до столу. Вона порядкувала й припрошувала гостей пити й їсти. І чим більше гості й хазяїн пили й їли, тим більше всіх їх повивав якийсь наркотичний туман, що неначе й відокремлював кожного з них і в той час сполучав усіх до купи. Усі говорили — і ніхто нікого не слухав. Бряжчали ножами й виделками, гриміли стільцями, безпричинно всміхались самі собі й реготали з кожної дрібниці.

Картушенко сидів на покуті і, задоволено всміхаючись, своїм звичаєм, щось розповідав. Його слухав, а скоріше удавав, що слухає, тільки один протопоп, бо весь час держав повернутим до нього своє довгоносе обличчя.

— Приходять...— розповідав Картушенко.— Я сиджу. Бачу, два стали коло дверей, а троє підходять до мене: «Комітет постановив, що ви повинні дати нам на революцію п'ятсот карбованців».— «Нема в мене зараз грошей»,— кажу. «Нам немає до того діла». Ха-ха-ха! Які... Я тоді морг Карпушці та Харитону, а потім Петрушці та Довженкові... Ті зараз як ухоплять хто лом, хто підсок, а хто молот, та до мене!.. «Утікай-

те,— кажу,— сучі діти, поки живі, а то від вас тільки мокре місце зостанеться!..» Вони тоді шмиг, шмиг з лавки, як і не було!..

Картушенко сміявся.

— Жидки, мабуть? — спитав протопоп, обгризаючи кісточку курятини.

— А вже ж ніхто!.. Ха-ха-ха!..

— Прошу дорогих гостей чарок не забувати,— вигукував голова, червоний від випивки й духоти, мов достиглий перець.

Але його ніхто не слухав, і в той саме час в другому кінці столу всі приснули зо сміху й розкотисто зареготались.

Там Онищенко нишком, але так, що чули сусіди й навіть кілька дам, розказав один із своїх анекдотів.

— Семене Петровичу!.. Семене Петровичу!.. Що ви там уже?..— гукав голова, але його не слухали.

— Катай-валяй, Семене Петровичу!..— кивав йому головою, розгортаючи на дві частини свою довгу бороду, смотритель духовної школи і посмоктав, своїм звичаєм, кутній зуб.

Дами стежили очима за ним, ждучи, що він теж що-небудь «бухне», як він казав, і вже збирались сміятись, але він полагодив у себе на грудях серветку і взявся за страву. Він ще не наївся.

— Я кажу... іменно щось... що школа в наш час переживає кризис,— поважно говорив Мальков своєму сусідові Гармашеві.

— Не тільки школа, Андрію Андрійовичу,— всі ми переживаємо його. От захопились було революцією... Кожен в Марати пнувся... Всі книгарні були завалені «літературою». А зараз уже нічого того нема... Знаєте, чим зараз набито склади при книгарнях?.. Порнографією!..

Мальков неймовірно подивився на Гармаша.

— Я вам кажу. І порнографія, мов чума яка, все заповонила. Чого вам краще? Мій Митька, тринадцять літ йому... Дивлюсь, у нього в книжці клапоть паперу і на ньому щось наляпано... Немов вибух бомби. І так той листок рівненько згортається на дві частини. Згорнув і я... Подивився на світ... і знаєте, що вийшло?

Гармаш нахилився до Малькова й сказав йому щось на вухо.

— Не може бути! — солідно хитнувши головою, сказав той і полагодив волосся на лисині.

— От ви так кажете!.. А я приступив до нього: де ти взяв оцю мерзоту? Каже: «У магазині Каценбогена, за премію дано!..» Як вам це здається?! Премія!.. Та ще каже: «Це — пустяки, а що там у магазині єсть!..» Я тоді до Каценбогена: «Покажіть,— кажу,— картинки для дорослих»... Він мнеться... «Купити,— кажу,— хочу дечого». Показав.

Гармаш одкинувся на спинку стільця й зітхнув, мов не знаходячи слів вимовити своє обурення.

— Підіть, нехай він вам покаже!..— кинув він, роблячи до Малькова рух великим пальцем руки, мов укажуючи йому дорогу до Каценбогена.

— Це ви сумні... іменно щось... факти вказуєте.

— А ви не знали?

— Не знав.

— Це ще що! Це на папері робиться. А в нас що... в житті бува!..

Гармаш нахилився знов до Малькова й почав оповідати йому щось пошепки, поглядаючи на Кунцевича.

— Та-ак... та-ак...— роздумливо казав Мальков, слухаючи його оповідання.

XV

— Господа!.. Прошу вніманія!..— підвівшись з стільця, гукнув Филянський.

Він був чоловік великого зросту, з пишною чорною, як смола, бородою й рідким волоссям на голові, що вже на висках почало сивіти, а на тім'ї виявляти лисину. Він був великий штукар, чудовий оповідач і великий майстер щодо малювання й теслярства.

Всі дивились на нього, а він ждав, поки всі затихнуть.

— Ось Семен Петрович б'ється об заклад, що я не вип'ю оцих двох чарок, не займаючи їх руками й не здіймаючи одну з одної. Прошу всіх за свідків. На дюжину пива.

Він підняв і показав тарілку. На ній стояла одна чарка, повна червоного вина, а на тій чарці стояла друга, з білим вином.

— Ану-ну... випийте!

Всі зацікавились, як це зробить Філянський.

Він закрив собі груди серветкою, розправив вуси і взяв тарілку в руки.

— Ось!..— показав він усім, як жонглер у цирку.

Обережно підніс тарілку до себе й почав пити з верхньої чарки біле вино, придержуючи її губами. Потім узяв її в рот і, перехиливши голову назад, як гуска, коли п'є воду, випив усе вино до каплі й поставив порожню чарку знов на повну.

— Браво!.. Браво!..— загукали гості.— Пропало Семена Петровича пиво!

— Ще не знаємо... Нехай другу вип'є! — неймовірно озвався Онищенко.

-- Дивіться!

Філянський знов підняв угору тарілку. Тепер він узяв губами порожню чарку і зсунув її трішки набік із спідньої, а потім випустив її з губ і підняв тарілку вище. Порожня чарка посунулась через вуси вгору й лягла на обличчі рядом з носом, а спідня підійшла до рота. Філянський ухопив тепер край її губами і, піддержуючи денце тарілкою, закинув голову назад так, що порожня чарка посунулась йому аж до ока, і випив із спідньої чарки вино до дна. Тоді тим самим ладом поставив верхню чарку на спідню й показав усім тарілку з порожніми чарками, що стояли одна на одній.

— Прощу!..— сказав він.

Знов залунало «браво» й залящали оплески. Усі були задоволені, окрім Онищенка, а більше всіх — Картушенко. Він радів, як дитина:

— Оце так так!.. Оце молодчина!..

— З цього приводу прошу всіх випити!..— гукнув хазяїн.— Всіх до одної душі!..

Всі випили, привітно киваючи Філянському, а він також, мов актор, кланявся дамам.

— А все-таки, як же я досі нічого того не знав, про що ви... іменно штось... оце кажете,— звернувся знову Мальков до Гармаша.

— Не знаю я того. А хіба ви не бачили, чим повні наші кіоски? Не доводилось вам хіба ні разу взяти до рук «Всемирного юмору» абощо?

— Ні.

— Ну, багато втерляли!..— засміявся Гармаш.— Там, знаєте, що не малюнок — то антик з мармеладом, що не оповідання — то таке фру-фру, що й... Ну, словом, культ жінщини, культ самиці... а ще пряміше сказати — культ жіночих полушарій!.. А хто купує? — молодіж. Та й не тільки молодіж... Мені якось признавався один чоловік, поважна людина: «Це,— каже,— якась пошесть, хвороба якась. Я ж людина вже сивоголова, діти в мене вже дорослі, а попадеться отака штучка, то дивишся... цікаво!..» Та що, тепер візьми газету... в оповістки глянь, то чого там тільки не побачиш! Ось у мене з собою номерок «Нашого краю»... Ви не звернули уваги? Почитайте!

Гармаш добув з кишені газету й дав її Малькову.

— Ось. Читайте.

В газеті стояло:

«Только в о с н е

можно прочитати що-либ подобоє. Вышла в свет брошюра «Записки больного». Крик больной правды и полового психоза. Судорожная любовь на мешках, под крысиную музыку. Последствия модных врачеваний. Масса пикантных подробностей. Высылається толькo взрослым в запечатанном виде.

В столице за короткое время разошлось колоссальное количество. Небывалый фурор».

Далі вказувалась ціна й адреса видавництва.

— Як вам подобається? Чого тільки стоїть «любовь на мешках, под крысиную музыку»? Це саме для гімназистів та гімназисток.

— Т-так...— задумливо казав Мальков.— А здається, я бачив отой «юмор» у гімназистів та не звернув уваги.

— Що ви так, Андрію Андрійовичу, зажурились? Випить треба,— підійшла з чаркою в руках до Малькова й Гармаша господиня.— А ви, Василю Гермогеновичу?

— Вип'ємо, вип'ємо!

— Го-го-спода!..— піднявся тут в кінці столу, опинаючись на нього й перевертаючи шкереберть тарілку, один з гостей, що досі мовчав і тільки пив, дрібний крамар, родич голови.— Пршу!.. Наша... любезнейшая

іменінца пре-к-краснейшая женщина. Вип'ем за ёю здор'в'е!.. Ур-ра-а!

— Ура!.. Ура!..— загукали всі й потяглись з чарка-ми до Аграфени Савишни.

Було багато выпито, і всі були дуже веселі.

— Г-горько!!! — щосили закричав оратор.

— Горько!.. Горько!..— загули всі разом.

Іменинниця, соромливо червоніючи, підійшла до чоловіка й поцілувала його, держачи в одній руці чарку й другою обгорнувши йому шию.

— Браво!..— гукнув перше всіх Картушенко й за-сміявся.

Він дуже любив дочку і був певен, що вона щаслива.

— Браво!— заляскав у долоні Кунцевич і теж за-сміявся.

Вечеря скінчилась, і всі посунули з їдальні в другі кімнати, де було не так душно.

XVI

Було вже дуже пізно, і починало світати. Небо поблідло, а зорі заблищали неначе ще більше, були такі веселі й ласкаві, мов знали щось гарне й радісне і неначе придивлялись згори на землю, щоб оповісти їй про радість свою. Так принаймні здалось Кунцевичу, коли він вийшов з другими в сад.

І дерева ще стояли у млі, але в ній уже вимальовувались їхні постаті, і посипані жовтим піском стежки знаджували пройтися по них туди далі, де, здавалось, було темніше.

Тільки гості не пішли туди, а zostались на веранді.

— Гарно було б тепер пивка сюда подать,— сказав Максимович.

— Що?.. пивка?.. Зараз... єсть,— озвався, підходячи до гурту, голова й повернув назад у хату.

Там сімейні гості починали вже прощатись з господинею і збиратись додому.

— Ну, ще нехай у кого жінки єсть, а ви чого йдете?— спитав голова Гармаша.

— Пора, пора... Спасибі...

— Ні, ще до спасибі далеко. Ідїть на веранду.

Він узяв його за руку й повів на веранду. Він знав,

що Гармаш любить компанію, не геть від того, щоб добре й випить, але завжди бореться з собою й упевняє, що так не слід робити.

На веранді появились стіл, стільці й пиво. Зостались тільки головині близькі приятелі та Кунцевич, всі інші гості й родичі пішли додому. Одвезли додому на головиних конях і Картушенка з Мальковим. Жінки Онищенко й Филянського пішли додому з Довженком.

Перемиловський сидів коло столу, пив потроху пиво й дивився то в сад, то в небо. Родом з Полтавщини, він був старий холостяк і любив добре попоїсти, попити і позалицятись до немолодих, але тілистих і вродливих жінок. У нього було кілька романів з міськими купчихами,— про це всі знали, але все якось кінчалось тихомирно й лагідно. Така була його вдача.

— Ех, люблю я отакі ночі! І згадується мені зараз наш хутір на Пслі. Вийдеш, бувало... тиша... простір... Тільки туман сивіє... Заспіваєш... Ох-ох-ох, життя було!..

— Вам і тепер добре живеться,— сказав Максимович, що сидів поруч з ним.

— Не те, куме! Було як затягнеш:

Та туман яром, та туман яром,
Та туман туманиться...—

так усе забудеш.

Він повернувся до саду, випростав свої широкі груди й заспівав. У нього був великий і гнучкий голос, з октави переходив на високі баритональні ноти, і він умів добре ним володіти.

Він співав, а Максимович підспівував:

А в дівчини та чорнії брови,
Любо подивиться.
Ой на тім боці та в толоці,
Там цигани стояли...

Кунцевич і Филянський сиділи внизу, на східцях, і розмовляли; Гармаш ходив по веранді взад і вперед, заклавши руки в кишені своїх широких штанів. Голова розмовляв з Онищенком.

Ох, і між тими та циганами
Та циганка-ворожка,
Ой туди ж бігла та дівчинонька
До циганочки боса...

— Ні,— казав Кунцевич, прислухаючись до пісні.— Я не згоден. Тільки будьте самі собою — і ви будете щасливі.

— Самі собою... Не розумію. А як я не матиму шматка хліба або буду паралітиком, то я теж буду щасливий? Гарно на світі жити людям вільним, здоровим, безтурботним, забезпеченим усім, чого в житті нам треба. Це я розумію.

— Це тільки так здається. Щасливий чоловік тоді, коли він вільний, а вільний бува тоді, коли становиться самим собою, зрікається пут, які на нього накладає громадянство, звичаї, релігія. Коли він уживає на користь собі всю повноту сил своїх духовних і фізичних. Нехай їх буде в одного — океан, а в другого — крапля... Усе одно. Сонце життя, сонце радості грає і в водах океану, і в тій єдиній краплині. І каліка, і паралітик можуть бути щасливі.

Филянський замислився, не знаходячи, що відповісти Кунцевичу. Діалектик з нього був плохий.

А Переміловський з Максимовичем співали:

Ой біжить, біжить та дівчинонька,
Як рибонька в'ється;
Ой огляньється та дівка назад,—
Уся челядь сміється...

— Так воно, та не так, Вадиме Івановичу,— вмішався в розмову Гармаш.— Ви відокремлюєте кожну істоту, ставите її осередком світу. Ваш лозунг: все для мене від усіх — і нічого від мене для всіх...

— Чому так? Я цього не кажу...

— Вибачте. Дайте, я докажу до кінця. Все для мене — і нічого від мене... Допустімо, що всі пристали до цього вчення. Що ж вийде? А вийде щось старе-старе і всім відоме: homo homini lupus est. Та ще lupus у квадраті. Бо зоологічний lupus взагалі не теоретик, не систематик; він поти lupus, поки не набив свого черева м'ясом або поки не спарувався з вовчицею. А двоногий lupus — це вже не те: йому потрібен увесь світ. А що ж воно буде, коли кожна людина, а підемо далі, то й кожна блошиця, кожен атом вважатиме себе за осередок світу й претендуватиме на неподільне володіння всім отим світом?

— Хто ж вам каже про це? — непомітно для себе дратуючись, відповів Кунцевич.— Мій лозунг: кожен

відповідає за себе й користується з того, що падає в житті на його долю. Багато впаде чи мало — це інша річ, це не важне. А важне те, що чоловік не відповідає за других. Болить у нього самого що,— він про те знає й шукає собі ліків. А болить у кого другого,— нехай собі болить! Яке мені до того діло? Коли я візьму на себе болі хоч одного чоловіка, яке я матиму тоді право не брати болів п'ятого, десятого... усього світу? А уявіть собі, що кожен чоловік приймає на себе всі болі людського роду... що б це було?.. А був би не прекрасний, величний світ, де отак щодня сходить сонце,— він показав на схід, де вже починали виринати з-за хмар снопі проміння,— а якийсь неможливий дім божевільних. Бо хіба може серце одного чоловіка вмістити всі болі світу?.. Скажіть по правді, без лицемірства?..

— Так-то так, а гляньмо на справу з другого боку. Перейдімо від теорії на факти. Візьмімо хоч кохання.

У Гармаша шуміло трохи в голові, і він порішив іти прямо напролом. І все зло, яке таїлось у його душі проти Кунцевича, мутним потоком полилось у його словах.

— Ну, скажімо, ви покохали дівчину чи не покохали, а просто — наглянули, як знадну самицю... Ну, допустімо, що це Соня Ткаченкова абощо..

Кунцевич спалахнув. Гармаш це помітив, і в серці йому затремтіла радісна злоба.

— Допустімо так... Ви зійшлись з нею. Думали тільки про свою насолоду й тільки про свої болі... коли б вони були. А потім взяли та й кинули її. Ви собі півнем кукурікаєте та нових курок наглядаєте, а вона — яечко понесла... Та не просте... Вона повинна стати матір'ю.

— Це закон природи.

— Так, закон природи, чудесно!.. Тільки їй треба чимсь кормити й себе, і ту дитину, що знайдеться в неї. А я чув, що батьки-то їй заборонили додому й очі показувать. А їсти треба, це теж закон природи. І виходить, що єсть закони фізичні, а єсть ще й закони моральні. І виходить, що треба мати не тільки бажання збирати з квіток медок-солодок, а повинно ще мати чесність і мужність узяти на себе обов'язки, які покладає на вас ваш учинок!..

— Ви скінчили? — спитався Кунцевич, злобно дивлячись на Гармаша й уникаючи погляду головихи, що саме виходила з хати на веранду.— Так я вам ось що на це скажу!..

XVII

Перемиловський і Максимович уже покинули співа-ти й дивились на Гармаша й Кунцевича, а ті, червоні й роздратовані, настовбурчилились один проти одного, як два великі тарантули. Голова й Онищенко про щось розмовляли, не звертаючи уваги на других.

Сходило сонце, і вже просвічувало крізь дерева його блискуче око.

— Так я вам ось що на це скажу!..— повторив Кунцевич.— Кожен повинен наперед знати, на що він іде. Жінчина — не дитина: вона знає, чим може скінчитись для неї кохання, і вона сама відповідає за себе... Словом, чоловік не відповідає за жінчину, а жінчина за чоловіка. Ви скажете, що їх шанси в коханні нерівні... Я вповні з цим згоден. Але в природі нема рівності, як нема й братства, як нема й любові, а єсть фізіологічне кохання, якому підвладні всі живі істоти. Що ж, ми будемо перероблювати природу?..

Кунцевич усміхнувся й глянув на Аграфену Савишну.

— І будемо, і повинні перероблювати,— уперто промовив Гармаш.

— Ну, я на себе цього не беру!

— Чого це ви тут сваритесь? — спитала Аграфена Савишна.— Охота! Такий гарний ранок, а вони — бач які... Дьомо, про що ти там забалакався? Добрий хазяїн!..

Потапчук повернув голову:

— Га? Пива треба?.. Розпорядись...

Всі засміялись.

— Ну, сидять-сидять, та й додому йдуть,— сказав Перемиловський.

— А пора, пора вже,— піддержав його Максимович.

Гармаш мовчав. Він був незадоволений, що Кунцевич, як в'юн, в останню хвилину вислизнув у нього з рук.

Слід за Перемиловським почали прощатись і всі. Остався тільки Онищенко. Кунцевич на хвилину задер-

жався в сінях, і Аграфена Савишна обгорнула його шию руками і впила губами в його щоку.

— Милий... любий!.. Коли ж ми побачимось?

На Кунцевича пахнуло теплом свіжого здорового жіночого тіла, і в голову вдарив знайомий наркотичний туман. Він стиснув її в обіймах.

— Скоро... яюсь придумаю...

Йому не хотілось іти додому, але він переміг себе й вийшов на вулицю. На повороті в провулок виднілась важка й незграбна постать Гармаша. Він прощався з Перемиловським і Максимовичем. Кунцевич, хоч йому дорога додому лежала слід за Гармашем, повернув у другий бік. Він не міг зараз бачити його.

«Теж Катон!..— думав він.— Про обов'язки говорить... А хто бере взятки з учениць?.. Мовчав би вже!..»

Кунцевич пішов до річки. Він почував у тілі легку втому, і йому захотілось викупатись.

«Який ревнитель благочестія! — в думці говорив він, роздягаючись на березі.— А не бійся, у самого мається який-небудь альбомчик такий, що ого-го! Теж не зречеться піти в ілюзіон «для дорослих» і буде слину пускати... Знаємо ми таких... Ткаченкова? Ткаченкова розумніша за тебе. Побачила, що все між нас скінчено, і на тім заспокоїлась».

Він тепер був навіть вдячний їй, що вона дала йому спокій. Значить, вона знайшла спосіб і без нього яюсь управитись. І він прикинув думкою, коли вона повинна була розродитись.

Виходило, що цього треба сподіватись скоро. В його серці поворухнулось яесь добре чуття до неї, якась вдячність, і він, думкою побажавши їй щасливо стати матір'ю, увійшов у воду й пірнув у неї з головою.

І вода, чиста й холодна, немов зняла з нього всі думки, і він почув себе молодим і дужим, вільним і безтурботним, мов білий молодий лебідь. Він пірнав і плавав, бризкав водою й милувався бризками, як хлопець.

Одягаючись, побачив у кишені якийсь листок і пригадав, що то лист від Дори. Він згадав про неї і, осміхаючись зарані тим солодошам, які його ждуть, коли піде до Дори, порішив ще раз, може, вже востаннє, піти до неї. Зірвать останню квітку кохання — й покинуть непотрібну більше стеблину.

Його вже майже не тягло до Дори, а коли вона почала «строїти йому сцени», він порішив, що кине її. Тепер востаннє піде.

А там — що буде, те й буде. Він не хотів про те думати. Встав з місця, струсив пісок з одяжі й пішов нагору в місто.

XVIII

День був палкий і душний. Повітря наскрізь проїнялось огнем і тремтіло на піскуватих вулицях і покрівлях будинків легким біжучим маревом.

Опівдні город немов увесь вимер і по вулицях блукали, шукаючи собі притулку й холодку, тільки бездомні собаки. Вони ходили, звісивши вниз хвости й голови, і з їх язиків звішувались довгі нитки блискучої слини.

Стара Фельдманша з Ісаєм була в магазині, а Дора знов сиділа дома сама, бо Соломон пішов на річку купатись.

У домі, як звичайно влітку, були причинені віконниці знадвору, з того боку, відкіля світило сонце, і в кімнатах було темнувато.

Сьогодні вранці Дора прокинулась з важкою головою й хорим серцем. Вона довго лежала в постелі й думала. Не хотілось поворухнутись, важко було підвести руку й розплющити очі, мов повіки в них були налиті оливом.

«Життя... і це люди звать життям! — думала вона.— Мучити одному одного, накладати на себе й на других якісь обов'язки й стягати, як петлею шибениці, ними горло своїому ближньому...»

Йй, для її щастя, було так мало треба: тільки кохання, тільки сонця й тепла того чудового божевілля... І яке свіже, чисте й ясне було її кохання. Душа її розгорнулась до нього, мов палка вогниста рожа до сонця. І сонце зігріло її, дало їй незабутні на все життя хвилини.

Той день, коли вони плавали з Кунцевичем по річці, той день, коли вони були в лісі... Яке велике щастя кохати, кохати сліпо, безтямно, кожним фібром душі впивати в себе вогонь кохання, почувати в кожній

краплі крові його жагучу отруту... злитись з коханою людиною всім еством своїм!..

Тільки як скоро воно минулось. Як скоро розвіявся золотий сон!..

Але тепер, після вчорашнього, Дора не винуватила Кунцевича. Хоч вона й знала, що він покине її, хоч вона й чула серцем, що він зраджує її,— він був для неї дорогий, і любий, і ясний, як бог... Бо він тоді пролив світ кохання в її душу, бо він любив її. А ці, мати й брати, що вони зробили з нею й що зроблять?

І гидливий жах пробігав по всьому її тілу. Але вона не хотіла думати про них.

Вадим... Все-таки вона любить його. Може, він і правий, що покинув її... Та він же ще не покинув її. Може, вона помиляється. А зате він дав їй можливість зазнати щастя — великого й широкого як світ щастя. Того щастя, про яке вона неясно марила, ще бігаючи в коротеньких платтячках. Нехай би після нього настали будні, але вона була б щаслива в минулім.

А тепер?

Чужі люди ввірвались у її душу. Арон... Боже! Арон, що все важить на драхми й скрупули... що так пишається своїми модними ботинками й комірцями... гидким довгим закарлюченим нігтем на мізинці!.. Тьфу!.. Як гидко, як тяжко... Боже, як тяжко!..

Думки її путлялись і перемішувались, як камінці в калейдоскопі, а поверх них усіх, мов тяжкий тисячопудовий молот, що кожної хвилини міг упасти й потрошити під собою все,— висіла безформена, але страшна думка: він прийде.

О, коли б він не прийшов! Коли б щось помішало йому, якщо він намислив прийти. І вона лежала і в думці внушала йому: «Не приходь... не йди... забудь про мене!»

Бо що вони говоритимуть йому! Щоб він оженився на ній?.. Ха-ха-ха!.. Вони думають, що він такий, як і вони, з їх мораллю й забобонами! Ні, не жениться він. Цього не буде. Кохання вільне,— воно не терпить принуки. А воно ж для нього — все, його віра, його релігія.

Що ж вони казатимуть йому? Що він відповідатиме? Нічого. Тільки засміється. Але нащо це все зайве, непотрібне, гидке, від чого мороз пробігає по спині?..

Не піде вона в сад, не вийде вона до нього, а коли й вийде, то тільки щоб сказати: «Тікай, мій любий, звідсіля! Тікай з цього гадючого гнізда!»

Але вона не піде.

З тією думкою Дора встала з ліжка; думаючи про це, випила холодного чаю. І весь день думала, що не піде в сад, що підло закликати в пастку кохану людину. День тягся довго: Приходили мати й Ісай обідати і знов пішли в магазин. Дора ходила по саду,— і думала, й думала. Якимсь непомітно підійшов вечір.

ХІХ

Соломон удруге сховався на річку; викупався й вернувся додому. Він не розмовляв з Дорою, а тільки похмуро поглядав на неї, немов чимсь незадоволений. Дора теж мовчала.

Коли смеркло, прийшла з магазину з Ісаєм мати, а трохи згодом надійшов і Арон. Дора сиділа в своїй кімнаті й не виходила до них.

— Читали сьогоднішню газету? — спитав Арон, вітаючись, матір.

— Ні. А що?

— Через того прохвоста уже відправилась одна...— він хотів сказати: дуринда, але проковтнув слово,— на той світ! Та й не одна, а з дитиною!..

— Як?

— А так. Породила бувша гімназистка Ткаченкова довчасно дитину... на квартирі... мертву... Не було нікого... та й одвезли її саму вже без пам'яті в больницу. А там учора, після обід, і богу душу віддала!..

Арон поглянув на матір і на братів, повернувся й сів до столу.

— Як же воно так? А що значить, що коло неї не було нікого? — спитала, стискаючи плечима, стара Фельдманша, і її мов пересмикнуло всю з жаху: а що, коли й Дорі може приключитись те ж саме?

— Не знаю. А тільки так сталось. Таїлась, мабуть. А може, хотіла аборта собі вчинити... Від них чого тільки не можна сподіватись!.. А як Дора? — пильно поглянувши в вічі матері, спитав Арон.

— Нічого непомітно,— роздумливо промовила вона. Соломон сидів коло столу й перегортав якусь книжку, жадно вслухаючись у розмову. А Ісай ходив з кутка в куток по хаті й мовчав. Обоє їх завжди пригнічував своєю присутністю Арон, і вони його не любили, але боялись. І тепер вони ждали від нього чогось жорстокого й безповоротного.

— Я, мамо, так думаю,— сказав, глянувши на вікна, Арон.— Уже смеркло. Він може скоро прийти... Нехай Дора йде в сад... А Ісай...— він понизив голос і подивився на нього й Соломона,— з Соломоном теж підуть туди. Засядуть... десь у кущах коло хвіртки. Коли він увійде в сад, то, мабуть, пройде до альтанки, а вони вийдуть з кущів і собі підуть,— мов так, случаем зайшли в сад. Підійдуть, будуть розмовляти... може, запросять у хату... Тоді й побалакаємо.

— Що ж, ти так думаєш?.. Нехай. Тільки я боюсь, щоб ви чого не нарobili. Щоб не трапилось чого гіршого...

— Що ж може трапитись гіршого, ніж те, що сталося? — спалахнув Арон і насупився.— Тут боятись нічого!..

— Я не боюсь. Але краще, щоб було тихо. Не за-
хоче він добром, то що ж робить!

— Там побачимо. Скажіть, нехай Дора йде.

Мати піднялась і покірно пішла з хати.

— Таких прохвостів треба вчити! — блиснувши очима й потупивши їх у землю, сказав Арон.

— Що ж ти з ним робитимеш? — спитав Ісай.

— А побачиш! — різко відповів Арон і замовк.

Двері відчинились, в них показалась мати.

— Вона не хоче йти,— сказала вона, зупиняючись на дверях і мов ждучи, що Арон сам піде до Дори.

І справді, Арон, сердито повівши випещеними чорними вусами й притиснувши зубами нижню губу, мовчки підвівся з місця й пішов до дверей.

Ісай і Соломон zostались самі. Соломон кинув книжку й подивився на брата.

— Що вони задумали робить?

— Я, право, не знаю,— здвигнув плечима Ісай.

— Тут уже нічого не допоможеш. Сама Дора винувата...

Ісай нічого не відповів і мовчки ходив по хаті, мов прислухаючись до голосу Арона, що доносився з Доринної кімнати.

Скоро й Арон вернувся назад. Він був червоний і розлючений, і очі його поблискували сталевим блиском.

— Нехай сидить! І не треба!.. Ми підемо самі. Ви, мамо, оставайтесь у хаті коло неї... Нехай сидить!..

Він узяв бриля в руки.

— Ходімо!

Ісай і Соломон покійно пішли за ним.

— Бога ради, бога ради, Ароне, не зроби чого, щоб...— благала, зблідши, мати.

— Ат! Я знаю, що роблю! — скрикнув Арон і виїшов з хати.

Мати, як побита, пішла слід за ним.

— Ідіть до неї!

— Я піду... я піду... Тільки, ради бога, будь обережний... Щоб ніхто нічого не знав.

Брати пішли в сад.

Він чорнів за штахетами темною кучерявою масою, а над нею високо виганялись у небо дві стрімкі тополі, що стояли коло хвіртки, через котру був прохід у сад з двору.

На широкім дворі, порослім шпоришем, було тихо і біліла купа качок.

Брати перейшли двір і мовчки ввійшли в сад.

XX

— П-ху, чорт! Та й довго ж як я спав!..— промовив Кунцевич, прокинувшись уже надвечір і сідаючи на ліжку, блідий і розкуйовджений.

Віконниці в кімнаті були зачинені, і він після снів, що морочили йому голову, попервах не міг пригадати, чи повинен бути тепер вечір, чи ранок. Але згадка про Гармаша вернула його до дійсності. Він пригадав, як був у голови, потім купався й після купання вернувся додому.

Він устав і почав одягатися. І на душі, і в тілі було негарно. Вночі було випито, ще більше з'їдено, вісні мучили смутні й важкі сні, а в хаті тепер було душно,

і до того ще велика муха билась на вікні в шибку й неприємно дзижчала.

Пригадалось, що вже скоро кінчатимуться канікули, а він і досі не виїздив із міста, що не з'їздив додому до матері й не відповів сестрі на її останнього листа. А відповісти було треба. Бо вона овдовіла й прохала в нього братерської поради, як їй бути з сім'єю.

Але це була одна хвилина.

«А!..— промовив у думці Кунцевич і махнув рукою.— Обійдеться й без мене!..» — І почав пити чай, що злагодила йому Фрося.

— Довгенько ви спали,— криво всміхаючись, сказала вона й почала вбирати ліжко з хваткою зручністю й грацією молододі кіткі.

— А що?

— Та нічого...— глянула вона на нього лукавими очима, крутнула головою, майнула хвостом спідниці й повернула до нього свою гнучку спину.

Кунцевич не звернув на неї уваги й мовчки пив кріпкий, аж чорний чай.

Це роздратувало Фросю, і вона, якось особливо зневажливо стукаючи закахлуками, вийшла з кімнати.

Після чаю Кунцевич хотів було піти до річки викупатись,— але роздумав: лінь було йти, і він ліг знов на прибране ліжко.

Пригадав, що треба сьогодні піти до Дори. Але зараз було ще рано. Від Дори думки перейшли до вчорашнього бенкету в голови, і він блідо всміхнувся: яка мізерія усі оті люди, що були там, і як багато кожен дума з них про себе!.. Яка безвідраднa юдоль провінціалізму, яке смердюче багно обивательщини!

Кунцевич гидливо поморщився.

Всього два роки як він вийшов з університету, де провчився, з пропусками, год сім. І там він, як і тут, не належав ні до якої партії. Він вважав себе індивідуалістом і цурався всякої політики. Маньчжурський розгром і визвольний рух його цікавили мало. Перший був дуже далеко від нього, а другий хоч і близько, та він не вірив у ширість його верховодів, так само як і в здатність мас до якогось свідомого, організованого виступу. Героїзм окремих борців не ворушив у його душі ніяких струн, бо в ній не було нічого героїчного. І коли

настав час реакції, він навіть був радий,— він так і знав, що з цього нічого не вийде.

Він мав холодний розум і гарячу кров, і життя для нього мало ціну настільки, наскільки воно було спроможне давати насолоду, насамперед, його тілу, а вже потім — душі. До останньої він взагалі відносився досить скептично. Сентенції Гармаша й других, йому подібних, про якісь обов'язки, моральні й громадські, йому здавались просто смішними; а коли з ними виступали грубо, уперто, безповоротно, як з чимсь безперечним, для всіх обов'язковим,— це його драгувало.

І тепер, коли він згадав про Гармаша, роздратування зажеврило в нім, як було пригаслий огонь під попелом. Цей череватий орангутанг з своєю візантійською мораллю щоразу чіпляється до нього. Учора щось нашіптував у вухі Малькову, показував якусь газету й, очевидно, наговорював тому на нього. Чого йому треба? Що, він боїться за своїх прищуватих, кривоногих дочок? Може бути спокійним!..

І Кунцевич порішив, на злість Гармашеві, неодмінно піти до Дори, неодмінно побачитись з нею, хоч його вже й не тягло до неї і вона була нецікава для нього, як прочитана книжка.

Він устав, одягся й вийшов на вулицю.

Сонце тільки що сідало. У клуб було рано йти, і Кунцевич пішов без мети по місту. Тіло прохало руху, свіжого повітря. Хотілось, щоб прохолода обвіяла й обличчя, і груди, і долоні рук, а очі відпочили на далеких, затуманених ніжним присмерком обр'ях.

По дорозі він зустрів Филянського, але тільки привітався з ним і пішов далі. Хотілось зостатись самому з собою, і не було охоти ні розмовляти, ні слухати чужі тервені.

Йому здалось, що Филянський щось хотів був йому сказати і якимось особливо спитав, чи читав він сьогоднішню газету, але він знав, що Филянський дуже цікавиться всякими плітками, і слухать його тепер не хотілось. Не було відповідного настрою.

Вони розійшлись.

Молодик брильянтовим різком світився на схилі неба. З річки тягло вечірньою прохолодою, і, як колись весною, доносились пісні.

Кунцевич підходив до саду Фельдманів. Він ішов попід сірим парканом, сам увесь сірий, і, озирнувшись, хутко ввійшов у хвіртку, немов пірнув у сіру стіну паркана.

Тільки причинивши хвіртку, а не запираючи її, він обережно пішов по знайомій стежці до альтанки. Сад був великий, і місцями в нім росли купи високих старих диких дерев, а місцями були прогалини. Решта була зайнята яблунями, грушами, вишнями й другими плодучими деревами.

Кунцевич то входив у затінок, то виринав на світло. Він дивився наперед себе, шукаючи очима Дори. Але її не було видно. Спинився під липами, де була невеличка лава, і прислухався. У саду було тихо. Але йому здалось, що ніби чути людську ходу. Він озирнувся назад і побачив, що трое якихось людей ідуть слід за ним.

Він не злякався, бо був сильний і сміливий, а скоріше здивувався,— чого ті люди тут? Повернувшись до них, він дожидав, поки вони підійдуть до нього.

— Добродій Кунцевич?..— спитався досить увічливо Арон, підходячи до нього зовсім близько й простягаючи руку.

— Він...— нерішуче відповів Кунцевич і теж подав руку.

— Арон Фельдман. Бачите, Дора хотіла вас бачити, але занедужала і попрохала мене... нас...

Він не договорив.

— Це брати мої: Ісай і Соломон.

Кунцевич уклонився їм і подав руку. Його тепер цікавило, що це таке: якесь непорозуміння? Чи просто пастка? І він порішив бути насторожі.

— Що ж ми тут стоїмо,— роблено люб'язно промовив Арон,— підемо пройдемось.

Арон і Кунцевич пішли поруч спереду, а слід за ними в парі йшли Ісай і Соломон.

«Ведуть, немов під конвоєм»,— подумав Кунцевич.

Проминули вже й альтанку, що стояла посеред саду, і зайшли під шатро якихось диких дерев, що густо сплітались у них над головами своїми чорними вітами.

— Бачите, Вадиме Петровичу... Здається, так вас зовуть? — почав Арон.

— Іванович...— промовив Кунцевич.

— Вибачте... Вадиме Івановичу... Річ ось у чім. Дора призналася матері про свої відносини до вас...

«Ага! — подумав Кунцевич,— розумію». І злість, змішана з якимсь гидливим почуттям, піднялась у нього з грудей і вдарила в голову. Але він змовчав.

— Відносини ці зайшли дуже далеко... Так що мати, та й ми стурбовані цією справою. Ми б хотіли знати, чути від вас, як ви дивитесь на це?..

— Вас це цікавить?..— насмішкувато спитав Кунцевич.— Тільки я, на жаль, не можу нічого вам сказати, бо це відноситься тільки до мене й до Дори.

Він підкреслив слово «тільки», і відповідь вийшла гостра й різка. Але він не жалкував за цим.

— Як це так?..— спалахнув також Арон, що доти здержувався й удавав з себе чемного й спокійного чоловіка.— Як це так?.. А ми хто, не брати хіба її?..

Кунцевич простяг поперед себе руку, мов заспокоюючи його.

— Не гарячіться так. Будемо розмовляти ладом... коли нам треба... краще сказати, довелось розмовлять. Правда, я кохав Дору, а вона мене. Але що з цього слідує? Уже зараз я бачу, що вона не любить мене, коли заманила мене сюди.

— Вона вас не заманювала,— перебив Арон.— Вона нездужає.

— Добре. Нехай нездужає. Тоді я знову почну з того ж. Вона кохала мене, я — її. А тепер кохання минуло, і ми становимось чужі одне одному. І я не розумію, чого сюди повинні встрявати інші люди, хоч би й брати. Дора — доросла дівчина, і знала вона, що робить, і ніхто її не силував. Коли вона віддалась мені, то це була її воля. Втручатись у це діло комусь другому я не дозволю.

— Що це означає — «не дозволю»? А коли вашого дозволу не будуть питати? Ви звели з розуму дівчину, ославили її.

— Не знаю, хто її ославлює!

— І тепер ви хочете її покинути? Так чесні люди не роблять, дозвольте вам сказати! Ми ось, брати Дорині, становимо прямо питання: що ви думаєте робити далі з Дорою? І повторяю, коли ви чесний чоловік...

— Ви честь оставте. Вона тут ні при чім,— перебив його Кунцевич.

— А, ви он якого держитесь погляду!.. Вам, мабуть, теж ніякого діла немає й до того, що дівчата, котрих ви звели з розуму, через вас мруть, як хоч от зараз Ткаченкова?..

Кунцевич здвигнув плечима:

— Ткаченкова?..

— Еге, Ткаченкова! Ви мов і не знаєте, що вона вчора вмерла?!

— Не знаю,— сказав Кунцевич, і голос його відмінився.

Хоч він і мав щодо життя й смерті свій власний погляд, але ця несподівана вість стурбувала його. Соня Ткаченкова, з якою в нього було стільки зв'язків і про яку він, хоч і розійшовся з нею, не міг усе ж не думати,— умерла. Ні, це містифікація.

— Так знайте... В газеті єсть про це,— промовив Арон і роблено засміявся.— Що ж, ви хочете, щоб те ж було і з Дорою?

— Я нічого не хочу. Пустіть мене..

І Кунцевич повернувся, щоб іти з саду. Йому хотілось zostатися самому, щоб зібратись з думками. Невже Соня вмерла? Яка ж тому причина?

— Ні, ми вас так не пустимо! — заступив йому дорогу Арон, і в голосі його прозвучала впертість і рішучість людини, здатної на все.— Ви повинні нам сказати: покриєте ви свою вину перед Дорою шлюбом чи ні?

Кунцевич засміявся, і від того його сміху мороз пробіг у нього самого по спині, і в Ісаю, й Соломона, що стояли весь час мовчки, тремтячи в нервовій пропасниці.

— А, ти он як!..— скрикнув Арон.

І тут скоїлось щось несподіване й дике.

Він з усього розмаху вдарив Кунцевича по щоці і, кинувшись до нього, уп'явся йому руками в горло.

Кунцевич рвонувся й відкинув його від себе.

— Чого ви дивигесь?..— прохрипів Арон.— Беріть його!..

Всі три брати кинулись на Кунцевича, і почалась дика, немилосердна боротьба. Чотири чоловіки сплелись в один клубок, мов роздратовані змії, і рвали, й кусали одне одного. Вони ричали, хрипіли, сопли й верещали від злоби, напруження й болю, на них тріщала одіж; і враз вони, всі четверо, повалились на землю, і там почалась нова боротьба.

Але сили були нерівні. Арон навалився грудьми на Кунцевича, розідрав покусаними до крові пальцями йому губи і втиснув у рот скручену в клубок хустку. Ісай і Соломон держали Кунцевича за руки, і він кидав їх усіх трьох, але не міг вивернутись.

Як роздратований кіт, уп'явся тоді Арон нігтями в його обличчя й почав рвать вуси, волосся, щоки... товк коліньми його груди...

— Чого ви не б'єте?.. Бийте його, проклятого!..— прохрипів він знов.

І всі троє почали бити Кунцевича, куди попало й чим попало...

Кунцевич пручався, борюкався, але потім затих.

Тоді брати взяли його за руки й за ноги і, всього побитого, з вирваними вусами й волоссям на голові, у порваній одежі, непритомного, понесли з саду.

Винесли на вулицю.

Вона була пустинна.

Віднесли саженів на десять від хвіртки й кинули на землю.

Кунцевич застогнав.

— Ось тобі ще, проклятий!..— прошепотів Арон.

Він ударив його наостанку ногою в голову і відвернувся.

І несподівано жах охопив його й братів його, і вони побігли від Кунцевича в сад, немов чуючи за собою погоню.

XXII

Дора сиділа в хаті, як на вугіллі. Серце їй розривалося з жалю, злоби й відчаю, і вся вона паленіла з сорому, тяжкого, непереможного сорому, що його, здавалось їй, не можна збутись до смерті. Закликати коханого чоловіка в пастку, віддати його в руки Арона, лютого, немилосердного Арона, здатного на всяку мерзо-

ту,— це ж нечуваний сором! Це ж вона, нова Даліла, зрадила, як та біблейська, свого Самсона і віддала його до рук ворогам!

Серце билось у грудях, немов готове було вирватись звідтіль або розірватись. Не було чим дихати...

Вона піде в сад, вона вийде на вулицю, зустріне Кунцевича й скаже йому: «Не ходи туди, там ждуть тебе кати! Тікай одвідсіля». Вона кричатиме, гвалтуватиме, щоб він здалека почув її, щоб він не підходив і близько...

І вона встала й рішуче пішла до дверей. Двері були заперті. Ударилась усім тілом у них,— вони не піддались. Тоді вернулась назад, упала на ліжко й заридала.

Ридала довго й тяжко, мов по мертвому. Змочила всю подушку слізьми й скинула її з ліжка додолу. Схопила свою довгу блискучу косу, обвила нею шию й душила себе, сподіваючись, що від болю їй буде легше.

Коса стягала шию все більше й більше, і вона затихла. Їй стало легше. Якись вогнисті мережки попливли в очах, а в жилах щось залоскотало...

— Доро, що ти робиш, божевільна?! — скрикнула, підбігаючи до неї, перелякана мати, що весь час стояла, прислухаючись, під дверима.

Вона вхопила її за руки й ледве вирвала з них косу.

— Що ти робиш з собою?..

— Мамо! — сказала, очунюючи, Дора.— Чого ви прийшли?.. Ідїть до Арона, ваше місце — там!

І новий приступ сліз опанував її. Вона обхопила голову руками й знов заридала.

— Доро! Дитино моя!.. Та чого ти так побиваєшся?.. Та нічого ж ще нема... усе гаразд буде!.. Заспокойся!..— уговорювала її мати.— Все ж для тебе робиться, щоб тебе ж урятувати!

Дора разом встала з ліжка, мов випросталось пригнуте молоде дерево, й очі її заблищали гнівом і ненавистю.

— Для мене?! Коли для мене,— то піди скажи їм, мати, щоб вони йшли з саду, щоб вони не сміли й думать про нього!.. Ха-ха-ха!.. Для мене?! Арон робить для мене?!

Вона знов упала з риданням на ліжко. Мати стояла над нею, і сувора зморшка залягла в неї між бровами.

— Безглузда!.. Знаєш, що зробив би тобі батько, коли б був живий?..

Дора мовчала й тільки тіпалась з ридання.

— Він би шкуру з тебе спустив!.. А вона ще брата докоряє, що добра їй хоче!

Мати сіла до столу, а Дора лежала. В кімнаті горіла невелика лампа під зеленим абажуром, і світла вистачало тільки на те, щоб осяяти стіл, кинути світляні плями на стелю й залити м'яким сутінком решту кімнати. По кутках і по низу, а також і за гардеробом і комодом позаягла чорною масою п'ятна і мов щохвилини збиралась виступить звідтіл і тільки боялась лампи й ждала, коли вона погасне.

Але лампа не погасла.

Дора не могла збагнути, чи дуже давно брати пішли в сад, чи ні; вона тільки пам'ятала, що Ісай приходив у хату за папіросами. Коли це разом почула, що брати вертаються, і схопилась з ліжка. Губи їй зціпились, а в очах засвітився, майнув і погас під насупленими бровами гострий, непевний вогник.

Вона їх ждала. І вони звійшли. Попереду Арон, а за ним Ісай й Соломон. Вони були бліді, й ще тремтіли з недавнього напруження й роздратування, і йшли немов прибиті.

— Ну, кінець!.. Буде пам'ятати!..— сказав Арон, ні на кого не дивлячись.

Дора вп'ялась у нього очима. У нього був зірваний комір і криваві смуги й плями на обличчі.

Дору немов що кинуло з місця.

— Що ти зробив з ним?!— скрикнула вона, наступаючи на нього.

— Те, чого він заслужив,— блиснувши очима й зубами, відповів Арон.

— Ти вбив його?! О, проклятий!.. О, будь ти проклятий!!— скрикнула не своїм голосом Дора і плюнула в його подряпане й побите обличчя.

— А, ти он як?! Так ось тобі!..

Арон метнувся до Дори і вдарив її по щоці. Мати й брати кинулись до нього, але не встигли добігти, як він розмахнувся вдруге— знов ударив Дору. Вона без звуку поточилася й впала на стіл, зачепивши руками лампу.

— Ай!— розітнувся гострий, несамопитий крик ста-

рої Фельдманші... Щось брязнуло, покотилось, майнуло вогнем — і разом усе погасло.

Мов п'їтма, що сиділа по кутках і низах кімнати, що таїлась за меблями й під ними, вийшла з свого сховища й поглинула в себе все, що було в кімнаті.

XXIII

Красуня осінь підходила помалу, спокволу. Кинула сірої, землястої фарби на степ, потім почервонила ліс, а клени вдягла в ніжно-жовту позолотисту порфіру, і вони стояли і в лісі, і по місту такі гарні, такі вродливі й елегійні, що дивитись на них було й весело, й сумно. І душу опановував тихий і глибокий настрій.

Здавалось, що мати всього живого, невмируща природа, прощається з своїми дітьми перед їх тимчасовою смертю, приголублює їх на прощання, споряджає в кращу одіж і з материною ласкою виговорює їм їхні провини, вислухує виправдання й подає надії на нове, краще, ясніше життя.

Осінь — то передсмертна сповідь усього, що живе і впливає в себе проміння сонця, то велична поема жалю й надії. Тому вона така вродлива й елегійна.

Настрою її піддався навіть і Гармаш, котрий любив говорити, що він не любить природи, а любить тільки людей. Він зупинився коло церкви й дивився крізь ґрати на купи кленів, що стояли на цвинтарі, звисивши свої ніжно-жовті віти на старосвітські пам'ятники над забутими могилами.

Пам'ятники були давні, порослі мохом і подекуди напівзруйновані. Вони були сумні й похмурі, якісь глибоко безнадійні,— такі, як і доля похованих під ними.

Але жовті, теж засуджені на смерть, клени так лагідно схилялись над ними, з такою ніжною ласкою щось шепотіли їм, що, дивлячись на них, здавалось, що і в тих, похованих, повинна бути надія на нове життя, на кращу долю. Що в новім житті в них буде нове, чисте й легке серце, де не зів'ють собі кубла гадюки злоби, скорпіони ненависті, що не заляже в ньому важким оливом отрута життя.

І одночасно здавалось, що тим, померлим, жалко минулого життя, й світу, і оцих жовтих кленів... і що, коли

золоті листки падають на землю й на могили, їм становиться легше. Мов то падають сльози...

Наближався вечір, і сонце спускалось до обрію. Деякі клени вже були в затінку дзвіниці й немов померкли, а другі ще кожним листом своїм світилися на сонці. І здавалось, що листя в них було з прозірного золота.

— Та-ак...— сам до себе на свої неясні думки відгукнувся Гармаш і полагодив на червонім, порослім сивою щетиною обличчі золоті окуляри.— Та-ак...

— Що, Василю Гермогеновичу, гуляєте... іменно щось?— почув він за собою солодкуватий, скрипучий голос Малькова й озирнувся.

— Еге. Дивлюсь на кленки. Такі вони зараз гарні!

— А гарні!— згодився Мальков.

Вони привітались, постояли хвилину й пішли далі.

— А в мене оце новий клопіт,— говорив Мальков.— Ото в серпні Кунцевич повідомляв, що не може приїхати через хворобу, а тепер єсть чутка, що він зовсім у нас не буде, бо переходить на службу в другий округ. А ми ж... іменно щось... як будемо без учителя? Де його тепер шукати?

На обличчі Гармаша розповзлась широка усмішка.

— Найдємо, Андрію Андрійовичу,— сказав він.— А я, признаться, радий, що його в нас не буде. Бог з ним! Ота історія з Ткаченковою...

Він хотів сказати «і з Фельдманами», але здержався й тільки задоволено всміхнувся, згадавши свою роль в цій історії,— як він тоді влучно і вчасно написав свого листа матері Фельдман.

— Ах, до речі! Мені оце зараз передала жінка, що в неї вона наймала квартиру, її рукопис... нібито сповідь...

Мальков поліз у кишеню мундиру й витяг зшиток.

— Ось, подивіться.

Гармаш узяв його в руки й глянув на кінець і початок. З початку стояло: «Я знаю, що я вмру, і я берусь за перо... для чого, для кого?.. Я не знаю цього».

— А це цікаво,— сказав він, дивлячись через окуляри на Малькова.— Давайте присядьмо тут.

Вони проходили по скверу й сіли на порожню лаву. Гармаш підніс до очей рукопис і почав читати:

«Мені потрібно самій для себе зібратись з думками, підвести підсумки свого недовгого життя.

Мое дитинство було саме звичайне. Батько був за управителя в економії і зовсім не цікавився своїми дітьми. А мати, скільки пригадую, усе хворіла або серцем, або зубами і була теж більше зайнята своїми хворобами. А ми росли, немов бур'ян».

Гармаш далі не став читати підряд, а тільки перебігав рукопис очима. Його, властиво, цікавив кінець рукопису, і він перейшов до нього.

«...І я скажу без лицемірства,— писала Ткаченкова,— що він перший глянув на мене, як на рівню, і забалакав зі мною, як із людиною. Я не знаю, чи любив він мене так, як я його любила, і чи він міг по своїй натурі так любити жінчину. Але він любив мене... Він — один з-поміж усіх людей, між котрими мені доводилось жити. І за це я, горда й одинока, була вдячна йому і віддала йому все, що могла віддати».

Гармаш вернувся назад, шукаючи розгадки, хто такий отой він. Догадувався, що мова йде про Кунцевича, але його прізвища не видно було ніде, як і інших прізвищ. І Гармаш почав читати далі.

Мальков сидів рядом і копірив перед собою паличкою пісок і камінці втоптаной алеї. По скверу бігали діти й поважно ходили дорослі. Коло ятки, де продавались шипучі води, стояла купка людей і, як здавалось Малькову, дивились на нього. Це його стурбувало, і він одвернувся від них. Але через хвилину знов глянув туди.

Коло ятки вже не було нікого, і Мальков заспокоївся.

Сонце сіло, і починало сутеніти.

Гармаш скінчив читання й заморгав стомленими очима.

— Шкода, що не скінчено,— сказав він.— А цікава психологія й світогляд сучасної молоді... Людям здається, що так званий визвольничий рух повинен був усіх зробити щасливими, а коли він збанкрутився, то вже їм — «нема для чого жити»... І я думаю, що вона...— Гармаш постукав пальцями по рукопису,— умерла не своєю смертю. Вона отруїлась. Чудні люди, їй-богу!..

Гармаш засміявся, дивлячись на прохожих. І в ту хвилину затуманеними в сміху очима побачив, що чийсь суворі, ворожі очі на мить спинились на нім і зараз же зневажливо відвернулись.

Він придивився,— то була Дора Фельдман. Вона йшла з книжкою в руках і, дійшовши до краю алеї, ви-йшла з скверу.

— А я все думаю, де мені зараз узяти вчителя літератури? — стурбовано казав Мальков.

Гармаш йому нічого не відповів. Він дивився туди, де зникла Фельдман, і чомусь подумав, що з неї неодмінно повинна вийти революціонерка. Запекла й люта революціонерка.

— Да-а...— сказав він сам до себе, піднімаючись з місця.— Ходімо пройдемось...

Вони встали й пішли із скверу.

■
Շմմմի,
սոսճճս
—
■
■

ЧЕРВОНА ЛІЛЕЯ

Спогади про Михайла Коцюбинського

В його саду повесні 1901 й 1902 років цвіла прекрасна лілея. Ясно-червона елегантна квітка, здавалось, зібрала в себе все тепло сонця, всю його ніжність і ласку, і всю красу того, що було навколо неї, заслухалась власних потаємних мрій і почувань і стояла в саду, мов зачарована. Блідими перед її вродою були всі квіти, що розцвітали поруч неї. Вульгарною й буденною була гра їх кольорів. А вона стояла в святобливому ореолі, ніжна красуня, і звивав її Коцюбинський і його родина «царицею саду».

Так, то справді була цариця саду. І цвіла вона в саду Коцюбинського. І здавалось, що в їй живе душа його.

Михайло Коцюбинський... Ще в січні 1901 року це ім'я було для мене порожнім, беззмистовним звуком. Одержав я тоді з Чернігова в Бахмуті папірець губерніяльної земської управи. Давала вона мені посаду земського статистика, і стояв на тому папері під титлом «діловод» підпис: М. Коцюбинський. Прочитав я цей підпис, і хоч би тобі волосинкою хто зачепив мене: аніні. Чуже прізвище, холодні літери.

Приїхав до Чернігова. Прибився того ж таки дня по снігу до статистичного бюро, що містилось за Червоним мостом, у садибі скасованого жіночого земського сирітського дому, в одноповерховому старому дерев'яному будинку під захистом високих старих дерев. Ввійджу в бюро. Знайомлюсь з моїми новими товаришами

по службі. Бачу: більше все — «типи». Помічаю серед їх декого з моїх сусідів по номеру в гостиниці. Добре вони там зранку вже дзвонили в чарки... І тепер обличчя в їх налились і набубнявіли, мов горох, що ніч постояв у воді.

— Очень приятно!.. Весьма приятно!..— басять і хриплять добродії, подихаючи сивушним перегаром.

Йду далі. З-за столу підводиться гарно одягнена і з обличчя чепурна середнього віку людина. Щось подібне до білого ворона у зграї чорних круків. Лиса овальна голова, коротко підстрижена чорна борідка на свіжому, благородного обрису обличчя, гарні карі очі й чорні закурені зуби. Інтелігентські манери...

— Михайло Коцюбинський...— чую приємний, немов трохи надтріснутий тихий голос.— Радий вас бачити в Чернігові.

Затримуємо на хвилину руку в руці. Пригадую щось.

«Ах, та це ж автор чудового оповідання з молдаванського життя, що я недавно прочитав у Бахмуті в альманасі «Хвиля за хвилею»,— згадую разом я й оповідання й друковане прізвище письменника.

— Це ви написали «Для загального добра»?

— Я.

— Дуже, дуже приємно познайомитись!

Ще раз стискаю руку і йду далі знайомитись з «типами».

І знову сходимося з Коцюбинським.

— Як приїхали? Де зупинились?

Розповідаю. Розмовляємо.

— Прошу сьогодні до мене обідати. В чотири години. Я після праці в бюрі ще на годину заходжу в губерніальну управу. Тимчасово завідаю «Збірником» губерніального земства після виїзду з Чернігова Самійленка. Адреса моя: Сіверянська, три.

Дякую. Обіцаю бути.

Так несподівано для себе я познайомився з Коцюбинським, автором оповідання, що враження від його зосталося в душі у мене, але прізвище того, хто написав його, зафіксувалось тільки в зоровій, глядній пам'яті.

З бюра йду в номер гостиниці. Вичікую призначеного часу. Слухаю, як гомонять і кріплять сили за стіною

«типи», майбутні товариші по праці. На душі важко. Не звик я до такого товариства. Поглядаю на годинника. Ось уже чотири години. Пора рушати. Виходжу, беру візника.

— Сіверянська, три!

Минаємо театр, водокачку, ще якийсь старосвітського типу будинок.

— Городська дума,— каже візник.

Звертаємо ліворуч, потім праворуч, потім ще раз ліворуч.

Проїхали трохи й бачу: вулиця хоче лізти в якесь провалля, а перед тим розвертається ліворуч лиманом, або, мов кишка, переходить у кендюх. Тут ми повертаємо в невеличкий закапелок і спиняємось.

Дерев'яний паркан, дерев'яні ворота й коло їх, на вулицю задом,— дерев'яний сарай чи комора.

На стовпі коло хвіртки читаю табличку: «М. Коцюбинський».

Увіходжу в двір. Серед двору стоїть дім, а далі за ним видніється сад. Од хвіртки до парадного ходу веде доріжка, обсаджена двома стінками якоїсь декоративної підстриженої рослини, що не скидає листя й зимою.

Іду. Дзвоню. Впускає в хату служниця й мовчки зникає кудись. Жду якусь хвилину в передпокої, не роздягаючись.

Сперегодом виходить стара пані. Сліпа.

Називаю своє прізвище.

— Кого вам треба? — холодно-офіціальним тоном питає пані, стоячи в дверях.

Така несподіванка збентежує мене.

— Мене запрохав... мені треба добродія Коцюбинського.

— Його немає дома. Він в управі,— тим же крижаним голосом оповідає невидюща бабуся й шукає рукою ручки на дверях.

Почуваю себе страшенно ніяково. Сказати невідомій жінчині, що мене закликав до себе на цей час Коцюбинський та ще й обідати — вище моєї сили. Тим паче що в грудях спалахнула образа: що ж це таке? Закликати до себе людину на певний час, і ось...

— Будьте ласкаві, передайте добродієві Коцюбинському, що в нього був Чернявський. Прощайте!

Виходжу як ошпарений. «Стара пані подумає, що, може, приходив якийсь прохач або охочий до чужого доброго. Може, мацає по стінці: чи не взяв якої одєжини?»

-- Тьху!

Візника я відпустив. Вертаюсь назад по примітах пішки. Думаю: може, зустріну Коцюбинського. Немає. Знов холодний номер гостиниці.

«Ну, гаразд. Я не накликався. Зовсім і не думав, що в Чернігові єсть якийсь Коцюбинський, а тим більше не льстився на чужий обід...»

За стіною п'яно гомонять і співають «типи», мої теперішні й Коцюбинського товариші по службі.

— Человек!.. Человек!.. Номерной!..— кричить у коридорі хтось із їх, здається, студент, з котрим я тоді познайомився.— Прінесіте полдюжини пива!

«Так. Коцюбинський... півдюжини пива... сліпа пані... Добре. Що було — бачили, що буде — побачимо...»

Але на другий день непорозуміння роз'яснилося.

Єсть в літературі для юнаків такий твір,— здається, Жюль Верна,— в якому розповідається, що хтось побився об заклад, що об'їде навколо світу в шістдесят, чи що б то, день. Їде, сердешний, поспішає, поспішає. Терпить пригоди всякі й перешкоди, але так чи інак поборує їх. А дні рахує... Ось уже скоро об'їде він «увесь світ» і вернеться додому... Але вже й шістдесятый день минає.

Прибув на місце в кінці шістдесят першого дня.

«Пропала справа! — думає.— Програв заклад!..»

Коли бачить: зустрівають його, як тріумфатора, поздоровляють із виграною справою.

Дивується: як так? Він же рахував дні так достотно. Ніякої помилки не було й не могло бути. А ось виходить, що десь вона єсть.

Тоді вияснюється, що він увесь час їхав на схід сонця, все назустріч йому, й вийшло так, що на протязі шістдесяти астрономічних днів він бачив, як сонце сходить і заходить, шістдесят один раз.

А зо мною трапилось навпаки.

Їхав з Бахмута я до Чернігова за сонцем, на захід. На моєму годиннику зостався бахмутський час, тобто —

більше ніж на півгодини раніший, ніж чернігівський. Я прибув до Коцюбинського раніш, ніж він міг сподіватись.

Це для мене стало ясным, коли я прийшов другого дня до бюро раніше всіх, коли ще й двері його були заперті.

Прийшов до бюро й Михайло Михайлович, дуже збентежений. Пояснює, що він не міг дома нікого попередити. Що й дружина його теж була на службі, а він забарився в управі. Тоді я показав йому свого годинника й пояснив, що життя в наших особах для першої знайомості утворило маленький жарт в душі жюльвернівських вигадок.

Посміялись, і Коцюбинський закликав до себе вдруге...

Тепер уже вияснилось, що сліпенька бабуся — то його матінка, що вона звичайно зоставалась на сторожі коло господарства й дітей і що вона зовсім не така холодна й неприступна, як мені здалось. Потім вона пізнавала мене, як і всіх знайомих, по голосу й завжди була привітна й приязна.

Коцюбинський любив життя і вмів користуватись їм. Жив він у гарному й сприятливому оточенні. Був центром своєї сім'ї, її душею. Багато він давав сім'ї, але й багато мав од неї. Все було пристосовано для того, щоб «таткові», щоб «Мусі», як взивали його мати й дружина, Віра Іустинівна, було гарно жити, щоб не заважати йому, не турбувати дрібницями, коли він сам не захоче того. Правда, він дуже любив свою сім'ю й інтереси кожного члена її — дорослого й малого, — їх горе й радощі він завжди носив у своїй душі. Але його інтереси, інтереси вищого порядку, як людини вищих здібностей, письменника й поета, свято зберігались сім'єю.

Треба дати йому спокій, — подбають, щоб спокій був. Треба щось купити йому, — буде куплено. Треба придбати гарну елегантську одіж, обув, білизну, — буде придбано. Утомився «татко» буденщиною життя чернігівського, нудотою бюрової праці, хоче поїхати кудись із Чернігова, — поїде. Чи до Петербурга, чи до Флоренції... Знайдуться й кошти, й безліч делікатного чуття, й чисті саможертви, може...

Коли ми вперше зустрілись і познайомились в початку лютого 1901 року, Михайло Михайлович незадовго перед тим, на різдвяних святах, їздив до Петербурга. Ніякої спеціальної справи у Петербурзі у нього не було, але йому, як художникові, хотілось побачити столицю взимку. І він побачив. Привіз звідтіля чимало галантерейних речей для себе й між іншим — півдюжини краваток — галстуків.

Дуже цьому дивувались наші «типи» й не раз закидали йому аристократизмом. Але Михайло Михайлович з спокоєм і безтурботним задоволенням казав:

— Ну що ж? Я люблю, коли не щодня, то часто міняти краватки. Бо та сама, коли поносиш її тиждень, надобридає, а коли через який час знов одягнеш її, здається новою. А нову річ приємніше мати, ніж стару.

Це разом обеззброювало його нігілістично настроєних товаришів по службі. І здавалось, що він таки правий і має безперечне з усіх поглядів право робити так, як йому подобається.

І відносно людей. Він ніколи нікого не цурався — ясно, одверто. Навпаки, був з усіма ввічливий, лагідний і в останньому разі, коли вважав людину за казна-що, був з нею тільки коректний. Одночасно він мало з ким зближався до меж інтимності. До такого зближення приводила його тільки спільність духовних і артистичних інтересів. Хоч і тут був обведений неначе якимсь магічним колом, десь дуже близько коло самого центру, біля тієї абстрактної субстанції, що вважаємо її за власне «я».

— Скажіть мені,— звернувся він одного разу до мене, печальний і схвилюваний, з не розігнаною ще тінню важких і рішучих дум,— як ви себе почуваете на світі, між людьми?

І, не ждучи відповіді на запитання, сказав:

— Я себе почуваю самотнім. Зовсім, зовсім самотнім!.. Що б я не робив, про що б я не думав, з ким би не був,— я скрізь самотній!

Тоді ці слова здивували мене, і я сказав, що навпаки, на мою думку, я б себе міг вважати людиною самотньою, коли не по духовній організації, то по тим обставинам, в яких складалась моя душа й доводилось жити. Він же навпаки — по його характеру й по обставин-

нах життя — не повинен почувати самотності в такій мірі, як він каже.

— А я відчуваю себе самотнім, як тільки може бути самотньою людина.

Тоді саме Михайло Михайлович написав свою поезію в прозі «Самотній» і приніс вранці в бюро відгуки свого натхнення й поділився зо мною настроєм, в якому писалась поезія.

Самотність... Лілея в саду Коцюбинського була самотня. Бо всі квітки й рослини, що цвіли й росли одночасно з нею, мали свою вроду, а вона — свою.

Бо її врода, горда й ніжна, потребувала для себе дуже багато тепла, й повітря, й доброго ґрунту, й вогкості, а більше всього — перспективи...

В 1906 році, коли я знов приїхав до Чернігова з Херсона й цікавився тим, що там робиться, Коцюбинський з великим обуренням говорив, як образив його й дружину його письменник В-ий, що на мітингу заявив, що «ні Коцюбинський, ні дружина його зовсім не соціал-демократи».

То був бурхливий революційний час. Нерви у всіх були напружені. Коцюбинський був недужий. Написав саме свій «Сміх».

— Не варт звертати уваги на такі виступи, — сказав я. — Добре люди знають вас і В-ого. Розберуться, де правда. Ви повинні стояти вище таких виступів.

Але мої слова мало внесли заспокоєння. Лілея почувала себе пораненою...

В її красі було й щастя й мука. Ні, вона не була самотня, як та дика гвоздичка, що розцвітає на вершині кам'яної скелі над морем, в запорошеній пилом щілині, вирісши з занесеного вітром зернятка. Нікому вона не потрібна, і їй ніхто не потрібен... Ото самотність.

А прекрасній лілеї судилась інша доля під сонцем.

Поет — як хвиля. Ніколи він не буває тим самим, яким був учора. Коцюбинський мало писав віршів, але був справжнім поетом, і в житті мінився, і грав, як хвиля, зостаючись по суті завжди самим собою. Але виснити саму суть Коцюбинського не так легко.

Живучи більше двох років в одному городі й бачачись щодня, виключаючи тільки час, коли я виїздив з Чернігова, щоразу обмінюючись думками по всіх питаннях, що виникали в нашому духовному й матеріальному житті, я все ж не можу сказати, що заглянув у глиб душі Коцюбинського, до самого дна, що вияснив собі всі таємниці її. А дивився я уважно. Дивився обережно.

Червона лілея була подібна до мімози: дивись на неї, але не доторкуйся, не лізь всередину. Бо вона зараз замкнеться...

То була ясна й промениста натура. Без натяку на якусь містику.

Релігія — вона темна й жахлива. В її хвилюють страшні потвори людського безсилля й сирітства. В її постають погрози бистроплинності існування. Болить в її і щемить душа людська, б'ється й знемагає в муках непевності.

Її не приймала душа Коцюбинського.

— Що ви почуваете, — спитав я одного разу, — коли ввечері взимку виходите з метушливої вулиці до церкви, де стоять на молитві люди й тихо плывуть церковні співи?

— Мені в очі кидаються золоті огники свічок, одблиски їх на позолоті іконостасу... Мене цікавить, як у золотих ризах виходить з п'ятьми вітваря диякон... Як він підводить вгору брови й басить напруженим голосом. Помічаю темні поскляклі постаті старих людей по кутках церкви. І мені хочеться знов вийти на вулицю, на світло, до людей...

— І до вітрин по магазинах?

— Еге, й до вітрин, — згодився він сміючись.

Філософія, історія, взагалі давня минувшина — він мало цікавився ними. Весь інтерес його скупчувався на моментах сучасності, на найновіших придбаннях науки й умілості.

Соціальні науки — їх він не міг обминути. Бо в сучасному громадянстві без їх не можна обійтись, як без повітря, й тому він так образився на В-ого, що той зважився сказати, що «Коцюбинський не соціал-демократ».

І я цілком розумію обурення Коцюбинського.

У Коцюбинського була ясна душа. Як у чистім, гарно одшліхтованім дзеркалі, в її одбивалась краса світу.

В ті роки, коли нам довелося жити вкупі, він почував себе дуже гарно і з боку морального й фізичного й був сам ясний і лагідний.

Колись, перед переселенням до Чернігова, в вінницькому і кримському періоді його життя, з ним траплялись пригоди. З школи його виключено за якусь провину. Яку саме — про те він не хотів говорити. Пережив тоді дуже важкий час. Хотів накласти на себе руки. Сидів з виключеним теж товаришем на неоплаченій квартирі, без хліба й грошей. Власне — не сидів, а лежав, «щоб не витратити сили». Бо її з голоду осталося мало. Якийсь час підтримував своє життя тільки цукром, що трохи було в нього. Гордий і ображений, він не хотів прохати людської допомоги... Хотів умерти...

Потім, будучи дорослим, їхав з Криму в Одесу з товаришем уосени. Без теплої одежі. Грошей не було. Їхали на палубі. Мерзли. Грілись в машинному відділі. Кутались вночі на чердаці в брезенти. Застудився. Придбав тяжкий ревматизм. Хворав. Ходив на милицях. І тоді ж придбав початок хвороби серця, що потім, поновлена в Карпатах, завчасно поклала його в труну.

Був ще один випадок. Придбав собі у Вінниці Михайло Михайлович власний будинок, на свої загорьовані кошти. Обрядив його меблями і всім господарським знаряддям. Пішов до страхового агента, щоб застрахувати своє майно. А тим часом зчинилась пожежа і все згоріло — не застраховане...

Це ті факти, про які розповідав мені Михайло Михайлович. Не можна їх вважати за квітки на шляху життя. Але він ніколи не нарікав на життя, завжди дивлячись наперед себе й тільки зрідка коли оглядаючись назад.

Був він в той час, в 1901—1903 роках, повторяю,— ясний і лагідний, але й тоді він признавався, що з ним іноді твориться щось небезпечне.

— Бувають у мене періоди безсонь, важкого пригнічення. Потім помалу нерви мої натягаються, чимдалі дужче. Всі чуття мої загострюються. Я роблюсь надзвичайно чутливий, рухливий, веселий, кибетливий. Все дається мені легко. Все приймаю я й почуваю гостро, виразно. Творчість кипить в мені... Але я знаю, що вже десь близько скупчується хмара. Що слід за цим буде період упадку. Що чорна меланхолія обгорне мене. Що

я буду довго й тяжко нездужати, поки потроху знов прийду до норми.

Такого періоду життя, живучи у Чернігові, я не постерігав. Навпаки, він тоді набирався сили, як молодий дубок. Тоді він багато й легко писав і сам дивувався:

— От розписався! Цілий томик оповідань за цей час написав!

В сім'ї в нього було гаразд. Послала доля четверту дитину — хлопчика. Прийняв її Михайло Михайлович з великим задоволенням.

— Тепер своя кадриль буде. Двоє хлопців і двоє дівчат.

Дітки були гарні, ласкаві. Може, трохи часто хворали, але за ними був гарний догляд і хвороби минали щасливо. Одна з таких хвороб дала йому матеріал на писання оповідання «Цвіт яблуні».

А яблуні в саду Коцюбинського цвіли чудово. Були вони тоді молоді й саме в силі, як і сам господар їх.

Одного разу приходять Михайло Михайлович до бюра й ділиться зо мною своєю радістю:

— Написав оце оповідання з кримського життя — «На камені». Акварель.

По очах видно, що автор задоволений своєю працею. Він знав, що мені подобалось його оповідання «В пугах шайтана», але знав і про те, що саме я вважав у тому оповіданні слабим боком його: то — відсутність єдності, розпад його на якихся дві частини, майже не сполучені психологічним моментом.

— Це оповідання уподобається вам. Вилилось воно єдиним подихом. Посилаю до Львова Франкові, щоб помістив у томикові моїх оповідань, що зараз там друкується.

Через який час приніс Коцюбинський прислану із Львова коректу.

— Прочитайте, що скажете.

Дав коректу й пішов на своє місце.

Через годину приходять.

— Ну що?

— Знаєте що? До цього часу ви нічого кращого не написали. Це єсть верх вашої творчості,— сказав я.—

Бажаю вам і далі йти од сили в силу й бути таким, як зараз, ясным і об'єктивним, і виявляти таку артистичну повноту й закінченість.

Щиро стисли один одному руки. Поговорили про деякі дрібні стилістичні, на мою думку, недоладності й розійшлись. До нудної статистичної праці.

Але я вже не міг в той день працювати. Змальовані Коцюбинським картини стояли перед очима й заступали собою статистичні папери й цифри...

Коцюбинський дуже любив життя. Любив у ньому те, що має в собі красу й світло, радість і ласку. Любив сонце, весну, літо. В сірому чистенькому костюмі, в червоній турецькій фесці, весною й літом, не вважаючи на спеку, він ходив по своєму саду й хазяйнував. Сонце пронизувало його наскрізь промінням, а він, сухий і бадьорий, неначе купався в його теплі.

Я виріс у степу, на жагучих вітрах, на шелестких суховіях, і мене стомлював чернігівський весняний спокій, тиша і млосність літнього дня. А Михайло Михайлович почував себе чудово,— так само, як почувала себе його червона лілея... І взагалі він здавався задоволеним життям.

Але чи носив він у своїй душі ту вищу гармонію, що дає людям щастя?

Чи мав він суцільний, сталий світогляд, що давав би йому відповідь на всі питання безсонного розуму, давав би захист од усіх потвор і страховищ ночі?

Ні.

Ясна була душа Коцюбинського. Горіла вона, як польовий мак на сонці. Але в центрі її була чорна пляма. Як і в маку того...

Блискуче було дзеркало душі його, але не було воно суцільне. Таїло в собі, в самому осередку, розбите місце. Вдарено в те місце чимсь важким і потрощено скло, і йдуть од тієї рани дрібні розколини на всі боки.

Веселі, бадьорі співи життя любив Коцюбинський. Для їх була жадлива душа його. Але чув він часом над собою сумно погрозливі ридання реквієму, й затикав уші, й біг тоді чи до Венеції, чи до Флоренції, плив на Капрі. Скупчував свою увагу на вроді печер сталакти-

тових. Приковував очі до інтересів людей-молюсків, людей-крабів. Шукав рятунку в знайомстві з махровим цвітом людності, її вславленими знаменитостями.

І на який час вертав собі рівновагу. На якусь годину неначе прояснювалась чорна пляма всередині макового вогню. Затягалась прозірним кришталем рана на розбитому дзеркалі.

Що ж то за чорна пляма? Що то за враз невігойна?

Ах, то все старе й те саме. То питання: що я єсть таке? Звідки прийшов, куди піду? Нащо живу на світі?..

Коцюбинський не мав і не знав такої універсальної пристрасті або «повинності», що взяла б його на килим-самоліт і, зачарованого, несла до однієї незмінної й не-схибної мети. Шукав він тієї мети. Хотів знайти. Здавалось часом, що знайшов.

— Вічна врода всесвіту!

Але ні. Он беззубий дідуган рие могилу красуневі молодикові...

— Добробут людності!

Де ж пак! Хто зажирів, той на терезах життя так легко й безтурботно підкидає в повітря схудлого брата...

А реквієм гримить — то ближче, то далі. І немає мужності спинитись і слухати його. Прийняти в душу й сказати:

— Я чую. Чую — й не боюсь. Бо жах увійшов у мою душу. Наскрізь пройшов її й вийшов із неї.

Вища мудрість дається тільки вибранцям, по довгім часі страждання й боротьби.

Шекспір сказав: «Щастя життя — в діяльності».

Правда.

Для таких людей, яким був Грінченко, — правда безумовна. Бо він не одділяв себе від своєї праці. І тільки саму працю поділяв на більш приємну й менш приємну.

Я щастя життя покладаю не в самій праці, не в актуальнім процесі роботи, а в огляді того, що я зробив, що зроблено іншими, що робить природа. По-російськи кажучи, щастя — «в созерцании», в спогляданні, в об'єднанні в моєму «я» здобутків праці й діяльності всього світу і в оцінці всіх явищ життя уже з якогось віддалення, уже з значною долею заспокоєння, самообмеження й зречення.

А для Коцюбинського щастям життя була насолода самим життям, його красою, його реальними принадами. Йому не давав задоволення тільки огляд (споглядання), бо він уже таїть в собі й якусь частину самообмеження й зречення. А самообмеження й зречення були невідповідні його натурі.

Але життя не може дати всього, чого ми бажаємо. Але життя не єсть тільки краса і врода, світ і сила, лад і гармонія, насолода й задоволення. На всі ці плюси є мінуси. І ці мінуси темнили щастя Коцюбинського. І що далі, то більше. І він не почував себе щасливим. Не міг органічно почувати себе щасливим. І в тому пафос його життя й поезії останніх років.

Не маючи змоги бути щасливим у житті взагалі, Коцюбинський був щасливий в особистих зносинах з людьми. Тут йому ставав до послуги природний і потім того оброблений і удосконалений працею над самим собою такт. Він умів нікого не образити, скупчувати на собі симпатії й ласку людську. Умів розглядатись, і розбиратись в різних обставинах, і провести свою лінію так, як йому здавалось зручніше. І він завжди й щиро обурювався проти людей нетактовних і запальних.

Пригадаю один такий випадок.

В кінці 1902 року, в великі холоди й завії, жив я в містечку Воронежі. В тому славетному Воронежі, куди з Чернігова «вояжировал» один з героїв комедії Квітки-Основ'яненка. Робив я статистичний опис цього містечка. Було у мене кілька реєстраторів, що ходили по дворах і обміряли землю й будинки. Покинувши Чернігів і в ньому теплу, суху й світлу квартиру, жила зо мною й моя сім'я. Ховались ми від лютих морозів в необмазаній, з одинарними вікнами хатині воронезького мешканця Миколаєнка. Бідували страшенно. Велику кімнату покинули, бо там уже не можна було жити. Тіснились у невеличкій кімнатці без вікон. Вікно в її заміняли скляні двері на двір, на ганок.

Роботі не було ще видно й краю. Сніги позаносили двори й городи, і не можна було знайти певних меж для обміру. Реєстратори або лазили по снігу й мерзли дарма-даром, або сиділи з таким само поспіхом для статистичної справи по хатах.

Я нервувався. Писав до Чернігова в статистичне бюро про стан речей. На відповідь — ні звуку.

Тоді я різко й одверто пишу, що земству не личить так відноситись до своєї роботи й своїх робітників. Що земство нічим не забезпечує нас, тимчасових його робітників, а вимагає, щоб ми вели роботу при таких важких і неможливих обставинах, ставлячи під небезпеку своє здоров'я й навіть життя. Бо коли б хто з нас захворав, то був би йому в преславному Воронежі, батьківщині П. О. Куліша, без жодної медичної допомоги певний кінець.

Через який час одержую від Михайла Михайловича листа. Пише схвильовано, майже лайливо. Що ви, мовляв, з глузду зсунулись у тому Воронежі, що пишете таке? Що у вас там робиться, — земська управа не знає. А коли робити не можна, то й не робіть. Ліквідуйте роботу й їдьте до Чернігова. Папір я ваш порвав і в корзину кинув. Бо показати його управі — це означає наробити вам великої неприємності.

Здивувався я був, прочитавши листа, й образився на Михайла Михайловича за самовправство, але потім подумав і зробив так, як він раєв. І вийшло все гаразд. І в Чернігові Михайло Михайлович, почервонівши, з блиском в очах, знов докоряв мене за безтактовність.

І я почував, що він був правий і я повинен бути йому вдячним.

Взагалі він був дуже тактовний. Навіть у ближчих і тісніших зносинах з людьми. І тільки хіба що хвороба й нервова перевтома могли часом негативно впливати на його характер і відносини до людей.

На одній з наших громадянських вечірок зійшлись і стали докупити Грінченко, Коцюбинський, І. Л. Шраг і я. Розмовляли про техніку писання взагалі.

— А скажіть, — запитав Шраг, — хто з вас як пише, якого держиться методу в роботі?

Першим одповів Грінченко.

— Я складаю план повісті чи оповідання. Намічаю головні моменти подій, про які буде йти розмова, й докладно виясняю собі характери моїх героїв, потім пишу. Спершу нібито начорно. Коли скінчу, тоді, через який час, починаю писати те саме знову. Попереднє писання використовую як матеріал. Виправляю його й доповнюю різними вставками. Цей другий рукопис і буде після но-

вих, уже дрібних, поправок, стилістичних і інших, оригіналом моєї повісті чи оповідання. Про свої плани я не люблю нікому розказувати. Бо як розкажеш, то буває, що вже й не напишеш того, що задумав: робота може втратити інтерес.

— А я — навпаки,— сказав Коцюбинський.— Я кожне своє оповідання довго й з усіх боків обмірковую. Вияснюю до останньої деталі. Доти, поки воно не уявляється мені зовсім готовим. Розказую його своїм — жінці й іншим. Вислухую їх уваги... Нарешті наступає момент, коли я вже повинен все, що склалося в душі, виявити на папері. Тоді сідаю й пишу. Разом, майже без поправок і зовсім без переробок. Як скінчу, то виправляю деякі окремі вислови, окремі слова.

Так писав Коцюбинський в кращий період свого життя. Так написав він свій шедевр «На камені».

«Сюжетів у мене завжди буває багато,— говорив мені він другим разом.— Але я вибираю з їх найцікавіші, що були б не тільки мені самому до вподоби, але й мали громадський інтерес».

І справді, в розмовах з ним часом можна було постерегти фрагменти його ненаписаних, але вже утворених оповідань. Іноді вони скоро появлялись в належному місці того чи іншого його оповідання. А багато так і зосталось літературно не використаного.

Пригадую два таких зразки й дозволю собі переказати їх, наскільки могу пригадати.

У т і к...

Весна. Снігу вже немає. По-весняному, щедро й весело сипле на землю сонце гаряче проміння. Парує земля. Білі мури тюрми сяють на сонці й сліплять очі. Арештанти ходять по двору, радісно стурбовані й неспокійні: весна нагадує про волю, весна кличе в поле. Кличе на кручу до річки, що розлилась пливучим оливою по луках, виблискує сріблом поміж кущами червоної шелюги...

Ворота розчинені. Привезли щось до тюрми. Але там стоїть з рушницею москаль. Стиснув суворо білі брови й пильнує, щоб ніхто не пройшов у ворота.

А тут молодий арештант вертиться коло нього. Чи шуткує, чи справді щось має на думці. Кидається до воріт і спиняється.

— Утечу!..— шелоче він і неначе справді хоче бігти в ворота.

— Утечу!..

— Геть звідсіль!..— бурчить москаль і стискує в руці рушницю.

— А що ж ти, уб'єш мене, чи що? Ось і втечу!..

І знов кидається до воріт і спиняється.

Божевілля запалюється в очах його.

— Одійди відсіля! — зловісно каже москаль.— Уб'ю.

— Ось і не вб'єш!

І раптом, як стріла, в'язень кидається в ворота.

Проскочив. Біжить по дорозі.

Бах!..— і він з розгону падає на землю.

Убив.

Кров ллється з голови у нього й блищить на сонці. Блищать і сяють мури тюрми. Блищить рушниця в руках москаля й поблискують очі на зблідлому, безвусому обличчі під насупленими бровами.

— Утік?..— хрипко питає він, і губи його тіпаються, мов поплавок, коли клює риба.

Мурзакі

Велика кімната з низькою стелею, майже без меблів. Попід стінами стоять ослони, а посередині розіслано великий килим.

Сидять на ослонах, п'ють вино й каву, курять тютюн люди вже літні, кремезні. Засмажені сонцем, обвіяні вітром.

Сидять, дивляться.

А серед кімнати, на килимі, танцює танцівниця.

Дебела, повногруда жінка в коротенькій спідниці, з голими плечима, руками й ногами, з розмальованим обличчям.

Нерухомо сидять мурзакі й дивляться. Ідять, мов тарантули, очима її голе тіло, висмоктують її жіночі здібності.

А вона танцює...

Скінчивши танок, жінка обходить глядачів з тарілкою.

Щедро кидають гроші на гарілку. Зазирають танцівниці в очі, жадливими ніздрями вдихають в себе запах її розпаленого танком тіла.

— Лови!

Четвертний білет летить через голову танцівниці й падає на долівку.

Вона обертається, нахиляється, щоб підняти гроші, й показує тому, хто кинув гроші, з-під спідниці своє потаємне.

— Га-га-га! — іржуть мурзакі.

Новий білет летить у другий бік, і панорама показується другій частині глядачів.

— Го-го-го!

— Ха-ха-ха!..

Щоб краще бачити, кидає якмога далі від себе соєтний білет найстаріший і найбагатіший мурзак.

І знов регіт усього гуртка разом: ще не вмер запал молодецький в старому степовикові!..

Так, потай од людських очей, веселяться степові дуки, мурзакі,— чабани й землевласники — тавричани й кримчаки.

Повесні 1903 року я переїхав до Херсона, а в кінці літа того ж року туди завітав у земській справі Коцюбинський. Приїхав він з Полтави, з свята Қотляревського, з приводу постановки йому в Полтаві пам'ятника. Плив од Олександрівського до Херсона по Дніпру. Зустрів я його на пристані — жвавого, підвищено настроєного: тільки що скінчилось наше національне свято, в якому й він брав участь jako представник Чернігівської громади.

Спинився в мене й зараз же зачарував усіх своєю людяністю, а особливо мою дочку-шестилітку.

— Ану, ставай, Віро, проти мене отак-о! — й приймає позу гімнаста.

Та стає, неймовірно дивиться й сміється.

— Руки — отак, ноги — отак!.. Рівно стоять, не рухатись! Тепер дивись.

І Михайло Михайлович робить гімнастичний випад.

Віра дивиться й собі повторює прийом.

— Ще раз! Гаразд, гаразд!.. Тепер дивись: так!.. — і разом підіймає праву руку вгору, а ліву спускає вниз.

Дінчинка дивиться який мент на фігуру свого вчителя й потім упевнено спускає праву руку вниз, а ліву підіймає вгору.

— Не так, не так! — каже Михайло Михайлович.— Дивись: я цією рукою хрещусь, а ти якою?

— А я цією.

— А ти підняла вгору ліву руку.

— Ха-ха-ха!

Вчення йде далі на втіху захооченій ласкавим і веселим учителем учениці.

Зробили ми тоді в невеликій компанії прогулку човном по Дніпру, Перебойні й Конці. Любувався Михайло Михайлович вродливими водяними картинами, зеленими плавнями, похилими вербами, що приглядаються в прозорні дзеркала на свою вроду.

Вертаючись надвечір до Херсона, любувався мальовничим берегом, що коло його стояла флотилія різних суден і дубів, до верху наповнених темно-зеленими й рябими кавунами, жовтими динями й червоними баклажанами. На одному з цих суден якийсь підстаркуватий дядько жваво танцював на видноті, щось приспівував чи приказував і ілюстрував свою пісню, а правдивіше мовити — свій настрій, дуже непристойними рухами свого незграбного тіла. Був він в жилетці. Штани в колінах йому поскорючувались.

Жіноцтво одверталось од нього, а дехто кричав:

— Тю! Чи ти сказився, старий песе!..

Михайло Михайлович зірким оком художника фіксував всю ситуацію й, сміючись, промовив:

— Очевидно, дуже вигідно спродався чоловік.

В ту нашу зустріч Коцюбинський був в повному розцвіті свого таланту, в повній силі. Я тоді починав друкувати альманах «Перша ластівка». Поперед того в Чернігові ми втрюх — Грінченко, Коцюбинський і я — склали й видали на кошти місцевої Громади альманах на пошану пам'яті П. О. Куліша «Дубове листя». Там же, в Чернігові, Михайло Михайлович запропонував:

— Давайте видамо вдвох ще один альманах. Щоб складався він з творів виключно з інтелігентського життя. Щоб одбивав в собі духовні інтереси нашого

часу й щоб містились у ньому твори найновішої літературної, так мовити б, техніки й продукції.

Тоді ж Михайло Михайлович склав заклик до письменників прийняти участь в альманасі. В заклику намічався й характер нашого альманаху.

Не можна було сказати, що ми виступили вчасно з своєю пропозицією. Більшість наших письменників тоді уявляла з себе уже людей старого віку, старих літературних смаків і традицій. Дехто, може, й не зрозумів нашого заміру, а дехто поставився досить во-роже. Навіть Грінченко не без іронії сказав:

— Від вашого заклику пахне устрицями.

Але як-не-як, раз взявшись за цю справу, ми поклали в думці здійснити свій замір, альманах таки видати, хоч уже скоро для нас стало ясно, що він нас анітрохи не задовольнить. Матеріал підходив здебільшого такий само старий, якими були й самі автори, що обізвались на наш заклик.

Тоді в Херсоні ми вирішили дати назву альманахові «З потоку життя» й друкувати його теж у Херсоні.

Цей альманах дав нам багато клопоту й ані крихти морального задоволення. Поки ми його складали, провели через цензуру й видрукували, налетіла буря революції 1905 року, повіяло новим життям, і альманах наш важким каменем сів на дно.

Коли ми знов у 1906 році побачились з Коцюбинським і я сказав, що доля поглумилась з нашого альманаху: замість того, щоб він приніс в літературне життя щось нове й свіже — з потоку життя, як ми хотіли, саме життя викинуло альманах з свого потоку, то Коцюбинський тільки болісно скривився й махнув рукою...

Але тоді, в Херсоні, ми ще гріли в серці надії й сподівались, що з нашої праці, може, й вийде нове й цікаве. Принаймні таке бажання об'єднувало нас. В самих собі ми почували потяг до нового життя, до ще не ходжених шляхів і не затертих образів.

В 1906 році, бувши в Києві, я спеціально поїхав до Чернігова, щоб побачитись з Коцюбинським.

— Коцюбинський видимо впадає на здоров'ї,— почув я в Києві.— Просто жалко дивитись, як на очах людина псується, тане.

Догадувався я про це раніш по його листах і творах, пригадувались його попередні признання щодо здоров'я, і це все непокоїло мене.

Без усякого багажу пароплавом я приїхав до Чернігова й пішов у статистичне бюро.

Коцюбинського, кажуть, немає. Взяв відпуск і сьогодні або завтра їде до Києва, а там далі кудись. Він недужий.

Іду до Коцюбинського. Ті ж вулиці й ті будинки. Все те саме, як було, коли я жив у Чернігові. Ось знайомий лиман в западині Сіверянської вулиці.

Ті самі ворота й двір.

У дворі немає нікого. Дзвоню — дзвоник не одгукується. Торохчу в двері — ні звуку. Заходжу з саду на інший хід, на балкон. Теж нікого нема. Бачу: підлога на балконі згнила й провалилась, і взагалі будинок потребує ремонту. Увіходжу в залу й зустрічаю Михайла Михайловича.

Перше враження — звістки про стан здоров'я Коцюбинського не зовсім правдиві. Але мент іще — чую голос, бачу його очі й бліду, недужу усмішку... Ні, Коцюбинський не той, яким я його знав раніш. Він справді хворий. Дуже постарів і навіть — чого я не міг і подумати, знаючи Коцюбинського, — підфарбовує свою борідку...

— Нездужаю. Цю зиму й весну довелось багато працювати. Взяли ми ще з Вірою Іустинівною від управи роботу — складати «Свод постановлений» земства — й ледве-ледве скінчили її. Тепер збираюсь їхати на відпочинок.

Розбалакались. Згадуємо минуле. Пригадую я, як цвіла в саду у нього червона лілея.

— І досі єсть вона у вас?

— Ні, немає. Загинула. Не вберегли...

Жаль стиснув серце, й ми замовкли.

І ось уже чується рефрен. Ось звучить останній акорд дорогої арфи... Друкується в «Л.-н. віснику» його «Острів», і стає він лебединою піснею Коцюбинського.

...Одірваний від землі острів плине за вітром невість куди по бурхливому морю. Паруси на ньому — дерева.

І плине на тому острові з цього світу поет. Чіпляється за життя й чує, як воно відходить від нього. Шукає ласки й привіту в очах випадкової товаришки-туристки. Й не знаходить. Нема її... Життя одвертається від нього. Скоро кінець... темний, нерозгаданий... для душі непримиренної...

Такий останній незакінчений твір Коцюбинського.

Ясний син сонця пішов у п'ятьму, не наситивши душі своєї ласкою того сонця й не склавши в серці своєму подяки Долі за все, все, що вона посилає своїм дітям. І не міг скласти подяки.

І як художник Коцюбинський не сказав у нашому письменстві свого останнього слова.

1918

ШЕВЧЕНКОВА МОГИЛА

Спогади

В половині червня 1906 року на пароплаві «Ратмир» рушив я з Києва вниз по Дніпру. По дорозі до Катеринослава була думка заїхати в Канів, на могилу Шевченка.

— У Каневі,— казав Борис Грінченко, напучаючи мене в подорож,— питаєте людей, що возять з пристані до Шевченкової гори. Дасте їм карбованця, то вони й на другий день приїдуть за вами, щоб узяти знов на пароплав. Ця справа там уже добре налагоджена. На самій могилі єсть такий дідусь — Іван. Він все зробить, що треба.

Хотілось мені, щоб поїхав зо мною хто з киян. Але охочих і вільних з-між знайомих не знайшлось. Поїхав сам.

День погожий. Подорожніх дуже мало. На пароплаві просторо, вільно й чисто.

Після гармидеру й метушні міського життя революційного часу гарно й люблю пливти на чистенькому пароплаві, по ясній ріці, під теплим промінням сонця. Ніхто й ніщо тебе не турбує. Тільки шумлять колеса пароплава й мирно пульсує десь у глибу його, мов велике серце, могутня машина.

Пливуть назустріч дніпровські береги — один горяний, другий пологий. І той, і той досить одноманітні. Під Трипіллям коло Дніпра під горою — цегельні.

Очі вже призвичаїлись до всього. Хочеться живого слова. Хочеться з кимсь поговорити, послухати, що говорять і думають люди.

Поруч зо мною стоїть селянин. Дивиться теж на заводи. Він увесь вилинялий, обсмажений, рудий. Обличчя веснянкувате, мов яйце кіб'яче. Чоботи на ньому великі, запорошені. Картуз полинялий.

Потроху заводимо балачку.

Дядько їде з Києва, з заробітків. Робив там усяку роботу: плавав на баржі, навантажував і вивантажував цеглу й дрова, копав землю. Треба йти в город на заробітки, бо дома жити нема з чого. У батька вісім синів, а землі чотири десятини. Не розженешся. Тіснота. Сіють жито й гречку. Гречка ще родить. Сіють її двічі: одну — апрільку, а другу — після Онопрія, в червні. Ця остання вистигає тільки в серпні. У людей землі мало, а в панів багато. Найбагатший пан — князь Горчаков.

— У нього хліб з горла пре, а ми сидимо голодні. Зараз у нас люди страйкують. Вимагають, щоб за день сінокосу князь платив по два карбованці на чоловіка. А раніш платили по тридцять п'ять або п'ятдесят копійок. Спочатку запрохали по сімдесят п'ять, — не згодився. Давав по п'ятдесят. Тоді сказали: «Два карбованці. За меншу ціну не підемо». То з управителем була розмова, а тут прибіг сам князь. «Беріть, — каже, — по карбованцю й двадцять копійок, а то нажену солдатів!» — «Добре. Нехай косять солдати по два карбованці в день або хто інший, а за меншу ціну не дамо дозволу нікому робити і самі не станемо. А хто стане, тому голова геть!» Змовились — усе наше село й околичні.

Дядько розмовляє досить голосно. А побіля нас нишпорить молодий єврей і з лютою зненавистю поглядає й на веснянкуватого селянина, й на мене. Мабуть, прикажчик панський.

— А хліб зараз у панів гарний, як лоза, стоїть, — говорить далі чоловік. — Гречки теж гарні. Як бог позернить, а вирости густі та високі. По п'ять четвертей. Сіно уже поспіло, пора косить. А хто його знає, що буде. Люди непокояться. І те гомонять, і те. Нічого певного немає. Поліція каже: «Добивайтесь свого, але тихо та мирно. Без бунту».

Розказує далі чоловік, що сінокоси трипільців і ін-

ших селян — по той бік Дніпра. Іздять гуди на поронах: упираються в дно річки жердинами й женуть порон. За переїзд беруть по десять копійок з воза — туди й назад. Порони приватні. Содержують їх селяни.

Пароплав іде далі.

Дивлюсь на правий, горяний берег. Гори й яри. По горах і в ярах — садки й білі хати під сірими стріхами. Сидять вони, оті хати, маленькі й одинокі, мов пташки по кручах, і сумують над просторінню Дніпра.

А далі від Дніпра, вище на гори, по шпильях, поблискують золотом ниви. Половіють лани.

Чиї оті лани?

Безперечно, що орали й засівали їх мужичі руки. Пожнуть і уберуть хліб ті самі мужичі руки. А пан оберне хліб у золото й утече з ним або до міста, або за кордон. Небезпечно йому тепер тут сидіти. Однаково що на вулкані. Бо встає раб, прокидається й вирівнює свою, віками згорблену спину. Недобра думка в очах його палає...

Чи не про це думають оті сіренькі і біленькі хатки, що посідали, мов пташки на відпочинок перед перельотом, над Дніпром?

Ось на березі під горою стоїть понура череда і теж думає свою думу. Баби коло самої течії дніпрової на кладках перуть білизну і жваво працюють праниками. Далі під горою білять полотно на зеленій траві дівчата. Димить високим димарем під жовтою розритою кручею цегельня.

Сонце. Сяйво. Тепло. Мертва нерухомість берегів, і жива текуча сила Дніпра.

Плинемо далі й далі вниз за водою.

У Ржищеві збігає на пароплав селянин.

— Дайте газети!

— Нащо вам?

— Читати. Я неграмотний, та у нас єсть такі, що прочитають.

Даю йому «Киевскую зорю».

— Це сьогоднішня?

— Сьогоднішня.

— Чи нема тут чого про нас? У нас учора стражника вбито.

— Немає.

Чоловік бере газету, дякує і сходить з пароплава.

О шостій годині вечора «Ратмир» прийшов до Канева. Наймаю човна. Два гребці беруться довести до гори, знести на могилу важкий мій чемодан, а на завтра приїхати знов і привезти мене на пристань. За працю просять, як і попереджав Грінченко, одного карбованця.

Згоджуюсь.

Сідаємо в човен. Обминаємо косу й плинемо вниз за водою. Канів якийсь час видніється на горі, потім зостається позаду й ховається за гору.

Надходить тихий, лагідний вечір. На березі купаються білотілі чорноголові діти. Світять своїми худенькими спинами й черевами, хлюпають алмазними бризками води. Хотять докинути ті бризки до нашого човна.

Далеко. Не долітають.

Сміх і радісні танки з приводу цього маленьких дикунів.

Плинемо далі. Старі люди повагом тягнуть із дзеркальної води на берег сітку. Он блиснула в їй сріблом дрібненька рибинка.

— Здрастуйте! Бог поміч!

— Спасибі! — перегукуються мої гребці із рибалками й женуть човна далі.

Гори, що в Каневі трохи одійшли од Дніпра, тепер знов наближаються до нього. По них, поміж хатами й садами, половіють жита, зеленіє пшениця, виділяються темно-зеленими смугами городи й червоніє гречка.

В хатах тих живуть теж канівчани. Заробляють свій хліб, чим доведеться: ловлять рибу, плавають човнами, ходять на всяку роботу, яка трапляється. Живуть бідно, але хатки чепурненькі й оточення їх хазяйське. Зараз починаються жнива. Жнуть жито. На сінокосах косарям платять по три карбованці на день. Таку постанову зробили селяни.

Сподіваються на гарний урожай.

Все це розповідають мені гребці.

А ось і Шевченкова гора. З Дніпра вона нижча, ніж

сусідні гори. Пристаємо до землі. Гребці витягають човна до половини на берег. Чоловік бере на плечі чемодана, і йдемо берегом поуз городи.

— Сюди.

Перелаз, садок. У садку стіл і дві лави. Коло столу сидять двоє якихся городян: чоловік і жінка. З рушниками. Чи збираються йти купатись, чи вже викупались.

Вітаємось.

Ось і східці на гору.

Вони дуже примітивні. Положено й прикріплено до стовпців дошки, а по тих дошках набито впоперек планок. Як щаблі на драбині.

Східці прокладено всього в одну дошку завширшки аж до верху гори, де можна йти вже просто по землі. На середині сходу на гору поставлено лаву для відпочинку. Бо вибратись на гору за одним заходом дуже важко.

Одпочиваємо на тій лавці. Взагалі сходити на гору незручно. Національна святиня потребувала б до себе іншого відношення. Хоч би зроблених з цегли постійних східців.

Відпочили, рушаємо далі. Виходимо на гору на великий плац, в недавно насаджений садок. Ось досить велика хата селянського типу. А он і могила з білим великим хрестом на ній.

Все це міститься на тому плаці, обгородженому легкими штахетами.

Йдемо до хати, щоб покласти мої речі. На порозі зустрічає нас високий, гарний на вроду і привітний дідусь. Це й єсть давній і незмінний доглядач могили дід Іван.

Вітаємось.

Закликає до хати.

Хата поділяється на дві половини: та, що дивиться вікнами до Дніпра,— передня половина, а друга задня, стоїть під гору. В цій останній, що нагадує собою якусь пустку або призначений для роздягання передпокій лазні, я й розташовуюсь.

Голі стіни, голі лави й стіл. Маленький образ у кутку й простенький рушничок на ньому. Ні картинки якої, ні пучечка сухих квіток...

Негарне враження. Скільки тут, у цій кімнаті, народу перебувало, і нічого не зроблено, щоб хоч трохи причепурити її.

Передня хата краща. Тут гарний портрет Шевченка, завішаний рушниками. Така ж божниця. Лави застелено килимами, стіл — скатертиною. Видно, що дбайливі руки походили коло всього того.

На столі лежить «Кобзар», досить зачитаний, і книга для запису одвідувачів могили. Стара, розбита, неохайна — сумний свідок нашої несвідомості й некультурності.

Все це я оглядів опісля, а зараз же пішов на могилу.

Вона досить висока. Нагадує собою середньої міри степові могили Катеринославщини або Херсонщини. На могилу ведуть дерев'яні східці до чавунних ґрат, що їми обгороджено на самому верху могили великий чавунний, пофарбований у білий колір хрест. Цей хрест стоїть на чотирикутному кам'яному постаменті. Пописаний він увесь, поки сягає рука людська, всякими написами всяких людей, що таким чином хотіли прилучити своє ім'я до слави українського генія...

Оце і все, що єсть на могилі Шевченковій і що зроблено руками людськими. Досить убого, бідно й малокультурно.

Зате все те, що дала по смерті великому синові України природа, чим вона оточила місце його вічного одпочинку, надзвичайно гарне. Краєвид з гори на Дніпро й Задніпрянщину чудовий...

Щоб оглянути все якомога краще, я з могили пішов на гору, вище, на самий гребінь її, де, спускаючись уже на другий бік гори, росте невеликий лісок. Там, під грушею, я просидів до ночі, дивлячись на пречисту вроду святого місця України й думаючи про того, кого поховано в йому.

У цій місцевині природа утворила велетенський амфітеатр. Сцена в тому амфітеатрі — Задніпрянщина,

місця для глядачів — наддніпрянські гори, а бар'єр, що відділяє те й друге одно від одного — Дніпро. І на цьому велетенському театрі ось уже кілька часу виставляється єдина незмінна п'єса: «Україна». Трагедія.

На цю трагедію за життя свого дивився з гір наддніпрянських Тарас Шевченко, а тепер душа його витає тут і стежить безсмертними очима за розвитком тієї трагедії. Важка вона і чим скінчиться — невідомо.

Ту трагедію відчує кожен, хто з-над могили Шевченка погляне навкруги й замислиться над минулим нашим і сьогочасним. Ту трагедію переживе кожен, хто пригадає життя Шевченка і головніші моменти історії нашої. Бо історія життя Шевченка й історія України такі подібні.

А кому не дано того відчутти, той побачить тільки те, що зможуть прийняти його фізичні очі: красу краєвиду.

Багато тут тієї краси. Багато тонів і фарб, безліч ліній і малюнків і сила настрою натхненного.

Бо цю ж картину утворив великий майстер. Ім'я його — Природа.

Був тихий-тихий літній вечір. Ліворуч за горами, там, де залишився Київ, сідало сонце. Дніпро рожево-дзеркальною стягою слався попід синіми горами, чудової вроди лініями вигинаючи свої далекі береги.

Лінії ті використовувало багато наших художників. Пам'ятаю картину Розвадовського. Але що може дати бліда копія живої природи, яке може бути порівняння між ними, коли тут, перед очима твоїми, сам великий художник непомітно змінює в своїй картині один за одним нюанси світляні і настрої вечірні. Сиди й дивись, пломеній у захваті сердечнім!..

Той рожевий, широкоплинний Дніпро, що так мальовничо висвітлився у вечірній долині під горами, зостанеться навіки в моїй пам'яті!..

Задніпрянщина не така гарна. Ліси, затоки, озера, луки... А далі піски і знов ліси. Подекуди біліють церкви. Краєвид досить широкий, хоч на заході й на сході його заступають гори, — ті крила велетенського амфітеатру.

Коли стати до Дніпра спиною, то на південь видно дуже мало: яр і гори. Нічого цікавого.

Щодо самого місця відпочинку Шевченка, місця, де міститься могила його, то воно досить гарне — для житла художника й поета: захисне й не таке далеке від води. Але для могили генія України воно мало підходяще. Видно, що його вибирали хазяї-хуторяни: Варфоломій Шевченко, Максимович і інші. Були, знаю, і формальні умови, що завдяки їм це саме місце наперед було призначене для могили. Але безперечно й те, що людям, яким довелось ховати Шевченка, бракувало, виключаючи хіба Куліша, тієї широкої перспективи історичної, що в її зараз нам, потомкам тих людей, уявляється Шевченко і його роль в історії України.

Мені, степовикові, звиклому до просторів необмежених і до звичаїв людей віків стародавніх — ховати своїх видатних людей на найвищих місцях степу, щоб якомога далі було видно ті могили, здається безперечним, що далеко краще було б, коли б Шевченка поховали не в тому місці, де зараз лежать його останки, а трохи нижче по течії Дніпра, на горі, що високим виступом підходить до Дніпра і зветься, здається, Княжою горою. Як не помиляюсь, і в Куліша була така думка. На Княжій горі, на самому шпилі її, було б відповідне місце для могили Шевченка. Які б широкі краєвиди розгортались тоді на всі боки від неї! Яку безмежність охоплювали б з неї очі! Це відповідало б тому великому значенню, яке має Шевченко на Україні.

Було б видно і «лани широкополі...».

А тепер з могили поета їх не видно.

Та Княжа гора, як на велетенському жертovníку, на своєму шпилі підносила б до неба величну офіру нашу. Воістину Шевченко достоїн був, щоб Княжа гора була його могилою. А тепер можна по Дніпру проїхати поуз його могилу й не побачити її. Доводиться фарбувати хрест у білий колір, щоб виразніше виступав він на сірому тлі землі. А там би він маячив у небі...

Але що зроблено, те зроблено, і вічна все-таки дяка тим людям, що не покинули останків Шевченкових у Петербурзі, а перевезли їх на Україну.

Сиджу на горі. Внизу підо мною могила. Хрест на її виразно видніється проти води. А вода на Дніпрі зараз щось чудесне, казкове.

Сонце заходить у жовтогарячій імлі, й вона понялась позлотисто-рожевим нальотом. Але не скрізь. Сюди до берега по ній леліють бірюзово-зеленуваті смуги. Бліді й ніжні, як пелюстки троянди.

Тиша й спокій непорушні.

По середині Дніпра пливе баржа, але так тихо, що здається, що вона стоїть на воді. Он далі пливе якесь судно, мабуть, дуб. На ньому безсило висить вітрило. Ось воно зовсім спускається: вітер не в силі держати його. Він зовсім стих. Не хоче хвилювати дніпрового дзеркала. Не хоче, щоб у воді зворухнулись одблиски дерев, що стоять на тім боці, щоб зворухнулось відображення човна того.

Велична елегічна тиша.

І здається, що душа Тарасова, сумна й замислена, витає в тиші тій отут зо мною. Що думає він про народ свій, про його долю. Прислухається до жодного звуку, що долітає сюди з Київщини й Полтавщини.

Там люди зараз страйкують. Ждуть волі політичної й економічної. Марять про землю... Про святу матір землю, що носить їх на собі, годує хлібом і дасть усім, усім їм вічний одпочинок.

І здається мені, що сидить рядом зо мною на горі Шевченко, дивиться на свою могилу, на Дніпро й Задніпрянщину. Переводить очі на сонце, що вже низько схилилось до землі, почервонивши весь захід, і думкою питає його:

«Скажи мені, праведне сонце, коли прийде той час, що Україна буде вільна і народ задоволений?»

Тихо-спотиха дунув-повіяв з гори вітрець, і зашепотіла стара груша:

«Шу-шу-шу... Скоро, скоро!..»

І хочеться повірити тому. І хочеться поділитись з кимсь своїм внутрішнім схвилюванням. І хочеться все, все розповісти комусь.

Кому ж, як не Шевченкові?

І в думці питаю його:

Чи чуєш, батьку України,
Як прокидається вона?
Чи бачиш, як неволя гине
І доля йде до нас ясна?

І здається, що він усе те бачить і все знає, що робиться на світі, що думаю я, і сумно-сумно дивиться на

те, як погасає в понятих кривавим жаром хмарах сонце.

— Багато ще горя зазнає Україна. Важкі часи готує їй доля. Але не біда. Гірше не буде!..

— Вірю і прагну всією душею, щоб справдилися слова твої, великий провидче!

Вірю!

Сонце зайшло. Смеркає. Вечірня мла полягла по лісах і по Дніпру. Алмазною крихтою в блакиті прорізується вечірня зірка. І тиша, тиша зачарувала Дніпро, і гори, і землю, й небо.

І снується в моїй душі легенда.

У селянина-кріпака в безвісному селі родився син-поет. Як та вечірня зірка в небі, з'явився він на світ. І взяв той син в своє кріпацьке серце все народне горе і всі його надії, прийняв із уст народу в свої уста його живу текучу мову й пішов у світ широкий.

Зустріли злидні там його і горе, і привітала, неначе сина, слава. Гриміли його пісні, складали йому хвалу облесники і друзі, і шипіла гадюкою запекла заздрість, і пив він з келиха життя вино, із жовчю змішане. І не цурався хлопа він і пана. І не боявсь владик земних, і легковажив плазами земними. І грів у грудях він надії, надії радісні, великі. А доля мовила:

— Чекай-но, сину! Покуштуй цієї!..

І навела на його руку півбога темного земного і кинула в тюрму й неволю. Дала до рук солдатський ранець, потім і рушницю. Закинула в піски безлюдної пустині і забула про нього.

— Поете! Де ти? О, тяжка твоя нещасна доля!..

Минуло десять літ. І знов бере його за руку доля і веде, осяяного ореолом і мучеництва, і слави, у столиці і на Україну. Стеле килимом дорогу перед ним...

— Боюся стати модною фігурою... — жахається поет.

А доля манить його принадою жіночого кохання. Вабить хатиною на березі Дніпра. Сама ж труну йому готує в холодному Петербурзі.

І трупом пав син кріпака. Пав трупом на підлогу двірця мистецтв. І почиває він тепер довічним сном на горах України. І став він славою, і гордістю свого народу, і невмирущою надією на кращу долю.

Така ота легенда кріпака.

— Чи правду мовлю, тату?

— Правду.

Снуються тіні ночі. Розжеврюється в небі алмазний пил, і засвічується огонь у Шевченковій хатині.

Схвилювання наповнює груди. Душа прагне великого слова, і я кажу його, кажу в захопленні непереможнім:

— Заприсягаюсь, батьку, як і ти, бути вірним до останнього нашій матері єдиній! Клянусь довіку не забути цієї ночі й могили твоєї!

Біліє внизу хрест на могилі — великий символ любові і страждання. Туди, до нього, летять мої слова.

Так, життя утворює легенди. Утворило й Шевченкову легенду. І головний момент у ній — його арешт і заслання. Вони надали йому ореол мучеництва. Вони більше за все сприяли й його славі.

Але кажуть: вони надломли поетичний дар його, підборкали йому крила. Коли б не заслання, то геній Шевченків розгорнувся б ширше й піднявся вище.

Не можу пристати до цього з певністю. Бо не можна означити меж, що до їх пішов би в своєму розвитку Шевченко на волі. І ясно бачу, що катастрофа зломилася Шевченка. Він збився з тону і потім уже до смерті не міг ухопити голосом тієї мелодії величної, що так вільно лилась із душі його замолоду.

Чи катастрофа надломилася Шевченка, чи на той час, коли вона зчинилася, він сам уже дійшов верхів своєї творчості і мусив сам собою потрохи сходити з їх,— сказати категорично не можна. Але час, коли доля вивела Шевченка з буденного життя для того, щоб зробити з нього народного героя, вибрала вона дуже влучно. Не дала захряснути в болоті «мочемордія». Не дала обважити душу службовим, родинним і господарським клопотом. Не припустила й короткого відпочинку на лаврах, під сонечком слави. І взагалі в житті його не робила довгих антрактів і зайвих інтермедій. Все роблено рукою великого майстра, у свій час і в свою міру, щоб не понизити зацікавлення сучасників і нащадків до обраного нею героя. Хіба тільки заслання затягла...

Так утворилася Шевченкова легенда. І коли б він міг об'єктивно оглянути своє життя уже в перспективі

історичній, то він певне сказав би, що було воно прекрасне, було саме таке, щоб придбати йому найбільшої слави.

Темно й тихо.

І знов здається мені, що в п'ятьмі сидить близько ко-ло мене Шевченко, зачуває думки мої й погоджується з ними. Що дивиться він крізь млу ночі на Дніпро й Задніпрянщину і бачить там, у тій млі, своє минуле й думає:

Прекрасне ти, життя людське,
І всі шляхи твої прекрасні —
Твоє світання й день ясний,
Зоря замислена вечірня
І тиха ніч. Прекрасне ти!!

Міцно спалось під захистом Шевченкової хати, і другого дня я прокинувся нерано.

Була неділя. День ясний і теплий, без хмар і вітру.

З Полтавщини на могилу припливли гості. Більше було між ними учнів. Оглядали вони могилу, читали «Кобзаря» й переглядали книгу для запису одвідувачів.

Між ними виділявся гурток, що складався з молодої й дуже чепурної пані вдови, її дочки років шістнадцяти в ясному червоному вбранні й оточення їх: сільського вчителя, що не знав, за ким більше упадати — за ма-тір'ю чи дочкою,— і ще кількох молодиків.

І передня, й задня кімнати ожили. Бо сонечко скоро загнало всіх у холодок. Точились балачки на сучасні те-ми. Червона панночка виявляла себе революціонеркою. Казала, що землю треба віддати селянам. Пані, власни-ця чималого клаптя тієї землі, з материнською ласкою спиняла її. А полтавський педагог не знав на яку сту-пити: і лібералом хочеться виявити себе, і земельки жал-ко, коли вдасться скорити серце дочки або й неньки...

Але він даремно турбувався: збоку видно було, що надії його щодо однієї й другої однаково непевні і хист-кі. Проте вчитель виступав молодим півником і, з вла-стивою сільському педагогові грацією, самонадійно грав своїм червоним гребенем.

Життя — скрізь життя.

Одбилось те життя і в книзі записів одвідувачів мо-гили.

Брали її, ту книгу, під розгляд наші публіцисти. Але вона ще дожидає сатирика на себе. Матеріалу в їй для його досить: Туподумний міщанин, галушковий патріот, недолугий мрійник, жовторотий «революціонер»,— всі поклали на їй ознаки свого духу.

Мені більш за все уподобались оці вірші, що під ними стояв підпис: «Українець — любець поетичної штуки. 11 червня 1906 року».

Собака гавка у бур'яні,
Зозуленька кує, кує;
Душа моя в'яне, в'яне;
По тобі тоскує.
Уже замовкли співи,
Заснули свині в бур'яні.
На зеленій ниві
Тихо; тихо у гаї.
А я не знаю, де діватись,
Куди уткнути ніс,
До кого привітатись,
Хоть тікай у ліс!

Прочитав ці вірші, і мені жалко стало «любця поетичної штуки». Тим паче, що не знайшлось йому, бідному, місця і в будь-якому бур'яні: зайнято вже... І побачив я, що він, з журби й туги, не втік у ліс, а уткнув свій ніс в Шевченкову книгу... Бідолашний!..

Багато в тій книзі подібних перлів, отих носів йолопських. Але подекуди чується й голос справжньої людини. Наприклад:

«Червня 13 дня були на могилі незабутнього Тар. Григ., і нас дуже вразило надзвичайно просте, щоб не сказати — убоге убрання кімнати і взагалі зруйнований вид могили. Ми радили б адміністрації могили установа-вись кружку для зборів, щоб од могили «слави України» не віяло такою пустокою.

В. Підкова
Б. Падалка
І. Холодний і др.»

І тут же поруч, користуючись тим, що поблизу не було урядника, хтось похапцем черкнув:

«Долой самодержавие, да здравствует свобода! Настанет пора, и проснется народ!»

А далі знов чиєсь серце тужливо промовляє:

«Мені чогось здається, ріднесенький дідусю, що тобі все звісно, хто з чим приїхав до тебе. Так нехай же

більше ніхто і не знає, з чим я приїхав, бо не варт в цій книзі писать...

Прощай, милий дідусю, може, ще доведеться бувать — і як дасть бог, може, люди порозумнішають, то тоді можна буде що й написать...

3 червня 1906 р. С. М. К. з Херсонщини.

У книзі хтось намалював лева, підбитого стрілою.
Підпис: «1906 р.: 25 мая С. Т. С.»

І лежить та книга на столі в хаті Шевченковій байдужим дзеркалом життя нашого і живим свідощвом культури нашої і прагнень наших.

Сонце заливає сухим варом гори й могилу, Дніпро й Задніпрянщину. В'яне листя на молодих щепках. Білі метелики в'ються над гарячими ґратами могили й сідають на хрест.

Все — ясне, всі тони й фарби — певні й яскраві.

Збирається додому полтавська пані з компанією. Кличуть і мене з собою на той бік Дніпра, в гостину.

Не можу. Треба пливати вниз по Дніпру.

Ось уже полтавці в човні. Пливають по ясно-блакитній воді. Червоніє убрання молоденької паночки. Рожевіють і голубіють, як квітки кручених паничів, парасолі їх. І біліють, аж боляче дивитись на їх, піщана коса і весь полтавський берег.

Човен пливе вниз за водою навскоси через Дніпро. Полискують мокрі весла.

— Прощайте, полтавці!..

Треба й мені збиратись на пристань. Обходжу ще раз могилу. Обдивляюсь навкруги. А он уже сходить на гору й чоловік за мною.

— Що, будемо їхать?

— Що ж, поїдемо.

Прощаємось із старим незмінним сторожем могили Шевченкової. Беремо чемодан. Спускаємось вниз. Сідаємо в човна і плинемо вгору по Дніпру на пристань.

Задуха. Вар. Все уже знайоме й нецікаве.

О сьомій годині вечора ще раз показався на горі білий хрест Шевченків і зостався позаду. І осталась там могила його. І здавалось, що зосталась там душа моя.

ІВАН ФРАНКО ЯК ПОЕТ

З приводу 10-річних роковин смерті

Сучасники Франка, що були в свій час ватажками галицького суспільства, стояли, мовляв, на верху гори, не любили його. Не любили за його різкий розум, за його незалежний характер. Легковажили ним через його бідність і те, що не мав він певного соціального становища, не мав якої-небудь пристойної щодо оплати праці посади й таке інше. Звичайна життєва тема: талант, чи, може, й геній, в міщанському оточенні...

Вони, ті галицькі книжники й фарисеї, бачили його бідарство, помічали убогість його одягу, бачили на його голові руде волосся, але не бачили в тій бідарській голові золотого Франкового розуму. На ньому виправдалось стародавнє прислів'я: немає пророка в своїй отчизні.

Тільки тепер, коли Франка немає в живих, усі помічають, яку порожняву в Галичині створила смерть Франка. Та не тільки в Галичині, а і в нас на Україні. І це незважаючи на те, що Франко останні роки тяжко хворів і майже зовсім зійшов з арени літературного життя.

Коли ми думаємо про Івана Франка і хочемо простежити шляхи його життя, хочемо уявити собі його духовний образ, то мимохіть пригадується нам така картина, змальована поетом нашим.

Кузня на горбі край села...

А в тій кузні коваль клепле,
А в коваля серце тепле,
А він клепле та співа,
Всіх до кузні іззива:
«Ходіть, люди, з хат і з поля:
Тут кується краща доля,
Ходіть люди порану.
Вибивайтесь з туману!...»
Та тумани хитаються,
Понад селом згушаються,
Розляглися по полях,
Щоб закрити їм стежини
Ті, що вгору йдуть з долини,
В тую кузню, де кують
Ясну зброю замість пут.

Стоїть кузня, а вгору від неї ведуть стежки. Ведуть стежки з долини на високі стромовини, і здіймається та гора під небо, підносячи там — поверх туманів — восени і взимку — вінчану снігами вершину.

Ото Бескид срібноголовий.

Стоїть він між горами і стереже країну убогих пастихнів і хліборобів. І віють з нього холодні вітри, заносючи з верховин у долини суворі шуми лісів темно-зелених, струнких смерек, поетами оспіваних.

І думається: ота найвища гора, отой похмурий сторож Галичини — то образ Франка як громадського діяча й поета, а та кузня — то дитяча колиска, з якої вишов він, син коваля, плоть од плоті робітників, кузня, що в їй кував його батько й де вперше в голові малого хлопця зародилася думка про те, щоб кувати «ясну зброю замість пут».

Велична й повна дикої своєрідної краси гора здіймається перед очима нашими і надить нас іти до неї, підійматись на її вершини.

Два способи маємо для дослідження подібних гір. Або будемо обходити гору з усіх боків, виміряти її найвищі шпилі, змальовувати профілі, відмічати провалля й таке інше, або одійдемо від неї на віддаль, щоб утворити певну перспективу, й охопимо її одним зором, і одержимо від неї єдине загальне враження.

В першому разі треба покласти багато праці, розбігтись у подробицях і з подробиць утворити потім єдине ціле. В другому — оте єдине ціле само утвориться, але подробиці зникнуть, затушуються.

Що ми можемо зробити з Іваном Франком, цією горою, цим Бескидом поетичним, отут у Херсоні, де майже немає його творів, що по їх можна було б хоч побіжно простежити шляхи його творчості? Що ми скажемо в десяти роковини смерті Франка, коли ніде на Україні досі ніхто ще серйозно не приступав до вивчення його життя й діяльності?

Звичайно, що можемо й мусимо вжити тільки другого способу споглядання нашого велетня: одійти подалі й одержати від нього єдине зорове враження. Це буде далеко не все, чого нам хочеться. Це буде дуже мало. Але все-таки воно дасть нам щось певне й до деякої міри закінчене.

Гляньмо ж на Франка з далекого далека як на поета. Не будемо входити в подробиці, не будемо наводити навіть характерніших цитат, покладаючись на те, що вони більш-менш усім відомі.

Перед нами стоїть питання: що таке являє собою Іван Франко як поет? Скупчимо ж свою увагу. Приглянемося. Подумаємо.

Що таке поет взагалі?

Ви думаєте, що поет то мідяна труба, сурма, що в неї з бурхливим напруженням дме дух часу й вона трубить свої войовничі фанфари? Так, це поет.

Чи ви думаєте, що поет — то тиходзвінна арфа, що струни її перебирає пустотливий Еол і солодкими мелодіями щекоче нам слух? Так, ви праві, і це поет.

Чи ви хочете бачити в поетові біблійного пророка з настобурченим з гнівного натхнення волоссям, з пекучо-пломенистими очима й громовим словом? Бажання ваше теж законне.

А може, ви хочете бачити в ньому скромного ювеліра, що заховався в своїй келії й обточує, обшліфовує дороге каміння на корону своїй омріяній любій? Маєте й на це право.

І ще багато я міг би поставити питань про поетів і дати на їх потверджуючу відповідь: так, поет. Бо різні бувають поети, і далеко більшим числом барв, ніж спектр сонячний, грає веселка поезії людської. Прислухайтесь до мідяно-гучних труб-сурем і до тиходзвінних арф. Шукайте бурно натхнених пророків і скупчених

в собі митців-ювелірів слова. Прислухайтеся до звуків, придивляйтесь до образів і ви знайдете в їх вияви поезії.

Все це ви знайдете і в поезії Франка: і войовничі фанфари, і пророчі віщування, і все інше.

Але коли хочете побачити Франка як поета вповні, дійти до його поетичної суті, пригляньтесь до його, як людини. Придивіться до його походження й уявіть його в реальних обставинах життя в Галичині наприкінці минулого й початку теперішнього віку, і перед вами постане образ отого Бескида суворого, образ найвидатнішого галичанина останніх віків.

Загально прийнята думка, що поетичний хист, характер діяльності й мистецький діапазон поета в великій мірі обумовлюється його походженням і залежить від тих обставин, що в їх він ріс і працював. Це правильно, майже безумовно.

Хто ж такий Франко?

Син коваля. Він наслідував загартовану працю кістку й м'язи робітника-молотобойця, його імпульсивне серце, його розмірено-напружену кров, його завзятість і витривалість.

Це не Шевченко. Зазначаю, що я не порівнюю талантів і значення поетів, а тільки натури їх. Це не Шевченко — син хлібороба, того хлібороба, що працює спорадично: то надривається влітку на полі, то спить узимку безпробудно в хаті, як ведмідь, і смочче свою лапу. Це не Шевченко, це син робітника-індустріала, син людини регулярної, людини викінченої, котра знає, що одним, хоч би й скаженим, надлюдським ударом чересла чи лемеша з шматка заліза не зробиш, що для цього потрібно триста п'ятдесят чи чотириста ударів і важчих і легших. Це син людини, що тямить, що залізо є залізо і підлягає волі майстра тугу, але певно й широко, що зради з його боку не буде. Бо залізо — це метал, а не рослина, що сьогодні цвіте й буяє, а на ранок — її дощами збито, сонцем спалено і зрадила вона несамохіть хлібороба так, що гірше й не можна.

Так ось, коли хочете уявити собі образ Франка як поета, пам'ятайте: Франко — син робітника, ремісника-кустаря. Франко мав натуру робітничу і одночасно осві-

ту і культурний, і розумовий розвиток європейського вченого.

Це знов-таки не Шевченко або хто інший. Це не тільки поет, і поет дужий, а й кваліфікований учений. Такого походження й освіти поетів у нас не було й зараз немає.

Такої сили, цілісності й такої продукції, яку виявив Франко, теж не було й зараз немає. Самих тільки творів його з галузей: поезії, белетристики, драми і історико-літературних екскурсів — набирається понад 32 томи.

Це серце правильно пульсувало. Цей розум, отой, по слову поета, «невтомний робітник», працював регулярно. В цій праці чується ритмічна музика ковальської майстерності, оті хореї й ямби ковадла й молота нагрітої кузні.

Серед якого ж суспільства працював Франко, до кого звертав своє слово?

Виходець із надр зубоженого, економічно й духовно поневоленого селянства й робітництва, він жив і працював для тих робітників і селян. Він засновує серед молоді галицької Русько-українську радикальну (ліво-демократичну) партію. Він бореться з гнітом австрійського цесаризму, з засиллям буржуазії й панства. Він обертає лезо свого меча й на своїх земляків-галичан, на інтелігенцію, що, вийшовши з народу і не розуміючи життєвих інтересів його, допомагала буржуазії держати в лабетах темні народні маси. Добиваючись для тих мас поліпшення життя, він виступає ворогом вузького націоналізму, що роз'єднує робітництво й веде його до нового закріпачення. Перед ним стояв ідеал інтернаціоналізму й поліпшення загального життя людського. І це був не мрійник, не утопіст, а справжній, тверезий, реальний робітник як у політиці, так і в письменстві.

Це є одна з характерніших рис Франка як поета — отой реалізм, твереза оцінка явищ. Як коваль огнем і ударами молота зганяє з заліза іржу й перегар і добивається від нього «щириці залізної», так Франко одкидає романтику й сентименталізм, не приймає щодо форми ніяких модерністичних чи футуристичних напластунів і тільки не відкидає могутнього, тисячоліттями оправданого символу. Вживає його як спосіб коротко

й міцно синтезувати розкидане й розбіжне, різнохарактерне й різноманітне.

І це він робить, починаючи з «Каменярів» і кінчаючи «Мойсеєм».

Друга характерна риса.

Для Франка немає заповідних догм, немає непорушного «табу», немає обмежень щодо вибору тем і їх трактовки. Він певен у своєму праві мати свій погляд на речі й сказати своє власне слово. Через це в особі Франка ми маємо одного з найсамостійніших і найсвоєрідніших поетів наших. Він багато знає з науки й мистецтва всесвітнього, але мало переймає чужого щодо змісту й щодо форми творів. Через те його твори багаті на зміст і часто бідні на форму.

Чого саме?

Йому ніколи обробляти їх. Ніколи займатись мистецькими витребеньками, отим звукописанням чи словесним інструментуванням. Ніколи та й заохоти немає підшукувати алітерації чи асонанції. Нехай це робить літературна дівора чи письменники сибарити, люди незайняті, а він — син робітника й сам робітник. Йому ніколи, йому не до того. Він скоріше здатен стукнути критичною указкою по лобі такого блазня: не займайся дурницями, не псуй мови, не марнуй часу!

Просто, але майстерно, з заліза й криці, що в їх часто проходять золоті прожилки, вковує Франко свої речі — речі для серйозного вжитку, а не для дитячих забавок.

Зміст поезії Франка: 1) власні переживання — інтимні й соціальні, 2) картини соціального життя суспільства, 3) відтворення життя минулого, що матеріал для нього давала йому його наукова праця (легенди, перекази, апокрифи й інше).

Форма поезії Франка, як уже зазначено й раніш, проста, мовляв, трудова, без штукарства й хитрощів, без хлоп'ячих вихваток, вихляйства й розхлябаності літературних. Форма така, як і поезія Франкова, — мужня, сувора, відверта. Часом грубувата, іноді не викінчена, але часто досягає вона вищої краси й досконалості. Йому було дороге мистецтво взагалі, але чуже мистецтво для мистецтва. Хліб і залізо — його стихія.

Коли ви шукаєте, з ким би серйозним і розумним поговорити про справи поважні, у кого повчитись важливому, від кого почути правдиве, іноді суворе й жорстке слово, читайте Франка. Він не Соломон, не оракул, що на все відповість, але, що він скаже, те матиме певну ціну. Матиме вагу слова людини, що багато пережила й передумала.

Він простий і правдивий.

Але цілком помилково було б думати, що Франко примітивний і обмежений у своїй творчості. Треба бути дуже короткозорим, щоб не бачити всієї глибини й ширини його мистецької натури.

Хто так гаряче й так гірко й ніжно оспівував своє нещасливе кохання? Хто так плакав над руїнами нездійснених надій, отих «фантастичних дум, фантастичних мрій»? Хто з таким гумором і такою теплотою розповідав дітям про «Лиса Микиту», про «Абукасимові капці»? З-під чийого пера ллеться теплий, лагідний і бадьорий гумор, що так чудово зогріває дитячі серця?.. Це теж Іван Франко, отой інтелігент-трудівник, дивлячись на портрет якого, так хочеться побачити в отих сумних очах усмішку мудреця, викликати відблиск м'якої іронії на його замкнених устах... Так хочеться рукою почути на його руці трудячій мозолі робітничі.

А хто це довів до вищої мистецької краси розповідь про свої творчі глибини й таємниці? Хто показав нам ненароджених дітей, що кличуть до свого батька:

«Тату, тату, тату,
Се ми, твої невроджені діти.
Се ми, твої невиспівані співи.
Перед часом утоплені в багнюці.
О, глянь на нас! О, простягни нам руку!
Поклич до світла нас! Поклич до сонця!
Там — весело — нехай ми тут не чахнем».

Хіба не посипле у вас морозом по спині, коли ви, читаючи ці рядки, почуєте відповідь поета:

Не вийдете на світло, небожата:
Не вивести вже вас до сонця!
Я сам оце лежу у темній ямі,
Я сам гнию отут, к землі прибитий,
А з диким реготом по моїй груді
Тупоче, б'є моя лихая доля!..

А хто міг намалювати такі стильні й ніжнобарвні повітряні фрески, що бачимо їх у Франковій «Книзі Кааф»?

У сні зайшов я в дивну долину:
Було так ясно, тихо, легко в ній,
Що бачилось мені: не йду, а лину...

І так далі.

Я не зміг утриматись від цитат, хоч сказав, що не наводитиму їх. Але в тому винен не я, а Франко: він уклав у деякі свої твори стільки принадної краси й трагізму, що треба бути, скажу м'яко, великим стоїком, щоб проминути їх, говорячи про Франка як поета.

А я стоїком ніколи не був...

Отже, кінчаючи свій короткий нарис, ще раз зазначу, що перед нами, у перспективі десятирічного віддалення, вимальовується снігами вінчана гора, отой Бескид суворо-принадний, з красою його стремнин і полонин, з похмурим гомоном смерек і яснокришталним дзвоном струменів нагірних. Дивимось на його віддалеки. Думаємо про його й тих, хто живе під ним і коло нього. Думаємо про Галичину, від нас одлучену... Але треба, пора, час підходити до того Бескида ближче, пора вивчати його. І вивчення те буде не нудною непотрібною працею, а буде справжньою насолодою і дійсною наукою.

Наукою й насолодою буде дослідження одної з вершин підмарних, що зніс її туди геній народу нашого.

Таких вершин у нас не багато.

1926

Примітки

ОПОВІДАННЯ

Перу Миколи Чернявського належить близько 80 оповідань. Більшість з них друкувалися свого часу в періодичній пресі та альманахах, що виходили на Україні на початку ХХ століття. До Великої Жовтневої революції вийшла лише одна збірка прозових творів письменника «Богові невідомому», в якій вміщено було 10 оповідань. 1920 року в Херсоні побачили світ три книжки поезій і три книжки прози Миколи Чернявського, що виходили окремими випусками.

Нинішнє видання творів Миколи Чернявського вміщує 22 кращих оповідання письменника.

Б о ж а к о р о в к а. Вперше надруковано в журналі «Киевская старина», 1902, кн. X, під назвою «В затишку».

Друкується за виданням: Твори, т. I, стор. 30—38.

С о б а к а. Вперше надруковано в журналі «Киевская старина», 1902, кн. XII.

Друкується за виданням: Твори, т. I, стор. 39—51.

П і д п о х и л о ю в е р б о ю. Вперше надруковано в журналі «Киевская старина», 1902, кн. IX.

Друкується за виданням: Твори, т. I, стор. 84—89.

З м і й. Вперше надруковано в альманасі на згадку про П. О. Куліша «Дубове листя», К., 1903.

Друкується за виданням: Твори, т. I, стор. 101—109.

К і н е ц ь г р и. Вперше надруковано в літературному збірнику «На вічну пам'ять Котляревському», К., 1904.

Друкується за виданням: Твори, т. I, стор. 110—122.

В о д а п р и б у в а є. Вперше надруковано в газеті «Рада», 1908, ч. 17.

Друкується за виданням: Твори, т. I, стор. 170—177.

Vae victis! Вперше надруковано в журналі «Киевская старина», 1905, кн. IV.

Друкується за виданням: Твори, т. I, стор. 221—277.

Кр о в. Вперше надруковано в газеті «Громадська думка», 1906, ч. 99.

Друкується за виданням: Твори, т. II, стор. 57—59.

Герої вертаються. Вперше надруковано в «Літературно-науковому віснику», 1907, кн. III, а 1908 р. в літературному збірнику «З неволі», Вологда.

Друкується за виданням: Твори, т. II, стор. 201—203.

Проклятий город. Вперше надруковано в «Літературно-науковому віснику», 1910, кн. XI.

Друкується за виданням: Твори, т. III, стор. 84—91.

Т о в а р и ш і. Вперше надруковано в газеті «Рада», 1908, ч. 28.

Плеве В. К. (1846—1904) — міністр внутрішніх справ, шеф жандармів. Убитий есерами.

Друкується за виданням: Твори, т. III, стор. 92—102.

В о г о н ь ж и т т я. Вперше надруковано в газеті «Рада», 1908, ч. 32.

Друкується за виданням: Твори, т. III, стор. 103—112.

С л у ж б и н е б у д е. Вперше надруковано в газеті «Рада», 1908, ч. 257.

Друкується за виданням: Твори, т. III, стор. 123—134.

З а з о л о т и м р у н о м. Вперше надруковано в газеті «Рада», 1908, чч. 41, 43.

Друкується за виданням: Твори, т. III, стор. 144—161.

П'я н и ц я. Вперше надруковано в газеті «Рада», 1908, ч. 178.

Друкується за виданням: Твори, т. III, стор. 171—177.

С н і г. Вперше надруковано в газеті «Рада», 1908, ч. 23.

Ви читали Ведекінда?.. — Ведекінд Франк (1864—1918) — німецький буржуазний драматург-декадент. У своїх творах змальовував капіталістичне суспільство як хаос, як нагромодження жахів і злочинів («Пробудження весни» та ін.), причину яких він намагався відшукати в біологічній природі людини.

Друкується за виданням: Твори, т. III, стор. 209—217.

Р а б и. Вперше надруковано в «Літературно-науковому віснику», 1909, кн. XII.

Друкується за виданням: Твори, т. III, стор. 183—208.

П о т о м і к р и в а в и ц е ю. Вперше надруковано в збірці «Богові невідомому», Київ — Львів, 1913.

Друкується за виданням: Твори, т. IV, стор. 42—49.

Щастя Вперше надруковано в т. IV, «Творів», стор. 92—99.
Друкується за цим виданням.

Напередодні. Вперше надруковано в «Літературно-науковому віснику». 1914, кн. II.

Друкується за виданням: Твори, т. IV, стор. 286—298.

На березі морському. Вперше надруковано в журналі «Червоний шлях», 1924, №№ 4, 5.

Друкується за виданням: Твори, т. V, стор. 16—35.

Вона йде. Вперше надруковано в журналі «Життя й революція», 1927, № 12. Підзаголовок — у тексті першодруку.

Друкується за виданням: Твори, т. V, стор. 60—62.

ПОВІСТІ

Весняна повідь. Вперше надруковано в журналі «Киевская старина», 1906, кн. I, II; повість була відзначена премією на літературному конкурсі, оголошеному цим журналом.

Червоні телеграми, що хлопці розносили по городу...—Вісті, які надходили з фронтів російсько-японської війни, випускались окремими листівками і друкувалися на червоних бланках.

Беллами Едуард (1850—1898) — американський письменник, автор дрібнобуржуазної утопії «Через сто років».

Невольно к этим грустным берегам...—Початкові слова арії князя з опери О. С. Даргомижського «Русалка», написаної за сюжетом однойменної поеми О. С. Пушкіна.

Друкується за виданням: Твори, т. II, стор. 60—200.

Блискавиці. Вперше надруковано в журналі «Червоний шлях», 1926, №№ 7, 8. Підзаголовок — у тексті першодруку.

Петро — студент. Веньямін в сім'ї...—Веньямін — молодший син біблійного патріарха Якова, тут в розумінні, улюблена дитина.

Затанцював би Вігте з братією...—Вігте С. Ю. (1849—1915)—російський державний діяч, організував придушення російської революції 1905—1907 років.

Друкується за виданням: Твори, т. III, стор. 5—83.

Варвари. Вперше надрукована в «Літературно-науковому віснику», 1908, кн. IX—XII.

Друкується за виданням: Твори, т. III, стор. 218—300.

СТАТТІ, СПОГАДИ

Червона лілея. Вперше надруковано окремою книжкою «Червона лілея. Спогади про М. Коцюбинського», Херсон, 1920.
Спогади М. Чернявського про Коцюбинського, з яким йому

довелося працювати в 1901—1903 рр. у Чернігівській земській управі, цікаві й багаті на маловідомі факти з життя великого українського письменника. Але, в основному вірно висвітлюючи цей період життя М. Коцюбинського, Микола Чернявський не уникнув суб'єктивних суджень і оцінок, які впливали з його суперечливого світогляду, а також з розходжень у поглядах обох письменників на тогочасні соціальні питання та ідейно-літературну боротьбу.

...письменник В-ий...—Вороний Микола Кіндратович (1871—1942) — український поет, перекладач і театральний діяч.

З школи його виключено за якусь провину.— Тут автор в десятитомному виданні своїх творів подає таку примітку: «В цьому місці в першому виданні «Червоної лілеї» стояло «З гімназії». Тепер відомо, що Коцюбинський в гімназії ніколи не вчився. Та він і мені не говорив, що вчився в гімназії. Він говорив, що його виключено було «з школи». Ніяк не думаючи, що М. М. міг учитись в духовній школі, бо він беріг цю свою таємницю від усіх — з яких саме причин, сказати не берусь — надзвичайно пильно, я сам зробив висновок, що він учився в гімназії».

Шраг І. Л. (1847—1919) — український культурно-громадський та політичний діяч ліберально-буржуазного напрямку.

Плив од Олександрівського...— Нині місто Запоріжжя.

Друкується із скороченнями за виданням: Твори, т. IV, стор. 352—385.

Шевченкова могила. Вперше надруковано в т. IV «Творів», стор. 299—315.

Друкується за цим виданням.

Іван Франко як поет. Вперше надруковано в т. V «Творів», стор. 320—329.

Друкується за цим виданням.

СПИСОК ІЛЮСТРАЦІЙ

М. Чернявський. 1926 р.	96—97
М. Чернявський. 1926—1927 рр.	208—209
Фотокопія обкладинки четвертого тома десяти- томної збірки творів М. Чернявського, в-во «Рух», 1927 — 1931 рр.	337
М. Чернявський. 1934 р.	448—449

З М І С Т

ОПОВІДАННЯ

Божа коровка (<i>Образок</i>)	7
Собака	14
Під похилою вербою	25
Змій	30
Кінець гри	38
Вода прибуває	48
Vae victis!	55
Кров (<i>Нарис</i>)	100
Герої вертаються (<i>Імпровізація</i>)	103
Проклятий город	105
Товариші	112
Вогонь життя	121
Служби не буде (<i>Етюд</i>)	130
За золотим руном (<i>Етюд</i>)	140
П'яниця	155
Сніг	161
Раби	168
Потом і кривавицею (<i>Етюд</i>)	190
Щастя	197
Напередодні	203
На березі морському	214
Вона йде (<i>Сон</i>)	231

ПОВІСТІ

Весняна повідь	
Частина перша	237
Частина друга	292

Блискавниці (<i>Фрагменти</i>)	352
Варвари	418

СТАТТІ, СПОГАДИ

Червона лілея	489
Шевченкова могила	510
Іван Франко як поет	524
ПРИМІТКИ	533
Список ілюстрацій	539

НИКОЛАЙ ФЕДОРОВИЧ ЧЕРНЯВСКИЙ

Сочинения в двух томах, т. 2

(На українском языке)

*

Видавництво «Дніпро»,
Київ, Володимирська, 42.

*

Редактор *С. А. Захарова*
Художник *А. П. Коробейников*
Художній редактор *В. В. Машков*
Технічний редактор *О. П. Яхніс*
Коректор *А. В. Кудрявцева*

*

Виготовлено на Київській книжковій фабриці
Комітету по пресі при Раді Міністрів УРСР.
Київ, Воровського, 24.

Лінотиписти *С. Я. Поліщук, І. С. Соловйов*
Верстальник *В. І. Шамаков*
Друкарі *А. А. Коваль, В. А. Ростовцев*
Керівник палітурно-брошурувальних
процесів *А. П. Гавримейко*

*

БФ 00186. Здано на виробництво 23/11 1966 р.

Підписано до друку 26/V 1966 р.

Папір № 1. Формат 84×108¹/₃₂. Фізичн. друк. арк. 17.

Умовн. друк. арк. 28,56+3 вкл. Обліково-видавн. арк. 28,114.

Ціна 1 крб. 10 коп. Замовл. 155. Тираж 7000.

ВИДАВНИЦТВО ХУДОЖНЬОЇ ЛІТЕРАТУРИ
»ДНІПРО«

ВИЙШЛИ ТА ВИХОДЯТЬ У СВІТ:

Жартівливі пісні. Збірник

Кобилянська О. **«У неділю рано зілля копала...»**
Повість

Коцюбинський М. **У грішний світ. Оповідання**

Куліш П. **Вибрані твори**

Мордовець Д. **Сагайдачний. Роман та повісті**

Образне слово. Постійні народні порівняння. Збірник

Пісні з полонини. Збірник

Рідна мати моя. Українські пісні та вірші. Збірник

Руданський С. **Співомовки**

Старицький М. **За двома зайцями. Комедія**

Стефаник В. **Кленові листки. Новели**

Українка Леся **Вибране**

Українські загадки. Збірник

Франко І. **Бориславські оповідання**

Франко І. **Вибрані твори**

Франко І. **Лірика**

Шевченко Т. **Кобзар**

Шевченко Т. **Повісті. Назар Стодоля. Драма**

Шевченко Т. **Сон. Поема**

ГОТУЮТЬСЯ ДО ДРУКУ:

- Вовчок Марко. **Повість та оповідання**
Веселі оповідання. Збірник
- Мирний Панас. **Повія. Роман**
На дозвіллі. Збірник гуморесок
- Народні перлини. Збірник пісень**
- Нечуй-Левицький І. **Старосвітські батюшки та матушки. Повість**
- Старицький М. **Кармелюк. Роман**
- Українські народні пісні. Соціально-побутова лірика**
- Українські народні анекдоти. Збірник**

ДО УВАГИ ЧИТАЧІВ

Книги видавництва «Дніпро» продаються в усіх книгарнях. Їх також можна замовити післяплатою через відділи «Книга-поштою» облкниготоргів або через республіканський магазин «Книга-поштою» (м. Київ-117, вул. Попудренка, 26(Д)).

33

2.

ИЗДАНИЕ

ВТОРОЕ